

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE
NUSAYBİN'İN SİYASİ, SOSYAL, İKTİSADİ,
MİMARİ VE KÜLTÜREL DURUMU
(IV.-X. YÜZYIL)**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof.Dr. M. Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Ahmet KÜTÜK

2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE
NUSAYBİN'İN SİYASİ, SOSYAL, İKTİSADİ, MİMARİ
VE KÜLTÜREL DURUMU (IV. - X. YÜZYIL)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Ahmet KÜTÜK

Jürimiz, 08/06/2012 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

2. Prof. Dr. M. Beşir AŞAN

3. Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

4. Doç. Dr. Zahir KIZMAZ

5. Yard. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE NUSAYBİN'İN SİYASİ, SOSYAL,
İKTİSADİ, MİMARİ VE KÜLTÜREL DURUMU (IV.-X. YÜZYIL)****Ahmet KÜTÜK**

**Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
ELAZIĞ – 2012, Sayfa: LIV+329**

Nusaybin, bilinen tarihi Asurlular dönemine kadar uzanan kadim ve önemli bir şehirdir. Nemrut tarafından kurulduğu klasik kaynaklarda sıkça belirtilen bu şehir, antik dönem kaynaklarında da adı geçmekle birlikte Roma İmparatorluğu hâkimiyetine geçtikten sonra Mezopotamya’da bir sınır şehri olarak daha önemli ve stratejik bir rol üstlendi. İlk kez MÖ. 68 yılında Lucullus döneminde Romalılar Nusaybin’e sahip oldular. Sonraki dönemlerde Part ve Roma savaşlarının paylaşılamayan arazilerinden biri oldu ve bu süreçte Pers-Roma sınırında Roma ordularının askeri harekât üssü olarak önemli bir görev ifa etti. 363 Barışı akabinde Sasanilere terk edildikten sonra 507 yılında yeni istihkâm şehri Dara inşa edilinceye kadar Bizans İmparatorluğu doğu sınırında yaklaşık bir buçuk asırlık bir bocalama süreci geçirdi. Bizans imparatorluğu bu tarihten sonra Nusaybin’i ezeli rakibi Sasanilerden geri alamadı. Sasanilerin inkırazından sonra, imparatorluğun yeni rakibi Müslüman Araplardı ve şehir 639’da diğer Mezopotamya şehirleriyle birlikte Müslümanların eline geçti. Bizans’ın Abbasiler dönemine tekabül eden X. asır ortalarında gerçekleştirdiği birkaç girişim, çok kısa süren hâkimiyetlerle sonuçlandı.

Bizans İmparatorluğu çağında Nusaybin, sosyal açıdan çokçeşitli ve iktisadi açıdan İpekyolu güzergâhında bir ticaret gümrük şehri olarak var oldu. Mimari açıdan klasik Roma tarzının askeri, dini ve sosyal mimari unsurları kent ve yakın çevresindeki yapılar üzerinde egemen oldu. Dini açıdan Hıristiyan kiliselerinin ikiye ayrıldığı dönemde Sasanilerin koruması altında monofizitçilere karşı diyofizit anlayışın en önemli merkezi oldu. İlmi açıdan kentte kurulan akademi vesilesiyle özellikle

III

Süryaniler arasında tıp, hukuk, felsefe, mantık, astronomi ve dilbilgisi gibi alanlarda temayüz etmiş önemli isimler yetişti. Bu akademinin eğitim kadrosunda önemli yer eden Yakub, Efraim, Narsay, Barsawmo, Pavlos ve Baboy gibi isimlerin gerek ilkçağ eserlerini tercüme ederek günümüze ulaştırmaları gerekse kendi meydana getirdiği eserler, Araplar tarafından muhafaza edilip tercüme edilerek Haçlı Seferleri kanalıyla Avrupa'ya taşınmış ve aydınlanma çağının başlamasında önemli bir görev ifa etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nusaybin, Dara, Mezopotmaya, Bizans İmparatorluğu, Sasaniler, Justinian, Hüsrev, Nusaybin Okulu, Nusaybinli Yakub, Efraim, Narsay, Barsawmo, Pavlos

ABSTRACT**Doctorate Thesis****THE POLITICAL, SOCIAL, ECONOMIC, ARTHITECTURAL AND
CULTURAL SITUATION OF NISIBIS DURING THE BYZANTINE PERIOD
(IV.-X. CENTURIES)****Ahmet KÜTÜK****The University of Fırat
The Institute of Social Science
The Department of History
ELAZIĞ-2012-Page: LIV+329**

Nisibis is an old and important city which its known history lay down until Assyrian period. This city, which was frequently said to be founded by Nemroud in classical sources, as a frontier city in Mesopotamia took an important and strategic role after Roman's sovereignty. Firstly in BC 68 at Lucullus period Romans conquered the city of Nisibis. Subsequent periods it was one of the unshared land during the Part-Roman wars and in this process this city performed an important task as military base of Roman armies in Part-Roman border. After it was ceded to Sasanids in 363 Peace until Dara, the new fortificaion city, was built in 507 Byzantine Empire lived a stagger process about during one and half century in the east border. After that date Byzantine Empire wasn't able to get back to Nisibis from Sasanids, the rivals. After decline of Sasanids, Byzantines' new rival was Muslim Arabs and in 639 Nisibis was conquered by Muslims together with other Mesopotamian cities. Several attempts which was took place by Byzantine in X. century, resulted in short dominations.

In the period of Byzantine Empire, Nisibis was a wide variety of social aspects and economic aspects of custom as the city has a trade route of Silk Road. Architecturally, military, religious and social architectural elements of classical Roman style was dominant over the city and its surroundings structures. Religiously, in the

period of the Christian churches was divided into two parts, under the protection of Sasanids, Nisibis became the best important dyophysites center against the monophysites. Culturally, on the occasion of the academy was founded in the city, numerous important names distinguished itself in areas such as medicine, law, philosophy, logic, grammar and astronomy grew up specially among Assyrians. The names such as James of Nisibis, Ephraim, Pawlos, Narsai, Barsawmo, Baboy who were located in training staff of this academy, whether the treatises which have brought by translating to present days or their works wrote by them preserved and translated by Arabs, moved Europe through the the Crusades and thus the era of enlightenment they performed an important task.

Key Words: Nisibis, Dara, Mesopotamia, Byzantine Empire, Sasanid Empire, Justinian, Khosrau, Nisibis School, James of Nisibis, Ephraim, Narsai, Barsawmo, Pawlos

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ŞEKİLLER VE RESİMLER LİSTESİ	XI
Ö N S Ö Z	XIV
KISALTMALAR	XVII
BİBLİYOGRAFİK KISALTMALAR.....	XIX
KONU VE KAYNAKLAR.....	XXI
A. ARAŞTIRMA KONUSUNUN ÖZELLİKLERİ.....	XXI
a) Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Politikası ve Nusaybin Sınır Şehri	XXI
b) Çalışmanın Zaman Açısından Sınırlandırılması.....	XXIV
1. İran Devletlerine (Part-Sasani) Karşı Mücadele (I -VII. yy)	XXIV
2. Arap İslam Devletlerine Karşı Mücadele (VII.-X. yy)	XXV
B. ARAŞTIRMA KONUSUNUN KAYNAKLARI	XXV
a) Ana Kaynaklar	XXVI
1. Grekçe Kaynaklar	XXVII
2. Süryanice Kaynaklar	XXX
3. Ermenice Kaynaklar	XXXVI
4. Arapça Kaynaklar	XXXIX
5. Farsça Kaynaklar	XLIII
6. Seyahatnameler ve Tarihi Coğrafya İle İlgili Eserler	XLIV
b) Modern Kaynak ve Araştırmalar	XLVII

GİRİŞ

**YÖRENİN TARİHİ COĞRAFYASI ve IV. YÜZYILA KADAR NUSAYBİN
TARİHİ**

A. YÖRENİN TARİHİ COĞRAFYASI	1
a) Yörenin Coğrafi Kavramları	1
b) Nusaybin Kentinin Kuruluşu ve İsminin Anlamları	11
c) Nusaybin'in Bölge Coğrafyasındaki Yeri ve Önemi	17
d) Nusaybin ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası	20

Masius Dağ Silsilesi (Taurus-İzla-Tur Abidin-Karacadağ).....	20
Habur (Chaboras) ve Hirmas (Mygdonius) Nehirleri.....	22
Dara (Anastasiapolis) Antik Şehri	26
B. İLKÇAĞ MEDENİYETLERİ DÖNEMİ	28
C. ROMA VE PART İMPARATORLUKLARI DÖNEMİ.....	32
a) Lucullus'un Nusaybin Kuşatması (MÖ. 68).....	33
b) Trajan'ın Doğu Seferi ve Nusaybin'i Ele Geçirmesi(MS. 115).....	36
c) Septimus Severus'un Nusaybin'i Ele Geçirmesi (MS. 195-197).....	39
d) Caracalla'nın Doğu Seferi (217)	41
e) Macrinus Dönemi Part Savaşları ve Nusaybin Barışı (217).....	42

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİNDEKİ SİYASİ TARİHİ

A. BİZANS-SASANI DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ (230-651).....	47
1.1. III. ve IV. Yüzyıl Olayları	47
1.1.1. I. Şapur'un Nusaybin'i Ele Geçirmesi Resu'l Ayn Savaşı (241)	48
1.1.2. I. Şapur'un Mezopotamya'yı İstilas ve Odenathus'un Faaliyetleri	49
1.1.3. Galerius'un Doğu Seferi ve Nusaybin Barışı (297-303)	51
1.1.4. II. Şapur'un Birinci Nusaybin Kuşatması (338)	54
1.1.5. II. Şapur'un İkinci Nusaybin Kuşatması ve Sincar Savaşı (346-348)	56
1.1.6. II. Şapur'un Üçüncü Nusaybin Kuşatması (350).....	58
1.1.7. 359-360 Yılı Olayları.....	66
1.1.8. Julian'ın Mezopotamya Seferi ve Ölümü (363)	68
1.1.9. 363 Barışı ve Nusaybin'in İranlılara Terki	71
1.1.10. Barış Sonrası Gelişmeler ve Nusaybin Halkının Jovian ile Görüşmesi.....	78
1.1.11. Nusaybin Halkının Kentten Ayrılması	82
1.2. V. ve VI. Yüzyıl Olayları.....	85
1.2.1. Bizans Generali Ardaburius'un Nusaybin Kuşatması (420).....	85
1.2.2. 503 ve 504 Yılı Olayları ve Romalıların Amida Kuşatması.....	89
1.2.3. Dara'nın Bizans İstahkam Şehri Olarak Kurulması (507).....	91
1.2.4. Dara'da Sasani-Bizans Barış Görüşmeleri (507).....	98
1.2.5. İmparator Justin Dönemi Barış Görüşmeleri (518)	99
1.2.6. Justinian Dönemi ve General Belisarius'un Dara'ya Atanması (527).....	100
1.2.7. Belisarius'un Dara Savaşı ve Zaferi (530).....	103
1.2.8. Sasani-Bizans Görüşmeleri ve Sonsuz Barış'ın İmzalanması (532)	111

VIII

1.2.9. Sasani-Bizans Savaşlarının Yeniden Başlaması (540)	114
1.2.10. Belisarius'un Nusaybin Seferi ve Sisauranon'u Zaptı (541)	115
1.2.11. Hüsrev'in Dara'yı Alma Girişimi (545)	118
1.2.12. Dara Görüşmeleri ve Barışı (561-562)	120
1.3. Yirmi Yıl Savaşları (573-592)	123
1.3.1. Marcian'ın Nusaybin'i Kuşatması (573)	124
1.3.2. I. Hüsrev'in Dara Kuşatması (573)	127
1.3.3. Üç Yıllık Ateşkes ve Barış Görüşmeleri (576)	130
1.3.4. 589-591 Yılı Olayları ve Yirmi Yıl Savaşlarının Sona Ermesi	133
1.3.5. II. Hüsrev'in Dara'yı Ele Geçirmesi (604)	137
1.3.6. Sasani Devleti'nin İnkırazı ve Son Savaşlar	139
1.4. İslam Fetihlerinden Sonraki Dönem (639-974)	142
1.4.1. John Curcaus'un 943 yılı Nusaybin Seferi	148
1.4.2. Nicephoros'un 966 Yılı Nusaybin Seferi	149
1.4.3. John Tzimisce's'in 971 Nusaybin Seferi	150

İKİNCİ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİ SOSYO-EKONOMİK YAPISI

A. YÖRENİN EKONOMİK YAPISI	155
2.1. Nusaybin ve Çevresinin İpek Yolu Ticaretindeki Konumu	155
2.2. Kentin Ticari Güzergâhı	159
2.3. Ticareti Yapılan Ürünler	161
2.4. Tarım ve Hayvancılık	163
2.5. Darphane ve Paralar	164
B. YÖRENİN SOSYAL YAPISI	168
2.6. Kentin Dini Yapısı	168
2.6.1. Paganizm	168
2.6.2. Yahudilik	170
2.6.3. Hristiyanlık	174
2.7. Şehrin Etnik Yapısı ve Nüfusu	178
2.7.1. Süryaniler	179
2.7.2. İranlılar	181
2.7.3. Grekler	181
2.7.4. Araplar	181
2.7.5. Ermeniler	183

2.7.6. Diğer Etnik Unsurlar	183
2.8. Sosyal Hayat ve Günlük Yaşam	184
2.8.1. Kentin ve Kent Halkının Hususi Özellikleri	184

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİNDEKİ MİMARİ YAPISI

3.1. Bölgedeki Roma-Bizans Mimarisinin Özellikleri	191
3.2. Askeri Mimari Unsurları	194
3.2.1. Kale ve Duvarlar	194
3.2.2. Gözetleme Kuleleri	200
3.2.3. Saray	204
3.2.4. Mühimmat Deposu (Ambar-Antrepo)	204
3.3. Dini Mimari Unsurları	207
3.3.1. Kilise ve Manastırlar	207
3.3.1.1. Mar Yakub Kilisesi	210
3.3.2. Mezarlar	217
3.4. Sosyal Mimari Unsurları	224
3.4.1. Su Sarnıçları	224
3.4.2. Köprüler	228
3.4.3. Beş Sütun	231
3.4.4. Hamamlar	233
3.4.5. Hastaneler	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİ İLMİ ve KÜLTÜREL YAPISI

4.1. Sasani-Bizans Dönemi İlim Faaliyetleri	237
4.2. Akademi'nin Kuruluşundan Önceki İlmi ve Kültürel Durum	239
4.3. Nusaybin Akademisinin Kurulmasından Önceki Hristiyanlar	241
4.3.1. Nusaybinli Febronia (öl. 304)	241
4.3.2. Mar Awgin (öl. 363)	243
4.3.3. Rabban Sari	244
4.4. Nusaybin Akademisinin Kuruluşu	245
4.4.1. Nusaybin Akademisinin Eğitim Düzeni ve Müfredatı	249
4.4.2. Akademinin İdari Yapısı ve Kuralları	251

4.5. Akademide Sosyal ve Pozitif İlimler	256
4.5.1. Tıp.....	258
4.5.1.1. Nusaybinli Magnus	259
4.5.1.2. Doktor Efraim (306-373)	261
4.5.1.3. Nusaybinli Pawlos (Paul).....	261
4.5.1.4. Doktor Yuhanun Sendori	261
4.5.1.5. Doktor Mar Yusuf.....	262
4.5.1.6. Doktor Baboy.....	262
4.5.1.7. Kaşgarlı Abraham.....	263
4.5.1.8. Selevkiyalı Joseph.....	263
4.5.2. Felsefe ve Mantık.....	263
4.5.3. Hukuk.....	265
4.5.4. Astronomi	265
4.5.5. Dilbilgisi (Gramer)	267
4.5.6. Müzik	268
4.6. Nusaybin Akademisinin Çöküşü ve Dağılması	269
S O N U Ç	270
E K L E R	284
RESİMLER	285
HARİTA ve PLANLAR	304
KONU KRONOLOJİSİ	309
BİBLİYOGRAFYA	312
ANA KAYNAKLAR	312
SEYAHATNAMELER VE COĞRAFİ ESERLER	315
MODERN KAYNAKLAR.....	316
MAKALELER.....	321
İNTERNET ADRESLERİ.....	328
ÖZGEÇMİŞ	329

ŞEKİLLER VE RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Şapur I'ın 260 Yılında Valerian Üzerine Seferi	50
Resim 2: I. Hüsrev'in Roma Barış Temsilcilerini Kabulü	113
Resim 3: III. Gordian Döneminde Nusaybin'de Basılmış Bir Para	166
Resim 4: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları	198
Resim 5: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları	199
Resim 6: Dara Duvarlarından Bugüne Kalanlar	200
Resim 7: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları	202
Resim 8: Dara Duvarlarına Yakın Kule Görünümlü Yapılar.....	203
Resim 9: Dara'daki Depo (Silo) Giriş Kapı Kemerleri.....	205
Resim 10: Dara'daki Depo (Silo)'nun İç Kısmı (Kolonlar).....	206
Resim 11: Ambar Köyü'nde Bulunan Bizans Yapısı (Depo)	207
Resim 12: XX. Yüzyıl Başlarında Mar Yakub Kilisesi	208
Resim 13: Deyru'l Zafaran Manastırı (Temsili Resim)	209
Resim 14: Dara'da Kilise Görünümlü BirYapı.....	210
Resim 15: Mar Yakub Kilisesi'nin Batı Giriş Kısmı	211
Resim 16: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Cephesi	213
Resim 17: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Tavan Kısmı.....	214
Resim 18: Kilisenin Dış Batı Cephesinin Bugünkü Görüntüsü	215
Resim 19: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısmı (Mihrab)	216
Resim 20: Kilisenin İç Kısmı (Aziz Yakub'un Mezarı)	219
Resim 21: Dara Kaya Mezarları.....	220
Resim 22: Dara Kaya Mezarları.....	221
Resim 23: Dara Kaya Mezarları.....	222
Resim 24: Dara Kaya Mezarları.....	223
Resim 25: Dara Kaya Mezarları.....	223
Resim 26: Dara Su Sarnıçları	227
Resim 27: Dara Su Sarnıçlarının Bugünkü Görüntüsü	228
Resim 28: Mygdonius (Hirmas) Nehri Üzerindeki Roma Köprüsü.....	229
Resim 29: XX. Yüzyıl Başlarında Dara'da Roma Köprüsü	230
Resim 30: Dara'da Roma Köprüleri (Temsili Resim)	230
Resim 31: Roma Köprülerinin Bugünkü Kalıntıları	231

Resim 32: Nusaybin Sütunları (Temsili Resim)	232
Resim 33: XX. Yüzyıl Başlarında Beş Sütun	232
Resim 34: Kolonların Bugünkü Görüntüsü.....	233
Resim 35: Mar Yakub Kilisesi'nin Doğu Kısımından Bir Görünüş	286
Resim 36: Mar Yakub Kilisesi'nin Batı Cephesi	286
Resim 37: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Cephesi	287
Resim 38: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Cephesi	287
Resim 39: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım Kapı Motifleri	288
Resim 40: Mar Yakub Kilisesi İç Kapı Motifi.....	288
Resim 41: Mar Yakub Kilisesi'nin Dış Güney Cephesinin Bugünkü Görüntüsü.....	289
Resim 42: Mar Yakub Kilisesi Batı Kapısı Üzerinde Bulunan Süryanice Kitabe.....	289
Resim 43: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Pencere Kemerleri	290
Resim 44: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım (Kapı Motifleri)	290
Resim 45: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım (Mihrap Kısım).....	291
Resim 46: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım (Kolon Motifleri)	291
Resim 47: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım Kolon Motiflerinden Bir Ayrıntı.....	292
Resim 48: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım (Aziz Yakub'un Mezarı)	292
Resim 49: Kilisenin İç Kısım (Hücre Kısım)	293
Resim 50: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısımında Bulunan Arapça Kitabe	294
Resim 51: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi	294
Resim 52: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi	295
Resim 53: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi (Kolonlar).....	295
Resim 54: Dara Duvar Kalıntıları	296
Resim 55: Dara Köprü ve Duvar Bakiyeleri	296
Resim 56: Dara Duvar Kalıntıları	297
Resim 57: Dara Köprü İç Kısım.....	297
Resim 58: Dara Duvar Kapı Girişi.....	298
Resim 59: Dara Kaya Mezarları İç Kısım (Hücre Girişi)	298
Resim 60: Dara Kaya Mezarları.....	299
Resim 61: Dara Kaya Mezarları.....	299
Resim 62: Dara Kaya Mezarları İç Kısım (Hücreler)	300
Resim 63: Dara Depo (Silo) İç Kısım (Kolonlar)	300
Resim 64: Dara Depo (Silo) İç Kısım (Merdiven).....	301

Resim 65: Ambar Köyü Depo (İç Kısım)	301
Resim 66: Tıbbi Aletler.....	302
Resim 67: Nusaybin Sütunları (Temsili Resim)	302
Resim 68: Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin Bugünkü Görüntüsü.....	303
Resim 69: Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin Bugünkü Görüntüsü.....	303

Şekiller

Şekil 1: Sasani İmparatorları Listesi	307
Şekil 2: Erken Dönem Bizans İmparatorları Listesi.....	308

Haritalar

Harita 1: Syria, Mezopotamya ve Asyria Bölgesi Siyasi Sınırları	4
Harita 2: Diyar-ı Bekr, Rabia ve Mudar Sınırları.....	6
Harita 3: Mezopotamya, Assyria ve Ermenia Siyasi Sınırları	9
Harita 4: 363 Barışı Sonrası Roma-Sasani Sınırı	77
Harita 5: VI. Yüzyıl Başlarında Dara Şehrinin Roma-Sasani Sınırındaki Konumu	92
Harita 6: VI.-VIII. Yüzyıllarda Sasani Devleti'nin Yayılma Alanları	305
Harita 7: V. Yüzyılda Roma-Pers Sınırı.....	305

Planlar

Plan 1: Dara Kent Yerleşim Planı	95
Plan 2: Sasani ve Bizans Ordularının Dara Savaşı Yerleşim Düzeni	104
Plan 3: Aziz Yakub Kilisesi İç Kısım Planı.....	212
Plan 4: Dara Kent Planı ve Savunma Duvarları.....	306

Ö N S Ö Z

Mezopotamya... Fırat ve Dicle nehirlerinin doğal sınırlarını çizdiği bu tarihi coğrafya, miladi asırlardan başlayıp yedinci yüzyıl ortalarına kadar uzayan bir süreçte iki milletin savaş alanı oldu: İranlılar ve Romalılar. Romalılar ve onların devamı olarak Bizans imparatorluğu, Kuzey Mezopotamya'nın bir kısmını ihtiva eden doğu sınırlarını korumak ve daha fazla genişletmek amacıyla ezeli rakipleri olan Partlılar ve onların devamı olan Sasani Devleti ile yüzyıllar süren bir hâkimiyet savaşına giriştiler.

Mezopotamya'da yedi asrı aşkın devam eden Roma-İran hâkimiyet mücadelesi, bir anlamda doğu ile batının savaşıydı ve bu rekabette bir sınır şehri anahtar bir rol üstlenmişti. Nusaybin... Burası, Kuzey Mezopotamya'da iki imparatorluğun sınır şehriydi ve haliyle her iki imparatorluğun da büyük bir ihtirasla istediği stratejik bir mevkide bulunuyordu. Hangi imparatorluğun elinde bulunursa bulunsun şehir, askeri bir karargâh merkezi olarak önemli bir rol üstlendi ve diğeri tarafından kıskançlıkla saldırı ve kuşatmalara maruz kaldı. Siyasi açıdan sahip olduğu önem, diğer alanlardaki gelişimini de tetikledi ve Nusaybin, sosyal alanda kozmopolit, iktisadi alanda bir ticaret gümrük şehri, dini alanda bir piskoposluk merkezi, ilmi alanda ise akademik ve bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü bir şehir oldu.

Bu doktora tezinin amacı, erken Bizans İmparatorluğu döneminde stratejik konumu sebebiyle diğer Mezopotamya şehirlerine nazaran daha ön planda olan Nusaybin'in çok yönlü tarihi vesilesiyle, dönemin siyasi, sosyal, iktisadi, mimari, dini ve kültürel durumunu kaynaklar ışığında göz önüne sermektir. Araştırmanın kaynakları, konunun özelliği sebebiyle çok çeşitlidir. Bu bakımdan öncelikle çalışmayla ilgili bir kaynak tasnifi ve tenkidinin yapılması gerekmiştir. Bu sebeple araştırmamızla ilgili klasik ve çağdaş kaynaklarda elde ettiğimiz bilgileri sunmadan önce bu bilgileri edindiğimiz kaynakları tanıtmak, özellikle ana kaynakları kaleme alan müelliflerin kısa hayat hikâyeleri, dünya görüşleri ve eserin ilim dünyasına kazandırılışıyla ilgili bilgilerin verilmesini yararlı bulduk. Böylece araştırmanın giriş kısmına geçmeden evvel konu ve kaynakları değerlendiren kısa bir bölüm oluşturduk.

Nusaybin ve çevresi, her şeyden evvel tarihi-coğrafi bir bölgeyi ifade etmektedir. Bu bakımdan araştırmamız aynı zamanda tarihi coğrafya ile ilgili çalışma ve kaynakları kapsamaktadır. Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin'deki siyasi mücadelesine geçmeden evvel, kentin işgal ettiği coğrafi sahayı belirleyerek araştırma konumuzun içinde bulunduğu bölge ile ilgili tarihi kaynaklarda adı geçen coğrafi

kavram ve terimleri birer paragrafla açıklamanın, konumuzun ileriki kısımlarının daha iyi anlaşılması açısından gerekli olduğuna inandık. Bu sebeple araştırmaya giriş mahiyetinde bölgenin tarihi coğrafyasını izah eden bir kısım ekledik.

Bizans İmparatorluğu, her bakımdan Roma İmparatorluğu'nun varisi olan bir devlettir. Dolayısıyla Bizans, Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmadan önce doğu sınırında sürdürdüğü politikasını da aynen devam ettirmiştir. Bu sebeple araştırmamızın ana konusu olan Bizanslıların Nusaybin'deki tarihine geçmeden evvel onların selefleri olan Romalıların Mezopotamya'da takip ettiği siyasi mücadele ve Nusaybin'e karşı ilk seferleri gibi konuları çalışmamızın giriş bölümünde vermeyi araştırmanın geriye yönelik konu bütünlüğünün sağlanması açısından faydalı gördük. Aynı durum Part ve Sasani devletleri arasında da söz konusu olduğundan İran siyasi tarihini konu alan kaynaklara da müracaat ettik.

Nusaybin'in içinde bulunduğu bölgeyle ilgili tarihten günümüze kullanılan coğrafi kavramları ve miladi ilk asırlardaki Roma imparatorlarının kente yönelik girişimlerini işledikten sonra araştırma dönemimizin esas konusunu teşkil eden Bizans dönemi siyasi tarihiyle ilgili bölgedeki gelişmeleri ana kaynaklar ve yardımcı kaynaklar ışığında vermeye çalıştık. Ele aldığımız siyasi dönemlerle ilgili bilgileri verirken özellikle o dönemde yaşamış tarih yazarlarının kaynaklarına yöneldik. Bu bağlamda mesela 363 Barışını anlatırken o dönemde yaşamış ve kentin İranlılara terk edilmesine bizzat şahit olan Ammianus; Dara Savaşı ile ilgili bahiste General Belisarius'un sekreterliği göreviyle bölgeye gelmiş olan Procopius; 562 Barışı anlatılırken bu bölgede görevli bir asker olduğu tahmin edilen Menander'in eseri konuyla ilgili ilk müracaat kaynaklarımız olmuştur.

Araştırmamızın ikinci kısmını kentin Bizans dönemindeki sosyo-ekonomik tarihine hasrettik. İncelediğimiz dönemde kentin ve genel olarak bölgenin sosyal ve iktisadi tarihiyle ilgili bilgiler siyasi tarih bölümünden farklı olarak vekayinamelerde sınırlı ve dağınık bir şekilde bulunur. Dolayısıyla bu bilgilerin ana kaynaklardan tespit edilerek belli bir bütünlük içerisinde sunulması, siyasi tarihe nazaran daha meşakkatli olmuştur. Ana kaynaklarda, ele aldığımız dönemde şehrin sosyal açıdan çeşitli etnik unsurları içerisinde barındıran bir yapıya sahip olduğu ve iktisadi açıdan da İpekyolu'nun transit geçiş merkezi olarak doğudan-batıya, batıdan-doğuya aktarılan malların takas edildiği bir ticari şehir olduğuna dair elde ettiğimiz sınırlı bilgileri, çağdaş kaynaklarla detaylandırmaya çalışarak araştırmaya dâhil ettik.

Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin'de geride bıraktığı ve günümüze intikal eden az sayıdaki değerli mimari unsurlar, bu araştırmanın mimari kısmının temel muhtevasını oluşturmuştur. İmparatorluk, 363 yılına kadar sınır şehri Nusaybin'de askeri istihkâmlar tesis etmiş, bunun yanında dini ve sosyal mimari unsurlarını da ihmal etmemiştir. Bu tarihte Nusaybin'in Perslilere terk edilmesiyle onun rolünü Dara üstlenmiş ve bölgede erken dönem Bizans mimarisini temsil eden yapıları içerisinde barındırmıştır. Araştırmanın bu kısmıyla ilgili olarak başta ana kaynaklarda dağınık bir şekilde verilen mimari unsurlarla ilgili bilgiler olmak üzere, İslam döneminden XVIII. yüzyıla kadar kente gelmiş olan Arap ve Avrupalı seyyahların verdikleri bilgiler karşılaştırmalı olarak çalışmaya dâhil edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Nusaybin ve Dara'da inceleme gezilerinde bulunmuş olan Batılı seyyahların kaleme aldıkları çalışmalar ile bizim araştırmamız çerçevesinde bölgeye yaptığımız gezi sonrasında elde ettiğimiz görsel veriler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Araştırmamız kapsamında ele aldığımız dönemde Nusaybin, ilmi ve kültürel açıdan zengin bir geçmişe sahip olmuştur. Bunun sebebi, şehrimizin bu dönemde doğunun sayılı akademilerinden birine sahip olmasıdır. Bu akademiye yetişen seçkin yazarlar vesilesiyle dönemin kaynaklarında adı sıkça telaffuz edilen Nusaybin, dini, pozitif ve sosyal ilimler alanında şöhreti dünyaya yayılan şahsiyetlerin yetiştiği bir eğitim merkezi olmuştur. Araştırmanın bu bölümündeki temel amaç, kentte kurulan akademi vesilesiyle kentin erken Bizans döneminde ilmi-kültürel açıdan ulaştığı seviyeyi belirlemek olmuştur. Çalışmamızın bu kısmıyla ilgili özellikle kilise tarihlerinde bolca bilgi elde edilmiş, bu bilgiler fişlenerek tasnif edildikten sonra ilgili kısma eklenmiştir.

Son olarak çalışmanın şekillenmesinde emeği geçenlere teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Gerek doktora gerekse tez hazırlık sürecinde büyük yardım ve desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a, tarih bölüm başkanımız Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e, lisans döneminden bugüne bana olan güvenini devamlı hissettiğim Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ ve Doç. Dr. Kazım PAYDAŞ hocalarıma ve Fırat Üniversitesi Tarih bölümünün diğer değerli hocalarına, dualarıyla bana sürekli destek veren çok değerli anneme ve doktora süreci boyunca daima yanımda olan eşime teşekkür ediyorum.

Ahmet KÜTÜK

Elazığ, Haziran-2012

KISALTMALAR

AHR	: The American Historical Review
amlf.	: aynı müellif
ASM	: Asiatic Society Monographs
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
BASOR	: Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BGA	: Biblotheca Geographorum Arabicorum
bkz.	: bakınız
Byz. Zeits.	: Byzantinsche Zeitschrift
c.	: cilt
CAH	: Cambridge Ancient History
Cath. Encyc.	: Catholic Encyclopedia
CMH	: Cambridge Medieval History
CSCO	: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
çev.	: çeviren
DGRG	: Dictionary of Greek And Roman Geography
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
EHR	: The English Historical Reviews
Encyc. Ast.	: The Biographical Encyclopedia of Astronomers
Encyc. Ir.	: Encyclopedia Iranica
Encyc. Isl.²	: Encyclopedia of Islam (2. Basım)
Encyc. Metr.	: Encyclopedia Metropolitana
Encyc. Rel.	: Encyclopedia of Religion and Ethics
Fr.	: Fransızca
h.	: hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

JAAS	: Journal of Assyrian Academic Studies
Jew. Encyc.	: The Jewish Encyclopedia
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society
JRS	: The Journal of Roman Studies
JRSM	: Journal of Royal Society of Medicine
JSS	: Journal of Syriac Studies
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: miladi
MÖ.	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
neş.	: neşreden
öl.	: Ölümü
Patr. Or.	: Patrologia Orientalis
RN	: Revue Numismatique
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştirilen
Sel. Libr.	: A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church
Sel. Wor.	: Select Works of The Emperor Julian and Some Pieces of the Sophist Libanius
SHR	: Studies in the History of the Religions
trc.	: tercüme
ts.	: tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜRDV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
vd.	: ve diğerleri
vol.	: Volume
yay.	: yayınlayan
YYLT	: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
ZDMG	: Zeitschrift für Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

BİBLİYOGRAFİK KISALTMALAR

(Araştırma konumuzla ilgili fazlaca istifade ettiğimiz ana kaynaklar ve modern kaynaklar arasında aynı müellife ait olan farklı eserlerin birbirine karıştırılmasını önlemek için bu eserlerle ilgili bazı kilişe başlıklar kullanılmıştır. Bunlardan önemli olanları aşağıda listelenmiştir.)

Ebu'l Farac, Abu'l-Farac Tarihi :	Ebu'l Ferec, İbnu'l İbri, Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), Abu'l-Farac Tarihi , (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1999.
Ebu'l Farac, Muhtasar :	Ebu'l Ferec, İbnu'l İbri, Tarih-i Muhtasaru'd Düvel , (Basım Yeri ve Tarihi yok); (Türkçe trc. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941.
İbnu'l Esir, Al Atabakiyya :	İbnu'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, al-Tarikh al Bahir fi al Dawla al Atabekiya (h. 555-630) , (neş. A. A. Tolaymat), ts.
İbnu'l Esir, el-Kamil :	İbnu'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, el-Kamil fi't Tarih , (çev. A. Özeydin-A. Ağırakça), İstanbul, 1987.
John of Ephesus, "Lives of the Eastern Saints" :	John Of Ephesus, "Lives of the Eastern Saints", (İng. çev. E. W. Brooks), Patrologia Orientalis , vol. XVIII, Paris, 1924.
John of Ephesus, Ecclessiestical History :	John Of Ephesus, The Third Part of Ecclessiestical History of John Bishop of Ephesus , (İng. çev. R. Payne Simith), Oxford, 1860.
Procopius, Secret History :	Procopius, Secret History , (İng. çev. R. Atwater), New York, 1961.
Procopius, Wars :	Procopius, History of the Wars , (İng. çev. H. B. Dewing), c. I, New York, 1914.

- Ainsworth, **Researches in Assyria** : William Francis, Ainsworth, **Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea, froming Part of the Labours of the Euphrates Expedition**, London, 1838.
- Ainsworth, **Travels and Researches** : William Francis, Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, vol. II, London, 1842.
- Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)** : J. B. Bury, **A History of The Late Roman Empire, from Arcadius to Irene (AD. 395-800)**, vol. I, London, 1889.
- Bury, **Roman Empire, (BC. 27-AD. 180)** : J. B. Bury, **A History of The Roman Empire, From Its Foundation To The Death of Marcus Aurelius, (BC. 27-AD. 180)**, New York, 1893.
- Kinneir, **Geographical Memoir** : John MacDonald Kinneir, **Geographical Memoir of the Persain Empire**, London, 1813.
- Kinneir, **Journey Through Asia Minor** : John MacDonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814**, London, 1818.
- Le Strange, **Mesopotamia and Persia** : Guy Le Strange, **Mesopotamia and Persia Under The Mongols, (In the Fourteen Century From The Nuzhat al-Kulub Hamdullah Mustawfi)**, **Asiatic Society Monographs**, vol. V, London, 1903.
- Le Strange, **The Lands of Caliphate** : Guy Le Strange, **The Lands of Caliphate**, New York, 1905.
- Southgate, **Church of Mesopotamia** : Heratio Southgate, **Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey**, New York, 1844.
- Southgate, **Narrative of a Tour** : Heratio Southgate, **Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesoptamia**, c. II, New York, 1940.

KONU VE KAYNAKLAR

Bizans dönemi Nusaybin ve çevresinin tarihiyle ilgili yapılacak bir araştırmanın kaderi her şeyden evvel konunun kaynakları tarafından çizilir. Dolayısıyla araştırma konusuna geçmeden önce istifade edilen kaynakların tespit ve tenkidi, ayrıca konunun genel özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Mezopotamya’da sınır şehri olarak görev yapan bir yerleşim yeri olarak Nusaybin, ilkçağlardan itibaren sahip olduğu akademi vesilesiyle incelediğimiz süreçte Makedonyalıların, Greklerin, Yahudilerin, Süryanilerin, İranlıların, Ermenilerin ve Arapların yerleşimine sahne olmuş ve bu milletlerin dilinde kaleme alınmış eserler günümüze ulaşmıştır.

Araştırmamız açısından birinci dereceden önem arz eden Grek kaynaklar genellikle askeri ve siyasi olaylarla ilgili bilgi verirken, Süryani ve Ermeni kaynaklar genel olarak bir kilise tarihi olarak vücuda getirildiklerinden dini ve ilmi tarihe ağırlık verirler. Bu kaynaklardan az da olsa çalışmamızın diğer bölümleri olan mimari, sosyal ve iktisadi tarih ile ilgili bilgiler edinilebilir. Arap kaynakları genellikle İslam fetihleri ve sonrasında Bizans’ın bölgeyi ele geçirmek için giriştiği kısa süreli muvaffakiyetleri içeren teşebbüslerle ilgili değerli ve güvenilir bilgiler sunar.

Araştırmanın modern kaynakları da en az ana kaynaklar kadar önemlidir. Ana kaynaklar ışığında kaleme alınmış olan bu kaynaklar monografik, biyografik tarzda makale veya eserlerden oluşur. XVIII. yüzyılın seyyahlarının gezi ve inceleme notları bölgenin özellikle mimari tarihi açısından değerlidir. Bunun yanında doğrudan bölgenin iktisadiyatı ve içtimai durumu üzerine yazılmış modern kaynaklar da vardır. Araştırmanın bu bölümünde konunun genel özellikleri, Bizans İmparatorluğu’nun doğu politikasının tarih içerisindeki seyri kısaca izah edildikten sonra bu çalışmada faydalanılan kaynakların tanıtımı yapılacaktır.

A. ARAŞTIRMA KONUSUNUN ÖZELLİKLERİ

a) Bizans İmparatorluğu’nun Doğu Politikası ve Nusaybin Sınır Şehri

Bizans Döneminde Nusaybin şehri ile ilgili yapılacak bir araştırma için konuyla ilgili kaynakları tanıtmadan evvel Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırlarında takip ettiği politika ve bu çerçevede imparatorluğun Nusaybin’deki hâkimiyeti ve var olma mücadelesi açısından oluşan kronolojik zaman diliminden bahsetmek istiyoruz.

Yeniçağ başlarına kadar varlığını sürdüren Doğu Roma İmparatorluğu ya da daha yaygın ismiyle Bizans, çeşitli toplum kıta ve coğrafyaları egemenliği altına alarak Ortadoğu olarak tabir edilen coğrafyanın tarihinde önemli roller üstlenmiştir. Bizans İmparatorluğu ile ilgili gerek geçmişte gerekse modern tarihçiler tarafından sayısız eserler verilmiştir. Bununla birlikte çok geniş bir coğrafyaya uzun bir zaman diliminde hükmetmesi sebebiyle bu imparatorluğun çeşitli yönlerden araştırılmayı bekleyen daha birçok alanı mevcuttur.

Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Doğu Roma İmparatorluğu adıyla inkişaf eden Bizans İmparatorluğu ezeli rakipleri İranlılara karşı Mezopotamya toprakları üzerinde üç yüzyıla aşkın devam eden bir hâkimiyet mücadelesine girdi. Bu dönemde Mezopotamya'nın kalbinde bir sınır kendi olarak görev yapan Nusaybin kuşkusuz iki imparatorluk açısından da büyük öneme sahip bir istihkâm şehriydi. Bu sebeple her iki imparatorluk da bu kente sahip olma siyasetini IV. asırdan VII. yüzyıl ortalarına kadar vazgeçilmez bir ihtirasla takip etti.

Bizans İmparatorluğu, erken ortaçağ döneminden itibaren doğuda Partlıların devamı olan ezeli rakipleri Sasanileri, Mezopotamya hâkimiyeti önündeki en büyük engel olarak görmekteydi ve İslam'ın ortaya çıkışına kadarki sürece kadar Mezopotamya'daki sınırlarını Dicle'nin ötesine çekmeyi temel politika edinmişti. Bu süreçte bir sınır şehri olarak Nusaybin, kendi tabirleriyle Nisibis şehri önemliydi. Kent, Mezopotamya ve bu bölgeyi elde tutmak adına önemli bir konumda bulunuyordu ve bu önemi Bizans için ortaçağ boyunca sürmüştü. Şehir sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda ticari açıdan da önemli bir konumdaydı. Çünkü Mezopotamya, doğu-batı ticareti içerisinde önemli bir yer işgal ediyordu ve Nusaybin iki imparatorluk arasında mal değişiminin yapıldığı yegâne merkezlerindendi. Şehir, Sasani devleti için de aynı öneme haizdi. Özellikle II. Şapur, bu kenti batıya yapılacak seferlerin bir anahtarı olarak görmekteydi. Şapur, burayı elde etmek için üç şiddetli kuşatma gerçekleştirdi fakat başarılı olamadı. Bununla birlikte 363 antlaşmasıyla kenti elde etmeyi bildi. Bu tarihten Müslümanların eline geçeceği VII. yüzyıl ortalarına kadar Nusaybin, Sasani hanedanının batı sınırı ve istihkâm şehri olarak görev yaptı ve böylece iki imparatorluk arasında devam eden Mezopotamya mücadelesi Sasaniler lehine bir ivme kazandı.

Nusaybin'in ezeli rakiplerine terk edilmesinden sonra Bizans'ın doğu sınırında yaklaşık 150 yıllık bir bocalama sürecine girdiğini görüyoruz. Bu bocalamanın temel sebebi, Mezopotamya'da Sasanilere karşı yürütülen sınır savaşlarında Nusaybin'in

yerine geçecek bir askeri istihkâm şehrinin olmayışındı. Anastasius'un imparatorluğun başına geçmesiyle Nusaybin'e alternatif olarak Dara şehri inşa edildi. Dara, Justinian döneminde daha da tahkim edilerek buradaki Roma ordusunun başına başarılı General Belisarius getirildi. Böylece VI. asırdan itibaren toparlanma sürecine giren Bizans İmparatorluğu, doğu sınırında ezeli rakibine karşı her geçen gün daha da güçlenmiş, avantajlı bir pozisyon yakalamıştı. Aşağıda ayrıntılarıyla bahsedeceğimiz 530 yılındaki Dara Zaferi de Bizans'ın doğu sınırındaki tahkimat faaliyetlerinin ilk meyvesini teşkil edecekti. Sonraki dönemlerde Heraclius, VII. yüzyıl başlarında neredeyse tüm Mezopotamya'yı ele geçirmesine rağmen Nusaybin'i güçlü rakiplerinden alamamış, kent 363 Barışı'ndan 640 yılındaki İslam fetihlerine kadar Sasani idaresinde kalmıştı. Aynı dönemde İslam, Bizans'ın eski rakibi Sasanileri ortadan kaldırıp daha güçlü bir rakip olarak onların karşısına çıkmıştı.

Bizans İmparatorluğu, VII. yüzyıl ortalarına doğru İslam'ın hızlı yükselişinin karşısında fazla duramamış, Anadolu içlerine çekilerek doğu sınırında takip ettiği politika açısından üç asır süren toparlanma süreci yaşamıştı. Özellikle Dört Halife döneminde gücünün doruğunda olan İslam devleti, VIII. yüzyıl ortalarında Abbasi hanedanının yönetimi ele geçirmesinden sonra X. asır başlarında Mezopotamya'da inkişaf eden Hamdani, Ukayli, Mervani gibi küçük hanedanlara karşı bile aciz kalmış, Bizans İmparatorluğu'na karşı yürütülen mücadeleyi bu hanedanların yetenekli beylerine havale etmişti. Bizans ise toparlanma sürecini atlattıktan sonra erken dönemlerdeki sınırlarına kavuşmak arzusuyla X. yüzyıl ortalarına doğru var olan otorite boşluğundan faydalanarak tekrar Mezopotamya topraklarına girmişti. Bu teşebbüsler başarılı olmakla birlikte beraberinde sadece kısa süren muvaffakiyetleri getirmişti. Bizans'ın Mezopotamya'daki toprakları tekrar elde etmek adına sırtını yasladığı Haçlılar ise başlangıçta başarılı olan doğu seferlerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlar ve zamanla imparatorluk için doğu sınırındaki hâkimiyet açısından ayrı bir rakip olarak ortaya çıkmışlardı.

Özetle, bu çalışmanın esas konusunu teşkil eden Bizanslıların Nusaybin'deki hâkimiyeti ile ilgili olarak yukarıda yazılanlar Bizans İmparatorluğu açısından Mezopotamya'nın, doğudaki diğer yayılma alanları ve hâkimiyet bölgeleri açısından bir güvenlik ve üs bölgesi olduğunu ve Nusaybin kentinin de bu tarihi coğrafya içerisinde bir sınır kenti ve askeri istihkâm bölgesi olarak görev yaptığını gösteriyor. Roma İmparatorluğu ve sonraları onun doğu kanadını temsilen inkişaf eden Bizans, Roma

imparatoru Lucullus'un MÖ. 68'de kenti almasıyla başlayan Nusaybin macerasını en son 974 yılındaki sefer sonucunda 22 gün süren kısa bir hâkimiyet ile noktaladı ve yaklaşık 1000 yıl süren bu süreçte İranlılar, Araplar, Türkler ve hatta Haçlıları kendilerine rakip olarak gördü.

b) Çalışmanın Zaman Açısından Sınırlandırılması

Yukarıda Bizans İmparatorluğu'nun doğu politikası çerçevesinde anlatılanlardan açıkça anlaşılacağı üzere imparatorluğun Nusaybin'deki hâkimiyeti ile ilgili yapılacak bir çalışma kabaca miladi IV. yüzyıl ile X. yüzyıl ortalarına kadar olan bir tarihi dilimi içerir. Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun Kuzey Mezopotamya'daki varlığı ile ilgili yapılacak bir araştırmanın doğrudan bu yüzyıllardan başlatılması yanlış olur. Çünkü Bizans, bu bölgedeki varlığını Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmadan önce Partlılarla yaptığı mücadeleye borçludur. Dolayısıyla Bizans döneminde Nusaybin başlığıyla yapılacak bir araştırma tarihsel olayların birbirine bağlılığı sebebiyle ilk dönemlerden itibaren yani Romalılar ve Partlılar arasında başlayan ve yüzyıllarca devam eden mücadelelerle başlatılmalıdır. Şu halde, Bizans İmparatorluğu'nun Mezopotamya ve dolayısıyla Nusaybin kenti üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri tarihi süreçte şu iki döneme ayırmak yanlış olmayacaktır.

1. İran Devletlerine (Part-Sasani) Karşı Mücadele (I -VII. yy)

Araştırma konumuz açısından en detaylandırılması gereken bölümü içermektedir. Çünkü Bizans'ın Nusaybin'i en çok elinde bulundurduğu, bu şehirde en fazla icraata sahip olduğu dönemi içermektedir. Dolayısıyla bu dönem kaynaklarda kentimizin en fazla Bizans ile anıldığı dönemi ihtiva etmesi bakımından araştırmamızın iskeletini oluşturmaktadır. Bu dönem olaylarını aktaran kaynaklarda Bizans hâkimiyeti ile ilgili olarak sadece siyasi olaylar değil, aynı zamanda Nusaybin'de bu dönemde bir Hristiyan okulu var olması sebebiyle kentin kültürel ve dini durumu; Bizans İmparatorluğu'nun inşa ettirdiği sur, kale ve kilise gibi yapılar aracılığıyla kentin mimari durumu; coğrafi konumu vesilesiyle dünya ticaretindeki önemine binaen ticari ve ekonomik durumu ve az da olsa kaynakların satır aralarında rastladığımız kadarıyla şehrin sosyal durumuna ait detaylar bulunur.

Bu döneme ait siyasi bir gelişme olarak Nusaybin'in İranlılara terkinden sonra alternatif bir istihkâm şehri olarak Bizans tarafından inşa edilen Dara şehri ve askeri mimarisi, 530 yılında General Belisarius'un büyük Pers ordusuna karşı kazandığı Dara Zaferi, taraflar arasında muhtelif tarihlerde yapılan barış görüşmeleri ve imza edilen antlaşmalar ve ayrıntıları araştırma konumuzun bu bölümün muhtevasını oluşturan başlıklardır.

2. Arap İslam Devletlerine Karşı Mücadele (VII.-X. yy)

İslamiyet'in ortaya çıktıktan sonra kuzeye doğru genişlemesi Suriye ve Anadolu topraklarını ele geçirmesiyle başlayan bu dönemde Bizans'ın doğu politikası açısından savunma durumuna geçtiği dönem ele alınır. Her ne kadar İslam fetihlerinin bu bölgeleri ele geçirmesi çok kısa sürede kati bir zaferle gerçekleşmişse de Bizans'ın sonraki Emevi ve Abbasi dönemlerinde bölgeye akınlar düzenlemesi yukarıda da bahsedildiği cihetle henüz bu bölgeden tam anlamıyla vazgeçmediğini göstermekteydi. Bu bakımdan, sadece birkaç askeri teşebbüsü ifade etse de bu dönemdeki gelişmelerin Bizans'ın Nusaybin'deki faaliyetleri açısından ele alınması gerekir.

Bizans İmparatorluğu, Abbasilerin bölgeyi yerel hanedanlıkların eline terk ettiği bu dönemde hilafet devletinin adıgeçen hanedanlıklarla bile aciz kaldıklarını gözlemlemiş ve bu durumu Mezopotamya'da üç asır önce kaybettiği toprakları ele geçirme adına bir fırsat olarak algılayarak 943, 962, 966 ve 971 yıllarında olmak üzere birkaç teşebbüs gerçekleştirmişti. Bununla birlikte bu teşebbüsler, kısa süreli başarılarla sonuçlanmış, kalıcı başarıları getirememişti.

B. ARAŞTIRMA KONUSUNUN KAYNAKLARI

Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin'deki hâkimiyeti ile ilgili yaptığımız bu araştırmanın kaderi konu kaynakları tarafından belirlenmiştir. Bu bağlamda araştırmaya başlamadan önce yaptığımız genel kaynak taraması çok yönlü çalışmamız için birinci dereceden birçok kaynağa ulaşmamıza yardımcı olmuştur. Araştırmanın ilmi temelini güçlendiren bu kaynakların kullanımı kadar onların bir tenkidinin yapılmasının da gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu amaçla öncelikle araştırma konumuzla ilgili olarak faydalandığımız ana kaynakların tanıtımı, müelliflerinin dünyevi görüşleri ve olayları yorumlayış biçimleri, bu kaynakların kendinden önce yazılan hangi kaynaklara

dayandığı, bibliyografik bilgileri, basım tarihleri, ilim dünyasına kazandırılıp kazandırılmadıkları gibi birçok meselenin kısaca aktarılmasının konunun daha iyi anlaşılması ve konuyla ilgili araştırma yapacak olan diğer araştırmacılara yol göstermesi bakımından gerekli olduğu kanaatindeyiz.

a) Ana Kaynaklar

Yukarıda genel sınırlarını çizdiğimiz Bizans İmparatorluğu'nun doğu politikası, Mezopotamya ve Nusaybin'deki hâkimiyet mücadelesiyle alakalı yapılacak bir çalışmanın birinci dereceden zengin kaynakları vardır. Araştırmanın sadece siyasi olayları değil aynı zamanda sosyal, iktisadi, mimari ve kültürel konuları da kapsaması, haliyle bu kaynakların çeşitliliğini daha da arttırmaktadır. Dolayısıyla adigeçen alanlarda bilgi veren her kaynak bu araştırmanın muhatabıdır. Bu bağlamda bu araştırma konusu açısından en kritik konu kaynakların tespiti, tasnifi ve araştırmaya dâhil edilmesi noktasında tezahür etmektedir.

İncelediğimiz dönem ana kaynaklarının bariz bir özelliği vardır. Dönemin kaynaklarında verilen bilgiler müellifin dünya görüşü, dini ve milli özelliklerinden etkilenmektedir. Bazı kaynaklar, herhangi bir imparatoru hain olarak lanse ederken bir diğer kaynak onu övmekle bitiremez. Mesela birçok kilise tarihçisi Aziz Yakub'un Nusaybin savunmasına sayfalar ayırmışken, putperest bir tarihçi olan Zosimos'ta adı bile geçmemiştir. Yine kent akademisinin ikinci kuruluşundan sonra ayrılıkçı görüşleriyle akademiden kovulan Hnono Siirt Vekayinamesinde sapık inançlı biri olarak kaydedilirken onun taraftarları olan Msha Zha'nın Erbil Vekayinamesi ve Barhadbsabo'nun eserinde bir kahraman olarak lanse edilir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Araştırmadaki önemli noktalardan biri de bu farklılıkları karşılaştırmalı bir biçimde çalışmaya dâhil etmek olmuştur.

Bizans İmparatorluğu'nun konumuzu kapsayan dönemiyle ilgili ana kaynaklar temel olarak Grek, Süryani Ermeni, Arap ve İran kaynaklarıdır. Bunlar arasında Bizans'ın bir Grek devleti olması ve yazarlarının özellikle saray içerisinde bir görevli ya da ordu içerisinde muvazzaf bir subay olması hasebiyle Grek kaynakları, siyasi tarih açısından diğerlerine nazaran daha ayrı bir önem arz eder. Genellikle Süryani ve Ermeni dilinde kaleme alınmış olan kilise tarihleri ise bolca bilgi verdikleri siyasi tarih olayları yanında kentimizin ilmi ve kültürel tarihi, kentte var olan akademi ve burada yetişmiş

olan ünlü kişilerin hayatları bakımından da değer arz eder. Arapça kaynaklar ise daha ziyade İslam'ın intişarından sonraki dönemde bölgedeki siyasi sosyal, kültürel ve iktisadi durumun birinci dereceden kaynakları olarak ön plana çıkar.

1. Grekçe Kaynaklar

Çalışmamızda faydalandığımız Grekçe kaynakları, Roma dönemi kaynakları ve Bizans dönemi kaynakları şeklinde iki başlık halinde ele alabiliriz. Roma dönemi kaynakları, araştırma bölgemizin esas konusunu teşkil eden IV. yüzyıla gelinceye kadar geçirdiği sürece genel bir bakış kazandırmak için başvurmamız gereken kaynaklardır. Bunlar arasında öncelikle Cassius Dio¹ ismini anmamız gerekir. Roma tarihinin miladi ilk asırları için önemli ve değerli bilgiler sunan bu kaynaktan araştırmamızın giriş kısmı için eşsiz bilgiler olan MÖ. 68 yılında Lucullus'un Nusaybin'i kuşatması ve ele geçirmesi, Trajan'ın 115 yılındaki Nusaybin seferinin ayrıntıları ve araştırma bölgemizin tarihi coğrafyasıyla ilgili miladi ilk yüzyıllarda kullanılan bazı coğrafi terim ve tanımlamalar hakkında değerli bilgiler edindik.

Bu dönemin bir diğer tarihçisi olan Yahudi asıllı Roma tarihçisi Flavius Josephus'un², *Antiquities of the Jews* isimli eserinde çalışmamız açısından hem başka kaynaklarda verilen dönemin siyasi olaylarını karşılaştırma hem de başka hiçbir kaynakta bulamadığımız Nusaybin Yahudileri ile ilgili değerli bilgilere tesadüf ettik. Özellikle Nusaybin'in bir başka güvenli yerleşim bölgesi olan Nehadrea ile birlikte Yahudilerin sığınma yeri olarak kullanıldığına dair modern tarihçilerin sıkça kullandığı bilgiler bu kaynaktan edinilir. Bundan başka bir diğer erken dönem tarihçisi olan Plutarch³ ve *Parallel Lives* isimli eseri, Lucullus'un Nusaybin seferiyle ilgili bilgi verir.

¹ Cassius Dio, doğum tarihi tahminen miladi 150 ila 162 yılları arasında bir tarih olarak tespit edilir. 10 yıllara bölünen 80 kitaplık bir Roma tarihi yazdı. Babası bir Roma senatörü ve Dalmatia ve Kilikya'da vali olmuştu. Gençliğinde iyi bir eğitim aldıktan sonra Kilikya'ya bir gezi düzenleyip Roma'ya geldi. Yeni imparator Severus, Dio'nun politik görüşleri üzerinde büyük etki yaptı. Dio'nun 229 yılından sonra gerçekleşen ölümü net değildir. Geniş bilgi için bkz. Cassius Dio Cocceianus, **Dio's Rome**, (İng. çev. H. Baldwin Foster), vol. I-VI, New York, 1905-1906.

² Miladi 37 ile 100 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen bu Roma tarihçisi ilk yüzyılın Roma Yahudi tarihçisi olarak inkişaf etmiş ve ilk Roma-Yahudi savaşları hakkında değerli bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Eser, 1857 yılında İngilizceye çevrilerek iki cilt halinde yayınlandı. Daha fazla bilgi için bkz. Flavius Josephus, **The Works of Flavius Josephus, Comprising of Antiquities of the Jews**, (İng. çev. W. Whiston), vol. I-II, Philadelphia, 1857.

³ Lucius Mestrius Plutarch, m. 46-120 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen antik dönem Grek tarihçi, biyografist ve deneme yazarı. *Parallel Lives* dışında *Moralia* isimli eseriyle de tanınır. Eseri 1821 yılında İngilizceye kazandırıldı. Bkz. Plutarch, **Lives**, (İng. çev. J. Langhorne-W. Langhorne) vol. I-VIII, London, 1821.

Roma dönemiyle ilgili bir diğer önemli kaynağımız imparatorluğun ikbal döneminde kaleme alınmış olan Herodian'ın⁴ *Roma Tarihi*, özellikle Caracalla'nın doğu seferleri ve Macrinus'un son Part kralı Artabanus ile 218 yılında yaptığı *Nusaybin Savaşı* ve sonuçları hakkında verdiği bilgi bakımından önemli bir kaynaktır. Son dönem Roma tarihçisi olarak ismini anacağımız Eutropius'un⁵ *History of Rome* isimli çalışması da aynı şekilde Romalıların Nusaybin'e karşı ilk faaliyetleri olan Lucullus'un MÖ. 68'deki kuşatması ve kenti ele geçirmesiyle ilgili değerli bilgileri ihtiva eder.

Bizans dönemi kaynaklarına gelince: Bu dönemde Grekçe kaleme alınmış kaynaklar çoktur. Fakat bunlar arasında araştırma konumuz açısından en değerlileri şu şekilde sıralayabiliriz. Ammianus Marcellinus⁶ özellikle IV. yüzyılın ortalarında doğuda İranlılara karşı verilen savaşın aktif ve canlı bir tanığıydı. Bu bağlamda bu yazarın özellikle II. Şapur'un Nusaybin kuşatmaları ve 363 barışıyla kentin Sasanilere terki konusunda yazdıkları araştırmamız açısından ziyadesiyle değerlidir.

Bizans dönemi olaylarına ait bir diğer kaynak Orosius'tur⁷. Bu yazarın IV. yüzyılın kritik olaylarına dair bilgi veren eserinde araştırma konumuzla ilgili olarak

⁴ Suriye'nin yerlisi ve Roma'da küçük bir memur olan Herodian, m. 170-240 yılları arasında yaşadı. Herodian'ın tarihi, imparatorluktaki yarım yüzyılın entrika ve skandallarının, yıkılmanın ve ileri derecede bozulmanın heyecanlandırıran çağdaş kaynaklarıdır. Sekiz kitapta 180 yılından 238 yılına kadar Marcus Aurelius'un ölümünden III. Gordian'ın tahta geçişine kadarki dönemi kapsar. O, Roma tarihinde Marcus Aurelius'un ölümünün bir çağın sonu olduğunun farkına varır ve okuyucularına bunu müteakip başlayan bozulmayı göstermeyle ilgilenir. Ayrıntı için bkz. Herodian of Antioch, **History of Roman Empire, from Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III**, (İng. çev. Edward C. Echols), Los Angeles, 1961.

⁵ İtalyan bir sofist olan Eutropius, çalışmasını atfettiği imparator Flavius Valens'in zamanına kadar kısa bir Roma tarihi yazdı. O, Julian'ın emri altında savaşlarda hizmet ettiğini ve onun Perslilere karşı seferinde onunla gittiğini söyler. Aynı şekilde George Codinus da onun Pers seferinde dönem Julian ile birlikte olduğunu yazar. Hayatı hakkında ayrıntılar için Eutropius, **Compendious History of Rome**, (İng. çev. John Clarke), London, 1774, giriş kısmı.

⁶ Ammianus Marcellinus ile ilgili bize kalanlardan çok daha az şey biliyoruz. Onun hayatı hakkında bildiklerimiz tamamıyla kendi yazdıklarından ibarettir. Buna göre Ammianus, Antakyalı ve bir asker *Prefectores Domestici* (İmparator'un Koruması) idi. Yaklaşık 330 yılında Antakya'da iyi bir Yunanlı ailesinden dünyaya gelmiş ilk eğitimini bu şehirde almıştır. Çalışmasında IV. yüzyılın sonlarında yaşadığına dair bir iki küçük bilgi hariç ne zaman doğduğu ve ne zaman öldüğünü bilmiyoruz ve onun bir Hristiyan ya da pagan olduğu dahi şüphelidir. 353'te İmparator'un emriyle Ursicinus'un birliğine doğudaki ordu komutanı olarak bağlandı ve Mezopotamya'daki Nusaybin'de ona katıldı ve Antakya'ya kadar generale eşlik etti Aynı zamanda doğu kuvvetleri komutanlığına atanmış olan Sabianus'tan beri Ursicinus Persliler tarafından gerçekleştirilecek sürpriz bir saldırıyı önlemek için kuvvetleriyle birlikte Nusaybin'e gitti. Oradan Amida'ya yola çıktı. Ammianus'un 31 kısma bölünen tarihi (ilk 13 kısmı kayıp, kalan metinler bozuk) Nerva'nın MS 96 yılında tahta oturmasıyla başlar ve Valens'in 378 yılındaki ölümüyle süren 282 yıllık bir süreyi kapsar. Ammianus Marcellinus, **History**, (İng. çev. John C. Rolfe), vol. I, London 1935, s. IX-XI. Ayrıca bkz. Ammianus Marcellinus, **The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian and Valens**, (İng. çev. C. D. Yonge), London, 1894, s. V-VII.

⁷ Paulus Orosius, bilgili bir İspanyol papazdı. IV. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'in kıyısındaki Tarragona'da doğdu. İspanya'da eğitim gördü. Aziz Augustine'nin eğitiminden yararlanmak için Afrika'ya gitti. 415 yılında Aziz Augustine Orosius'a Filistin'e gitmesini öğütledi. Orosius, bu tavsiyeye

Julian dönemi siyasi olayları, bu bağlamda Julian'ın ölümünden kısa bir süre önce gerçekleştirdiği doğu seferi ve sonuçları, Jovian'ın 363 barışıyla Nusaybin'i Sasanilere terki gibi konularda bilgi verilir.

VI. yüzyıl Sasani ve Bizans devletleri arasında doğu sınır savaşlarının en çok kızıştığı bir dönemi ihtiva eder. Özellikle bu yüzyıl başlarında Nusaybin'e alternatif istihkâm şehri olarak inşa edilen Dara sınır şehri, iki imparatorluk arasındaki mücadelenin daha da kızışmasına sebep oldu. Bu süreçte 530 yılında Bizanslılar adına gerçekleşen *Dara Zaferi*, 532'de imzalanan *Sonsuz Barış* ve *20 Yıl Savaşları* çerçevesinde Marcian'ın başarısız Nusaybin kuşatması ve akabinde I. Hüsrev'in Dara'yı ele geçirmesi gibi olaylar VI. yüzyılın iki imparatorluk açısından da sınır savaşlarına önem verdiği bir dönemi kapsadığını gösterir.

VI. asırdaki gelişmelerle ilgili kaleme alınan Bizans kaynaklarına baktığımızda ilk olarak araştırmamız açısından siyasi tarih başta olmak üzere her alanda faydalandığımız Procopius'un⁸ eserlerini saymak gerekir. Bu yazarın eserleri, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında toparlanma sürecine girdiği süreci ihtiva eden Justinian döneminin en önde gelen kaynaklarıdır. Bunlar arasında *History of Wars* doğuda Perslilere, batıda Vandal ve Ostrogotlara karşı verilen mücadeleyi kaleme alır. Özellikle Belisarius'un doğu güçlerinin generali olarak Dara'ya atandığı süreçten 20 Yıl Savaşları'na kadar geçen süreçte gelişen olaylar açısından bu kaynak oldukça değerli

---

uyarak Filistin'e gitti ve Kudüs'te ünlü bilimsel eserini yazdı. 415 yılının sonuna kadar Filistin'de kaldı. 418'den sonra ölmüş olduğu tahmin edilir. Hayatı hakkında ayrıntı için bkz. Orosius, **A Literal English Translation of King Alfred's, Anglo-saxon Version of Compendius History of the World**, (İng. çev. J. Bosworth), London, 1855, s. 10-13.

⁸ Procopius of Caesarea, miladi 500 yılı dolaylarında (497-507 yılı arasında) doğmuş olmalı. Filistin kökenli üretken bir Bizans tarihçisi olup senatorial aristokrat bir aileye mensup olduğu kesin olarak kabul edilebilir. Onun yazıları Yunan edebiyatı üzerine mükemmel bir eğitim aldığını gösterir ve ulusal mesleği aynı zamanda hukuk eğitimi aldığını da gösterir. İmparator I. Justinian'ın savaşlarında General Belesarius'a refakat etmiş *Wars of Justinian (Justinian'ın Savaşları)*, *Buildings of Justinian (Justinian'ın İnşa Faaliyetleri)* ve meşhur *Secret History (Gizli Tarih)*'i kaleme alarak kendi çağının en önde gelen tarihçileri arasında yerini almış ve genel olarak antik dünyanın son büyük tarihçisi olma unvanını elinde tutmuştur. Ölümü 565 yılında olduğu kabul edilir. Yazar, Justinian döneminde gerçekleştirilen savaşlara dair sekiz bölümden oluşan bir kitap kaleme alarak imparatorun ulusal çalışmalarından övgü ile söz etmiştir. *Wars of Justinian* adı verilen bu kitabın ilk iki bölümünde imparator Justinian'ın 545 yılına kadarki faaliyetleri anlatılır ve Bizans-Sasani devletleri arasında Mezopotamya, Suriye, Ermenistan ve Gürcistan coğrafyasında meydana gelen savaşlar hakkında bilgi verilir. Procopius, kitabının diğer bölümleri Vandallara ve Ostrogotlara karşı yapılan savaşları hikâye eder. (Procopius, **History of the Wars**, (İng. çev. H. B. Dewing), vol. I, New York, 1914.) Yazarın diğer kitabı olan *Buildings of Justinian* 550'li yıllarda kaleme alınmış olup İmparator'un imar faaliyetlerinden bahseden bir övgü kitabıdır. *Secret History* adlı kitabında ise Procopius'un, diğer tarih eserlerinde açıklamadığı skandalları haber verdiği iddia edilir. Yazarın üç kitabı A. Cameron tarafından özetlenerek İngilizceye çevrildi ve **Great Histories Series**'de 1967'de yayımlandı. Şu kaynaklara bkz. Procopius, **Secret History**, (İng. çev. R. Atwater), New York, 1927, Önsöz kısmı; Procopius: **The Anecdota of Secret History**, (İng. çev. H.B. Dewing), Cambridge, 1935.

bilgileri içerir. Bu bağlamda Bizans'ın Dara'daki generali olan ve Perslilere karşı yürütülen sınır savaşlarında önemli rolü olan Belisarius'un sekreteri olarak Dara'ya gelen Procopius'un özellikle Dara Savaşı hakkında verdiği bilgileri çok değerli addediyoruz. Yazar bu eseriyle sadece siyasi olayları değil o dönemde bölgeye ait sosyo-ekonomik ve daha da önemlisi mimari durumu da gözler önüne serer. Procopius'un bir diğer çalışması olan *Gizli Tarih* yaşadığı dönemde saray içerisinde dönen entrikaları deşifre eder ve *Wars* 'a oranla bölgemize dair çok daha az bilgiyi ihtiva eder.

VI. yüzyılın Bizans kaynakları arasında çok değerli bir diğer kaynağımız şüphesiz Menander Protector⁹ olmalıdır. Bu Bizanslı yazarın, Bizans ile Sasaniler arasında imzalanan 562 yılındaki barış hakkında diğer kaynaklarda tesadüf etmediğimiz bilgiler sunması araştırmamız açısından ayrı bir değere sahiptir. Menander, tüm maddeleriyle sunduğu bu antlaşmada Roma delegesi olarak görev yapan Peter'in kayıtlarına sahip olduğunu ve bu kaynaktan çok bilgi edindiğini açıklar. Bu durum eserin çalışmamız açısından değerini daha da önemli kılıyor.

2. Süryanice Kaynaklar

Süryanice, Aramice olarak bilinen Semitik diller grubunun en önemli dalıdır. Büyük İskender zamanında Aramice Küçük Asya'dan Persia'ya bütün milletlerin resmi diliydi. Beşinci yüzyılın ortasından yedinci yüzyılın sonlarına kadarki periyot Süryani edebiyatının en parlak dönemidir¹⁰. Süryani vekayinameleri XIII. yüzyıla kadarki bütün dinsel ve dindışı tarihini vermektedir. Monografiler, biyografiler ve azizlerin hayatları vekayinamelerin verilerini tamamlar¹¹. Fırat ve Dicle arasında kalan bölgenin tarihi açısından Süryani kaynaklar, ilkçağlardan itibaren değerli bilgiler sunan kaynaklar

⁹ Menander Protector ya da Guardsman (Muhafız), VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da doğdu. Menander tarihi VI. yüzyılın sonunda Bizans sarayının küçük bir memuru tarafından yazıldı. Orijinal metin Grekçedir. Yazar Menander, muhtemelen aşağı sınıftan İstanbul'un yerlisiydi. Kayda değer bir giriş metninde açıkça tarih yazmayı kendisine daha saygın bir kariyer yapmanın bir yolu olarak gördüğünü kabul eder. O, kesinlikle tarihçi Theophylact of Simocatta'nın çağdaşı ve hatta tanıdığıydı ve İmparator Maurice'nin maiyetinde aynı saray içerisinde görev yaptı. Onun Protector (koruyucu) lakabı askeri bir pozisyonunun olduğunu akla getiriyor. Menander'in tarihi, Agathias'ın tarihinin devamı niteliğindedir. Bu yüzden Agathias'ın bıraktığı 557 yılından başlar. Onun sunuş tarzı Agathias'tan etkilenir. Bununla birlikte olayların sunumunda ondan daha az tarafgirdir. Menander, muhtemelen imparatorluk arşivi ve raporlarına sahipti ve sonradan görünürde olayların tüm yorumuyla bize sunar. Bununla birlikte o, bazı gerçeklerini abartır. Bkz. Menander Protector, **History of Menander the Guardsman**, (İng. çev. R. C. Blockley), London, 1985, (Khodadad Rezakhani'nin kaleme aldığı giriş kısmı)

¹⁰ J. B. Chabot, "Syriac", **Cath. Encyc.**, vol. XIV, New York, 1913, s. 408.

¹¹ J. B. Chabot, **Asur Edebiyatı**, (çev. V. İlmen), İstanbul, 2008, s. 11, 41.

olarak ön plandadır. Genellikle kilise tarihleri olarak inkişaf eden Süryani kaynaklar dönemin tarihi olaylarıyla ilgili değerli bilgiler sunar.

Süryani kaynakların birçoğu geleneksel alıntılama yöntemiyle bir araya getirilmiş eserlerdir. Bu yönüyle Erbil Vekayinamesinde edinilen bir bilgiyi ufak bir değişikliklerle XIII. yüzyılda kaleme alınmış olan Ebu'l Ferec'de görmek bizi şaşırtmamalıdır. Bu durum, araştırma konumuz açısından aynı bilgilerin tekrarı gibi gözükse de aslında verilen bilgilerin karşılaştırılması ve zaman içerisinde uğradığı değişim hakkında ipuçları vermesi açısından faydalı olmuştur. Bununla birlikte, istifade edilen Süryani kaynaklarda araştırmamız için aslolan, müellifin yaşadığı asır ve en azından ona yakın olan geçmişi içeren hadiseler olduğundan müellifin çok önceki asırlara dair verdiği bilgiler yalnızca teyit edici veriler olarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

Nusaybin'de Bizans hâkimiyetiyle ilgili istifade edebilecek Süryani kaynaklar şunlardır: İlk olarak kendisi de şehrin yerlisi olan ve 363 barışıyla Edessa'ya göçmek zorunda kalan Süryani yazınının en önde gelen isimlerinden Aziz Efraim'den¹² bahsetmeliyiz. Bu Süryani yazarın çalışmamız açısından en değerli eseri *Carmina Nisibena* (*Nusaybin'e Ağıt*) isimli eser, 363 antlaşmasından sonra Sasanilere terk edilen Nusaybin'e hitaben yazılan ilahilerin kompozisyonunu içeren bir eserdir ve Geç Roma Dönemi Nusaybin'ine dair bolca bilgiyi içerdiğinden çalışmamız açısından değerlidir.

Bir diğer kaynağımız Joshua¹³ kroniğidir. Genel olarak Romalılar ile Persliler arasında vuku bulan savaşları konu alan bu kronik genel 494 ile 506 yılının sonlarına

¹² Süryani Efraim (306-373), Hristiyanlık düşüncesinin büyük âlimlerinden biri olup teolog, kutsal kitap yorumcusu, öğretmen, öğretim faaliyetlerini etki eden ilahileri ile Hristiyan geleneği üzerinde süregelen bir etki bırakan, ilahileriyle ve şiirsel vaazlarıyla ünlene ve bu sebeple de dünya çapında Suriyeli seçkin bir kilise babası olarak tanınır. Annesi Diyarbakırlı babası ise Nusaybinli idi. Gençliğinde Babu ve Walagaş'ın, özellikle de Yakub'un etkisi altında kalan Afreim, Nusaybin akademisine hiç aksatmadan devam etti. Kısa zamanda Süryanice edebi çalışmalarıyla tanınan Aziz Afreim'in, Nusaybin'de oturduğu yıllarda bu kent üç kez Perslilerce kuşatıldı ama ele geçirilemedi. Onun en önemli çalışması olan *Carmina Nisibena* G. Bickell tarafından Fransızcaya tercüme edilip 1866 yılında Lipsiae'de yayınlandı. (Saint Ephraemi Syri, **Carmina Nisibena**, (Fr. çev. G. Bickell), Lipsiae, 1866) Eserin İngilizce çevirisi ise J. Gwyn tarafından yapılarak *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church* serisinin VII. cildinden yayınlandı.

¹³ Müellifin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kendisi, Amid (Diyarbakır) yakınlarındaki Zuknin (şimdiki Zoğni Harabesi) köyünün manastırında bir rahip olup Urhoy (Urfa)'da bulunan bir manastırın başrahibi olan Sergius'un isteği üzerine vekayinamesini kaleme alır. Kronikte meydana gelen son tarih 28 Kasım 506'dır. Mar Yeşua'nın vekayinamesinin günümüze ulaşmasını sağlayan kişi tarihçi ve Süryani Ortodoks patriği Tel-Mahreli Dionosios (öl. 845) olmuştur. *Yeşua Kroniği*'ni gün yüzüne çıkaran kişi vekayinameyi Latince'ye çeviren J. S. Assemani olmuştur. Süryanice metnin ilk tam baskısı ise 1876 yılında yapıldı. Kroniği dünya literatürüne kazandıran kişi de 1882 yılında vekayinameyi İngilizceye çeviren W. Wright olmuştur. Bu İngilizce çeviri esas alınarak M. Yanmaz tarafından yapılan Türkçe tercümesi ise **Urfa Diyarbakır'ın Felaket Çağı** adı altında 1958 yılında yayınlanmıştır. Bkz. Joshua, **The Chronicle Joshua the Stylite**, (Süryanice metin ve İng. çev. W. Wright), Cambridge, 1882, s. V-IX; (Türkçesi: **Urfa Diyarbakır'ın Felaket Çağı**, (çev. M. Yanmaz), önsöz kısmı, s. 11-12.)

kadar Mezopotamya’da gerçekleşen olaylarla ilgili bilgi verir. Araştırmamızla ilgili olarak Joshua kroniği, kendisinden önceki dönemde meydana gelmiş olan Nusaybin Barışı (297), Jovian’ın 363 Barışı ve Nusaybin’in Sasanilere terki ile kendi dönemi olayları içerisinde olan Sasani kralı Kawad dönemi (488-496) olayları, Roma generallerinin Sasani sınırındaki faaliyetleri (503-504), Dara’nın inşası (507) ve eserin sonlarına doğru Roma-Sasani barış girişimlerine dair değerli bilgiler sunar.

Araştırma dönemimizle ilgili olan bir diğer Süryani kaynak Zachariah Mtylene’nin¹⁴ kaleme aldığı kroniktir. Sasanilerle Bizans imparatorlukları arasında sınır savaşlarının kızıştığı V. yüzyıl sonuyla VI. yüzyıl başlarına dair önemli olaylar hakkında bilgi edindiğimiz bu kaynağın çalışmamız açısından en fazla önemi kuşkusuz yazarın Dara’nın inşasıyla ilgili diğer kaynaklara nazaran verdiği daha ayrıntılı bilgilerden kaynaklanmaktadır.

Nusaybin’in Bizans dönemindeki tarihiyle ilgili istifade edilebilecek bir diğer Süryani kaynak *Erbil Vekayinamesi*’dir. Msiha Zha¹⁵ tarafından genel olarak m. 100 ila 550 yılları arasındaki Erbil papazların faaliyetlerini ele alan bu vekayiname hem siyasi tarih hem de ilmi tarih yönünden kentimize birçok atıflar yapar. Nusaybin’in II. Şapur tarafından yapılan kuşatmaları, kent halkının savunması canlı bir dille aktarılır. Bunun dışında eser, özellikle Nusaybin akademisinde görev yapan din adamlarının hayatlarıyla ilgili bolca bilgi bulunduğundan çalışmamızın ilmi ve kültürel tarih ile ilgili kısmında önemli boşluğu dolduran Süryani kaynaklardan biridir.

¹⁴ Hayatıyla ilgili fazla detaya sahip değiliz. Bununla birlikte müellifin 465-536 yılları arasında yaşadığı, İstanbul’da meskûn Gazzeli bir skolastik ya da bir hatip olduğu, İskenderiye’de hukuk tahsil ettiği, 491 ve 518 yılları arasında bir kilise tarihi yazdığı ve belki 511 ve 518 yılları arasında *Severus’un Hayatı* adlı eserini yazdığı tahmin edilir. Ayrıca o, Mtylene’de piskoposluk görevini üstlenmişti. Zekeriya’nın çalışması, Süryani yazarların 3-6 kitap temeline dayanır. Bu kitaptaki ana konu o kadar tekdüzedir ki genelde başka hiçbir kaynağın kullanılmadığını tahmin edebiliriz. Eserinin 12. kısım 5. bölümünde yazarın Amid’de meydana gelen bir olayla ilgili bilgi verirken “burada” tabirini kullanmasından onun Amid’de ya da en azında Mezopotamya’da yaşadığı sonucunu çıkarabiliriz. 1838 yılında eserin Mai tarafından Latince çevirisi yapıldı. Bu Vatikan fragmentleri arasında Dionysius tarafından “hatip ve piskopos Mtyleneli Zekeriya’dan olarak” şeklinde bir metin bulundu. Bundan dolayı Assemani yazarı Mtyleneli Zekeriya olarak adlandırdı. Eserin ilk İngilizce çevirisi ise F. J. Hamilton ve E. W. Brooks tarafından 1899’da yayınlandı. Konuyla ilgili bkz. Zachariah of Mtylene, **The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah Mtylene**, (İng. çev. F.J. Hamilton-E.W. Brooks), London, 1899, s. 1-5.

¹⁵ Msiha Zha, eserini VI. yüzyılda Pers kralı Hüsrev Anuşirvan zamanında kaleme almış olmalı. Erbil Vekayinamesi’nin çevirmeni Alfons Mingara’nın tahminlerine göre, yazar Nusaybin Akademisi öğrencilerindendi ve eserini 550-569 yılları arasında bir tarihte kaleme aldı. Nusaybin’in Şapur tarafından kuşatılması ve Yakub’un kenti savunmasıyla ilgili Ebu’l Ferec ile birlikte ileride bahsedeceğimiz kronolojik hataya düşmeyen ender Süryani yazarlardan biridir. Eser, Mingara tarafından *Sources Syriacques* ismiyle çevrilip 1907 yılında yayınlandı. Eserin Almanca çevirisi ise Eduard Sachau tarafından *Die Chronik von Arbela* ismiyle yapıp 1915’te yayınlandı. Mingara’nın çevirisini esas alan Türkçe tercümesi ise Erol Sever tarafından yapıp 2002 yılında İstanbul’da yayınlandı. Bkz. Msiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, (çev. E. Sever), İstanbul, 2002, s. 12-16, 60-63.

Bir diğer Süryanice kaynağımız Anonim Edessa Kroniği¹⁶, Grek takvimi temel alınarak bir tasnife tabi tutulup yıl sırasına göre olayların sunulduğu ve bu yönüyle şu ana kadar faydalandığımız önceki kaynakları teyit edip ondan sonraki dönemi tamamlayıcı nitelikte olan bir kaynaktır. Bu kaynak aracılığıyla bölgemizde gelişen siyasi olaylar dışında Aziz Yakub ve öğrencisi Efraim'e ve diğer ilmi şahsiyetlere ilişkin bilgi edindik. Aynı çerçevede değerlendirebileceğimiz Edessalı James'in¹⁷ kroniği, Eusebius'un kroniğinin bir devamı olarak II. Şapur'un Nusaybin'e saldırıları ve sonra imzalanan 363 barışı, Dara'nın inşası, II. Hüsrev'in Dara kuşatması gibi olaylar ile ilgili bilgi verir. Araştırmamızla ilgili en önemli Süryanice kaynaklardan biri de Efesli John¹⁸ olmuştur. Özellikle VI. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde 20 Yıl

¹⁶ Edessa Kroniği'nin yazarının kim olduğu şu ana kadar keşfedilemedi. Müellifin, tarihini 540 yılına kadar getirdiği için yaklaşık 550 yılına kadar yaşamış olduğu anlaşıyor. Onun Edessa kilisesinin arşivini kopyaladığı, kitabın başlangıcı, ortası ve sonundan anlaşıyor. Tarihinin başlangıcında o, imparator Severus ve Kral Abgar döneminde Urfa'yı basan sel felaketini tanımlar. Yakubi papazların kiliseyi ele geçirdiği zaman yazmayı bırakır. O, Greklerin 180. yılına atfettiği (MÖ. 129) Edessa kralının başlangıcıyla tarihine başlar. Hristiyanların 540. yılında Justinian ile Hüsrev arasındaki savaşların devam ettiği dönemde tarihini sona erdirir. Bu değerli eser, 1864 yılında B. Harris Cowper tarafından İngilizceye çevrilerek yayınlandı. Bkz. Anonim, "The Chronicle of Edessa (Urfa Kroniği)", (İng. çev. B. Harris Cowper), **The Journal of Sacred Literature and Biblical Record**, (ed. B.H.Cowper), vol. V, New Series, London, 1864, s. 28-30.

¹⁷ Edessalı James (Urfalı Yakub) 640-708 yılları arasında yaşadığı tahmin olunan Süryani bir yazar olup Halep yakınında Aidaba'da dünyaya geldi ve Kınnesrin'deki ünlü manastırda daha sonra da İskenderiye'de eğitim gördü. İskenderiye'den dönüşünde arkadaşı Antakya patriği II. Athanasius tarafından Edessa piskoposu olarak atandı. Gramer ve felsefe çalışmaları yanında kaleme aldığı kroniği Süryani Mihail tarafından alıntılandı. *British Museum*'da bulunan 23 varak hariç Yakub kroniğinin orijinal metni kaybolmuştur. Kalanlar E. W. Brooks tarafından yayınlanmıştır. James of Edessa, **The Chronological Canon James of Edessa**, (İng. çev. E. W. Brooks), **ZDMG**, Bd. LIII, 1899.

¹⁸ Efesli ya da Asyalı John olarak bilinir. Tahminen 516 yılında Kuzey Mezopotamya'da (Amid'de) doğdu ve bu şehirde bulunan Aziz John monofizit kilisesinde eğitim aldı. Amid'de konuşulan dil Süryanice idi. Süryanice bu yüzden onun bu tarihinin yazımında kullanıldı. 529 yılında bu kentte papazlığa atandı. Muhtemelen Amid'deki monofizit baskısı yüzünden 534 yılında Filistin'e gitti. Sonraki yıl o, hayatının sonuna kadar Monofizit hareketin temsilcisi olarak kalacağı İstanbul'a gitti. Sonra onu İstanbul'da imparator Justinian ile 30 yıl arkadaşlık yaptığı yerde buluyoruz ve heretik görüşlerine rağmen imparator ona önemli görevler verdi. John ilk çalışması olan ve Amid'de Aziz John kilisesindeyken (569 yılı) Doğu Azizlerinin Biyografisi'ni kaleme aldığı dönem bir barış dönemi idi. Kitap başlangıcından 568 yılına kadar meydana gelen ihtidaların bir tarihini kapsar. Fakat onun en büyük edebi çalışması Kilise Tarihi'dir. Eserin değeri, kaydettiği olaylara çağdaş olması kadar yazarın İstanbul'da ikamet etmesi ve anlattığı olaylarla meşgul bir aktör olmasından da kaynaklanır. Eser, üç bölümden oluşur. Birinci ve ikinci kısımlar Julius Caesar'dan Justin II'nin yedinci yılına kadar gelir. Muhtemelen Eusebius'un bir özetinden başka bir şey olmayan birinci kısım tamamen kayıptır. İkinci kısmın büyük bölümü Tell-Mahreli Dynosius olarak bilinen derleyici tarafından transkribe edilmiştir. Üçüncü kısım ise, Efesli John'un mensup olduğu mezhep sebebiyle maruz kaldığı büyük baskıların zorlukları altında yazıldı. Zaman zaman geçen olayların kısa bir hikâyesini aktaran yazar, gizlenmek için çeşitli arkadaşlarına emanet edildi. Fakat bundan sonra o, çalışmasını yeniden düzenlemek için asla zaman bulamadı. Bugün tercümesi elimizde bulunan üçüncü kısım (Scete çölünde) Aziz Mary Deipara manastırından elde ettiği el yazmaları arasında Dr. Cureton tarafından keşfedilmiş ve 1843'te *British Museum*'a getirilmiştir. W. Cureton, 1853'te eseri yayınlandı. 1860'ta R. Payne Smith tarafından İngilizceye tercüme edildi. 1862'de ise Schönfelder tarafından Almanca'ya çevrildi. Kitap 571'den 585'e kadarki olayları kapsar yazar. Konuyla ilgili olarak bkz. Efesli John, **The Third Part of Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus**, (İng. çev. R. Payne Smith), Oxford 1860, s. V-VI; J. P.

Savaşları çerçevesinde meydana gelen Sasani-Bizans sınır savaşlarıyla ilgili olarak bu kaynak değerlidir. Bu çerçevede Bizans generali Marcian'ın 573 yılındaki başarısız Nusaybin kuşatması ve aynı yıl meydana gelen I. Hüsrev'in Dara kuşatması ve akabinde taraflar arasında sürdürülen barış görüşmeleri hakkında Efesli John ayrıntılı ve çok değerli bilgiler sunar. Çalışmamızla ilgili Süryanice kaleme alınmış bir diğer ana kaynağımız Rabban Bar-İdta Tarihi¹⁹'dir. Çok ayrıntılı olmasa da yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumuna dair bilgiler aktarması cihetiyle çalışmaya dâhil edilmiştir.

Süryanice kaleme alınmış bir diğer kaynağımız ise Süryani Mihail Vekayinamesi'dir²⁰. Bir cihan tarihi olarak yazılmış olup insanlığın kuruluşundan itibaren olayları kaydederek yaşadığı döneme kadar gelen bu eser, araştırmamızın her alanı ve dönemiyle ilgili bilgiyi içeren değerli bir kaynak hüviyetindedir. Özellikle erken Bizans döneminde meydana gelen Nusaybin kuşatmaları, İslam fetihleri ve sonrasında bölgede oluşan siyasi çehre ve ayrıca araştırmanın giriş kısmında verdiğimiz coğrafi, kavramlar açısından istifade ettiğimiz değerli bilgileri içeren bir kaynaktır. Süryani Mihail'den bolca istifade edip onun gibi bir cihan tarihi kaleme alan

---

Margoliouth, **Extracts From The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus**, Leiden 1909, s. V-VI.

¹⁹ Bar Idta 509 yılında Fırat üzerinde bir köy olan Raspa (Rasapa)'da doğmuştur. Bar Idta, 23 yaşında bir papaz oldu ve Narses'in yerine Nusaybin okulunun başına geçen Mar Abraham'ın himayesinde yaşadı. 30 yıl Nusaybin'de kaldıktan sonra 562 yılında ünlü manastırını kurduğu Marga bölgesine gitmeye karar verdi. Onun papazları önceleri 10 kişiydi, fakat sonraları sayıca arttı. 612'de yaklaşık 103 yaşında öldü. Yazarın kız kardeşi olan Hanah Isho'nun, Diocletian zulümleri sırasında öldürülen Nusaybinli rahibe Febronia adına bir manastır kurduğu bilinir. Eserin el yazması XII. yüzyılda yazılmış ve orijinal Süryaniceden kopyalanarak iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. Eser, W. Budge tarafından İngilizceye çevrildi ve Süryanice metin ile birlikte 1902'de yayınlandı. Bkz. Rabban Bar-Idta, **History**, (Süry. Metin ve İng. çev. E. A. Wallis Budge), vol. II, London, 1902, s. XXXII-XXXIII.

²⁰ Süryani Mihail 1126 yılında bugünkü Malatya'da doğmuştur. Kendisine genellikle Büyük Mihail ya da Asurlu Mihail deniyor. 1165'te Amid piskoposluğunu reddetti, ertesi yıl Suriye Ortodoks kilisesinin patriklik görevini 33 yıl süreyle üstlenmiş ve 7 Kasım 1199'daki ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür. Onun Süryanice kaleme aldığı *Cihan Tarihi*, Hz. Adem'den başlayarak Tufan afetine ve Hz. Nuh'un oğullarını dünyayı tekrar imar etmelerine kadar olan vakaları birer birer anlatılmıştır. Bundan sonra Roma ve İran imparatorları tarih sırasıyla kaydedilmiştir. Müverrih, İran İmparatorluğu'nun son bulmasından sonra başlayan Arap İmparatorluğu'nu, bunların son bulmasıyla başlayan Türk sultanlığını ve onların birçok eyalet ve memleketleri zapt etmelerini hikaye etmiştir. Vekayiname 1195'te tamamlanmıştır. Eser, 21 kitaba her kitap ise konulara ayrılmıştır. Süryani Mihail, eserini kaleme alırken Grek, Mısır, İbrani, Roma ve Süryani müverrihlerinin eserlerinden faydalanmıştır ki bu sebeple onun vekayinamesi daha değerli addedilmiştir. Eser, bir Ermenice nüshası dolayısıyla uzun zamandır Avrupa'da biliniyordu. Aslında bu nüsha bir özetti. Aramice'deki metin Urfa'da 1887'de Monsenyör Rahmani tarafından 1598'de yazılmış bir yazmada bulundu. Fransız tarihçi J. B. Chabot bu elyazmasının bir kopyasını elde ederek Fransızca tercümesiyle birlikte üç cilt halinde yayınlamıştır. Ayrıca eserin mevcut Ermenice el yazmasıyla yapılan kısa özeti de V. Langlois tarafından yayınlanmıştır. Eser 1944 yılında Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen halen yayınlanmamıştır. (Süryani Mihail, **Vekayiname**, (Türkçe çev. H. D. Andreasyan), (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.) Geniş bilgi için bkz. Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 118-119; William Wright, **A Short History of Syriac Literature**, London, 1894, s. 250-251.

Barhabreus²¹ çalışmamız için bir diğer Süryani kaynak olmuştur. Müellifin bu eserinden araştırmamızla ilgili olarak Şapur'un Nusaybin kuşatmaları, Kawad'ın Amida kuşatması, Dara'nın kuruluşunun ayrıntıları, Belisarius'un Dara zaferi, Marcian'ın Nusaybin kuşatması, I. ve II. Hüsrev'in Dara kuşatmaları, İslam ordularının bölgeye gelişleri, Bizans'ın X. yüzyıl sonlarındaki Nusaybin seferleri ve daha birçok konuda istifade edildi.

Son olarak Süryanice kaynaklar arasında Anonim Süryani Kroniği²² ve Nusaybinli Abdişo'nun²³ kataloğu önemlidir. Anonim Süryani Kroniği, araştırma konumuzun son dönemlerinde Nusaybin ile ilgili çok sınırlı bilgiyi günümüze ulaştırır. Bu kaynaktan da Haçlıların bölgedeki faaliyetleri ve Aziz Efraim'in mezarıyla ilgili sınırlı bilgi elde ettik. Nusaybinli Abdişo kataloğu ise, özellikle kentimizin ilim ve

²¹ Gregory Bar Habreus, 1226 yılında bugünkü Malatya'da doğdu. 1243 yılında bütün Asya'yı tehdit eden Moğol istilası sebebiyle Malatya'dan ayrılıp Antakya'ya çekilmek zorunda kaldı. 1258'de Hülagü'nün huzuruna kadar çıkarak Yakubi Hristiyanları hakkında bağış dileğinde bulundu ve bu dileğini kabul ettirmeyi başardı. Ebu'l Ferec, toplam otuz bir kitap kaleme almıştır. Süryani kilise tarihinden başka biri Süryanice (*Abu'l Farac Tarihi*) diğeri ise Arapça olan (*Tarih-i Muhtasarı'd Düvel*) olmak üzere iki genel tarih yazmıştır. Her ikisi de Âdem'in yaratılışından başlayan bu tarihlerden Süryanice yazdığı tarih daha ayrıntılı ve diğerlerinden daha önce olup 1292 yılına kadar olan dünya olaylarını içermektedir. Ebu'l Ferec'in eserleri Avrupa'da çok erken dikkatleri çekmiş, 1663'ten günümüze kadar orijinal metinle birlikte birçok çevirileri yapılmıştır. P. Bedjan 1890 yılında eseri Paris'te yayınladı. Süryaniceden İngilizceye Ernest A. W. Budge tarafından yapılarak 1932'de Londra'da basılmıştır. Bu çeviri esas alınarak Ö. R. Doğrul tarafından yapılan Türkçe çevirisi ise tarafından 1945'te Ankara'da *Abu'l Farac Tarihi* adıyla basıldı. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l Ferec İbnu'l İbri, **Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), Abu'l-Farac Tarihi**, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1999, s. 1-34; Wright, **Syriac Literature**, s. 265-280; Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 124-125. Bütün önemine rağmen Ebu'l Ferec'in bu vekayinamelerinin değerini düşüren en önemli etken, katı bir Hristiyan olup Müslüman ve Türklere karşı önyargısı sonucu düştüğü bazı taraflı kayıtlar olmuştur. Bu konuda bkz. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, İstanbul, 1991, s. 195-200.

²² 1234 kroniği olarak da bilinen bu kronik aslında yaratılıştan 1234 yılına kadar gelen bir tarihi dönemi kapsamaktadır. Yazarının kim olduğu bilinmemekle birlikte Edessalı olduğu tahmin edilir. Eserin tamamı günümüze ulaşmamış olup eksik kısımları mevcuttur. İki bölümden oluştuğu tahmin olunan bu eserin ilk bölümü kilise tarihi, ikinci bölümü ise dünya tarihine ilişkindir. Yazar olayları kaleme alırken Edessalı Theophilus, Tell Mahreli Dionysius, Süryani Mihail ve Arap yazar el-Azdi gibi tarihçilerden istifade etmiştir. Ayrıca o daha önce hiçbir Süryani yazar tarafından kullanılmayan *Book of Jubilees* adlı eserden de istifade etmiştir. XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyıl başlarında meydana gelen olaylar için özellikle de Haçlı seferleri ile ilgili araştırmalar için eşsiz bir kaynak niteliğindedir. Eser, Fransız oryantalist J. B. Chabot tarafından 1920 yılında eleştirel bir boyutta yayınlanarak tercüme edilmiştir. Ayrıca bu kaynak A. S. Tritton tarafından da "*The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler*" başlığıyla İngilizceye çevrilmiş ve H. A. R. Gibb tarafından notlandırılarak yayınlanmıştır. Bu çeviri esas alınarak yapılan Türkçe tercüme ise Vedii İlmen tarafından 2005 yılında yapıldı. Bkz. A. S. Tritton ve H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler" **JRAS**, I. Kısım, 63-101, 2. Kısım 273-305; Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 122-123; Anonim, **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, (çev. V. İlmen), İstanbul, 2005.

²³ Nusaybinli Abdişo (Ebedjesus bar Barika) (öl. 1318), önceleri Sincar ve Beit Arbaye piskoposuyken bilahare 1291 yılında Nusaybin ve Ermenistan metropolitliğine terfi etti. O, en değerli eseri olan kataloğunun dışında Hariri'nin *Makamat*'ını model alarak yazdığı *Paradise of Eden (Cennet'in Cenneti)* adlı kitabında teolojik içerikli ilahiler besteledi. Abdişo'nun kataloğu, 1316 yılında yedili hece ölçüsüyle kaleme alındı. En eski yazması XIV. yüzyıla tarihlenir. Eser, *Bibilothea Orientalis*'in II. cildinde yayınlandı. En güzel İngilizce çevirisi ise, G. P. Badger tarafından yapılarak iki ciltlik *Nestorians and Their Rituals* (1852) adlı eserin ikinci cildinin sonuna eklendi.

kültür tarihi açısından en değerli eserler arasındadır. Onun eseri, kendi çağına kadar ünlü kilise babaları tarafından kaleme alınmış dinsel içerikli eserlerin kataloğu görevini üstlenir ve incelediğimiz dönemde kaleme alınmış olup günümüze ulaşmış olan ya da olmayan eserlerin isimlerini sıralaması bakımından değer arz eder.

3. Ermenice Kaynaklar

V. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar uzun bir zaman boyunca ve birbirinden çok farklı birçok tarihi devirlerin içinde yazılmış olan Ermeni kaynakları, doğu ülkesi ve Anadolu’da meydana gelen önemli olayları tasvir eder. Bu bölgelerin tarihinin başlıca devirleri bakımından Ermeni edebiyatının ürünü olan tarih eserleri başlıca İslamiyet’ten önceki devir, İslami devir ve Türk hâkimiyeti devri olmak üzere üç temel kısma ayrılabilir.

İslamiyet’ten önceki devir V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar hemen hemen üç asır içinde yazılmış eserleri ihtiva eder. Bu eserlerde Irak ve Suriye’den başlayarak Anadolu ve Doğu ülkeleri, İran ve Doğu Roma imparatorlukları arasında meydana gelen uzun mücadelelerin sahnesi halinde müşahade edilmektedir. Bu iki büyük imparatorluk arasında devam eden savaşlar dini ve içtimai farkların çarpışması mamur şehirlerle çeşitli bölgelerde sakin halkın tehcir ve hicret yüzünden karışık hallere gelmeleri anlatılmaktadır.

İran-Bizans mücadeleleri neticesinde bu iki imparatorluğun zayıf düştüğü VII. yüzyılda Müslümanlığın ortaya çıkması ve İran Sasani Devleti’nin sukutu ile başlayan bu dönemin Ermeni müverrihleri, Arap hâkimiyetinin yükselmesi ile Irak, Filistin, Suriye ve Mısır ülkelerinin ve bütün Doğu’nun Arap orduları tarafından işgal edilmesini ve İslam dini ve hâkimiyetinin yayılmasını hikâye ederler. VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar dört yüz senelik bir devreye ait bilgiler sunan bu dönem Ermeni müverrihleri daha ziyade Ermenilerle meskûn Doğu ve Anadolu eyaletlerinin durumundan buraların yerli krallık ve prensliklerinden, Arap-Bizans mücadelelerinden bahsederler²⁴.

Araştırma konumuzla ilgili doğrudan bilgi veren Ermenice yazılmış kaynaklar arasında kronolojik bir tasnif yapacak olursak ilk olarak Pawstos Buzand²⁵ (Faustus of

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İÜEF Tarih Dergisi**, c. I, Sayı I, Eylül 1949, İstanbul, 1949, s. 95-98.

²⁵ *Ermenistan ve Ermenilerin Tarihi* üzerine bir kitap yazmış olan bu müellifin hayatıyla ilgili net bilgiler yoktur. Bununla birlikte, Buzand’ın eserinde anlattığı yüzyıllar arasında Constantine, Constantius, Julian, Jovian, Valens, Gratian ve Theodosius gibi Bizans imparatorları arasında sadece Valens dönemini iyi

Byzantium)’dan bahsetmeliyiz. Müellifin özellikle II. Şapur’un Nusaybin’e karşı seferleri sırasında Ermeni krallarını yanına çekmeye yönelik girişimleri ve 363 barışına dair verdiği değerli bilgiler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bir diğer Ermeni kaynak Ermenistan piskoposu ve tarihçi Sebeos’un²⁶ yazdığı kroniktir. VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başlarına tekabül eden bu dönem Ermeni krallarının İran ve Bizans’a karşı güçlü olduğu bir dönemdi. Kilise hukukuna ait birkaç hacıyografik yazın ve birkaç kitabe hariç VI. ve VII. yüzyıllara ait olayları aktaran başka bir Ermeni tarihi kaynağı olmaması nedeniyle Sebeos’un kroniğinde verdiği bilgiler özel bir öneme haizdir. Eserden çalışmamız açısından I. Hüsrev’in Dara’yı fethi, II. Hüsrev’in taht mücadelesi ve bu mücadeleyi kazandıktan sonra kendisine yardım eden Bizans imparatoru Maurice’ye Nusaybin’e kadar birçok yerleri terk etmesi, ayrıca II. Hüsrev’in, imparator Maurice’nin öldürülmesiyle Dara’yı kuşatması ve genel olarak imparator Heraclius döneminde Mezopotamya’da yürütülen sınır savaşlarına dair değerli bilgiler edindik.

---

bilmesi onun IV. asırda yaşadığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ermeni tarihçi, ilk iki cildi kayıp olan altı ciltlik bir tarih kaleme aldı. Özellikle Ermeni kralı II. Arshak ve onun oğlu olan Pap’ın dönemini detaylandırır. Miladi IV. yüzyılda Ermenistan ve çevresinin siyasi olaylarını edebi ve destansı bir dille anlatan ve bölgenin sosyo-kültürel çehresi hakkında bilgi veren eser, M. 319 ile 384 yılları arasındaki olayları konu almaktadır. *Ermenilerin Tarihi* adlı kitap toplam dört bölümden oluşmaktadır. Fakat mevcut metinde numaralandırma sanıldığı gibi aksine I., II., III. ve IV. bölüm şeklinde olmayıp Kitap III (Başlangıç) şeklinde başlık atılmış olup müteakip bölümler Kitap IV, V, ve VI (Son) olarak adlandırılmıştır. Eser R. Bedrosian tarafından Ermenice aslından İngilizceye tercüme edilerek 1981 yılında New York’da yayınlanmıştır. Eserin klasik Ermenice metni 1889’da Venedik’te yayınlandı. Çağdaş Ermenice tercümesi ise 1968’de S. Malxasyanc tarafından yapılarak Erivan’da yayınlandı. Bilgi için bkz. P’awstos Buzandac’i, **History of Armenians**, (İng. çev. R. Bedrosian), New York, 1981, Önsöz kısmı.

²⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi yoktur. VI. ve VII. yüzyıllarda Ermenistan ve Ortadoğu araştırmaları açısından müstesna öneme sahip bir yedinci yüzyıl kaynağıdır. Sebeos Tarihi, Bizans imparatorları Maurice (582-602), Theodosius (590-602), Phocas (602-610), Heraclius I (610-41) ve Constans II (641-68)’ye kadar olan halefleri ve bunların doğuda Sasanilere, batıda Gotlara karşı gerçekleştirdikleri savaşlar ile İran şahları Peroz (459-84), Valas (484-88), Kawad I (488-96; 498-531), Hüsrev I Anushirvan (531-79), Hormizd IV (579-90), Xosrov II Aparvez (590; 591-628), Kawad II Sheroye (628), Ardashir (628-29), Kraliçe Boran (630-31) ve Yazdigerd III (632-51) hakkında gerçek ve efsanevi bilgiler sunan bir ana kaynaktır. Kronik, V. yüzyıl sonlarındaki Vahan Mamikonean isyanıyla başlatılır, fakat daha sonra VI. yüzyılın başları ve ortalarına atlayarak 572’de İran’a karşı gerçekleşen Vardan Mamikonean isyanıyla devam eder. Maurice (582-602) dönemine yoğunlaşan Sebeos, onun Ermenilere karşı antipatisi sebebiyle Ermenistan’a karşı bir saldırı düzenleyebileceğinden bahseder. Eserde ayrıca İslamiyet’in doğuşu ve yükselişi, Yahudi milliyetçiliği, Kafkasya’nın kuzeyindeki Hazarlar ve kuzeydoğu İran’daki Kuşanlar hakkında da bilgi verilir. Eserin mevcut el yazmalarının hiçbirisi VII. yüzyıldan önce tarihlenmez. 1979 yılında tamamlanan bugünkü çeviri, K. Patkanean tarafından *Patmut’iwn Sebeosi episkoposi i Herakln* (St. Petersburg, 1879) esas alınarak yapıldı. Eserin İngilizcesi R. Bedrosian tarafından 1985’te gerçekleştirildi. Ayrıntı için bkz. Sebeos, **Sebeos History**, (İng. çev. R. Bedrosian), New York, 1985, Önsöz kısmı.

Urfalı Mateos²⁷, araştırma konumuzla ilgili istifade ettiğimiz bir diğer Ermeni kaynaktır. Eserin, konumuz açısından en önemli kısım olarak görülen Arap-Bizans mücadeleleri kısmında müverrih, Bizans imparatorlarının doğu seferleri ve bilhassa Urfa, Malatya Antakya gibi mühim şehirlerin işgali için yapılmış muhtelif akınlar zikredilebilir. Kronik, Bizans İmparatorluğu'nun tekrar Mezopotamya'ya yöneldiği ve Nusaybin'e birkaç çıkarma hareketi düzenlediği X. yüzyılın son çeyreğinde gelişen olaylara dair bilgi verir. Bu bağlamda bu kaynaktan araştırmamızla ilgili olarak 971'de John Tzmiscs önderliğinde yapılan Nusaybin seferi ve sonraki gelişmelerle ilgili bilgi edindik. Ermeni kaynakları arasında araştırmamız açısından istifade ettiğimiz son kaynak Müverrih Vardan'ın²⁸ kroniğidir. Çok sınırlı bilgi edindiğimiz bu kroniğin İslam öncesi Sasani-Bizans savaşlarına dair verdiği genel bilgi çalışmaya dâhil edildi.

²⁷ Urfalı Metos (Matthew of Edessa), aslen Urfalı bir rahip olup XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılın ilk yarısında Urfa şehrinde yaşamıştır. Mateos'un yazdığı vekayiname 952'den 1136 senesine kadar geçmiş olayları içerir. Eser, müellifin şakirdi sanılan Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir. Mateos Vekayinamesi'nin Haçlı seferlerine ait olan kısmı, ilk önce Fransız oryantalist Ed. Dalaurier tarafından 1850 tarihinde tercüme ve neşredilmiştir. Aynı müellif eserin tamamını 1858 tarihinde *Paris Milli Kütüphanesi*'nde bulunan üç adet yazma nüshasının üzerinden tercüme etmiş ve neşretmiştir. Eserin Ermenice metni daha sonra 1869 tarihinde Kudüs Ermeni Manastırı matbaasında basılmıştır. Ermenice metin esas tutularak H. D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercüme ise Ed. Dalaurier ve M. H. Yınanç'ın ilave notları ile birlikte 1962 ve 1982'de olmak üzere iki kez Ankara'da basılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Türkçe çev. H. D. Andreasyan), Ankara, 1987, s. XVI-XXV; Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", s. 102-107.

²⁸ Vardan Areveltsi, XIII. yüzyıl Ermeni papaz ve yazarı Vardan'ın 1200-1210 yılları arasında doğduğu kabul edilir. Onun hayatındaki en dikkate değer olay batı Asya'nın Moğol cihangiri Hülagü Han tarafından bir kurultay zamanında davet edilip onunla olan mühim mülakatıdır. Müverrih bu olayı ve mülakatı kendi tarihinde nakletmiştir. Vardan'ın *Cihan Tarihi* ismini verdiği eseri, Hz. Adem'den başlayarak, Ahdı atiki takiben asırların başlıca vaka ve simalarını zikretmiş ve kendinden evvelki bütün müverrihleri icmal ve hülâsa etmiştir. Eserinin 1242 tarihine kadar kısmındaki olayları kendisinden evvel yaşayan müverrihlerden iktibas etmiştir. *Vardan Tarihi*'nin kalsik Ermenice metinleri ilk olarak J. Emin tarafından 1861'de Moskova'da neşredildi. Hz. Muhammed'in zuhurundan Ermenistan'ın Araplar tarafından istilasına kadar olan kısmı J. Muyltermans tarafından 1927'de tercüme ve neşredilmiştir. H. D. Andreasyan ise Muyltermans'ın bıraktığı yerden eserin sonuna kadar olan kısmını yani Selçuklu Türklerinin ve Moğolların Anadolu akınlarına ve Kilikya kralı I. Hetum'un vefatına kadar olan devri (889-1267) Türkçeye kazandırarak 1937'de *Tarih Semineri Dergisi*'nde yayınlamıştır. Brosset 1851'de Gürcistan tarihini yazarken ve Ed. Dalaurier 1860'da *Journal Asiatique*'de Moğollar hakkında yazdığı makaleler için Vardan'ın tarihinden istifade etmişlerdir. Eserin tamamının İngilizce tercümesi ise R. W. Thomson tarafından **The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, DOP**, adıyla yapılarak 1989'da yayınlandı. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi** (Metinler ve Vesikalar) İÜAF yay. III, İstanbul, 1937, çevirmenin önsözü s. 154-157; Vardan Arewelts'i, **Compilation of History**, (İng. çev. R. Bedrosian), New Jersey, 1976, önsöz kısmı.

4. Arapça Kaynaklar

Ortaçağda özellikle İslamiyet'in ortaya çıkması ve hızlı bir şekilde yayılmasına müteakip Arapça, bir ilim ve kültür dili oldu. Müslüman Arap fatihlerinin Suriye, Irak, Mısır, İran, Anadolu, Azerbaycan ve hatta İspanya'ya kadar ulaşmasıyla Arap dili bu coğrafyalara ulaşarak değişik millet ve toplumlar arasında hızla yayıldı. Böylece sadece Araplar değil, diğer milletlere mensup müverrihler de bu dilde eserler kaleme aldı. Araştırma konumuz açısından Arapça kaynaklar, Bizans İmparatorluğu'nun İslam ordularına karşı savunma hareketleri ve X. asır başlarındaki seferlerini ayrıntılı olarak elen kaynaklar olarak önemlidir.

VII. yüzyıl ortalarına doğru yani Müslümanların Anadolu'ya yöneldiği sırada Bizans, Mezopotamya'da Sasanilere karşı verdiği mücadeleyi sürdürmekteydi Müslüman Arap fatihleri de bu sırada Suriye, Irak ve Mısır gibi toprakları ele geçirmiş ve hızla kuzeye, Kuzey Mezopotamya'ya doğru ilerleyişe geçmişlerdi. Müslümanların kısa sürede neredeyse hiç mukavemetle karşılaşmadan elde ettikleri bu bölgenin fetih hikâyesi, sonraki Arap İslam tarihçileri tarafından kaleme alınarak muhtelif eserler vücuda getirildi. Bu tarih yazıcılığı sonraki yüzyıllarda daha da gelişti. Arap tarihçiler, diğer bütün bölgelerde olduğu gibi kuzey Mezopotamya'daki siyasi oluşumların tarihini yazmaya devam ettiler. Bu bakımdan Bizans'ın tekrar Mezopotamya topraklarına yöneldiği X. yüzyıl seferleri açısından da Arapça kaynaklar ilk müracaat edilmesi gereken kaynaklar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu araştırma sürecinde istifade edilmesi gereken Arapça kaynakları kronolojik açıdan şu şekilde sıralayabiliriz:

İlk olarak Ebu Yusuf'un²⁹ *Kitabu'l Harac* isimli eserinden bahsetmek gerekir. Bu eser, İslam fetihlerinden önce Mezopotamya'daki siyasi durum, Sasani İmparatorluğu'nun son savaşları ve dağılma süreciyle İslam'dan önce Mezopotamya'daki Sasani-Bizans sınırı ile ilgili diğerlerine nazaran en net bilgileri

²⁹ Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habib el-Kufi (731-798), sahabeden Sad b. Habta el-Ensari'nin neslinden olup İmam Ebu Hanife'nin en ileri gelen öğrencisidir. Abbasi halifeliği döneminde Kufe'de dünyaya gelen bu zat Ebu Hanife'nin fıkıh derslerine 16 yıl devam ettiği gibi bir taraftan da erbabından başka ilimleri tahsil etmiş ve meşhur *Siyar*'in müverrihi Muhammed b. İshak Kufe'ye geldiği zaman ondan Megazi okumuştur. Onun, Harun Reşid'in halifeliği döneminde kadı olarak hizmet verdiği bilinir. *Kitabu'l Harac* isimli eseri İslam hukukunda mali meseleler hakkında bilgi sunar. Eserin Türkçe tercümesi İ. Karakaya tarafından 1982 yılında yapılmıştır. Kasım Kufralı, "Ebu Yusuf", **İA**, IV, Eskişehir, 1997, s. 59-60; Ebu Yusuf, **Kitâbu'l-Harac**, (Terc. Müderriszade Muhammed Ataullah Efendi) (sad. İ. Karakaya), Ankara, 1982.

veren kaynaktır. Bir diğ er Arapça kaynak olan Vakidi'den³⁰ İslam fetihlerinin bölgeye girişı ve bölge halkına getirilen cizye miktarları gibi konularda istifade ettik. Keza Belazuri³¹ de bu bağlamda araştırma konumuzun ilgili kısmına dâhil edildi.

Arapça kaynaklar arasında araştırmamızla ilgili olarak en çok faydalandığımız eserlerden biri Taberi'nin³² *Tarihu'l Ümem ve'l Müluk* adlı eseri olmuştur. Yaratılıştan başlayarak m. 924 yılına kadar olan olayları içeren bu eserden araştırmamızla ilgili olarak evvela İslam öncesi Sasani-Bizans savaşları bilahare İslam'ın inkişafıyla birlikte Kuzey Mezopotamya'daki fetihler ve şehrimizle ilgili olarak bahsedilen bazı münferit hadiseler sebebiyle istifade ettik. Bir diğ er Arapça kaynağımız İbn Miskeveyh³³ olmuştur. *Tecaribü'l Ümem ve Teakub el-Himem* adlı bu değerli eserden de

³⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vakidi (747-823), Abbasi halifesi Me'mun zamanında vezir Yahya el-Bermeki tarafından zeka ve erdemi takdir edilerek Bağdat'ın batı mahallelerinin kadılığına getirilmiş, fıkıh, tarih, meğazi ve siyer sahalarında kendini göstermiştir. Doğruluğu tartışılrsa da ona isnat edilen *Fütuhu's Şam* adlı eserde, İslamiyet'in Hristiyan dünyasına karşı kazandığı ilk zaferler vakur fakat ateşli bir dille tasvir edilmiştir. Bkz., Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 26-27; Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, (çev. N. Gök), İstanbul, 2004, s. 705; Ramazan Şeşen, "Vakidi", **İA**, XIII, Eskişehir, 1997, s. 150-153.

³¹ Ahmed b. Yahya el-Belazuri (öl. 892), İranlı bir aileden gelip Abbasi halifesi Mütevekkil zamanında Bağdad sarayının müdavimleri arasına girdi. Farsçadan yaptığı tercümelerle de tanınan Belazuri'nin kendisinden önce yazılan eserleri inceleyerek ağızdan duyduğu rivayetlerin birbirleriyle ve bu eserlerle karşılaştırılması konularında büyük özen göstermesi, kendi eserinin kıymet ve değerini arttıran en önemli nedenlerdendir. Müellifin ayrıca *Ensabu'l Eşraf* adıyla kaleme aldığı ve Hz. Peygamber'den başlayıp Kays ve Sakiflere kadar uzanan oldukça tafsilatlı bir tabakat tarzı bir eseri daha bulunmaktadır ve ancak iki cildi günümüze ulaşmıştır. İlk olarak de Goeje tarafından Leiden'de 1863-1866 tarihleri arasında basılan *Fütuhu'l Büldan*, daha sonra Muhammed Rıdvan tarafından 1932'de Kahire'de basıldı. Bilahare kitap muhtelif tarihlerde Kahire ve Beyrut'ta yeniden basıldı. İngilizceye P. K. Hitti tarafından tercüme edilen *Fütuhu'l Büldan*, Türkçeye iki kez çevrildi: Z. K. Ugan tarafından Maarif vekâleti klasikleri arasında iki cilt halinde (İstanbul, 1955-56) ve M. Fayda tarafından tek cilt halinde (İstanbul, 1987) yayınlandı. Tafsilat için bkz. el-Belazuri, Ahmet. B. Yahya b. Cabir, **Fütuhu'l Buldan**, (çev. M. Fayda), Ankara, 2002, s. XVIII-XX; Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 32-33. Ayrıca bkz. C. H. Becker, "Belazuri", **İA**, II, Eskişehir, 1997, s. 467-468.

³² Muhammed İbn Cerir el-Taberi (839-932), Taberistan'da doğdu. İslam dünyasının Heredot'u kabul edilen Taberi'nin kendisinden sonra gelen tarihçiler için geniş bir inceleme kaynağı olan bu eserinde İslam'ın ilk dönemleriyle ilgili olarak hiçbir eserle kıyaslanmayacak derecede önemli bilgiler vardır. On bir ciltten oluşan *Tarih-i Taberi*'yi içeriği açısından kabaca iki bölüme ayırmak mümkündür. İslami dönem kadar olan birinci bölüm ve Hz. Peygamber zamanından hicri dördüncü yüzyıla kadar olan olayları içeren ikinci bölüm. Taberi'nin bu büyük eseri, bir girişı müteakip en eski devir Peygamber ve hükümdarların tarihiyle başlar, bunu Sasani devri tarihi, Hz. Peygamber ve ilk dört halife tarihi, Emeviler tarihi ve nihayet Abbasilerin tarihi takip eder. Eser Temmuz 915 vukuatı ile sona ermektedir. Taberi Tarihi, önce Belami tarafından Farsçaya çevrilen özeti 1867 yılında Dubeux tarafından Fransızcaya çevrilmiş 1874 yılında yayınlanmıştır. Eserin aslı ise 1879-1900 yıllarında Goeje'nin çabalarıyla *Annales Quos Scripsit Abu Djafar Mohammad İbn Djarir at-Tabari* adıyla Leiden'de neşredilmiştir. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 41-45; Zeydan, **İslam Uygarlıkları**, s. 708. Ayrıca tafsilat ve geniş bibliyografya için bkz. Fikret İşıltan, "Taberi", **İA**, XI, Eskişehir, 1997, s. 594-598.

³³ Ebu Ali Ahmed bin Muhammed bin Yakub bin Miskeveyh (öl. 1029), Büveyhoğullarının en güçlü ve en büyük prensi olan Adudud-Devle'nin yanında hazinedarlık göreviyle taltif edilmiş ve Adudud-Devle'nin sarayında bulunduğu sırada *Tecaribü'l Ümem ve Teakub el-Himem* adını verdiği değerli tarihini kaleme almıştır. İbn Miskeveyh'in bu eseri genel olarak Adudud-Devle'nin vefatına yani 982 yılına kadar gelişen olayları içermektedir. *Tecaribü'l Ümem*'in Ayasofya Kütüphanesinde bulunan yegâne tam nüshası faksimile olarak L. Caetani tarafından İngilizceye kısaltılarak çevrilmiş ve bu özet aslıyla

araştırma konumuzla ilgili olarak özellikle Abbasi devletinin Kuzey Mezopotamya’da Bizans İmparatorluğu’na karşı görevlendirdiği Hamdani ve Mervanilerin faaliyetleri, Bizans’ın 943-971 arasında yoğunlaşan Mezopotamya seferleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler edindik.

X. ve XI. yüzyıllarda İslam devleti sınırları içerisinde bölgenin Hristiyan din adamları tarafından da Arapça vekayinameler kaleme alındığını görüyoruz. Bunlar arasında araştırmamızda istifade ettiğimiz dört önemli kaynak vardır. Birincisi, Menbicli Agapius³⁴, *Kitabu’l Unwan* isimli eseriyle çalışmamızın tarihi coğrafya ve siyasi tarih ile ilgili kısımları için değerli bilgiler edindiğimiz bir kaynaktır. İkincisi el-Antaki’dır³⁵. Bu eserden de çalışmamızla ilgili olarak özellikle Bizans İmparatorluğu’nun tekrar Mezopotamya ile ilgilendiği 943-971 yılları arasındaki doğu seferleri vesilesiyle verdiği bilgiler bağlamında istifade ettik.

---

birlikte *Gibb Memorial Series VII*’de yayınlanmıştır. Daha önce 1871’de bu eserin bir kısmı da de Goeje tarafından *Fragmenta Historica Arabica (F.H.A.)II*’de neşredilmiştir. Sonraları H. F. Amedroz ile D. S. Margoliouth tarafından h. 295 yılından başlamak üzere son kısımları basılmış, buna Ebu’l Şuca’nın h. 393 senesine kadar gelen *Zeyl*’i ilave edilerek İngilizceye tercüme edilmiştir. (Miskawaihi, **Tecaribu’l Ümem, (The Experiences of The Nations)**, (İng. çev. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth), Oxford, 1921.) Bunun yanında Mısır’da F. Zeki el-Kürdi tarafından *İbn Cerir Tarihi*’ne bir zeyl olarak beşinci ve altıncı ciltleri basılmıştır. Günaltay, **İslam Tarihi’nin Kaynakları**, s. 96-103; Ahmed Ateş, “İbn Miskeveyh”, **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 775.

³⁴ Constantine’nin oğlu Agapius (Arapça Mahbub İbn Qustantin) (öl. 941-942) X. yüzyıl Arap Hristiyan yazarı olup Hierapolis (Menbic)’in Melkit piskoposuydu. Onun tarihi dünyanın kuruluşundan kendi zamanına kadar gelir. Erken dönem Hristiyanlık tarihi için Agapius var olan efsanevi ve doğruluğu şüpheli olan bilgileri eleştirmeksizin kullanır. Sonraki dünyevi ve kilisevi olaylar için o, Süryani kaynaklara müracaat eder. Son dönem Emevi devleti ve Abbasiler için ise Edessalı Maruni dünya tarihçisi Theophilus’a başvurur. Ayrıca Bardaisan’ın kayıp tarihini de kullanır. Agapius Tarihi’nin Latince tercümesi CSCO’da; Fransızca tercümesi ise Patrologia Orientalis’te Arapça metniyle birlikte yayınlandı. Bkz. Agapius (Mahboub) De Menbidj, “Kitab al-Unwan”, (Arapça metin ve Fr. çev. A. A. Vasilev), **Patr. Or.**, vol. V, VII, VIII, Paris, 1911-1912.

³⁵ Ebu’l Ferec Yahya b. Said el-Antaki (980-1066), Hristiyan Arap tabip ve tarihçisi olup Kahire’de doğmuştur. Hayatının ilk otuz beş kırk yılını Kahire’de geçirdikten sonra 1014 yılında Bizans hâkimiyetindeki Antakya’ya yerleşerek ileri bir yaşta orada öldü. Yahya b. Said bir tabip olmasında rağmen daha çok amcası Said b. Bitrik’in *Nizamu’l Cevher* adlı tarihine yazdığı *Kitab-ı Zeyl’ü’l Tarih* adlı eseriyle tanınmıştır. Müellif bu tarihi eserinde başlangıçta 938-1006 yılları arasındaki olayları ele almış fakat daha sonra bulduğu yeni kaynaklar ve ek bilgilerle bunu geliştirerek 1014 tarihine kadar getirmiştir. Antakya’ya yerleştikten sonra eserine 1014’ten sonraki olayları da ilave ederek eserini üç ayrı telif safhasında tamamlamıştır. Antaki, Said b. Bitrik’in metodunu takip etmiş, eserini yıllara göre değil tahta çıkış sırasıyla önce Abbasi, sonra Fatımi halifelerine ve ülkelere göre düzenlemiş, Mısır, Suriye, Bizans İmparatorluğu’ndaki olaylar hakkında geniş bilgi vermiştir. Antaki yalnız Müslüman yazarların eserlerinden değil Bizans ve Hristiyan kaynaklarıyla Antakya’da gördüğü ilk yerli kaynaklardan da faydalanmış, tarihleri çok defa hicri ve İskender takvimleriyle vermiştir. *Kitab-ı Zeyl’ü’l Tarih*’in özeti V. R. Rosen tarafından Rusça tercümesiyle birlikte mukaddime ve fihrist eklenmek suretiyle **L’Empereur Basile Le Bulgaroctone Extraits des Annales de Yahya d’Antioche** adıyla St. Petersburg’da 1883’te yayınlanmıştır. Arapça tam metni ise **Nizamu’l Cevher** ile birlikte L. Cheikho, B. Cara de Vaux ve H. Zayyat tarafından (Paris, 1906-1909) neşredilmiştir. Ayrıca J. Kratcosky ve A. Vasilev eseri Fransızcaya çevirerek Arapça metniyle beraber **Historie de Yahya İbn Said d’Antioche continua teur de Said İbn Bitrig** adıyla *Patrologia Orientalis*’te (XVIII/5, Paris, 1924) yayınlamışlardır. Ramazan Şeşen, “Antaki”, **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 228.

Hristiyan bir Süryani tarafından Arapça yazılmış kaynaklardan üçüncüsü yukarıda Süryanice kaynaklar vesilesiyle ismini andığımız Ebul Ferec Barhabreus'un *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel*³⁶ adlı eseridir. Bu eser de aynı şekilde Arapça kaleme alınmış olup genel vekayinamesine göre daha özet bilgilerin sunulduğu bir kaynaktır. Son olarak bu nevi eserler arasında araştırmamız açısından en önemlisi ise *Anonim Siirt Vekayinamesi*³⁷ olmuştur. Yazarı bilinmeyen fakat Nasturi bir Hristiyan tarafından Arapça yazılan bu eser, araştırma konumuzun tüm kısımlarıyla ilgili zengin bilgi sunan bir kronik olarak en çok istifade ettiğimiz kilise tarihlerinden biridir. Özellikle adı bir şekilde Nusaybin ile ve burada kurulmuş olan akademi ile anılan kişilerin hayat hikâyelerine dair başka yerde bulunmayan kıssaları günümüze taşıyan bu eserin, aynı zamanda siyasi, sosyal ve iktisadi anlamda da araştırma bölgemizle ilgili verdiği bilgiler çalışmaya dâhil edilmiştir.

XII. yüzyıl Arapça kaynaklarına geldiğimizde araştırma konumuzun her alanıyla ilgili olarak istifade ettiğimiz en önemli kaynak şüphesiz İbnu'l Esir'in, *el-Kamil fi't Tarih* isimli on iki ciltlik eseridir³⁸. Bu eser, yaratılıştan itibaren başlatıldığından

³⁶ Eserde başlıca on devletin tarihi durumundan söz edilmiştir. İslamiyet'in doğuşundan Bağdat'ın çöküşüne kadar olan İslam devletleri bölümünde İslamiyet'in Türkler arasında yayılışından, Abbasiler zamanında Bağdat'taki Türklerden, Selçuklulardan ve bunların kollarından esaslı bir biçimde söz etmiştir. Eserin son kısmı Moğol istilasına ait bilgiler içermektedir. *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel* adlı eserin Arapçadan Latinceye tercümesi 1663'te E. Poccock tarafından yapılarak Oxford'da basılmıştır. 1890 yılında Salhani tarafından tekrardan çevirisiz olarak Beyrut'ta yayınlandı. Bu eserin Türk ve Moğol tarihleri ile ilgili olan kısmı Ş. Yaltkaya tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. Ebu'l Ferec İbnu'l İbri, **Tarih-i Muhtasaru'd Düvel**, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941, s. 1-3; Abdülkerim Özeydin, "İbnu'l İbri", **DİA**, XXI, İstanbul, 2000, s. 92-94.

³⁷ Yazarının kim olduğu hakkında bilgi yoktur. Bununla birlikte Patrik İšo Bar nun'dan sonra yaşadığı tahmin edilir. Eserin yazıldığı zaman dilimi kesin değildir. Fakat metinde yazar, Patrik İšo Bar Nun (823-824)'a atıf yaptığından dolayı IX. yüzyıldan önce yazılmış olamaz. Belki de eser, XIII. yüzyılın ilk yarısına aittir. Çünkü II. cildin 363. sayfasında Pers kralı Siroe'nin ölümünden söz ettikten sonra yazar şu sözleri söylüyor: *Böylece günümüze el-Taher'a geldik. Tanrı onu korusun.* Halife Tahir 1226 yılında ölmüştü. O zaman yazarımız onun çağdaşı oluyordu. Bu varsayımla onu Isacyab, Sabrišo, Bar Pavlos ve Basrtalı Slaymun ile özdeşleştirebiliriz. Çünkü bu üç yazar XIII. yüzyılın en verimli yazarlarıdır. Yine de sözü edilen bu cümle yazarın değil de kopya edenin olabilir. Çünkü onunla önceki cümle arasında 12 mm'lik bir boşluk vardır. Ne olursa olsun en azından yazarımızın XIII. yüzyıldan sonra yaşadığı konudur. Kronik, 1910 ile 1919 yılları arasında Siirt Keldani başpiskoposu Addai Scer tarafından Arapça metin ve Fransızca tercüme şeklinde Patrologia Orientalis serisinde yayınlandı. Bu Fransızca tercümeyi esas alan Türkçe tercüme 2010 yılında C. Kabadayı tarafından yapıp Siirt Vekayinamesi ismiyle yayınlandı. Ayrıntı için bkz. Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, (Fr. çev. A. Scher, Türkçe çev. C. Kabadayı), İstanbul, 2010, s. 60-61.

³⁸ İbnu'l Esir Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebu'l Kerem Muhammed el-Cezeri, bugün Cizre olarak bilinen Cezire-i İbn Ömer'de dünyaya gelmiş olup daha sonra ailesiyle birlikte Musul'a yerleşmişlerdi. İbnu'l Esir'in eseri, insanlığın yaratılışından 1230 yılı sonuna kadar geçen dünya olaylarını anlatan genel bir tarihtir ve 12 ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk yedi cildi, Taberi'ye dayanmaktadır. *el-Kamil*'i yazmak için en güvenilir kaynakları incelemiş olan İbnu'l Esir, İslam dünyasında seyahat eden tüccar ve bilginlerin ağzından anlattıkları ve yazdıkları bilgileri kendi gezilerinden edindiği izlenimleri toplamış bunları birbirleriyle karşılaştırmış ve ondan sonra eserini yazmaya başlamıştır. *Tarih el-Kamil*'in değerini arttıran bir başka önemli unsur da Batı İslam dünyasına dair birçok bilgiler vermiş olmasıdır. Çünkü kendi

araştırmamızın Sasani-Bizans dönemi, İslam fetihleri dönemi, X. yüzyıl sonrasında Bizans'ın doğu seferleri gibi konularındabolca bilgi sunar. Bunun yanında aynı müellife ait olup bu eserin bir hülasası görünümünde olan *Tarih-i Atabekiyya*³⁹ isimli eser aracılığıyla da bu bilgileri hem bu kaynakla hem de diğer birçok kaynakla karşılaştırıp çalışmamıza dâhil ettik.

5. Farsça Kaynaklar

İran coğrafyası, tarihin ilk devirlerinden itibaren muazzam imparatorluklara ev sahipliği yapmış, ardı sıra kurulan imparatorlukların geride bıraktıkları kültür ve medeniyet bakiyeleri bu coğrafyanın tarihin ilk dönemlerinden itibaren ilmin her branşında üst seviyede olmasını sağlamıştır. Özellikle İslamiyet'in İran coğrafyasında yayılmasından sonra İslam dünyasında yaygın olan Arapça yazılı eserlerin yanında alternatif bir ilim dili olarak Farsça da kendini göstermiş ve kendi alanında usta kalemler tarafından sayısız değerli eserler vücuda getirilmiştir. Bununla birlikte araştırma konumuzla ilgili dönemi kapsayan Farsça kaynakların az sayıda olduğunu belirtelim. Bunlar arasında en değerlisi olan Firdevsi'nin⁴⁰ *Şehname* adlı eseri, efsanevi ve şiirsel bir dille bir dille yazılmış olsa da özellikle 363 yılında Nusaybin'in Şapur'a terki ve sonraki olaylarla ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan özgün bilgilere sahiptir.

---

zamanına kadarki doğuda yetişmiş tarihçiler batıdan hiç söz etmemiş veya pek az bilgi vermişlerdir. İbnü'l-Esir'in eseri 1851-1864 yılları arasında batıda Tornberg tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Mısır'da iki kez basılmıştır. İkinci baskı 1873 yılında yapılmıştır. Eserin tamamının heyet tarafından yapılan Türkçe çevirisi de 1987 yılında İstanbul'da yayınlandı. İbnü'l Esir, **el-Kamil fi't Tarih**, (çev. A. Özeydin-A. Ağırakça), İstanbul, 1987; Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 151-163; Zeydan, **İslam Uygarlıkları**, s. 709; -----, "İbnü'l Esir", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 851-852.

³⁹*Tarih el-Bahir fi ed-Devle el Atabekiya* M. G. de Slane tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve orijinal metniyle birlikte *Historiens Orientaux Des Crosides* külliyatı arasında basılıp yayınlanmıştır. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 151-163; -----, "İbnü'l Esir", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 851-852.

⁴⁰Ebu'l Kasım Mansur Ebu Hasan Firdevsi Tusi (öl. 1020), Tus şehrinde doğmuştur. Firdevsi'nin başlıca yapıtı olan *Şehname* toplam 60 bin beyitten oluşmaktadır. Yaratılıştan III. Yazdegirt'e kadar İran tarihi anlattığı eserini 1010 yılında tamamlayarak Gazneli Mahmud'a sunmuştur. Firdevsi'nin *Şehname*'si, İran'ın Arap egemenliğine girene kadarki tarihini içerir. Eserde İran tarihi ve mitolojisi, eldeki eski kitaplara, dilden dile dolaşan söylencelere ve öykülere dayanılarak yazılmıştır. Firdevsi yapıtını yazarken bir tarihçi gibi çalışmış ama tarihsel bilgileri güçlü şiir yeteneğiyle işlemiştir. Onun bu eserini kaleme alırken Sasani kralı I. Hüsrev zamanından beri mevcut olduğu bilinen *Hadayname* adlı İran'ın bütün tarihini ve geleneğini bir arada toplayan resmi bir devlet tarihine dayandığı tahmin edilmektedir. *Şehname*'nin Bundari tarafından Arapçaya yapılan tercümesi 1932'de Abdulvahhab Azzam tarafından neşredildi. A. G. Warner ve E. Warner, eserin İngilizce tercümesini yaptılar. (Firdausi, **The Shahnama of Firdausi**, (İng. çev. A. G. Warner, E. Warner), vol. I-VII, London, 1905-1915.) Türkçeye ilk kez XVI. yüzyılda Tatar Ali Efendi tarafından eksiksiz olarak çevrilmiştir. Günümüz Türkçesine ise N. Lugal ve K. Akyüz tarafından 1945'te çevrildi. Geniş bilgi ve bibliyografya için H. Ritter, "Firdevsi", **İA**, IV, Eskişehir, 1997, s. 643-649.

6. Seyahatnameler ve Tarihi Coğrafya İle İlgili Eserler

Bizans döneminde Nusaybin yöresinin tarihi ile ilgili yapılacak bir çalışma öncelikle bir coğrafi tespit çalışmasını gerektirmektedir. Yörenin tarihi coğrafyasının sunumu, yöre ile ilgili anılan coğrafi ıstılahlar yanında fiziki coğrafyanın unsurları olan dağ, nehir, ova ve yakın yerleşim yerlerinin tanıtımı çalışmanın diğer bölümlerinin daha iyi anlaşılması açısından önem arz eder. Bu ön çalışma için yapılması gereken tarihten günümüze kadar oluşturulmuş coğrafi çalışmaları müracaat etmektir. Ayrıca bölgeye gerçekleştirilecek bir inceleme gezisi çerçevesinde adı geçen tarihi coğrafya unsurlarının yerinde görülmesi araştırmanın bu bölümüne katkı sağlayacaktır.

Tarihten günümüze gerek seyahatname tarzında gerekse özgün eserler olarak Arapça, İbranice, Latince, Grekçe ve Türkçe gibi farklı dillerde vücuda getirilmiş birçok tarihi coğrafya çalışması vardır. Bu başlık altında bunları kronolojik sırayla kısaca tanıtmak ve hangi konuyla ilgili olarak araştırmamızda faydalandığımızı belirtmek istiyoruz. Çalışmamızla ilgili faydalandığımız ilk coğrafi eser, Strabo⁴¹ olmuştur. Grekçe kaleme alınmış olan coğrafi eser vesilesiyle incelediğimiz bölgenin tarih öncesi dönemleriyle ilgili coğrafi kavramlar, dağ ve nehir isimleri, kentimizin müstear ismi ve kökenleriyle ilgili önemli bilgiler elde ettik. Bunun yanında yazarın yaşadığı dönemde bölgemizde oluşmuş olan siyasi çehre ile ilgili az fakat değerli bilgiler elde ettik.

Ortaçağ boyunca Müslümanlar genel tarihler yazımında gösterdikleri çabanın benzerini coğrafya alanında da göstermişlerdir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlarda coğrafya bilimi olgunluk dönemine h. IV. yüzyılda ulaşmaya başlamıştır. Bu asırdan itibaren gelişen İslam coğrafyacılığı, Müslüman âlimleri çeşitli ülkeleri gezmeye ve gördükleri yerlerle ilgili gözlemlerini bir kitapta toplamaya sevk etmiştir. Bu sebeple Ortaçağ boyunca Nusaybin'e birçok seyyah gelmiş ve yazdıkları eserlerde şehrin hâlihazırdaki durumuyla ilgili bilgiler vermişlerdir.

Arapça kaleme alınmış olan coğrafi eserlerden araştırmamızla ilgili en çok faydalandıklarımız arasında kronolojik bir tasnif yapacak olursak ilk olarak İbn

⁴¹ Strabo ya da Strabon, Amasya'da doğmuştur. Augustus'un hanedanı ve Tiberius'un hanedanının ilk döneminde yaşadı MÖ. 66 yılında doğduğu ve MS. 24 yılında öldüğü bilinir. Gençliğinde gramer ve rhetoric üzerine Aristodemus'tan eğitim aldı. Strabo'nun istifade ettiğimiz coğrafi çalışması Grekçe kaleme alınmıştır. Eser, 1856-1889 yılları arasında H. C. Hamilton-W. Falconer tarafından İngilizceye çevrilerek üç cilt halinde yayınlandı. Ayrıntı için bkz. Strabo, **The Geography of Strabo**, (İng. H. C. Hamilton-W. Falconer), vol. I-III, London, 1856-1889, s. V-VII.

Hurdazbih'ten⁴² bahsetmek gerekir. IX. yüzyılın bu değerli coğrafi eserinden araştırmamızla ilgili olarak kentimiz ve yakın çevresinde bulunan fiziki coğrafya unsurları ve yazarın bunları tanımlaması vesilesiyle istifade ettik. Aynı çerçevede istifade ettiğimiz İstahri⁴³, İbn Havkal⁴⁴, İbn Cübeyr'in⁴⁵ kaleme aldıkları seyahatnameler de bölgemizle ilgili bilgileri içeren eserlerdir.

⁴² Ebu'l Kasım Ubeydullah bin Abdullah bin Hurdazbih (820-912), h. III. yüzyıl yazarlarından olup İran'ın eski sülalelerinden birine mensuptur. Abbasi devleti yönetiminde Posta İşleri Müdürlüğü (*Sahib al-Barid ve'l Habar*)'ne kadar yükselen Hurdazbih'in adını yaşatan en önemli eseri hacmi küçük fakat değeri çok büyük olan *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* Abbasi halifeliği idaresinde bulunan ve halifelere bağlı olan ülkelerin adlarını, idare merkezlerini, birbirlerine olan uzaklıklarını her ülkenin mali vergilerin miktarlarını açıklamış komşu beldelere ilişkin olarak da hayli bilgiler veren bir kaynaktır. Abbasi prenslerinden birinin talebi üzerine vücuda getirmiş olduğu bu eser için müellif evrak hazinelerinden de malzeme toplamıştır. Bu bakımdan İbn Hurdazbih'in posta müdürlüğü görevinde bulunması eserine büyük bir güvenilirlik sağlamıştır. *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* XIX. yüzyılda Batılı oryantalistlerin dikkatini çekmiş, Reinaud bir bölümünü *Doğuluların Coğrafyasına Giriş* adıyla yayınlamıştır. Daha sonra Barbier de Meynard, eserin Avrupa kütüphanelerindeki nüshası ile o sırada Paris elçiliğinde bulunan Ahmed Vefik Paşa'nın İstanbul'dan istinsah ettirdiği nüshayı Fransızcaya çevirmiş ve orijinal metniyle birlikte 1865 yılında Paris'te yayınlamıştır. Bilahare Goeje tarafından başka el yazmalarından da faydalanılarak izahlarla birlikte neşredilerek tercüme edilmiştir. *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* daha sonra birçok araştırma ve düzeltmelerle ikinci kez Fransızcaya çevrilmiş ve Leiden'de yayınlanmıştır. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 425-426; C. Van Arendonk, "İbn Hurdazbih", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 755.

⁴³ Ebu İshak İbrahim bin Muhammed el-İstahri, hayatı hakkında çok kısıtlı bilgiye tesadüf edilen bu coğrafyacının X. yüzyılda yaşadığı ve 957 yılında öldüğü tahmin edilmektedir. İstahri, öğrenimini tamamladıktan sonra 915 yılında uzun bir seyahate çıkmış, gözlem ve incelemelerini toplayarak 919 yılında meşhur eseri *Kitabu'l Ekalim*'i kaleme almıştır. Hem tarih hem de coğrafya bakımından önemli olan bu eserini birtakım bölümlere ayırmış, her bölümü bir iklim sayarak coğrafi ve tarihi açıklamalara girişmiştir. Ayrıca eserinde en çok İslam sancağı altında bulunan ülkelerin durumlarından söz etmiş, İslam beldelerini yirmi bölgeye ayırarak her bölgedeki şehir ve kasabalara, bunların tarihi durumlarına ve mesafelerine dair bilgiler vermiştir ki bu eserde her kıtanın renkli haritaları vardır. Avrupa'da büyük bir önem verilen *Kitabu'l Ekalim* ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839 yılında Gotha'da basılmıştır. Daha sonra birçok değerli doğu eserlerinin basılmasını sağlayan Goeje *Kitabu'l Ekalim*'in Arapça metnini de Leiden'de basmış ve yayınlamıştır. Bkz. al-Istakhri, Abu Ishak Al-Farisi, **Kitab-ı Mesalik ve'l Memalik**, (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. I, Leiden, 1927; İstahri, **Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik**, (neş. Muhammed Cabir Abdul'al el-Hinini), Kahire, 1961. Ayrıca bkz. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 429-430;-----, "İstahri", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 1134.

⁴⁴ Ebu'l Kasım Muhammed bin Havkal, hicri IV. yüzyılın en tanınmış seyyahlarından biridir. Hayatı hakkında fazla malumat mevcut değildir. X. yüzyılda yaşadığı tahmin olunur. Kendisi Musul'da doğmuş hayatını seyahatle geçirmiş, gezdiği ve gördüğü yerleri tasvir eden *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* adlı eserini yazmıştır. Seyahatleri esnasında muhtemelen 952 senesine doğru el-İstahri'ye tesadüf etmiştir. Bu coğrafya aliminin talebi üzerine onun bazı haritalarını tashih etmiş ve eserini gözden geçirmiştir. *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* batıda ilk olarak W. Ouseley tarafından incelenerek *The Orientale Geography of Ebn Hawkal* adıyla İngilizceye çevrilmiş ve 1800 yılında Londra'da basılmış ve yayınlanmıştır. Daha sonra 1882 yılında P. J. Uylenbroek bu kitabın Irak-ı Acem'den söz eden bölümünün Arapça metnini *Hülasatü'l Ahbarü'l Misafir ve'l Acem fi Mağrifeti Biladi Iraku'l Acem* adı altında ve birçok yararlı bilgiler ekleyerek 1822'de Leiden'de basmıştır. Eserin Afrika ile ilgili kısımları da de Slane'in çabalarıyla Fransızcaya çevrilmiş ve 1842 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Bundan kısa süre sonra Amari diğer bir bölümünü özetleyerek çevirmiş ve 1845'te Paris'te yayınlamıştır. Bu çeviriler sayesinde *Kitabu'l Mesalik* Avrupa'da çok fazla önem kazanmış ve 1872 yılında Goeje'nin çabalarıyla Arapça metni de bastırılmıştır. Bkz. Ebn Haukal, **The Oriental Geography, (Kitab-ı Mesalik ve'l Memalik)**, (İng. çev. W. Ouseley), London, 1800; Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 432-433; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 747; Zeydan, **İslam Uygurlukları**, s. 723.

⁴⁵ Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kinani, Endülüslü Arap seyyahı olup 1144 yılında İspanya'nın Valencia (Balansiya) şehrinde dünyaya gelmiş, üç defa hac yolculuğu yapmış, bunlardan üçüncüsünde

Seyahatnameler arasında İbn Battuta'ya⁴⁶ ayrı bir paragraf açmalıyız. İslam coğrafyasına dâhilinde bulunan birçok ülke yanında Anadolu'nun birçok bölgesini gezerek gözlemlerini aktarmış olan bu seyyahın Nusaybin ve çevresine dair sunduğu bilgiler kuşkusuz çalışmamız açısından en değerli olanlarıdır. Yukarıda bahsettiklerimiz dışında bir seyahatname olmamakla birlikte bölgemizle ilgili birçok coğrafi kavramı ele alarak maddeler şeklinde sunmuş olan Yakut el-Hamevi'nin⁴⁷ *Mucemu'l Buldan* adlı eseri de Nusaybin'le ilgili kuruluşundan XIII. yüzyıla kadarki tarihiyle ilgili bilgiler sunan değerli bir kaynaktır.

Mekke'ye ulaşmadan 1217'de İskenderiye'de ölmüştür. 1 Şubat 1183 yılında Granada'dan gemiyle yola çıkan İbn Cübeyr'in *Er-Rihle* adını verdiği seyahatnamesi Haçlıların zayıfladığı bir dönemde yazılmıştır. Eser, Haçlıların sosyal hayatları ve Müslümanlarla kültürel münasebetleri konusu ile ilgili bilgiler vermesi bakımından önem taşımaktadır. İbn Cübeyr seyahatnamesinin Wright tarafından neşredilen Arapça metni 1852 yılında Leiden'de basılarak yayınlandı. Bilahare Goeje tarafından yeni bir tabı *Gibb Memorial V*'de 1907'de yayınlandı. (İbn Jubayr, **Travels of Ibn Jubayr**, (neşr. W. Wright), (2. Baskı M. J. De Goeje, **Gibb Memorial Series**, vol. V, Leiden, 1907) Ayrıca C. Schiaperelli tarafından yapılan İtalyanca tercümesi de 1906'da yayınlandı. L. A. Semenovoy tarafından eser Rusçaya çevrilerek ciddi bir tahkik ve notlarla birlikte *Putenşesviye İbn Jubayr* adıyla *Sovyet Bilimler Akademisi*'nce yayınlanmış ve en iyi tercüme ödülü almıştır. Bu çalışmaların dışında İbn Cübeyr seyahatnamesinin biri Kahire diğeri Beyrut tabı olmak üzere iki tahkikli baskısı vardır. Seyahatname bu tahkikli Arapça baskılar esas alınarak İ. Güler tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek 2003'te yayınlanmıştır. Bkz. İbn Cübeyr, Ebu'l Hüseyin Muhammed İbn Ahmed, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, (Çev. İ. Güler), İstanbul, 2003, s. 9-12, 175-176; -----, "İbn Cübeyr", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 720.

⁴⁶ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta (1304-1368), XIV. asırda yaşamış olan Müslüman bir gezgin olup Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya geldi. 30 yıldan fazla bir süre İslam dünyasını gezdi ve bu gezileri sırasında Mısır, Suriye, Arap Yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri dolaştı. Bu ülkelerde gezip gördüklerini daha ziyade *er-Rihle* adıyla bilinen *Tuhfetü'n Nüzzer ve'l Garaibu'l Emsal ve'l Acatibi'l Efsar* ismini verdiği kitabında bir araya getirdi. Eserin Arapça metni Karam el-Bustani tarafından 1964'te yayınlanmış, Türkçe tercümesi ise Şerif Paşa tarafından yapılmıştır. Modern Türkçeye yapılan ise 2004 yılında kazandırıldı. Bkz. İbn Battuta Tancı, Ebu Abdullah Muhammed, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul, 2004; İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battuta", **İA**, V/II, Eskişehir, 1997, s. 708-711.

⁴⁷ Ebu Abdullah Şihabeddin Yakut er-Rumi el-Hamevi, aslen Arap olmayan bir aileye mensup olup Rum diyarındandı. Çocukken esir edilerek Bağdat'a götürülmüş orada bir tüccara satılmıştı. 1199 yılında efendisi tarafından serbest bırakılan Yakut, hayatını kazanmak için kitap istinsah etmeye başladı. Böylece Yakuti, bu yeni geçim kaynağının bir gereği olarak birçok kitabı inceleyebildi. Ayrıca birçok coğrafyayı gezmiş olan Yakuti, geçtiği ve gittiği yerlerde birçok incelemlerde bulunmuş ve bu önemli eserini kaleme almıştır. Yakuti'nin 1215 yılından ölümüne dek üzerinde çalışarak kaleme aldığı *Mu'cemu'l Buldan*, adının da işaret ettiği gibi çok muazzam bir coğrafya sözlüğüdür. Yazar 8 ciltten oluşan bu eserinin birinci cildine giriş olarak 5 bab eklemiş sonra alfabetik sırayla coğrafi isimleri açıklamaya başlamıştır. Bununla birlikte, Yakuti'nin bu eseri yalnızca bir coğrafya sözlüğü değildir. Yazar her beldeyi ve bölgeyi açıklarken oranın tarihçesi uygarlık ve kültürü ve orada yetişen ünlü bilginler hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Avrupa ilim çevreleri diğer birçok Doğu eserleri gibi, *Mucemu'l Buldan*'ı da değerlendirerek basılması yoluna gitmiş, eser Wüstenfeld'in gayretleriyle 1866-1873 yılında altı cilt halinde Leipzig'de basılmış ve yayınlanmıştır. Bundan 33 yıl sonra 1906-1907'de Mısır'da basılmıştır. Yayıncı Seyyid Muhammed Emin el-Hanci, *Mucemu'l Buldan*'a *Mucemu'l Ümran* adıyla iki cilt daha eklemiş ve toplam on cilt olarak yayınlamıştır. Ayrıntı için bkz. Yakut el-Hamevi, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, **Mu'cemu'l Buldan**, Beyrut, 1986; Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 439-442; Zeydan, **İslam Uygarlıkları**, s. 724; R. Blachere, "Yakut Rumi", **İA**, XIII, Eskişehir, 1997, s. 357-358.

İbranice kaleme alınmış olan Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin'in⁴⁸ eseri XII. yüzyılda kentimize uğramış biri olarak kentin ve yakın çevresinin durumu ile ilgili önem arz eder. Benjamin'in diğer hiçbir kaynakta bulunmayan ziyaret ettiği dönemde kentte bulunan Yahudilerin durumu ve var olan sinagoglar hakkında verdiği bilgiler araştırmamızın özellikle Yahudiler ile ilgili kısmında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bir diğer önemli seyahatnamemiz Ratisbonlu Petechia'nın⁴⁹ seyahatnamesidir. Kentimizi Tudelalı Benjamin ile aşağı yukarı aynı dönemde ziyaret etmiş olan bu seyyah vasıtasıyla da kentimizin o dönemki durumuyla ilgili olarak farklı bilgilerin yanında Benjamin'in verdiği bilgileri teyit etme imkânına kavuştuk. Son olarak XV. yüzyılda Nusaybin'i ziyaret etmiş olan Alman seyyah Johann Schiltberger'in⁵⁰ seyahatname tarzı eserlerinde verdiği bilgiler de ortaçağın sonlarına doğru kentin durumu hakkında değerli bilgileri muhtevidir. Keza XVII. yüzyılda İran'a yaptığı seyahati çerçevesinde Nusaybin'e uğrayan J. B. Tavernier'in aynı kategorideki eseri de adigeçen yüzyılda kentin durumuyla ilgili bilgi sunar.

b) Modern Kaynak ve Araştırmalar

Araştırma konumuz açısından modern kaynak ve araştırmalar, kendi alanında öne çıkmış yazarların belirli bir konuda ana kaynaklar ışığında kaleme aldıkları eserleri, süreli bir yayında yayınladıkları makaleleri ya da bir ansiklopediye yazdıkları konu maddelerini ihtiva eder ve araştırma konusunun olgunlaşması açısından önem taşır.

⁴⁸ Tudelalı Benjamin (1130-1173), XII. asırda Avrupa, Asya ve Afrika'yı ziyaret etmiş olan Yahudi bir seyyahıdır. Onun eseri sadece dönemin Yahudi toplumunun tanımlanması anlamında değil aynı zamanda ortaçağın coğrafyası ve etnografyası hakkında da değerli bir kaynaktır. Eser orijinal olarak İbranice kaleme alınmış fakat daha sonra Latince ve diğer birçok Avrupa dillerine çevrilmiştir. 1840 yılında A. Asher eseri İngilizceye çevirerek iki cilt halinde Londra'da yayınladı. 1907 yılında bir başka çevirisi ise, M. Nathan Adler tarafından yapıldı. Geniş bilgi için bkz. R. Benjamin of Tudela, **The Itinerary of R. Benjamin of Tudela**, (İng. çev. A. Asher), vol. II, London, 1840, s. 129, not 242.

⁴⁹ Ratisbon Petachia, Prag'da yaşadı ve 1187'den önce muhtemelen 1170-1180 yılları arasında bu şehirden seyahatine başladı. Polonya'yı, Kieff'i Küçük Tatarya'yı ya da Hazarya'yı Türkmenlerin ülkesini, Ermenistan'ı Hısn Keyfa'yı, Nusaybin'i Musul, Bağdat ve Sosa'yı ziyaret etti. Naherdea, Hela, Musul, Nusaybin, Harran, Edessa, Hama, Haleb ve Şam yoluyla geri döndü ve Galile içerisinden Kudüs'e ilerledi. Yunanistan yoluyla Bohemia'ya döndü ve memleketi Ratisbon'u ziyaret etti ve notlarını yazdı. Bkz. R. Petachia of Ratisbon, **Travels of R. Petachia of Ratisbon**, (İng. çev. A. Benisch) London, 1856, s. 7-9; Benjamin **The Itinerary**, s. 253, not 40.

⁵⁰ Johan Schiltberger, (1380-1440), Alman seyyah ve yazar. Osmanlılara karşı Macar sınırında görev aldı. 1396'da yaralandı ve esir alındı. Sultan I. Beyazid tarafından ulak olarak hizmetine alındı. Beyazid'in *Ankara Savaşı* 'nda esir düşmesiyle Schiltberger, bu kez Timur'un hizmetine girdi. Timur'un ölümünden sonra sırasıyla Şahruh ve Miranşah'ın hizmetine girdi. Schiltberger'in seyahatnamesi XV., XVI. ve XIX. yüzyıllarda birkaç kez yayınlandı. İngilizce tercümesi Buchan Tefler tarafından yapıldı ve P. Bruun'un notlarıyla yayınlandı. Bkz. Johann Schiltberger, **The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, (in Europe, Asia and Africa 1396-1427)**, (J. B. Tefler-P. Bruun), London, 1879.

Nusaybin'in Bizans İmparatorluğu dönemindeki tarihi, ilk ve ortaçağlarda bu bölge ile ilgisi olan her devlet hakkında yazılmış olan bütün modern kaynakları gözden geçirmeyi gerektirmiştir. Bu doğrultuda ilkçağ medeniyetleri de dâhil olmak üzere, İslam ve Arap tarihleri, Bizans ve Sasani tarihleri, Arap ve Türk devletleri tarihleri ile ilgili kitap ve makalelerden faydalanmak araştırmancının ana kaynaklarla edinilen bilgilerin takviye ve yorumlanması bakımından önem arz etmiştir. Bunun dışında bölgedeki diğer şehirlerin tarihlerini anlatan eserlerle felsefe, din ve mezhep tarihi, sosyal, mimari ve iktisadi tarihle ilgili bütün çalışmalara ulaşmak, araştırma konumuzun gerekli kıldığı bir zorunluluk olmuştur. Konumuzla ilgili bu alanlarda istifade ettiğimiz çağdaş kaynakları aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

Araştırma konusuyla ilgili kendi alanında temayüz etmiş yazarlara geçmeden evvel istifade ettiğimiz ansiklopedi ve süreli yayınlardan bahsetmek istiyoruz. Ansiklopediler, bir araştırmancının iskeletini oluşturan bilgi ve bibliyografyaya sahip başvuru kaynaklarıdır. Bir çalışmayla ilgili araştırma yapılırken elde edilen anahtar kelimeler ansiklopediler aracılığıyla derinleştirilerek farklı bilgi ve kaynaklara ulaşılabilir. Araştırma konumuzla ilgili olarak istifade edilmiş olan birçok ansiklopedi olmakla birlikte burada belli başlı birkaçının tanıtımını yapacağız:

*Encyclopedia of Islam*⁵¹, İslam dünyasıyla alakalı şahıs adları, yer adları, dini ve sosyal terimlerle ilgili ilk elden başvuru kaynağımız olmuştur. Bu ansiklopedi de var olan başta Nusaybin maddesi olmak üzere araştırmamızın her alanıyla ilgili diğer birçok konu maddesi vesilesiyle araştırma süreci içerisinde yukarıda bahsettiğimiz birçok ana kaynak keşfedilmiştir. Bununla aynı kategoride değerlendireceğimiz *Catholic Encyclopedia*⁵², *Jewish Encyclopedia*⁵³ ve *Encyclopedia of Religion and Ethics*⁵⁴ gibi

⁵¹ Hollanda ve belki bütün dünyanın oryantalizm merkezi olan Leyden şehrinde E. J. Brill tarafından 1908 yılında neşredilmeye başlanmıştır. İlk editörü Houtsma'dır. Toplam 5312 sayfadan oluşan bu eserin telifi için maddeler uzmanlara başvurarak tertip ve tanzim edildikten sonra yazılmaya başlanmıştır. Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak üç dilde yayınlanan bu eserin telifine katılan yazarlar Alman, Fransız, İngiliz, Hollandalı, İtalyan, Rus, Türk ve Araplardan oluşmaktadır. Ansiklopedinin İslam ile ilgili her alanda bütün kavramları ele alması ve maddelerinin kendi alanında uzmanlaşmış kişiler tarafından kaleme alınması onun güvenilebilecek bir eser olması için yeterli bir keyfiyettir. İslam Ansiklopedisi, birçok araştırmacı tarafından yazılmış olmasına rağmen ilk 1908 yılında ancak üç cüzü yani 240 sayfa ve 1909 yılında bir cüzü, nihayet 1912 yılında beş cüzü neşrolunabilmiştir. Bütün bu eksikliklerine rağmen oryantalizm, İslam ve Türk şubesinde yardımcı göz ardı edilmemesi gereken bir ansiklopedidir. Türkçesi Milli Eğitim bakanlığı yayınevi tarafından basılmıştır. Bkz. İA, c. I, Eskişehir, 1997, s. XV-XVII.

⁵² *Catholic Encyclopedia*, Amerika'da İngilizce yayınlanan bir ansiklopedi olup ilk cildi Mart 1907'de basılmıştır. Son üç cilt ise 1912'de yayınlanmış, son olarak 1914'te bir indeks cilt basılmıştır. Toplam 15 ciltten oluşur. Ansiklopedi 1967 ve 2002 yılında olmak üzere iki kez Amerikan Katolik Üniversitesi'nin öncülüğünde güncellendi.

ansiklopedik eserler de araştırmamız açısından özellikle ilgili oldukları alana münhasır bilgi sağlayan kaynaklar olmuştur.

Ansiklopedik eserlerin yanında süreli yayınlar da önde gelen konu uzmanları tarafından kaleme alınan bilimsel makalelerin yer aldığı eserler olarak çokça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Bunlar arasında araştırmamız açısından bilgi edindiklerimizden başlıcalarını sayacak olursak *English Historical Review*⁵⁵, *Patrologia Orientalis*⁵⁶, *Journal of the Royal Asiatic Society*⁵⁷, *The Journal of Roman Studies*⁵⁸, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*⁵⁹, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*⁶⁰, *The Cambridge Ancient History*⁶¹, *Byzantinsche Zeitschrift*⁶² gibileri sayılabilir.

Çalışmamızın giriş kısmını oluşturan tarihi coğrafya ile ilgili eserler arasında C. Anthon, M. Brun, H. Keipert, G. Le Strange, S. Augustus Mitchell, L. Schmitz gibi yazarların tarihi coğrafya ile ilgili öne çıkmış olan eserleri ilk olarak istifade edilmesi gereken kaynaklar arasındadır. Mezopotamya bölgesinin tarihi coğrafyasıyla ilgili olarak ise başta Yakuti'nin eseri örnek alınarak bir coğrafi sözlük biçiminde Osmanlı

⁵³ *Jewish Encyclopedia*, 1901 ila 1906 yılları arasında New York'ta İngilizce yayınlanan toplam 12 cilt içerisinde 15 bin makaleyi içeren bir ansiklopedi olup konusu genellikle Yahudiler ve Yahudilik üzerine kurulu bir kaynaktır. Ayrıca 1906-1913 yılları arasında Rus dilinde de yayınlandı.

⁵⁴ *Encyclopedia of Religion* din ile ilgili bütün konular ile dinsel uygulamalar hakkında büyük şahısların biyografik bilgilerini kapsayan, ayrıntılı ve güvenilir bilgi elde edilebilecek bir kaynaktır. Son cilt indeks olmak üzere toplam 13 ciltten oluşan ve yaklaşık 3 bin 300 makaleyi kapsayan bu ansiklopedi 2 binden fazla araştırmacının kaleme aldığı dini kavram ve terimleri içermektedir. James Hastings'in editörlüğünde 1908 ila 1928 yılları arasında yazıldı ve Amerika'da yayınlandı.

⁵⁵ *English Historical Review (EHR)*, 1886'da kurulmuş olup Oxford University Press tarafından İngilizce yayınlanır. Klasik dönemden bu yana İngiliz, Avrupa ve dünya tarihi üzerine konuları ele alır.

⁵⁶ *Patrologia Orientalis*, doğunun kilise babaları tarafından Süryanice, Arapça, Ermenice Gürcüce ve Slovence kaleme alınmış olan eserleri bir bütün halinde bir araya getirme teşebbüsüyle ortaya çıkmış olan süreli bir yayındır. XIX. yüzyılda yayınlanmaya başlamıştır. Koleksiyon, azizlerin hayatlarına değinen ayinsel metinlerle başladı ve o zamanda bu yana teolojik çalışmalar, dini vaazlar ve mektuplar yayınlandı. İlk cilt 1901 yılında yayınlandı. Derginin R. Graffin, F. Nau gibi isimler tarafından editörlüğü yapıldı.

⁵⁷ *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, Ortadoğu, Güney Asya Orta Asya Doğu Asya ve Güneydoğu Asya coğrafyalarına dair tarih, arkeoloji, edebiyat, din, dil ve sanat konularına dair makale ve yazıları içeren süreli bir yayındır. 1834 yılında yayın hayatına başlamıştır.

⁵⁸ *The Journal of Roman Studies*, Roma tarihi, arkeolojisi, edebiyatı ve sanatı hakkında makaleleri kapsayan süreli bir yayındır.

⁵⁹ *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)*, Deutsche Morgenlandische tarafından 1847 yılından beri yayınlanan oryantal çalışmaları içeren bir dergidir.

⁶⁰ *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, Belçika'da Louvain University ve Washington'da Amerikan Catholic University tarafından 1903'teki kuruluşundan bu yana 600 cildin üzerine yayınlanmış çok dilli önemli bir yayındır.

⁶¹ *The Cambridge Ancient History*, tarih öncesi çağlardan geç antik zamana kadar konukları içeren geniş kapsamlı bir antik dönem tarihidir. Toplam 14 ciltte Cambridge University Press tarafından yayınlanmıştır. 12 ciltlik ilk seri J. B. Bury tarafından 1924-1939 yılları arasında yayınlandı. Birinci seriyi güncelleyen ve tashih eden ikinci seri 1970'te yayınlandı ve 2011 yılında tamamlandı. Toplam 14 ciltte 19 kitabı içerir.

⁶² *Byzantinsche Zeitschrift*, 1892 yılında Karl Krumbacher tarafından kurulmuş bir Bizans çalışmaları dergisidir.

Türkçesiyle yazılmış olan Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l Alam* adlı eseri olmak üzere diğer çağdaş yazarlardan Tuncer Baykara'nın çalışması önemlidir⁶³.

Araştırma bölgemiz aynı zamanda tarih öncesi dönemlerde de iskân edilmiş bir bölgedir. Dolayısıyla Nusaybin ve yakın çevresinde yapılan arkeolojik kazılar araştırma konumuz açısından değerlidir. Arkeolojik kazılarla ilgili olarak özellikle 1980'li yıllardan itibaren yerli araştırmacıların çabasını görmek sevindiricidir. Bu bağlamda Hayat Erkanal başkanlığında Nusaybin yakınında bulunan Girnavaz Höyük'te 1982-1991 yılları arasında yapılmış olan arkeolojik çalışmalar, bölgemizde özellikle başta Asur dönemi olmak üzere diğer tarih öncesi çağlarına ait buluntular ile ticaret yollarının tespiti, ayrıca Roma, Bizans ve İslam dönemine ait oldukça özverili bir çalışmanın ürünü olan bilgi ve bulgulara ulaşılmıştır⁶⁴. Bunun yanında yapılan kazı ve incelemeler sonucunda Girnavaz Höyüğün Asur belgelerinde adı sıkça geçen Nabula (Hitit belgelerindeki şekliyle Nabala) ile aynı yer olduğuna dair güçlü kanaatin oluşması Nusaybin ve yakın çevresinin Asur ve genel olarak ilkçağ dönemi yerleşimleri açısından önemini göstermektedir⁶⁵.

Araştırma konumuz açısından daha fazla önem arz eden bir arkeolojik çalışma olarak Metin Ahunbay başkanlığında 1986 yılından itibaren Dara'da Roma-Bizans dönemi istihkâmlarıyla ilgili çalışma başlatılmış, yapılan arkeolojik tespit çalışmaları sonucunda çalışmamız açısından paha biçilmeyecek önemli verilere ulaşılmıştır⁶⁶. Keza 2000 yılı itibariyle Nusaybin Mar Yakub Kilisesi ve Zeynel Abidin Camii yakın çevresinde Mardin Valiliği öncülüğünde Kültür ve İnanç Parkı Projesi ismiyle başlatılan

⁶³ Şemseddin Sami, *Kamus al-Alam*, İstanbul, 1316; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara, 1998.

⁶⁴ Bkz. Hayat Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı, (İstanbul- 23-27 Mayıs 1983)**, Ankara, 1984, s. 131-135; amlf., "1983 Girnavaz Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (İzmir- 16-20 Nisan 1984)**, Ankara, 1985, s. 121-135; amlf., "1984 Girnavaz Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (Ankara- 20-24 Mayıs 1985)**, s. 201-210. amlf., "1986 Girnavaz Kazıları", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 6-10 Nisan 1987)**, Ankara, 1987, s. 361-369; amlf., "1987 Girnavaz Kazıları", **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 23-27 Mayıs 1988)**, Ankara, 1989, s. 273-286; amlf., "1988 Girnavaz Kazıları", **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Antalya, 18-23 Mayıs 1989)**, Ankara, 1989, s. 261-273; amlf., "1989 Girnavaz Kazıları", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 28 Mayıs-1 Haziran 1990)**, Ankara, 1991, s. 277-292; Metin Akyurt, Bahattin Devam, Hayat Erkanal, Tuba Ökse, "1991 Girnavaz Kazıları", **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 25-29 Mayıs 1992)**, Ankara, 1993, s. 267-280.

⁶⁵ Erkanal, "1983 Girnavaz Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 121; amlf., "1984 Girnavaz Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 207-208.

⁶⁶ Metin Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990)**, Ankara, 1991, s. 391-397; amlf., "Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991)**, Ankara, 1992, s. 197-203.

arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde de bahsedilen alanda toprak altında kalmış olan eski eserler gün yüzüne çıkarılarak bölge koruma altına alınmıştır.

Araştırma konumuzun siyasi tarihiyle ilgili ilk olarak çağdaş kaynaklardan Bizans İran ve Arap tarihiyle ilgili eserlerden yararlandık. Konumuz Bizans İmparatorluğu'yla ilgili olduğundan ilk olarak bizantistlerden bahsetmek gerekir. Bu bağlamda Roma ve Bizans tarihlerini bir bütün olarak düşünecek olursak başta Roma tarih yazıcılığının öncüsü E. Gibbon⁶⁷, kaleme almış olduğu *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* isimli eseriyle ortaya çıkışından inkırazına kadar bütün Roma tarihini ele alan değerli bir kaynaktır ve araştırmamızın özellikle geç Roma dönemiyle ilgili bilgi edindiğimiz bir kaynak olmuştur. Aynı şekilde Abbe de la Beletterie'nin *Emperor Jovian* isimli monografik makalesi araştırmanın Jovian dönemine dair siyasi kısmında çok kere müracaat ettiğimiz bir çalışma olmuştur⁶⁸.

XVIII. yüzyıl sonlarında bizantist olarak ön plana çıkmış olan J. B. Bury, N. Baynes, W. G. Holmes, M. Dudgeon, E. Honigmann, S. Lieu, T. Keightley, L. Mahon, F. Millar, C. W. C. Oman, M. Platnauer gibi yazarların eserleri Roma siyasi tarihinin belirli bir dönemini konu alan eserler olarak önem arz eder. Bunlar arasında doğrudan konumuzla alakalı bir kaynak olarak E. Honigmann'ın *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* isimli eseri gerek İslam öncesi gerekse İslam'dan sonraki dönem için 363 ve 1071 yılları arasında Bizans Devleti'nin doğu sınırındaki siyasi hadiseleri konu alan modern bir kaynak olarak doğrudan konumuzla alakalıdır⁶⁹. Yerli Bizantistler arasında ise Oktay Akşit'in *Roma İmparatorluk Tarihi* ve Nezehat Baydur'un *İmparator Julianus* isimli eserleri sayılabilir⁷⁰.

Araştırma konumuzu, İran tarihi perspektifinden ele alan sınırlı sayıda eserden özellikle P. M. Sykes ve S. John Malcolm'un *History of Persia* isimli eserleri, keza George Rawlinson'un dönemin ana kaynakları ışığında kaleme alınmış olan üç cilt halindeki *Seven Great Monarchies* adlı eseri çalışmamızla ilgili olarak bolca müracaat ettiğimiz bir kaynaklar olmuştur. Ayrıca J. Wiesehofer, J. Lindsleyve Richard Fyfe'nin

⁶⁷ Eserin 1776'da yazımından bu yana birçok baskıları yapılmıştır. Bizim faydalandığımız basımı şudur: Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I-VIII, Philadelphia, 1804-1805.

⁶⁸ Abbe de la Bleterie, "The History of Emperor Jovian", (İng. çev. J. Duncombe) *Sel. Wor.*, vol. II, London, 1784.

⁶⁹ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul, 1970.

⁷⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (MÖ. 27-MS. 395), İstanbul, 1985; Nezehat Baydur, *İmparator Julianus*, İstanbul, 1982.

İran ve Part tarihlerini konu alan eserleri araştırmamızda yararlandığımız modern kaynaklardır⁷¹.

Arap ve İslam tarihi dönemiyle ilgili siyasi olaylar ile ilgili olarak modern kaynaklar arasında İrfan Shahid'in, dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyıllarda İslam öncesi Arapları konu alan *Byzantium and the Arabs* serisi kuşkusuz Arapların bu bölgedeki siyasi çekişme içerisindeki rolleri açısından değerlidir⁷². İslam ve sonrasında Arapların bölgemizdeki faaliyetleri Arap fetihleri ve Emevi Abbasi İslam devletleri dönemiyle ilgili olarak yabancı yazarlar arasında Julius Welhausen'ın *Arap Devleti ve Sükûtu*, P. K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Claude Cahen'in *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet* isimli eserleriyle H. F. Amedroz'un *The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in The Tenth and Eleventh Centuries* isimli makalesi⁷³, yerli yazarlar arasında ise Osmanlı dönemi yazarlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Abdulgani Efendi'nin *Mardin Tarihi* ve Abdusselam Efendi, *Ummü'l İber Fi Zikri Men Mada ve Mer* isimli eserleri bölgemiz tarihi açısından değerli bilgileri içerir⁷⁴. Bunun yanında Fikret Işıltan'ın *Urfa Bölgesi Tarihi* gibi modern yerli tarihçilerin eserleri sayılabilir⁷⁵.

Son zamanlarda Mardin ve Nusaybin çevresiyle ilgili yerli araştırmacıların çalışmaları yoğunlaşmış olup bölgede yapılan arkeolojik kazılar dışında çeşitli sempozyumlar çerçevesinde bu bölgenin çok yönlü tarihi aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Nusaybin'de *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu* (2004) ile Mardin ve çevresinin tarihini konu alan *Makalelerle Mardin* (2007) adlı sempozyumlar değerli araştırma yazılarını kapsar. Her iki sempozyumda

⁷¹ Sir John Malcolm, *History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time*, vol. I-II, London, 1829; P. M. Sykes, *A History of Persia*, vol. I, London, 1915; Josef Wiesehöfer, *Ancient Persia*, London, 2006; Richard Fyfe, *The History of Ancient Iran*, München, 1983.

⁷² İrfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in Fourth Century*, Washington 1984; amlf, *Byzantium and the Arabs in Fifth Century*, Washington 1984; amlf, *Byzantium and the Arabs in Sixth Century*, vol. II, Part II, Washington, 2009.

⁷³ Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. F. Işıltan), Ankara, 1963; P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul, 1980; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, (çev. E. N. Erendor), İstanbul, 1990; H. F. Amedroz, "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in The Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *JRAS*, London, 1903.

⁷⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, (sad. A. Arslan), İstanbul, 1980-1981; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, (çev. B. Zengin) Ankara, 1999; Abdusselam Efendi, *Ummü'l İber Fi Zikri Men Mada Ve Mer*, (çev. S. Baybara), (YYLT), Kayseri, 1994.

⁷⁵ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960.

sunulan bildiriler vesilesiyle bu araştırmanın her alanıyla ilgili değerli bilgileri temin edilmiştir⁷⁶.

Bizans döneminde Nusaybin'in sosyal ve iktisadi tarihiyle ilgili olarak faydalandığımız eserler arasında en önemlileri kentin dini ve etnik unsurları ile ilgili olarak, H. Graetz, Jacob Neusner, Richard Bauckham; ticari faaliyetleriyle ilgili olarak ise G. Maspero, W. Heyd, M. P. Charlesworth gibi yazarların kaleme aldıkları eser ve makaleleri sayılabilir. Ayrıca Nusaybin'de erken Roma döneminde basılmış olan paralarla ilgili olarak Ernst Babelon, Otto Morchholm, Ian Carrandice gibi yazarların inceleme eserleri ve makaleleri konumuz açısından değer arz eder.

Araştırmanın Bizans dönemi mimarisiyle alakalı kısmında faydalandığımız modern kaynaklar arasında başta XVIII. ve XIX. yüzyıl seyyah yazarlarının kente gelerek buradaki gözlemlerini aktardıkları eserleri önemli yer tutmaktadır. Bu bağlamda seyahatleri çerçevesinde Nusaybin ve Dara'ya uğrayarak buradaki gözlemlerini aktaran W. Ainsworth, G. P. Badger, J. M. Kinneir, J. Fletcher, J. B. Fraser, H. Southgate ve O. Parry gibi seyyahların eserleri mimari tarih kısmımızda en çok faydalandığımız eserler oldu. Bunlar arasında Badger'in çalışması ayrıca ikinci cildin sonunda Nusaybinli Abdişo'nun katalogunu içermesi açısından ayrı bir değer arz eder. Bunun yanında yukarıda bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılar vesilesiyle bahsettiğimiz ve Dara'nın tarihi mimarisiyle ilgili Metin Ahunbay'ın yayınladığı makaleler bölgedeki Roma mimarisinin özellikleri konusunda değerli ipuçları taşır. Ayrıca Brian Croke-James Crow'un kaleme aldıkları *Procopius and Dara* isimli makale de mimari tarih kısmıyla ilgili en fazla başvurduğumuz bir kaynak oldu⁷⁷. Çağdaş Ermeni tarihçi Nicolas Adontz'un Justinian dönemi mimari faaliyetleriyle ilgili tespitlerini de çalışmaya dâhil ettik.

Çalışmamızın en önemli bölümlerinden biri olan ilmi ve kültürel tarih kısmı, kaynakları açısından çok geniş bir yelpazeyi oluşturur. Araştırma bölgemiz olan Nusaybin'in ele aldığımız dönemde bir teolojik okula sahip olması ve bu teolojik okulda sürdürülen ilmi faaliyetler çerçevesinde yetişen ünlü kişiler vesilesiyle birçok kaynaklardan istifade etme zorunluluğu doğmuştur. Gerek akademinin tarihini, işleyişini, kurallarını kaleme alan eserler gerekse bu akademide yetişen adı bir şekilde Nusaybin ile ve buradaki akademiyle anılan şahısların hayatlarını konu alan modern

⁷⁶ **Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu, (27-28 Mayıs 2004)**, Nusaybin 2004; **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007.

⁷⁷ Brian Croke-James Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, vol. 73 , (1983), s. 143-159.

kaynaklar bu bölümümüzde en çok başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Bu bağlamda ilk etapta sayabileceğimiz Alban Butler, S. Baring Gould, Addai Scer, G. Zeydan, W. Wigram, W. Barthold, George Foot Moore, J. B. Chabot, W. Wright, F. C. Burkitt, J. B. Segal, Adam H. Becker gibi yazarların inceleme eserleri ve makaleleri çalışmamızın kültürel tarih kısmını şekillendiren modern kaynaklar olmuştur⁷⁸.

Son olarak, teknolojik gelişmeler yukarıda sayılan kaynaklar dışında internet ağını da bilgi ve belge temini bağlamında istifade edilmesi gereken kaynaklar arasına sokmuştur. Özellikle, bu ağlarda oluşturulan gerek sanal kütüphaneler gerekse dijitalize edilmiş kitap ve makaleler günümüz araştırmacıları için interneti vazgeçilmez kılmaktadır. Bununla birlikte internet, aynı zamanda bilgi kirliliğinin hat safhada olduğu bir ortam olduğundan resmi olan ya da olmayan sitelerden elde edilecek bilgilerin bilimsel değeri ve gerçekliği olması hususuna özellikle dikkat edilmelidir.

---

⁷⁸ Alban Butler, **The Lives of The Fathers Martyrs and Other Principal Saints**, vol. VII, Dublin, 1845; S. Baring Gould, **Virgin Saints and Martyrs**, New York, 1901; Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, (çev. N. Doru), İstanbul, 2006; Zeydan, **İslam Uygarlıkları**; W. A. Wigram, **An Introduction To The History of The Assrian Church, Or The Church Of The Sasanid Persian Empire, (100-640 AD.)**, London, 1910; W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler F. Köprülü), Ankara, 1977; G. F. Moore, "The Theological School at Nisibis", **SHR**, New York, 1912; Chabot, **Asur Edebiyatı**; Wright, **Syriac Literature**; Adam H., "The Dynamic Reception of Theodore of Mopsuestia in The Sixth Century: Grek, Syriac and Latin" **Greek Literature in Late Antiqity-Dynamism, Didacticism, Classisizm**, (ed. J. F. Johnson), 2006. vd.

GİRİŞ

YÖRENİN TARİHİ COĞRAFYASI ve IV. YÜZYILA KADAR NUSAYBİN TARİHİ

Tarihi Mezopotamya bölgesinde bir yerleşim yeri olarak kaynaklarda Nemrut tarafından kurulan üç şehirden biri olduğundan bahsedilen Nusaybin, Mezopotamya'nın birçok şehri gibi milattan önceki asırlara uzanan tarihi-coğrafi bir konuma sahiptir. Bu sebeple araştırmamızın siyasi tarihine geçmeden evvel kentin eski eserlerde geçen coğrafi konumu, yakın çevresinde bulunan ve ana kaynaklarda bahsedilen nehir, dağ veya şehir gibi coğrafi-fiziki unsurlarıyla ilgili bir bahis açmak gerekir. Bu bağlamda, kentin tarihi isimleri ve bu isimlerin anlamları, kurulduğu günden bu yana içinde yer aldığı coğrafi bölgeler ve bu bölgelerin hangi coğrafi alanı inhisar ettiğiyle ilgili ana kaynaklar ve modern kaynaklarda verilen bilgileri bir arada vermenin konumuzun esas bölümünün anlaşılması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Nusaybin, Romalılarla tarihte ilk olarak MÖ. 68 yılında Lucullus'un kente sahip olmasıyla tanıştı. Bundan sonraki dönemlerde imparatorluk doğu ve batı olarak ikiye ayrılıncaya kadar Roma imparatorlarının kent için muhtelif teşebbüsleri oldu ve burası gerek Romalılar gerekse rakipleri Partlılar tarafından Mezopotamya hâkimiyeti açısından önemli bir şehir olarak görüldü. Roma İmparatorluğu parçalandıktan sonra bu önemli görevi üstlenen Bizans İmparatorluğu aynı doğu politikasını Partlıların varisi Sasanilere karşı sürdürdü. Bu bağlamda esas konumuz olan Bizans İmparatorluğu'nun doğu politikası ve Mezopotamya egemenliği için sürdürdüğü mücadeleye geçmeden evvel miladi asırlardan IV. yüzyıla kadar bölgede Roma ve Part savaşlarından bahsetmenin konunun evveliyatının anlaşılması açısından yararlı ve zaruri görmekteyiz.

A. YÖRENİN TARİHİ COĞRAFYASI

a) Yörenin Coğrafi Kavramları

Nusaybin ve yakın çevresi, tarih öncesi dönemlerden bu yana Mezopotamya, Babylonia, Assyria, Commagene, Osroene, Bet Nahreyn, el-Cezire gibi farklı bölge sınırları içerisinde yer almıştır. Araştırma bölgemizle ilgili tarihi belgelerde adı

sıkça geçen bu bölge kavramları her ne kadar biri diğerinin yerine kullanılsa da çoğu zaman coğrafi ve siyasi açıdan farklı sınırları ihtiva ettiklerinden dolayı bu kavramlarla ilgili gerek ana kaynaklarda gerekse modern kaynaklarda bulunan bilgileri burada kısaca vermek istiyoruz.

İlk olarak Mezopotamya kavramını ele alalım. Grek kaynakları Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklara *iki nehir arası* anlamına gelen Mezopotamya adını vermektedir. Bu kaynaklardan ilki olarak kabul edebileceğimiz antik dönem coğrafyacısı Strabo'ya göre Mezopotamya, Fırat ve Dicle arasında yerleşmiş olduğundan ismini de bu tesadüfi durumdan almıştır. Yazar, uzunluğuna bir gemiye benzettiği bu bölgenin, Dicle'nin sadece doğu kıyısını, Fırat'ın ise batı ve güney kısmının kapsadığını ifade eder. Bu sebeple onun sınırlarının en geniş kısmını Fırat biçimlendirir. Bölgenin kuzeyinde ise Ermenistan ve Mezopotamya'dan ayrılan Taurus (Karacadağ) vardır¹.

Bizans tarihçisi Procopius'un söylemine göre Mezopotamya, gerçekte Fırat'ın iç kısmında uzanan ve Fırat ile Dicle arasında kalan kısım olarak tanımlanıyordu². Süryani Mihail, Suriye coğrafyasının iki kısma ayrıldığını ve esasen Fırat Nehrinin, Suriye ve Mezopotamya'yı birbirinden ayıran doğal bir sınır olduğunu, Fırat'ın batısından başlayıp Amanos Dağı'ndan Filistin mıntıkasına kadar uzanan bölgeye Asıl Suriye; Fırat'ın doğusunda kalan kısma ise Mezopotamya dendiğini yazar³.

Mezopotamya, kuzeyde Ermenistan dağları dışarıda tutulacak olursa Fırat ve Dicle'nin bir kucaklaşması olarak tanımlanabilir. Sınırları bu şekilde doğal sınırlarla belirlenmiş olan bölge, Fırat ve Dicle tarafından biçimlendirilmiş bir yarımada⁴. Burası kutsal kitaplarda (yazıtlarda) Aram Nahraim yani nehirler (Fırat ve Dicle)

¹ Strabo, **Geography**, III, s. 156; S. Augustus Mitchell, **Mitchell's Ancient Geography**, Philedelphia, 1868, s. 37; Monsieur D'Anville, **Ancient Geography**, (İng. çev. J. Horsely), London, 1791, s. 424; J. Mcdonald Kinneir, **Geographical Memoir of the Persain Empire**, London, 1813, s. 264; Henrich Kiepert, **A Manual of Ancient Geography**, London, 1881, s. 93; Charles Anthon, **A System of Ancient Medieval Geography**, New York, 1855, s. 680; J. Baillie Fraser, **Mesopotamia and Assyria, From The Earliest Ages To The Present Time With Illistrations of Their Natural History**, New York, 1842, s. 19-21; Leonhard Schmitz, **A Manual of Ancient Geography**, Philedelphia, 1857, s. 324.

² Procopius, **Wars**, I, s. 151.

³ Süryani Mihail, **Vekayiname**, s. 165-166.

⁴ "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, vol. XXII, London, 1845, s. 117.

arasındaki Suriye olarak anılır⁵. Bölgenin büyük kısmı Süryanilerle meskundur. Sadece kötü sulanan birkaç kısımda göçebe Arap kabileleri vardır. Burası siyasi önemi sebebiyle Ön Asya'nın doğu ve batı uçlarına bir giriş yolu olduğundan birçok Greko Makedonian kolonileri tarafından işgal edildi⁶.

Mezopotamya ismi, Grek yazarlarda Selevkoslar zamanına kadar görülmez. Bundan önceki zamanlarda bölge ya Suriye ya da Assyria'nın bir parçasıdır ve Pers İmparatorluğu döneminde burası Babylonia satraplığının bir parçası olarak biçimlendirilmiştir⁷.

Mezopotamya kuzeyde Dicle Nehri ve Taurus'un bir kolu olan Masisus Dağı (Karacadağ), güneyde Media duvarı tarafından sınırlanır⁸. Doğuda İran dağının doğu etekleri, kuzeyde Doğu Anadolu dağlarının güney etekleri, güneyde Basra körfezi, güneybatıda Arabistan çölü, batıda da Suriye çölü ile çevrilmiştir. Bölge, Masius Dağı'nın Dicle kıyıları boyunca kollarını gönderdiği güney ve güneydoğu kısımları hariç büyük bir düzlük araziydi. Güney kısım yılın bütün dönemlerinde mükemmel bir otlaktır. Tarihi devirlerde bu memleketin güney kısmına Ken-gi ve Şanar (Sinear); kuzey kısmına da Subartu adı veriliyordu⁹. Mezopotamya'nın kuzey kısımları verimli ve iyi sulanır. Güneyi düzlük ve alçak çalılarla kaplıdır. Kuzey kısmı Habur sınır olmak üzere iki bölgeye bölünür. Bu bölünmenin batısı Osrhoene, doğusu Mygdonia'dır. Bunlardan birincisi ismini Arap kralı olan Osroes'ten alır. Mezopotamya halkı Semitik ya da Süryani ailesine mensuptur¹⁰.

⁵ Mitchell, *Ancient Geography*, s. 37; Kiepert, *Ancient Geography*, s. 94; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 324; Gabriel Oussani, "Assyria", *Cath. Encyc.*, vol. II, New York, 1913, s. 7.

⁶ Kiepert, *Ancient Geography*, s. 95.

⁷ Schmitz, *Ancient Geography*, s. 324-325; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680.

⁸ Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680.

⁹ M. Şemseddin Güneş, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, Ankara, 1937, s. 187; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 325; Işılta, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 1, 12. not. 1.

¹⁰ Mitchell, *Ancient Geography*, s. 37; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680-681; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 325.

Harita 1: Syria, Mezopotamya ve Asyria Bölgesi Siyasi Sınırları (S. Butler, *The Atlas of Ancient and Classical Geography*, Harita XVI)

Mezopotamya'nın şehirleri arasında, Greklerin Nisibis olarak adlandırdığı Nisibin (Nasibina), Amida ya da Diyarbekir, ismini muhafaza eden Harran, Greklerin Circessium olarak adlandırdıkları Sirki (şimdi Kırkisya) Fırat'ta bir ada üzerinde olan Anat (Anah) ve Aşağı Habur'daki Sidikan (şimdi Abran) bulunur. Bu bölgenin yerleri az bilinen ya da bilinmeyen diğer şehirleri şunlardır: Tavnusir muhtemelen Mardin yakınlarındaki Düneysir, Guzana veya Guzan Nusaybin civarında. Muhtemelen Harran'dan çok uzak olmayan Razappa ya da Rezeph, Tel Apni Urfa ve Res Ayn civarında, Tabiti ve Magarisi, Jerujer veya Nusaybin nehri üzerinde¹¹.

el-Cezire, İslam coğrafyacılarının Fırat ve Dicle nehirlerinin arası adeta bir ada (Cezire) şeklinde olduğundan dolayı, bu bölgeye verdiği isimdir¹². Araplar, Greklerin Mezopotamya dedikleri sahayı iki kısma ayırarak güneyine, yani Aşağı Mezopotamya'ya Sevad ya da Irak; kuzeyine, yani Yukarı Mezopotamya'ya da el-

¹¹ George Rawlinson, **Seven Great Monarchies**, vol. I, New York, 1875, s. 135-136. Ayrıca bkz. Mitchell, **Ancient Geography**, s. 38; Schmitz, **Ancient Geography**, s. 325-326.

¹² Ebn Haukal, **Kitabu'l Mesalik**, s. 54; İstahri, **Kitabu'l Mesalik**, s. 52; Abdulgani Bulduk, **el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Haz. M. Öztürk-İ. Yılmazçelik), Elazığ, 2004, s. 1-3; Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, I, s. 28-29.

Cezire demişlerdir¹³. İbn Haldun, el-Cezire bölgesini *Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan yer, bu iki nehir Bağdad'da birleşmeden evvelki saha* şeklinde tanımlıyor¹⁴. Bu tanımdan yola çıkarak Mezopotamya'nın, Dicle ile Fırat arasında kalan bütün sahayı ihtiva ettiğini, el-Cezire'nin ise, söz konusu sahanın Anbar ile Tikrit arasında çizilecek bir hattın kuzeyinde kalan kısımlarını içeren bir coğrafi saha olduğunu söyleyebiliriz¹⁵.

el-Cezire'nin güneyinde Irak-ı Arabî, güneybatısında Berû's Şam, batısında Suriye-i Bala yani Haleb ve kuzeyinde de Anadolu ile eskiden Ermeniyeye denilen Erzurum ve Van ciheti bulunmaktadır. Bölge, Dicle'nin doğusunda kalan Meyyafakirin (Silvan), Erzen, Siirt, Zab Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini içine alır¹⁶. İstahri bölgenin şehirleri arasında Malatya, Sümeysat, Menbic, Balis, Rakka, Anbar, Tikrit, Musul, Amid (Diyarbakır), Nusaybin, Resu'l Ayn (Ceylanpınar), Harran, Ruha (Urfa) gibi şehirleri sayıyor¹⁷. İbn Havkal da aşağı yukarı aynı şehirleri zikreder ve bunlar arasındaki mesafeler hakkında bilgi verir¹⁸. Halife Osman zamanında ayrı bir vilayet haline konulan el-Cezire kıtası, bölgede oturan Arap kabilelerinin ismine izafetle, üç bölgeye ayrıldı: Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia¹⁹.

Diyar-ı Bekr, Mardin'den Adıyaman, Harput, Bingöl, Siirt, Bitlis'e kadarki sahayı kapsıyordu. Bazen Muş, Malazgirt, Ahlat bölgeleri de Diyar Bekr bölgesine tabii idi. Diyar-ı Mudar, Cizre'nin doğu ve batı kısımları olup Rakka (veya Harran) merkez olmak üzere Urfa ve Suruç taraflarını ihtiva eder. Ancak Diyar-ı Mudar

¹³ D'Anville, *Ancient Geography*, s. 424; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 381.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, (çev. S. Uludağ), İstanbul, 1988, s. 314.

¹⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 1, 12. not. 1; Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 381.

¹⁶ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 29; Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 509; Claude Cahen, "İzzeddin b. Şeddad'a Göre XIII. Asır Ortalarında Cezire", (çev. N. Çağatay), *AÜİFD*, c. II, Sayı 4, Ankara, 1953, s. 94.

¹⁷ İstahri, *Kitabu'l Mesalik*, s. 52.

¹⁸ Ebn Haukal, *Kitabu'l Mesalik*, s. 55.

¹⁹ Bkz. M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, c. III, Eskişehir, 1997, s. 606. Genel olarak bütün Arap coğrafyacıları tarafından *iki nehir arasında kalan bölge* şeklinde tanımlanan el-Cezire bölgesinin sınırlarının zamana ve egemen devletin idari politikalarına göre değişiklik arz ettiğini de söylemek gerekir. Bu durumun bir örneğini Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde görüyoruz. 690 senesinde, bu halife Musul ve Ermeniyeye gibi bölgeleri de Irak'tan ayırıp Harran'a bağlayarak el-Cezire bölgesinin sınırlarını daha da genişletmişti. Bkz. Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 381; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 606.

tabiri daha ortaçağ sonlarından itibaren kaybolmaya yüz tutmuştur. el-Cezire'nin en geniş sahasını içine alan Diyar-ı Rabia ise, Cezire'nin doğu ve güneydoğu kısımları olup Nusaybin (veya Musul) merkez olmak üzere Cizre ve Mardin taraflarını içine alırdı²⁰.

Harita 2: Diyar-ı Bekr, Rabia ve Mudar Sınırları (Aydın vd., *Mardin*, Harita 3.7.)

İbn Cübeyr'in çok kısa tanımlamasıyla Rabia bölgesi, Musul'dan Nusaybin'e oradan da Fırat'a kadar olan bölgeye verilen isimdir²¹. Sasaniler döneminde, Rabia Arapları Yukarı Mezopotamya'nın doğu kısımlarına İslam fetihlerinden sonra yerleşip burayı yurt edindiklerinden dolayı bölge onlara nispetle, Diyar-ı Rabia olarak anılmaya başlandı²². Hz. Peygamber zamanında Hristiyanlık Rabia kabilesi arasında yaygındı. h. 8 yılında Halid b. Velid, Kureyş ve bütün Mudarlar tarafından tapılan Uzza putunu kırdıktan sonra IX. yüzyılda Mudar ve Rabia'nın büyük kolları

²⁰ Edrisi, *Geographie D'Edrisi*, (Kitabu'l Nuzhatü'l Müştak fi İhtiraku'l Afak), (Fr. çev. Amedee Jaubert), vol. II, Paris, 1840, s. 150-151; G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, New York, 1905, s. 86-87; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 24; Süavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin, (Aşiret-Cemaat-Devlet)*, Ankara, 2000, s. 5; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya*, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 144.

²¹ İbn Jubayr, *Travels*, s. 247; İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, s. 181.

²² Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993, s. 9; Aydın vd., *Mardin*, s. 74; M. Canard-C. Cahen, "Diyar Rabia", *Encyc. Isl.*², Leiden, 1960, s. 348.

İslamiyet'i kabul ettiler²³. Bazı kaynaklara nazaran Rabia ismi Suriye Makedon Prenslikleri döneminde Mygdonia olarak isimlendirilen bölgeye Arap fetihleri sonrasında verilen isimdir²⁴. Süryani Hristiyanlar Nusaybin ve Dicle arasında uzanan bölgeye Bet Arbaye adını verir. Aynı bölge Ermeniler tarafından Arwastan olarak telaffuz edilir²⁵.

Bet Nahreyn tabiri de tıpkı Mezopotamya ve el-Cezire gibi Dicle ve Fırat nehri arasında bulunması sebebiyle verilmiş bir isim olmakla birlikte coğrafi olarak bu ikisine göre daha dar bir sahayı ihtiva etmekteydi. Emevi idare sisteminde, el-Cezire adı yerine ilk kez kullanılan bu coğrafi tabir, Diyar-ı Bekr'in güneyi, Diyar-ı Rabia'nın ve Dicle'nin batı tarafında kalan kısmı ile Urfa'nın ova tarafı, Resu'l Ayn taraflarını içine alan bölge için kullanılmakta ve Ma Beyne'l Nehreyn, (İki Nehir Arası) anlamına gelmektedir²⁶. Görüldüğü gibi, buraya kadar açıkladığımız üç coğrafi bölge de *iki nehir arasındaki bölge* anlamını karşılamaktadır ve bu sebeple tarihi süreç içerisinde çoğu kez biri diğerinin yerine kullanılmıştır. Süryani Mihail, eserinde bu konuya dikkat çekerek bu üç kavramın çoğu zaman birbirine karıştırıldığını belirtir²⁷.

Mezopotamya ve el-Cezire kavramları ile birlikte bu bölge ile ilgili kaynaklarda adı geçen coğrafi terimlerden de bahsetme zorunluluğu vardır. Bunlar arasında tarihi kaynaklarda Mezopotamya ile birlikte adı geçen Babilonia, Commagene, Assyria, Susiane, Mygdonia, Zeugma, Osrhoene, Bet Nahreyn gibi kavramları birer cümleyle belirtmek istiyoruz. Babilonia, genel bir tabirle Mezopotamya'nın güney kısmı olarak tanımlanır. Doğal sınırlar güneyde Pers Körfezi, doğuda Dicle, batıda Arabistan çölüydü. Kuzeyde sınır politik değişikliklere göre değişti. Fakat kabaca alivyal bölgenin başlangıcı boyunca çekilen

²³ H. Kindermann, "Rebia ve Mudar", **İA**, c. IX, Eskişehir, 1997, s. 653-655.

²⁴ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 434; J. S. Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, London, 1827, s. 224; Alexander Macbean, "Nisibis", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773. Buna göre Mygdonia kavramı Rabia bölgesini karşılıyor, aşağıda bahsedeceğimiz *Antioch of Mygdonia* ismi ise Nusaybin şehrine tekabül ediyordu.

²⁵ Ernst Honigmann-C. E. Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl²**, c. VII, Leiden, 1993, s. 983.

²⁶ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 314; Abdü's-Selam Efendi, **Ummü'l İber**, s. 16; Zeydan, **İslam Uygurlukları**, s. 153; Aydın vd., **Mardin**, s. 4.

²⁷ Süryani Mihail, **Vekayiname**, s. 165-166.

hat üzerinde yerleştirilir²⁸. Babilonia, Fırat Nehri'nin iki yakasında uzanan zengin düz bir bölgeyi içine alır. Bölge nehrin her yıl taşmasından dolayı Mısır'da Nil Nehri'nde olduğu gibi bereketlidir. Tarihçi Herodot buranın Assyria ile birlikte İran kralı Darius'un 9. satrapı olduğunu belirtir²⁹. Bölge, genel olarak Kuzey Mezopotamya üzerinde Dicle'nin doğusunda Arap çölünün batısında bir Asya bölgesi, bazen daha geniş anlamda Chaldea olarak adlandırılır³⁰.

Commagene bölgesi ise, Procopius'un söylemiyle kısaca antik zamandan bu yana Fırat nehrinin dışında kalan bölgeydi³¹. Burası, Suriye'nin kuzeyinde uzanan ve sınırları doğuda Fırat, batıda Kilikya ve kuzeyde Amanos tarafından çizilen bir alanı ihtiva etmektedir. Bu bölge zengin ve bereketli topraklarıyla ünlü olup Selevkos hâkimiyetinin gelişme döneminde Suriye Krallığı'na bağlandı. III. Antiochus MS. 17'deki ölümüyle kısa süreli olarak bir Roma prensliği oldu. Sonraki zamanlarda bölge Euphratensis ismini aldı ve Constantine Samsat yerine Hierapolis'i bu bölgenin merkezi yaptı³².

Assyria, Dicle'nin ötesinde çok geniş bir bölge olup ismini Asurileri ilk kez kuran Noah'ın torunundan alır. Assyria ismi bazıları tarafından Syria ile karıştırılır. Ptolemy'e göre gerçek ve doğru Assyria, kuzeyde Ermenistan ve Niphates (Masius) Dağı'nın bir kısmı batıda Mezopotamya ya da Dicle Nehri, güneyde Susiana, doğuda Media bölgesinin bir kısmı ile Choatres ve Zağros dağlarını içine alır³³. Dünyanın ilk kurulan bölgelerinden biri olan Assyria bölgesi, aynı zamanda ilk krallıkların kurulduğu bir yer olduğundan özellikle yönetim, sanat ve medeniyetin kökeniyle ilişkilendirilir. Ermenistan, Mezopotamya, Media ve Persia arasında uzanır ve Dicle nehrini sol kıyıları boyunca uzanır. Doğuda bu doğrultuda onun sınırlarını biçimlendiren Zağros Dağları uzanır. Kuzeyde azgın ve barbar bir kavim olan Carduchi kavmi vardır. Buranın orijinal sekenesi Assyriler (Süryaniler) idi. Assyria

²⁸ Robert W. Rogers, "Babylonia", **Jew. Encyc.**, vol. II, s. 401.

²⁹ Mitchell, **Ancient Geography**, s. 40-41; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 20; "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, s. 117.

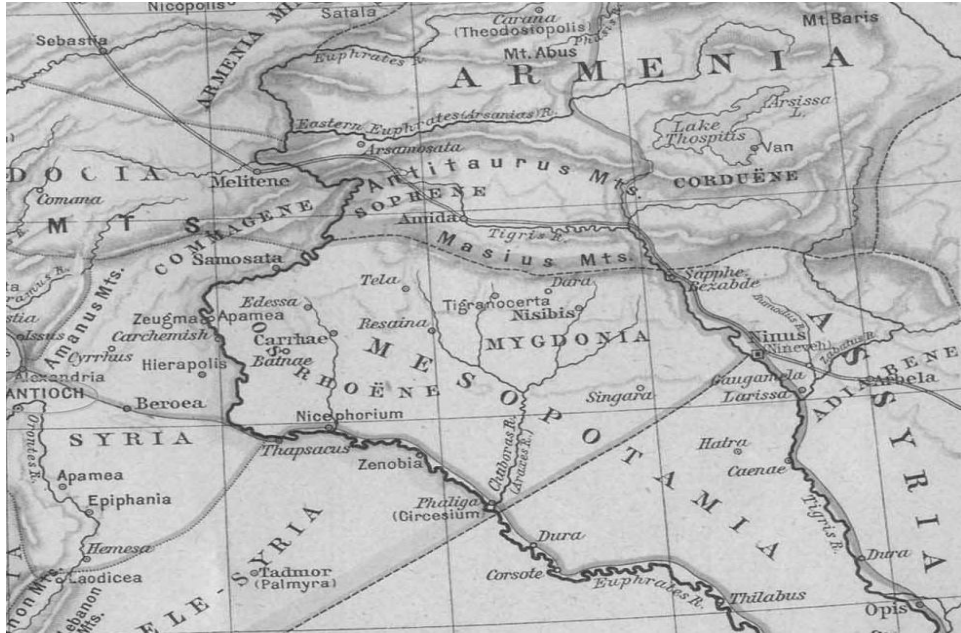
³⁰ Kiepert, **Ancient Geography**, s. 88-89; Alexander Macbean, "Babylonia", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1173.

³¹ Procopius, **Wars**, I, s. 151.

³² E. Boucher James, "Commagene", **DGRD**, (ed. W. Smith), I, Boston, 1854, s. 651-652.

³³ Alexander Macbean, "Assyria", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1173.

aynı zamanda Mezopotamya, Babylon (Chaldea) ve Ermenistan bölgelerini de içerir³⁴.

Harita 3: Mezopotamya, Assyria ve Ermenia Siyasi Sınırları (R. Shepherd, *Historical Atlas*)

Assyria, Dio Cassius tarafından Atyria olarak telaffuz edilir. Strabo, Assyria'nın Persia ve Susiana'ya birleşik olduğunu, bu ismin Babilonia ve çevresindeki geniş bölgeye verildiğini yazar ve ekler: “*Bu bölge Ninova'nın içinde bulunduğu Aturia'yi, Fırat Zeugma'sına uzanan Nusaybin'i de kapsar*”³⁵. Bölgenin Nusaybin haricindeki diğer şehirleri Tarbisa, Erbil, Harran, Tel-Apni, Razappa, Amida ve Habur'un doğu kolunda Sirki (Circessium, Kırkisia)'dır³⁶. Susiane (Kissia), tabiri ise, Aşağı Dicle'nin doğusuna uzanan bereketli büyük düzlüğün bir bölümü ve Pers körfezinin kıyıları boyunca güneye uzanan bölgeye verilen isimdir. Semitik halk tarafından Elam olarak adlandırılır. Persliler tarafından Huzha olarak bilinir³⁷.

Mygdonia tabirine gelince: Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Mezopotamya'nın kuzey kısmı Masius Dağı'nın etekleri ile Nusaybin ve el-Cezire'yi kapsayan kısmı

³⁴ Mitchell, *Ancient Geography*, s. 38-39; Kiepert, *Ancient Geography*, s. 91.

³⁵ Strabo, *Geography*, III, s. 142.

³⁶ Rawlinson, *Seven Monarchies*, I, s. 131; Oussani, “Assyria”, *Cath. Encyc.*, II, s. 7-8.

³⁷ Kiepert, *Ancient Geography* s. 87.

Greklerin Mygdonia olarak tabir ettikleri bölgeyi ihtiva ediyordu. Burası batı ve güneye doğru uzanarak Edessa, Harran, Nicephorum, Kırkisya'yı içine alarak Osrhoene'ye uzanır. Strabo'nun verdiği bilgiye göre, Mygdonyalılar Fırat'a yakın kısımda yerleşerek Nusaybin'e sahip olmuşlar ve bu kent böylece *Antiochia Mygdonia* (Makedonya Antakya'sı) ismini almıştı³⁸. Roma dönemi, tarihçilerinden olan Plutarch da Lucullus'un Nusaybin'e karşı çıktığı seferiyle ilgili bahsinde barbarlar tarafından Nisibin olarak adlandırılan bu kente Greklerin bu ismi verdiklerini teyit ediyor³⁹.

Zeugma ise, Strabo'nun söylemlerinde Fırat üzerinde bir bölge olarak geçer⁴⁰. D'Anville'de yer alan bilgiye göre, Osrhoene'nin girişinde bulunan ve Apamea olarak adlandırılan yerin karşı kıyısını kapsar. Şu anda Halep ile Urfa arasındadır ve el-Bir (Birecik) adlı yer buradadır⁴¹. Kaynaklarda Fırat Zeugma'sı olarak belirtilen bu coğrafi saha bugünkü Rumkale'nin eteklerinde bir köprü ya da geçittir⁴².

Görüldüğü gibi ilkçağlardan bu yana adı Mezopotamya ile birlikte anılan yukarıda adı geçen coğrafi kavramlar, esasen birbirinden farklı sınırları ihtiva eden bölgelerdi. Öyle ki, bu kavramlardan aynı isimdekiler dahi tarih içerisinde egemen devletin keyfiyetine göre siyasi sınırları değişiklik gösterebiliyordu. Bununla birlikte araştırma konumuzun merkezinde yer alan Nusaybin ve çevresi tarihi süreç

³⁸ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 299; Eliseaus, **The History of Vartan and of the Battle of the Armenians Containing of Account of Religous Wars Between Persians and Armenians**, (İng. çev. C. F. Neumann), London, 1830, (Notlar kısmı), s. 75; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 109, not. 1; Kiepert, **Ancient Geography**, s. 95; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 21; J. Fletcher, **Notes From Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria**, Philedelphia, 1850, s. 93; Macbean, "Nisibis", **A Dictionary of Ancient Geography**. Tarihi kaynaklara göre, Antik dönemde birkaç Asya şehri Antiochia olarak adlandırılmıştı. Bizanslı Stephan, onların sekizinden haberdardı ki bunların ikisi Mygdonia'daki Edessa ve Nisibis'tir. (Schiltberger, **Bondage and Travels**, s. 160, not 11.) Burada Nusaybin şehri için kullanılan Antioch (Antakya) tabiri kentin tatlı otlakları ve mevkisi itibariyle Daphne Antakya'sına benzetmesinden dolayı verilmiş bir isimdi. (Bkz. Plutarch, **Lives**, IV, s. 244, not 1.) Erken dönem tarihi kaynaklarda Makedonya Antakya'sı olarak tabir edilen bölge, İslam fetihlerinden sonra Rabia olarak adlandırılacaktır. Bkz. D'Anville, **Ancient Geography**, s. 434.

³⁹ Plutarch, **Lives**, IV, s. 244.

⁴⁰ Strabo, **Geography**, II, s. 274, III, s. 142.

⁴¹ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 426.

⁴² Strabo, **Geography**, III, s. 142, not 4. Ayrıca bkz. Alexander Macbean, "Zeugma", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1173.

içerisinde bu coğrafi sahaların birçoğunda yerini almış, hatta bazılarının idare merkezi olmuştur.

b) Nusaybin Kentinin Kuruluşu ve İsminin Anlamları

Nusaybin'in kuruluşu belgelerin ötesinde bir antik zamana dayanır. Kentin kuruluşuyla ilgili istifade ettiğimiz Grek, Süryani ve Arap kaynaklarda genellikle aynı bilgi tekrarlanır. Buna göre, Nusaybin, Nemrut'un kurduğu üç şehirden biri olup Akhar adını almıştı⁴³. Aziz Jerome, “*O, Arach ismiyle Edessa'yı, Achad ismiyle Nisibis'i kurdu*” der. Aziz Efraim ondan önce aynı tanımlamayı yapmıştır⁴⁴. Bu isim Agapius'un *Kitabu'l Unvan* 'ında اءا (Adja) olarak kaydediliyor⁴⁵.

Kentin ismi, Sami kökenli olup Philion Byblios ile beraber Νάσιβις = στήλαι (Nasib)'ye bağlamak gerekir. Sikkeler üzerinde mevki adı olarak umumiyetle NEΣIBI şeklinde görülür. Bazı Süryani kaynaklarda, Nusaybin'e atfen Tevrat'taki Sobha adı kullanılıyor⁴⁶. Mar Efraim ve diğer Aram bilginler Nusaybin'in eski Ahit'in tekvin bölümünde Akad olarak geçtiğini öne sürmüşlerdir⁴⁷. Ebu'l Ferec de benzer şekilde kronoğrafyasında Nusaybin'in Nemrut tarafından kurulduğunda, ismini Akhar (Çiftçiler) şeklinde anıyor⁴⁸. Kentin ismi Asuri kitabelerinde *Na-sib-na*, *Na-si-bi-na* ya da *Na-sib-i-na* şeklinde geçer⁴⁹.

Tarih öncesi dönemlerde şehrin adı ilk olarak MÖ I. bin yıla ait Asur kaynaklarında II. Adrinirari zamanında *Naşibina* olarak zikrediliyor. Kentin adı,

⁴³ Agapius, “Kitab Al-Unvan”, **Patr. Or.**, V. s. 631; Ebu'l Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, I, s. 75; amlf, **Tarih-i Muhtasaru'd Düvel**, (Basım yeri ve tarihi yok), s. 12; Eliseaus, **The History of Vartan**, s. 75 (Notlar kısmı); Buckingham, **Travels**, s. 243; Bleterie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 299; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 109, not. 1; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 199; “Mesopotamia”, **Encyc. Metr.**, s. 119; Macbean, “Nisibis” **A Dictionary of Ancient Geography**; W. S. W. Vaux, “Nisibis”, **DGRG**, (ed. W. Smith) c. II, Boston, 1854, s. 440. Diğer iki şehir, Arach (Erech) adıyla Urfa ve Kalya (Calach) adıyla Medayin idi.

⁴⁴ Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 109, dipnot 1.

⁴⁵ Agapius, “Kitab Al-Unvan”, **Pat. Or.**, V, s. 631.

⁴⁶ Rabban Bar-Idta, **History**, II, s. 170; Schmitz, **Ancient Geography**, s. 326; Buckingham, **Travels**, s. 242-243; Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, **Encyc. Isl.**, VII, s. 983; Honigmann, “Nasibin”, **IA**, IX, Eskişehir, 1997, s. 99-100; Ergün Laflı, “Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavi Höyük VI. Roma ve Geç Roma Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları”, **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 52-53; Metin Tuncel, “Nusaybin, **DİA**, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 269.

⁴⁷ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 32.

⁴⁸ Krş. Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 75; amlf., **Muhtasar**, s. 12.

⁴⁹ Thomas Marga, **The Historia Monastica of Bishop of Marga AD. 840**, (Ed. E. A. Wallis Budge), (İng. çev. P. Keagan) c. II, London, 1983, s. 651, not 2; Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, **Encyc. Isl.**, VII, s. 983.

Cellarius'ta Nisibin ve Nesibis; bölgeyle ilgili ilk Roma kaynaklarından sayılan Plutarch'ta Nisibin; Stefanus'ta da Nasibis biçiminde anılmaktadır⁵⁰. Bazı yerlerde bu ismin, Nitibi(n), Nitibeni, Nizzibi gibi değişik şekillerine de rastlanır⁵¹. Procopius kentin ismini Νισίβιν şeklinde kaydeder⁵².

Arap tarihçi ve coğrafyacılarının çoğunun eserinde şehrin ismi نصيبين şeklinde geçiyor⁵³. Bu Arapça yazılış bakımından kelimeyi “Nasibin”, “Nesibin” ya da “Nisibin” şeklinde telaffuz edebileceğimiz gibi, bugünkü kullanılışına uygun olarak “Nusaybin” şeklinde de okuyabiliyoruz. Ermeni kaynaklarda ise, şehrin adı umumiyetle *Mebin* olarak geçer. Müverrih Vartan'ın eserinde bu isim *Midspin* şeklinde görülür⁵⁴. Urfalı Mateos'ta ise *Mebin*, *Nsepi* veya *Nsepin* şeklinde geçmektedir. Yunan coğrafyacılar ise şehre *Socoras* ya da *Mygdonius* adını verirler⁵⁵. Süryani ve Arap yazarlara göre paraların üzerinde kentin ismi *Nesibin*; Ermeni yazarlara göre ise *Medzbin* olarak adlandırılır⁵⁶. Yahudi seyyahlardan olup 1173 yılında kenti ziyaret etmiş olan R. Benjamin Tudela, kentin ismini *Netsibin* şeklinde kaydetmiştir⁵⁷. D'anville, Arap coğrafyacı Ebu'l Feda'ya benzer bir şekilde Nisibeen ya da Nesbin olarak telaffuz eder⁵⁸. XVII. asır ortalarında kenti ziyaret etmiş olan J. B. Tavernier, şehrin adının eskiden *Nizibis*, şimdi ise (XVII. asırda) *Nesben* şeklinde olduğunu açıkça kaydediyor⁵⁹.

Kent isminin anlamlarına gelince: Bu konuda her tarihi şehir için olduğu gibi kentimiz için de değişik bilgilere kaynaklarda tesadüf ediyoruz. Tarihin ilk çağlarından bu yana paylaşılamayan bir arazide kurulmuş askeri bir karargâh şehri olarak boy göstermesi kentin adının kökenini askeri terimlere bağlayan yorumlara da yol açmıştır. Bu bağlamda kentin isminin İbranice ya da Keldanice olduğu ve *Ordu Karakolu* anlamlarına geldiğini belirten kaynaklar vardır. D'anville, *Nisbin* şeklinde kaydettiği bu ismin çoğul haliyle *Ordu Karakolları* anlamını ifade ettiğini belirtir. Süryanicede isim

⁵⁰ Plutarch, *Lives*, IV, s. 244; Aydın vd., *Mardin*, s. 41, 48, not 155; Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 100; Çevik, “İslam Coğrafyacılara Göre Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I*, s. 141.

⁵¹ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 99; Tuncel, “Nusaybin”, *DİA*, XXXIII, s. 269.

⁵² Procopius, *Wars*, I, s. 100, 102, 152 ve birçok yerde.

⁵³ Bkz. İstahri, *Kitabu'l Mesalik*, s. 52; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, s. 288.

⁵⁴ Eliseaus, *The History of Vartan*, s. 3-4. Çamçıyan'a göre, kent savunulamayan bir arazi üzerinde olduğu için ona bu isim verilmiştir. Bkz. *Aynı eser*, notlar kısmı s. 75.

⁵⁵ Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94.

⁵⁶ “Mesopotamia”, *Encyc. Metr.*, s. 119.

⁵⁷ Buckingham, *Travels*, s. 248. Eserin İngilizce tercümesinde bu isim *Nisibin* olarak kayıtlıdır. Bu farklılık muhtemelen tercümanın tercihinden kaynaklanıyor. Krş. Tudelalı Benjamin, *The Itinerary*, I, s. 90 ve c. II, (London, 1841) s. 129, not 245.

⁵⁸ D'Anville, *Ancient Geography*, s. 434; Buckingham, *Travels*, s. 243.

⁵⁹ J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (çev. E. Gültekin), İstanbul, 1980, s. 101.

çoğulda “*Kolonların Yeri*” anlamına gelir. Fakat İbranice, Keldanice ve Arapçada tekil olarak “*Ordu Karakolu*” anlamına gelir⁶⁰. Aslen Nisibin şeklinde olan ve Grek yazarlar tarafından Nisibis şeklinde bozulmuş olan kent isminin Keldanice’deki askeri istasyonlar ve garnizonlar anlamına geldiği tahmin edilir⁶¹.

Kelimenin Süryanice’de dikmek fiiliyle doğrudan alakalı olduğu görülüyor. Buna göre, Arapça’da Nusb, (çoğulu ensab) Süryanice’de Nisibis ismine tekabül eder ve kurmak fiilinden türeyip “dikilitaş, sütun (Masebbah)” anlamını karşılar⁶². Tanrısallıklar, Nusaybin ismi, *Tsoba* veya *Tsobo* olarak geçmiştir. Süryanilerde Nusaybin’in özel adı Nsibin veya Şubo’dur. Bu ad Nsab(w) sözcüğünden türemiş olup *ekti*, *dikti* anlamlarına gelir. Sinodlar kitabında kayıtlı tarihi bir belgeye göre, Nusaybin içinde bahçeler ve firdevsler bulunduğundan dolayı bu adla çağrılmaktadır⁶³.

Bunun yanında kentin, özellikle tarihin ilk dönemlerinden bu yana doğu-batı ticaretinin önemli bir noktasında oluşu, Nusaybin isminin kökenine ticari manalar yükleyen yorumların da ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Bazı kaynaklara göre kelimenin Süryaniler tarafından kullanılan biçimi olan “Sobha”, *Buluşma Yeri* anlamına gelmekteydi⁶⁴. Diğer bazı kaynaklar kelimenin kökeninin Süryanice olduğunu varsaymakla beraber anlamının yukarıdakilerden farklı olduğunu belirtirler. Buna göre Nusaybin sözcüğü, geçmiş zamanlı *Nsap* fiilinden türemiş olup değişik anlamlara gelmektedir. Bu fiil, edilgen geçişli fiile dönüştürüldüğü zaman *Nsip* kelimesi ortaya çıkar ki, çoğulu *Nsibin*’dir. Bu şekildeki çoğul anlamıyla kelime, yukarıda bahsedildiği gibi *ekili her türlü ürünler, ağaçlar veya inşa edilmiş kiliseler* anlamını vermektedir⁶⁵.

Nusaybin ya da antik dönemdeki ismiyle Nisibis kelimesinin telaffuzuyla ilgili kaynaklarda rastladığımız sınırlı bilgiyi aktarmak istiyoruz. Süryanice ve Grekçe’den türemiş gözükse de bu isimde alışlagelmiş telaffuzun tersine ortadaki “i” uzundur. Abercius’un kitabesinde kelime altılı ölçünün (hexumeter) sonunu biçimlendirir. Burkitt halihazırdaki kısa “i” ile telaffuz edilen yazımın belki Ermenice *Metsbin* isminden geldiğine işaret eder⁶⁶.

⁶⁰ D’Anville, *Ancient Geography*, s. 434; Buckingham, *Travels*, s. 248; Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, s. 199.

⁶¹ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 92-93.

⁶² D. M. Kay, “Masebbah”, *Encyc. Rel.*, vol. VIII, New York, 1916, s. 487.

⁶³ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 32.

⁶⁴ Judah B. Segal, *Edessa (Urfa)*, (çev. A. Arslan), İstanbul, 2002, s. 40.

⁶⁵ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 32; Gabriel Akyüz, *Nusaybin’deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu*, Mardin, 1998, s. 9.

⁶⁶ A. J. Maclean, “Syrian Christians” *Encyc. Rel.*, vol. XII, New York, 1913, s. 169, not. 9.

Bazı kaynaklarda tarihi süreç içerisinde kente kendi isminin yanında mecazi isim ve unvanlar verildiğini de görüyoruz. Bu bağlamda MÖ. 852-715 arasındaki devirde Nusaybin, valisinin unvan verdiği bir merkez olduğu bilinmektedir⁶⁷. Selevkoslar döneminde ise şehir, *Antioch Mygdonia* adıyla yeniden kurulmuştur⁶⁸. Tarihte ilk kez Nusaybin'den *Antiocheia* adı altında Antiochius'un Romalılarla Partlılar arasındaki son savaşlarda Molon satraplığına yürüyüşü vesilesiyle bahsedilir⁶⁹. Şehrin bu müstear ismi tarihi kaynakların çoğu tarafından teyit edilir. Erken dönem Roma tarihçilerinden Flavius Josephus, Part kralı III. Artabanus dönemine ait olayları anlattığı bir bahsinde Nusaybin şehrinin eskiden Makedonyalılar tarafından *Antioch of Mygdonia* adıyla kurulduğundan bahseder⁷⁰. Bu ismi, antik dönem coğrafyacılarından Strabo kullandığı gibi⁷¹, IV. asır kilise tarihçisi Theodoret⁷², VII. yüzyıl başlarında kentte yaşamış olan keşiş Bar-Idta⁷³, XII. ve XIII. yüzyılın kilise tarihçileri Süryani Mihail ve Ebu'l Ferec⁷⁴, hatta uzun süre sonra XV. yüzyılda kenti gezen seyyah J. Shiltberger'in de kullanması *Antioch Mygdonia* isminin Nusaybin için alternatif bir isim olarak uzun süre yaşadığını gösteriyor⁷⁵.

Polybius, kente Makedonya Antakya'sının verilmesinin nedeni olarak Selevkos kralı IV. Antiochus'un burada bir *Antiochian Kolonisi* kurmasını gösterir. Yazar, MÖ. 223 yılında Makedonyalı General Molon'un Selevkoslara karşı isyanını anlattığı bahsinde Selevkos kralı olan IV. Antiochus'un, ordusunun Fırat'ı geçtikten sonra dinlenmesi için durmasına müsaade ettiğini, bilahare onun kışı geçirmek için bu bölgeye ilerlediğini anlatır ve bu yüzden yeni şehrin kurucusu olarak Nusaybin vadisinde *Mygdonia* ismi IV. Antiochus şerefine verilmiş ve adı geçen kral Nusaybin paraları üzerine kendi resmini bastırmıştı. Bu tarihten itibaren Antiochus'un kralın bu

⁶⁷ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100.

⁶⁸ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 434; Şemseddin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, VI, s. 4580; Kinneir, **Geographical Memoir**, s. 261; Anthon, **Ancient Medieval Geography**, s. 681; Schmitz, **Ancient Geography**, s. 326; Buckingham, **Travels**, s. 224; Oswald H. Parry, **Six Months in a Syrian Monastery**, London, 1895, s. 229; Siemon Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, vol. XI, New York, 1911, s. 84; Vaux, "Nisibis", **DGRG**, II, s. 440; Segal, **Edessa**, s. 35; "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, s. 119.

⁶⁹ Vaux, "Nisibis", **DGRG**, II, s. 440.

⁷⁰ Josephus, **Antiquities**, II, s. 126.

⁷¹ Strabo, **Geography**, III, s. 157.

⁷² Theodoret (Bishop of Cyrus), **History of the Church, From 322 to The Death of Theodoret of Mopsuestia**, (İng çev. Memoirs of the Authors), London, 1854, s. 123.

⁷³ Bar-Idta, **History**, II, s. 170.

⁷⁴ Mihail'den aktaran, Michael H. Dodgeon-Samuel N. C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, (AD. 226-363), A Documentary History**, New York, 1994, s. 170; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 135.

⁷⁵ Shiltberger, **Bondage and Travels**, s. 44. Ayrıca bkz. notlar kısmı, s. 160, not. 11.

kolonileri kurduğu diğer Suriye şehirleri gibi Nusaybin'in de adı *Antioch* önadını alarak *Antioch Mygdonia (Makedonya Antakyası)* olarak anılmış⁷⁶ ve paralar üzerinde kente atfen **ANTIOXEΩN EN MYTAONIAI** ibaresi yer almıştır⁷⁷.

Kentin, Antioch unvanının yanında “*colonia*” statüsü de Romalılar döneminde devam etmiş gözüküyor. Nitekim Roma tarihçisi Dio Cassius'un, MÖ. 68 yılındaki Lucullus'un seferi vesilesiyle zikrettiği Nusaybin için “*O, şimdi bize (Romalılara) aittir Bizimkilerin bir kolonisi olarak düşünülüyor*” şeklindeki ifadesi bu durumu açıkça ortaya koyuyor⁷⁸. Roma imparatoru Septimus Severus, MS. 195 yılındaki doğu seferi sonrasında da kente koloni statüsü bahşederek burayı bir eyalet merkezi haline getirmişti⁷⁹. Şehir Roma imparatoru Severus Alexander tarafından (223'te) Uranius'un Osrhoene'deki isyanı bastırıldıktan sonra kurtarıldı. O zamandan itibaren şehre *colonia* isminin yanında “*metropolis*” unvanı da verildi. *Septimian Colony at the Metropolis of Nisibis* ibaresini taşır⁸⁰. Aynı şekilde, MS. 244 yılında Arap Phillipus zamanında şehrin ismi *Julia Septimia Colonia Nisibis Metropoli* olarak geçmektedir⁸¹.

Nusaybin'in özellikle II. Şapur döneminde defalarca kuşatılmasına rağmen alınmadığını biliyoruz. İşte bu dönemde (337-350) kentin Perslilere karşı başarılı direnci ona *İmparatorluğun Kalkanı* lakabını kazandırmıştı⁸². Bunun yanında Nusaybinli olan Aziz Efraim'in Nusaybin'i *Yakub'un Kızı* olarak adlandırdığını biliyoruz⁸³. Ayrıca ilmi ve kültürel faaliyetlerde üstlendiği roller sebebiyle Nusaybin'e *Umm al İlim (Bilimlerin anası)* ve *Madina't al Maarif (Bilgi Kenti)* unvanlarıyla anıldığını bazı kaynaklar ifade eder⁸⁴. Strabo'da şehrin yakın çevresi *Anthemusia* olarak

⁷⁶ Polybius'tan aktaran Samuel Lieu, “Nisibis”, **Encyc. Ir.** (<http://www.iranicaonline.org>) Otto Morkholm, “Le Monnayage de Séleucus IV à Nisibe”, **RN**, 6e série - Tome 7, 1965, s. 50; Ernest Babelon, **The Coinage of Edessa in Mesopotamia**, Paris, 1904, (İng. çev. Dane Kurth-2010), s. 2. Antiochus IV'un Antiochian kolonileri kurduğu diğer Suriye şehirleri arasında paralar üzerindeki yazılardan çıkarılan Antioch ad Sarus (Adana), Antioch of the Ptolemaides (Ake), Nusaybin'in komşusu Edessa ve Suriye'nin merkezi olan Daphne yanındaki Antakya. Bkz. **Aynı Eser**, aynı yer.

⁷⁷ Laffı, “Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi”, **Makalelerle Mardin I**, s. 62.

⁷⁸ Cassius Dio, II, s. 6.

⁷⁹ Bleterie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 301; Maurice Platnauer, **The Life and Reign of The Emperor Lucius Septimus Severus**, London, 1918, s. 194-195; Honigmann, “Nasibin”, **İA**, IX, s. 100; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 20.

⁸⁰ Lieu, “Nisibis”, **Encyc. Ir.**; Hopkins, **The Life of Alexander Severus**, Cambridge, 1907, s. 218; Millar, **The Roman Near East, (MÖ. 31-MS. 337)**, London, 1993, s. 155; Macbean, “Nisibis” **A Dictionary of Ancient Geography**.

⁸¹ Bleterie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 301; Honigmann, “Nasibin”, **İA**, IX, s. 100; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 397; Aydın vd., **Mardin**, s. 48, not 155.

⁸² Lieu, “Nisibis”, **Encyc. Ir.**

⁸³ Segal, **Edessa**, s. 131.

⁸⁴ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 10.

adlandırılır⁸⁵. Şemseddin Sami, bu ismin etrafındaki çiçekli çayırın çokluğundan dolayı verildiğini kaydeder⁸⁶. D'anville'in ifadesine göre, Makedonca'dan transfer edilen bu isim Mezopotamya bölgesine uzanmaktadır⁸⁷.

Son olarak, araştırma konumuz açısından izah edilmesi gereken bir konudan bahsetmek istiyoruz: Ortaçağ kaynakları, el-Cezire bölgesinde Nusaybin adıyla bilinen başka bir yerleşim yerinden de söz etmektedir. Bu ikinci Nusaybin ile araştırma konumuz olan Nusaybin, tarihçiler tarafından çoğu zaman birbirine karıştırılır⁸⁸. Bu Nusaybin, 363 barışından sonra kentten çıkmaya mecbur edilen Nusaybin halkının Amid (Diyarbakir) civarında eski kentlerinin ismine izafeten kurdukları yeni bir yerleşim yeri idi ki o dönemin kaynakları kentten ayrılan halkın Amid tarafına yerleştikleri bilgisini vererek bu konuyu teyit ederler⁸⁹. Bu tarihten itibaren bazı İslam kaynaklarında burası *Nasibin al-Suğra* (الصغرنصيبين) (Küçük Nusaybin) olarak bahsedilirken, diğer bazı kaynaklar, Bizans Nusaybin'i anlamında *Nusaybin-i Rum* (الرومنصيبين) olarak kaydeder⁹⁰. Ermeni kaynaklardan Urfalı Mateos burayı, *Sibar* ya da *Nsepin* şeklinde anıyor⁹¹. Yakut'un verdiği bilgiye göre, Küçük Nusaybin, Fırat'ın sol yakasında Siverek, Hısn Mansur (Adıyaman) yolu üzerinde bulunmakta olup Amid ve Harran'a üç-dört gün mesafede idi⁹².

⁸⁵ Strabo, *Geography*, III, s. 158.

⁸⁶ Şemseddin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580.

⁸⁷ D'Anville, *Ancient Geography*, s. 427. Malte Brun, bu bölgeyi Urfa Paşalığının kuzeybatı kısmı olarak tavsif ediyor. (M. Malte Brun, *Universal Geography or A Description of All the Parts of the World*, c. II, Boston, 1824, s. 113.) Rawlinson, daha genel bir ifadeyle Fırat ve Habur arasında kalan bölge olarak tanımlıyor. Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 175.

⁸⁸ Bu konuyla ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: Vakidi, *Futuh's-Şam*, c. II, Beyrut ts, s. 128, 130; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 463; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289; Mateos, *Vekayinâme*, s. 125, 134, 135, 254; Bleterie, "Emperor Jovian", *Sel. Wor.*, II, s. 307; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; V. F. Bünchner, "Şapur", *İA*, c. XI, Eskişehir, 1997, s. 341-342; Tuncel, "Nusaybin, *DİA*, XXXIII, s. 269. Toplu bilgi için bkz. Ahmet Kütük, *Ortaçağ'da Nusaybin Bölgesi'nin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu*, (YYLT), Şanlıurfa, 2006, s. 8-9.

⁸⁹ Siyasi tarih kısmında konuyu ayrıntılarıyla işleyeceğiz. Şimdilik bkz. Zosimos, *The History of Count Zosimos, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire*, (İng. çev. Oxford Edition) London, 1814, s. 92; John Bishop of Nikiu, *Chronicle*, (İng. çev. F. C. Burkitt-N. Mc Lean-A. Cowley), London, 1916, s. 79-80; Vakidi, *Futuh's-Şam*, II, s. 128, 130; Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VII, s. 582-583; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 463; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289.

⁹⁰ Vakidi, *Futuh's-Şam*, II, s. 128, 130; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 463.

⁹¹ Mateos, *Vekayinâme*, s. 125, 134, 135, 254.

⁹² Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289.

c) Nusaybin'in Bölge Coğrafyasındaki Yeri ve Önemi

Nusaybin, Habur'un bir kolu olan Hirmas çayının kıyısında kurulmuş olup Musul'dan Suriye'ye uzanan yol üzerinde altı günlük ve Sincar'dan dokuz günlük mesafede yer alır⁹³. Şehir, Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütleden inen Çağçağ Nehrinin Türkiye sınırını terk ettiği kesimde deniz seviyesinden 500 m. yükseklikte düz bir alanda kurulmuştur. Mardin'in güney kısmından ibaret olan Nusaybin, batıda Mardin, kuzeyde Midyat, doğuda Cezire (Cizre) kazalarıyla güneyde Musul vilayeti ile sınırlıdır⁹⁴. İbn Havkal, kentin Resul Ayn'dan üç merhileh mesafede olduğunu yazar. Yakubi'nin verdiği bilgiye göre Nusaybin, içerisinde Hirmas adı verilen büyük bir nehrin geçtiği cennet bahçelerinin bulunduğu büyük bir şehirdir⁹⁵.

Nusaybin bölgesi verimsiz çöl arazilerinin tersine sahil kıyısı ya da nehir kıyılarında kurulmuş verimli bir alandır⁹⁶. Arap coğrafyacıları kentin, dördüncü iklim dâhilinde yer aldığını yazarlar⁹⁷. Agapius *Kitabu'l Unvan* adlı eserinde Nusaybin ile birlikte Damas (Şam), Kınnesrin, Halep, Menbic, Antakya, Harran, Edessa, Rakka, Resul Ayn, Musul, Bağdat ve Rey şehirlerini bu iklim dâhilinde sayar⁹⁸. Bu konumuyla kentin yeşil bereketli bir yerde olduğunu genel olarak ortaçağ seyyahları belirtirler. Yakut kentin etrafını çevirmiş olan 40 bin bahçesinden söz eder⁹⁹.

Hadis kaynaklarında, Nusaybin kentinin önemine işaret eden bir rivayete rastlıyoruz. İslam kaynakları, Ebu Hureyre'den naklen Hz. Peygamber'in Nusaybin şehrini rüyasında gördüğüne dair bir hadise naklederler. Buna göre:

⁹³ İbnu'l Erzak, **Tarih-i Meyyafarikin, (A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State)**, (1100-1150 yılları arasının neşri ve İng. çev. C. Hillenbrand), İstanbul, 1990, s. 37, not. 49; Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l-Alam**, VI, s. 4580; "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, s. 119.

⁹⁴ Şemsettin Sami, "Nusaybin-i Suğra", **Kamusu'l Alam**, VI, s. 4581; Tuncel, "Nusaybin, **DİA**, XXXIII, s. 269.

⁹⁵ Ebn Haukal, **Kitabu'l Mesalik**, s. 55; al-Jakubi, "Kitabu'l Boldan", (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. VII, Leiden, 1892, s. 362.

⁹⁶ Hariri, **The Assemblies**, I, s. 445, (Notlar kısmı).

⁹⁷ Ibn Rosteh, "Kitab al-Alak an-Nafisa VII", (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. VII, Leiden, 1892, s. 97-98; al-Masudi, "Kitab at-Tanbih wa'l Ischraf", **BGA**, vol. VIII, Leiden, 1893, s. 32; Edrisi, **Geographie**, II, s. 157.

⁹⁸ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, V, s. 611-612; İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 313.

⁹⁹ Yakut, **Mu'cemu'l Buldan**, V, s. 288.

Bana yeryüzü gösterildi. Orada çok hoşuma giden bir şehir gördüm, Ey Cebrail dedim, burası hangi şehirdir? O: “Nüsaybin” dedi. O zaman “Yarabbi dedim, onun fethini hemen müyesser et”¹⁰⁰.

Mezopotamya coğrafyasının genel olarak bereketli topraklar olduğu ilkçağdan günümüze birçok kaynak tarafından dile getirilir¹⁰¹. Bu bölgede yer alan bir yerleşim yeri olarak Nusaybin de bereketli bir ova üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Öyle ki makalelerinden birini bu konuya ayıran Hariri, *Hammam’ın oğlu Harith’in kurak geçen bütün bir yılda Irak’tan kalkıp tepeleri ve vadileri aşarak Nusaybin’e geldiğini, merasında uzanarak kurak yıl geçinceye kadar kent insanlarını kendi komşusu bildiğini* yazıyor¹⁰². Arap coğrafyacıları, Nusaybin’in, Diyar-ı Rabia şehirleri arasında olduğunu belirtir ve kentin civardaki diğer önemli kentlerle olan mesafelerini kaydederler¹⁰³. Yakut, şehrin Hirmas çayının yukarı mecrasında kurulmuş olduğunu kaydederken¹⁰⁴, İbn Battuta’nın seyahatnamesinde Nusaybin, *geniş ve verimli bir ovada bulunan orta büyüklükteki eski bir kent* olarak tanımlanır¹⁰⁵.

Nusaybin şehri, zengin ve verimli bir ova üzerinde olmasına rağmen boğucu bir havaya sahipti. Kentin içerisinden geçen Hirmas (Mygdonius) Nehri şehir halkına bir bolluk ve zenginlik kazandırmanın yanında şehrin havasını ağırlaştırmış olmalı. *Siirt Vekayinamesi*’nde yer alan bir bilgi bu açıdan dikkate değerdir: Vekayiname, Roma imparatoru Carus (282-284)’un hükümdarlığının üçüncü yılından sonra Nusaybin’e geldiğini, burada iklim değişikliği sebebiyle öldüğünü ve Roma ülkesine götürüldüğünü yazar¹⁰⁶. Kentin bu durumu İbn Cubeyr, İbn Battuta ve Kazvini gibi Arap coğrafyacıları tarafından dile getirilmiştir. XII. yüzyıl sonlarına doğru şehre uğramış olan İbn Cübeyr, kentin dışının bağ ve bahçeleriyle göz kamaştırdığını ama iç kısmında insanın görmek

¹⁰⁰ İbn al-Fakih al-Hamadani, “Kitabu’l Boldan”, (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. V, Leiden, 1885, s. 132-133; Hariri, **The Assemblies of Hariri**, (İng. çev. T. Chenery), vol. I, London, 1867, s. 445. (Notlar kısmı)

¹⁰¹ Strabo, **Geography**, III, s. 157.

¹⁰² Hariri, **The Assemblies**, I, s. 215.

¹⁰³ İbn Khordadbeh, “Kitabu’l Mesalik wa’l Memalik” (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. VI, Leiden, 1889, s. 95; Kodama İbn Dja’far, “Kitab al-Kharadj”, (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. VI, Leiden, 1889, s. 95-96, 245; Hamadhani, “Kitabu’l Boldan”, **BGA**, V, s. 133; Mokaddasi, “Kitabu’l Ahsanu’l Taksim fi Marifetu’l Akalim”, (ed. M. J. Goeje), **BGA**, vol. III, Leiden, 1877, s. 137; Istakhri, “Kitabu’l Mesalik ve’l Memalik”, **BGA**, I, s. 71-72; al-Jakubi, “Kitabu’l Boldan”, **BGA**, VII, s. 362.

¹⁰⁴ Yakut, **Mu’cemu’l Buldan**, V, s. 289; İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 313; Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, **Encyc. Isl.**, VII, s. 984; Honigmann, “Nasibin”, **İA**, IX, s. 102.

¹⁰⁵ İbn Battuta, **Seyhatname**, s. 337; Aydın vd., **Mardin**, s. 103.

¹⁰⁶ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 78.

bile istemediği çöl hayatı dağınıklığında nefes alacak bir meydan bile olmadığına dikkat çekiyor¹⁰⁷.

Hamdullah Müstevfî, şehrin meyvelerini ve şarabını övmekle beraber ikliminin sağlığa zararlı nemliliğinden bahseder. Kentin bu durumuyla ilgili bir dörtlük aktaran İbn Battuta'nın, İbn Cüzeyy'den aktararak yazdıklarına bakılırsa, Nusaybin havasının sertliği ve suyunun bozukluğundan dolayı pekiyi yâd edilen bir şehir değildi¹⁰⁸. Zekeriya Kazvini, şehrin dışının cennet bahçesi içinin ise cehennem ateşine benzetilmesini bu boğucu havasına bağlar ve buna dair yaşanmış şu hikâyeyi aktarır:

Birtakım hastalık belirtileri olup rengi sararmış bulunan bir tacir, Nusaybin'e girmek istediği bir sırada Nusaybinli bir nüktedan koluna yapışarak: *Nusaybin'e bu halde girdiğine dair iki adil şahit tutmadıkça seni bırakmam, sonra onu Nusaybin hasta etti demesinler* diyerek latife yapmıştır¹⁰⁹.

Şemseddin Sami'nin gözlemlerine göre, şehrin boğucu havasında katkısı olan Hirmas nehri, dağdan gelen diğer sularla birlikte şehirde ve çevresinde doğal hendekler oluşturmuştur. Zamanla bu hendekler kaybolmuş, sular birikerek birtakım bataklıklar oluşturunca bu durum şehrin zaten ağır olan havasını daha da ağır hale getirmiştir¹¹⁰.

Şehir siyasi açıdan da önemli bir mevki işgal etmekteydi: Karacadağ (Masisus Dağı) eteklerinde yerleşmiş olan ve Ermenistan ile birleşen bu kente sahip olan krallar kendilerini aynı zamanda Mezopotamya'nın kuzeyine sahip olarak kabul etmişlerdir¹¹¹. Araştırmamızın birçok kısmında vurgulayacağımız üzere özellikle Roma-İran savaşlarında önemli bir konuma sahipti. Her şeyden önce bir sınır kentiydi. Kente sahip olan imparatorluk burayı rakibine karşı yürüttüğü seferleri askeri ve idari merkezi olarak kullanmıştı. Tarihi olaylar kentin hangi imparatorluğun elinde olsa diğeri tarafından hararetle kıskanıldığını ortaya koyuyor. Bu konumu sebebiyle Nusaybin, ilk ve ortaçağ boyunca Romalılar ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir¹¹². Bu bağlamda

¹⁰⁷ İbn Jubayr, **Travels**, s. 239; İbn Cübeyr, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, s. 175.

¹⁰⁸ İbn Battuta, **Seyahatname**, s. 337; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 94; Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, IV, s. 4580; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 102; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin.", **Makalelerle Mardin I**, s. 149. Herhalde bu nemlilikte şehrin içinden geçen Hirmas Nehrinin katkısı büyüktü.

¹⁰⁹ Kazvini'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 154.

¹¹⁰ Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, IV, s. 4580; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 171.

¹¹¹ "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, s. 119.

¹¹² Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, VI, s. 4580-4581; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 169.

Nusaybin'in yerlisi olan Aziz Efraim'in ağıtlarında söylediği şu dörtlük anlamını buluyor: *Ey Nusaybin! Sen dünyada savaş ve kavgaların sebebi oldun*¹¹³.

Mezopotamya'nın kuzey kısmına Dicle'ye iki günlük mesafeye Maisus Dağı'nın yanında Mygdonius Nehri tarafından sulanan verimli araziye yerleştirilen bu şehir, Sasani-Roma döneminde olduğu gibi, İslam fetihlerinden sonra da Doğu Cezire bölgesinin en büyük idari merkeziydi¹¹⁴. Kent, Arap kaynaklarının birçoğunda da Rabia bölgesinin başkenti olarak da anılır ve bu konumuyla bölge içerisinde diğer kentlere nazaran daha önemli bir mevkededir¹¹⁵.

d) Nusaybin ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası

Nusaybin kenti ve havalisinin araştırdığımız dönemle ilgili fiziki coğrafyasının unsurları olan nehirler, dağlar ve yakın yerleşim yerleri tarihi kaynaklarda sıkça telaffuz edilmektedir. Özellikle antik çağlardan itibaren bölgeyi gezen seyyahlar tarafından bahsedilen Masius, Taurus, İzla gibi dağ silsileleri yanında Fırat, Dicle, Habur ve Hirmas (Çağçağ) gibi nehirler ve Part Kralı Darius'un ismine nisbetle kurulduğu söylenen Dara yerleşim yeri araştırma bölgemizin tarihi coğrafyasında önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın siyasi bölümüne geçmeden evvel kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında bu coğrafi kavramlarla ilgili bilgi vermek istiyoruz.

Masius Dağ Silsilesi (Taurus-İzla-Tur Abidin-Karacadağ)

Kaynaklarda Nusaybin ismi ile fazlaca anılan bu iki dağdan Taurus dağ silsilesi, Masius Dağı'nı da içerisine alır. Söylendiğine göre, antik dönemde Grekler büyük ve geniş olan her şeye *Taurus* ismini vermekteydiler. Buna göre, bu dağ silsilesi ismini azametinden almaktaydı¹¹⁶. Strabo'nun verdiği bilgiye göre Taurus, bazı yazarlar tarafından *Gordyeen Dağları* olarak adlandırılır ve Fırat'ın Kapadokya ve Commegene'den doğuya doğru uzanan diğer yakasındaki güney dağlarını ihtiva eder. Bunlar dağ silsilesi arasında Nusaybin ve Tigranocerta üzerinde yerleşmiş olan Masius Dağı daha yüksek olur ve *Niphates* adını alır. Fırat'ın diğer kıyısındaki ülkede yeniden başlayan Taurus, Fırat tarafından biçimlendirilen Commagene'yi kapsar. Mezopotamya

¹¹³ Ephraemi Syri, *Carmina Nisibena*, s. 79-80.

¹¹⁴ Bleterie, "Emperor Jovian", *Sel. Wor.*, II, s. 299; Aydın vd., *Mardin*, s. 74.

¹¹⁵ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 93.

¹¹⁶ Alexander Macbean, "Taurus", *A Dictionary of Ancient Geography*, London, 1773.

bölgesindeki Nusaybin, Mygdones (Hirmas)'ın üzerinde yerleşen Masius dağı sınırları içerisinde bulunur¹¹⁷.

Taurus ismi Lucullus'un Nusaybin'e yaptığı seferi vesilesiyle Plutarch'ın eserinde de kaydedilir ve adı geçen imparatorun Taurus Dağı silsilesi yoluyla Mygdonia Nehri üzerinden Nusaybin'e geldiği kaydedilir¹¹⁸. D'anville, bölgenin kuzeyinde uzanan ve antik zamandaki ismiyle Masius dağları olarak bilinen Taurus dağ silsilesinin Fırat geçidinden Dicle sınırına uzandığını ve şimdiki Türkler arasında isminin Karacadağ olarak kullanıldığını yazıyor¹¹⁹.

Taurus dağ silsilesinin bir uzantısı olan Masius Dağı, batıya doğru bir yönde Dicle'den Nusaybin'e paralel uzanır. Bu sınırdan kuzeye doğru bölge kayalık dağ sınırlarını keserek Karacadağ, Ali Dağ, Maden Mahrab ve Kalaat Dağ isimleri altında Taurus'un kollarını oluşturur. Son iki dağ sırası, Fırat ve Dicle'yi böler¹²⁰. Barem adı da verilen Masius, batıya doğru Nusaybin'e paralel uzanır ve Dara'ya kadar kuzeye kavis çizer. Tepeler sert kireçtaştan oluşur¹²¹.

Tur-Abidin "Tanrı'nın kullarının dağı" bu ismini bugün de koruyan dağlık bir alandır. Yakubi Hristiyanlarının yıllıklarında oldukça ünlüdür. Müslümanlara göre bu bölgede bir dağ olan Cebel-i Cudi Nuh'un gemisinin dayandığı yerd¹²². Burası en eski çağlardan beri gerek siyasi tarih gerekse kültür tarihi açısından Ön Asya'da önemli bir yer işgal etmekte, aynı zamanda Yukarı Mezopotamya'ya bereket dağıtan Çağ Çağ Nehri'nin doğduğu bölge olarak tanımlanmaktadır¹²³.

Kaynaklarda ayrıca bölgemize yakın olarak İzla dağlarından da bahsedilir. İzalla, aynı zamanda İzala, Azala olarak da yazılır. Burası, Bizanslı ve Süryani yazarların aynı isimle andıkları bir dağ bölgesine yerleştirilir ve bu varsayım Asur Nazir pal'ın yıllığındaki metinlerde Bit-Adini ve Bit-Bakhiani çevresine yerleştirilmesinden çıkarılır. Ayrıca bu dağ bölgesi, şarap üretimindeki ününü II. Nebudhacezzar döneminde sürdürmüştür¹²⁴.

¹¹⁷ Strabo, **Geography**, II, s. 268.

¹¹⁸ Plutarch, **Lives**, IV, s. 244, 263.

¹¹⁹ D'anville, **Ancient Geography**, s. 424.

¹²⁰ Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 24.

¹²¹ Wiilam Ainsworth, **Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea, froming Part of the Labours of the Euphrates Expedition**, London, 1838, s. 268.

¹²² İbn Serapion, "Description Mesopotamia and Baghdad", (Arapça metin ve İng. çev. G. L. Strange), **JRAS**, London, 1895, s. 60, not 7.

¹²³ Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 131.

¹²⁴ G. Maspero, **History of Egypty, Chaldea, Syria, Babylonia, and Assyria**, (İng. çev. M. L. Mc. Clure), vol. VII, London, ts. s. 27, not 3.

İzla dağ bölgesi özellikle keşişlerin münzevi hayatı tercih ettikleri bir yer olması hasebiyle kilise tarihi kaynaklarında ismine sıkça rastladığımız bir yer olup, Arap yazarlar tarafından Nusaybin'den üç fersah ötede olan ve Tur-Abidin olarak adlandırılan dağın güney eteklerine yerleştirilir. Hirmas nehri onun ayaklarında akar. Bu dağ üzerinde dört büyük manastır vardı. Büyük Manastır Rabban İbrahim tarafından kurulmuştu. Diğerleri Umr-al Zafaran, Mar Awgin ve Mar Yuhanna'dır¹²⁵. Yukarıda bahsedilenler yanında kilise tarihçisi Sozomen eserinde çilecilerin yaşamı vesilesiyle Nusaybin yakınlarında *Sigoro* adı verilen bir dağı telaffuz eder. Burası da muhtemelen İzla dağını ya da bu dağın belirli bir kısmını ihtiva eden coğrafi bir tabirdir¹²⁶.

Habur (Chaboras) ve Hirmas (Mygdonius) Nehirleri

Kentin tarihi ve fiziki coğrafyasında önemli yeri olan ve her bahiste andığımız nehirlerle de ilgili ayrı bir bahis açmak istiyoruz. Mezopotamya'nın tarihi coğrafyasında en çok bilinen Dicle ve Fırat dışında iki önemli nehir daha bulunur. Khabour (Habur) ve Mygdonius (Hirmas). İlk olarak daha büyük bir nehir olduğu ve Hirmas'ı da kapsadığı için Habur nehrinden bahsedelim. Habur Nehri, I. Tiglath-pilaser (MÖ. 1120-110)'ın çiviyazısı belgelerinde ve Asur-Nazirpal (MÖ. 885-860) açıkça isimlendirilir. Son kralın ifadelerinden o sırada nehrin birkaç ağızdan Fırat'a döküldüğü gözüküyor. Ayrıca III. Thelgath-pilaser'in İsrail'in transjordanic kabilelerini Habur çevresine sürgüne gönderdiğinden söz edilir¹²⁷. Bu nehir, sonraki dönemlerde İran-Roma savaşlarında da önemini yitirmedi ve Gibbon'un söylediğine göre, 303 Barışı uyarınca iki büyük imparatorluk arasında sınır kabul edildi¹²⁸.

Strabo'nun kente yakın civarda bulunan nehirlerle ilgili verdiği bilgiye göre, Fırat ve Dicle arasında Basileos (Hükümdar Nehri) Anthemusia yakınında olup bir diğer ismi Aborrhas (Habur)'tır. Fırat Mezopotamya'da bir yer olan *Anthemusia*'yı geçer¹²⁹. Habur, Massius dağının güneyinden gelen suları toplar ve Sincar bölgesinin dağ kolundan çıkar. Bu nehir, güneydoğuya doğru akar ve Masius dağından gelen Nusaybin

¹²⁵ Th. Marga, **The Book of Governors**, II, s. 37, not 2. Geniş bilgi için Bkz. Efravm Barsavm, **Zihniyetlerin Bahçesinde Deyruzzafaran Manastırı'nın Tarihi ve Mardin Abraşiyesi İle Manastırlarının Özet Tarihi**, (çev. G. Akyüz), İstanbul, 2006, s. 11.

¹²⁶ Sozomen **A History of The Church in Nine Books From AD 324 to AD 440**, (İng. çev. S. Bangster), London, 1846, s. 299.

¹²⁷ E. F. Gigot, "Habor", **Cath. Encyc.**, vol. VII, New York, 1913, s. 103.

¹²⁸ Gibbon, **Roman Empire**, I, s. 422.

¹²⁹ Strabo, **Geography**, III, s. 158.

nehriyle birleşir. Her iki nehrin dalları çok sayıda nehir tarafından biçimlendirilir¹³⁰. Böylece Habur nehri, Dicle'ye yakın bir yerden doğarak Nusaybin'in aşağısındaki Hirmas nehriyle biraz daha yükselir. Sincar'ın duvarları altından geçerek Circessium (Kirkisya)'da Fırat'a katılır¹³¹.

Hirmas isminin kaynağı bilinmiyor. Habur'un bir kolu olup şehir içinden akan bu nehre Asurlular *Harmiş*, Grekler *Mygdonia*, Süryaniler *Nehir Mesa* veya *Mashi*, Araplar ise *Hirmas* adını vermişlerdi¹³². Grek coğrafyacılar bu nehri hem Saocaras hem de Mygdonius olarak adlandırırlar. Habur, ismini günümüze kadar muhafaza etmesine rağmen Nusaybin nehri Hirmas bugün genellikle Çağçağ (Jerujer) olarak bilinir¹³³. Masius Dağı'ndan doğan bu nehir aynı zamanda uçsuz bucaksız verimli topraklar için zenginlik ve refah kaynağı idi. Bundan dolayı, bölgeyi gezen birçok İslam seyyahının şehirde meyve bahçelerinin ve bostanların çokluğunu şehrin içinden akan suya bağlaması boşuna değildir¹³⁴. Kentin bu özelliği daha asırlar öncesinde Efraim'in: *Nusaybin suların üzerine kuruludur. Sular gizli ve aşikârdır. Canlı dereleler onun içindedir* şeklindeki dizeleriyle ifade edilmiştir¹³⁵.

İbn Cübeyr'in ifadesiyle, Hirmas nehri, kentin etrafında bir bilezik gibi şehri sararak akmakta, halkın *Balusa* adını verdiği dağdan gelen bu suyla pek çok bostan ve tarla sulanmakta ve hatta saraylara dahi bu su verilmektedir. Nehrin bir kolu şehrin içine girmekte, caddelerin ve evlerin ortasından akmakta, kentin en büyük camii avlusunun ortasından geçerek iki havuza boşalmaktadır. Nehrin iki yanında gölgesi suya vuran bahçeler vardır¹³⁶. İbn Battuta da bu nehir ile ilgili olarak aşağı yukarı aynı şeyleri yazıyor: Seyyah, şehre yakın bir dağdan çıkarak kenti bir çember gibi kuşatan bu

¹³⁰ Rawlinson, *Seven Monarchies*, I, s. 125; Kinneir, *Geographical Memoir*, s. 244; Gigot, "Habor", *Cath. Encyc.*, VII, s. 103.

¹³¹ Gibbon, *Roman Empire*, I, s. 422; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 680-681; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 325; Emil G. H. Krealing, *Aram and Israel or The Aramaens in Syria and Mesopotamia*, New York, 1918, s. 7; "Mesopotamia", *Encyc. Metr.*, XXII, s. 118.

¹³² İbnu'l Erzak, *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, (çev. M. E. Bozarslan), c. I, İstanbul, 1990, s. 192; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 87, 94; Kiepert, *Ancient Geography*, s. 95. Nehrin ismi, bazı kaynaklarda Nehr al Hualı olarak da geçer. Bkz. D'Anville, *Ancient Geography*, s. 434; Kinneir, *Geographical Memoir*, s. 244; Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, s. 28.

¹³³ İbn Serapion, "Description Mesopotamia", *JRAS*, s. 60, not 7; William Francis Ainsworth, *Travels And Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol. II, London 1842, s. 118; Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 93.

¹³⁴ İbn Khordadbi, *Mesalik*, s. 172; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", *Encyc. Isl.*, VII, s. 983; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I*, s. 141.

¹³⁵ Ephraim, "Hymns And Homilies", (İng. çev. J. Gwyn), *Sel. Libr.*, vol. XIII, New York, 1898, s. 181, (Ağt XIII.18).

¹³⁶ İbn Jubayr, *Travels*, s. 239-240; İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, s. 175; Aydın vd., *Mardin*, s. 103; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I*, s. 151-152.

nehir, pek çok kollara ayrılarak bahçeleri suladığını ve hatta kentteki her evden geçtiğini ve en son büyük caminin ortasından geçerek, biri avlunun kalbinde, diğeri doğu kapısı yakınında bulunan iki sarnıca döküldüğünü yazıyor¹³⁷. Danville'in verdiği bilgiye göre, *Mygdonius Flavius* adı verilen bu nehir dağlardan gelen çok sayıda derenin biçimlendirdiği bir nehirdir ki şimdiki ismi Hermas ya da Nahr al Hualî'dir ve Sincar üzerinden geçerek al-Nahrayn adı verilen yerde Habur ile birleşir¹³⁸.

Hirmas'ın kaynağında Nusaybin'in çevresi ve bahçeleri sulanır. Ekili arazilerden ayrılarak düz araziye geçer burada Resu'l Ayn çevresini sulayan Habur ile karşılaşır ve Habur suyu Hirmas ile birleşerek bir düzlüğe akan tek bir ırmak olur. Nehir, Nusaybin'in yıkık surlarını yıkadıktan sonra Sincar Dağı'nın alt kısmını çevreler ve kısa fakat hızlı bir akışın sonunda Habur'a dökülür. Böylece Habur'a katılan Hirmas'tır. Bu tek nehir birleşik nehirler tarafından biçimlendirilerek Karkisya'nın uzandığı çevreyi sular ve son olarak Karkisya'ya yakın doğu kısmı üzerinden Fırat'a akar¹³⁹. Böylece, Mezopotamya'da çıkan bu iki önemli göl, nihayetinde Karkisya'da birleşerek Fırat'a bağlanır. Bunlardan Habur'un kaynağı kısmen Resu'l Ayn'a yakın Ayn Zahiriyya adı verilen bir yerdedir. Hirmas ise Masius dağı kökenlidir¹⁴⁰. Abdulgani Efendi'nin yazdığına göre, Nusaybin'in önünden akıp ekinleri sulayarak Habur'a dökülen bu nehir, Nusaybin'e dört saatlik mesafede bulunan Dalin köyündeki Aksu ve Karasu adı verilen iki kaynaktan çıkıyordu¹⁴¹.

Tarihi Mygdonius (Hirmas) nehri, Sasani kralı II. Şapur'un üçüncü kuşatması sırasında önemli bir rol üstlenir. İlk ve ortaçağ kaynaklarının çoğunda bahsedilen bu kuşatmada II. Şapur, kentin kuşatmacılara geçit vermeyen dayanıklı duvarlarını aşmak için Ermenistan'da karların erime mevsiminde Hirmas nehrini şehre akacak şekilde keserek her köşeye sağlam tümsekler inşa ederek tutuldu ve böylece yapay bir göl oluşturuldu. Bu suni göl üzerinde askerler ve ağır savaş aletleriyle dolu birlikler suya indirildi. Biriken suların baskısı duvarların bir kısmında tahribata yol açtı ve askerler bu

¹³⁷ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 337.

¹³⁸ D'Anville, *Ancient Geography*, s. 434-435.

¹³⁹ İbn Serapion, "Description Mesopotamia", *JRAS*, s. 55-56; D'Anville, *Ancient Geography*, s. 424-425; Kinneir, *Geographical Memoir*, s. 245; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 325.

¹⁴⁰ İbn Serapion, "Description Mesopotamia", *JRAS*, s. 55-56; D'Anville, *Ancient Geography*, s. 424-425; Ainsworth, *Travels and Researches*, II, s. 118; Schmitz, *Ancient Geography*, s. 325; Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, s. 28.

¹⁴¹ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 274.

yıkıntılardan şehre girdi¹⁴². Nusaybin'in üç kuşatmaya dayanan güçlü surlarını yıkabildiğine göre, bu nehrin debisi hayli yüksek olduğu düşünülebilir. Belirli dönemlerde eriyen karların nehrin bu gücüne olan katkısı şüphesiz büyüktü. Abbasiler döneminde gerçekleşen ve kaynaklarda aktarılan bir hadise bu kanaati güçlendiriyor. Buna göre, Yunanlılar zamanında şehri sel felaketlerinden korumak amacıyla inşa edilen taş duvardan yapılmış setin yıkılmasını emreden Halife Mütevekkil, bir süre sonra şehrin sular altında kaldığını görünce eski duvarın derhal tamir edilmesini emreder¹⁴³.

XIX. asırda şehri ziyaret etmiş olan Buckingham'ın yazdığına göre, Hirmas halen önemli bir nehirdir. Kaynağında dökülen birkaçıyla daha da büyür. Kuzeyde tepelerden doğar ve buradan Sincar'ın aşağısındaki Habur'a ulaşınca kadar güneye ve güneydoğuya gider. Bazılarına göre en sonunda Fırat'a katılır. Nehir hızlı, derin ve temizdir, arı ve tatlı olan suyu birkaç çeşit güzel balık, büyük yengeç ve su yılanları bulunur¹⁴⁴.

Yukarıda bahsedilen nehirlerin yanında bugün kurumuş olsa da incelediğimiz dönemde aktif olduğunu kaynakların belirttiği ve üzerine inşa edilen Roma köprülerinden de kolayca anlaşılan *Dara Çay* da bu bölgenin fiziki coğrafyasının unsurları arasında yer alır. Dara'nın VI. yüzyıl başlarında bir istihkâm şehri olarak Ammodis'e tercih edilmesinin en önemli sebebi olan bu çay, kuzeyde Mardin'in dağlık bölgelerinden gelmekte, köyün içerisinden geçerek ovada, güneye doğru uzaklaşmaktadır¹⁴⁵. Procopius'un söylemine göre bu dere, iç ve dış duvar arasında Aziz Barholomew Kilisesi'ne yakın kuzeyden akmaktaydı ve imparator Justinian döneminde şehrin içerisine gelen suyu depolamak için sarnıçlar yapıldı¹⁴⁶.

¹⁴² Ephraemi Syri, **Carmina Nisibena**, s. 79-80; Theodoret, **History of the Church**, s. 123-125; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 134-135; amlf., **Muhtasar**, s. 80; M. Yamauchi, "God And Shah: Church and State in Sasanid Persia" **Fides et Historia**, Summer, 1998, 30, Sayı. 2, s. 91; H. M. Eliot, **Biographical Index to the Historians of Muhammedan India, (General Histories)**, vol. I, Calcutta, 1849, s. 164.

¹⁴³ Strange, **Eastern Caliphate**, s. 97.

¹⁴⁴ Buckingham, **Travels**, s. 251.

¹⁴⁵ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 149. Ayrıca bkz. Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 391-392.

¹⁴⁶ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 149.

Dara (Anastasiapolis) Antik Şehri

Nusaybin şehrinin Bizans dönemiyle ilgili herhangi bir alanda yapılacak araştırma Dara şehrinden bağımsız olamaz. Mezopotamya'nın kuzeyinde Nusaybin'e yakın noktada bulunan bu şehir, VI. yüzyılın başlarında bir istihkâm şehri olarak Perslilerin elinde bulunan Nusaybin'e alternatif olarak kurulmasından itibaren Bizans İmparatorluğu'nun sınır güvenliği adına çok önemli görevleri yüklendi. Bizans Tarihi kaynaklarında Dara, 530 yılında Belisarius'un 40 bin kişilik Pers ordusuna karşı yapılan muhteşem savunması vesilesiyle anılır. Sonraki yıl Romalılar ileri karakolların güvenliğini elde ettiler¹⁴⁷. Dara şehri, bu tarihten XII. yüzyıldaki sükûtuna kadar Nusaybin ile ortak tarihi paylaştı. Dolayısıyla Dara şehri, özellikle Bizans hâkimiyeti döneminde dönemin kaynaklarında verilen bilgilerle de sabit olduğu üzere siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve mimari açıdan Nusaybin'e tabidir ve tarihi açıdan onunla bir bütünlük arz eder.

Dara, Nusaybin'in 18 km kuzeybatısı ve bugünkü Nusaybin Mardin yolunun kuzeyindeki Mezopotamya düzlüğünün kenarındaki Sasani sınırına 5 km mesafeye yerleşir. Kent üç tepe üzerine yerleşir ve Tur Abidin platosunun ana uçurumundan alçak zeminin dar şeridi tarafından kuşatılır. Merkezden (Habur'un kolu olan) Kordis'e 5 km mesafede çıkan Daraçay akar¹⁴⁸. Burası Nusaybin'den 98 stadia ve Yukarı Mezopotamya'daki Sasani bölgesinden yalnızca 28 stadia mesafede bir Bizans ticaret ve istihkâm şehriydi¹⁴⁹.

Bizans imparatoru Anastasius tarafından bir ordugâh şehri olarak tahkim edilmekle birlikte Dara'nın kuruluşu bundan çok eskilere uzanır. Daha eski tarihi karanlıktır; kuruluş aşamasında yerinde ancak köy niteliğinde bir küçük yerleşme bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁰. Evagrius, Agapius ve Ebu'l Ferec gibi kilise tarihçileri, burayı Pers kralı Darius'un Büyük İskender'e karşı yaptığı savaşında maktul düştüğü yer olarak belirtirler¹⁵¹.

¹⁴⁷ Parry, *Syrian Monastery*, s. 161.

¹⁴⁸ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 149.

¹⁴⁹ Michael Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, vol. VI, New York, 1993, s. 671.

¹⁵⁰ Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 671; Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391.

¹⁵¹ Evagrius, *History of the Church, (431-594)*, London, 1854, s. 376; Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, vol. VIII, Paris, 1912, s. 423; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 151.

Persli tarihçiler ise, kentin kuruluşunu 286'da Ermenistan kralı olan ve 296'da Pers boyunduruğundan kurtaran Arsaces Tridates'e atfederler¹⁵². Pers tarihçisi P. M. Sykes'in belirttiğine göre, Tridates, Parthian şehirlerini güçlendirdi ve merkez olarak yeni bir yer seçti. Bu Zapovortenan (Zapaortenon) veya Apovera adı verilen alanda bulundu. Buranın etrafı verimli bir ova ve dik kayalarla çevriliydi. Bitişğinde kalan ağaçlar, dereler ve nihayet bereketli toprak vardı. Bu şehir sonradan Dareium olarak bilinen Tridates tarafından Dara olarak isimlendirildi¹⁵³.

Dara, aşağıda ayrıntılarıyla bahsedeceğimiz üzere Bizans imparatoru Anastasius tarafından Sasani hükümdarı Kawad ile imzalanan barış antlaşmasına aykırı olarak MS. 507 yılında Roma imparatoru Anastasius (491-518)'un iradesiyle ve Sasani tehlikesine karşı imparatorluğun doğu sınırını koruyucu düzenleme stratejisi içerisinde kurulmuş bir *Garnizon Şehir*'dir. Yeni garnizon şehir, Roma ve Sasani teritoryumları arasında devamlı el değiştiren Nisibis (Nusaybin) ve platonun güçlü koruyucularından Amida (Diyarbakır) arasındaki önemli bir gediği kapatmakla görevliydi¹⁵⁴. Bu bağlamda Dara, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını savunan militer karakterdeki şehirlerin ve askeri kastellerin oluşturduğu *Limes* (Sınır Kalesi) zinciri içerisinde yer almaktaydı¹⁵⁵. Burası Justinian döneminde Mezopotamya üzerinde Bizans komutanlarına bir üs olarak hizmet ettiğinde daha da güçlendirildi ve geliştirildi. Dara, bu yüzden I. Hüsrev ile Bizanslılar arasındaki savaşlarda Sasani ordusunun odak noktalarından biriydi¹⁵⁶.

573'te zaptından sonra Dara Pers kontrolünde kaldı. Görüşmelerle ya da güçle geri kazanılamadı. Ta ki Behram'ın tahtı gasp etmesinden sonra 591'de II. Hüsrev'e verilen desteğe karşılık Romalıları iade edilmesine kadar. Bundan 13 yıl sonra Pers ordusu tüm özenli makineleriyle bir kez daha Dara kapısı önündeydi ve 606 yılında şehri 18 aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirdiklerinde duvarları yıkmaya giriştiler. Dara, imparator Heraclius'un muzaffer seferleri boyunca 620'lerde bir kez daha el değiştirdi, fakat İyad b. Ganem komutasındaki Arap ordusu 639'da Mezopotamya'daki tüm Roma topraklarıyla birlikte burayı da aldı¹⁵⁷.

¹⁵² George Percy Badger, *Nestorians and Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, vol. I, London, 1852, s. 309; Ainsworth, *Travels and Researches*, II, s. 117; Parry, *Syrian Monastery*, s. 161; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 671.

¹⁵³ Sykes, *History of Persia*, I, s. 334.

¹⁵⁴ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391.

¹⁵⁵ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391.

¹⁵⁶ Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 672; Anthon, *Ancient Medieval Geography*, s. 681.

¹⁵⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 672.

İbn Battuta, XIV. yüzyılda Dara'ya geldiğinde şehir harap ve terk edilmişti. Seyyah, harabenin dışında bir köyde konaklamıştır. Muhtemelen İslam döneminde bölgedeki askeri işlevini kaybettikten sonra Dara'daki şehir hayatı sona erdi. Tersine Edessa ve Nusaybin gibi şehirler ortaçağdan günümüze kadar şehir merkezleri olmaya devam etti. Son günlerde Dara ismi, VI. yüzyıl kalelerini içeren dağınık küçük bir köy (Oğuz Köyü) tarafından korunur¹⁵⁸. Bugün yaklaşık 2 bin nüfuslu olan bu yerleşme bütünüyle antik kentin üzerinde yer almaktadır. Son çeyrek yüzyılda tahribatın hızı artmıştır. Köyün fiziksel büyüme ihtiyacı ile sit alanı çelişki içerisinde¹⁵⁹.

Hem klasik arkeolojinin odak noktalarından olmaması, hem de bölgenin iklim koşulları Dara Sit alanının bilimsel incelemesini 1986 yılına kadar ertelemiştir. 1986 yılından beri T.C. Kültür Bakanlığı Dara Sit alanını bilimsel çalışmalara açmıştır. Bu şekilde Dara'da ilk kapsamlı çalışmalar başlatılmıştır¹⁶⁰.

B. İLKÇAĞ MEDENİYETLERİ DÖNEMİ

Nusaybin ve çevresindeki geniş bölge, Bizans egemenliğinden çok önceki zamanlarda da imparatorluklar açısından önem arz eden bir coğrafya olmuş ve bugün kent ile ilgili ilk bulgular Asurlular zamanına kadar uzanmıştır. Dolayısıyla araştırma konumuzun esas dönemini kapsayan Nusaybin'in Bizans İmparatorluğu dönemindeki siyasi tarihine geçmeden önce, konunun bir bütün olarak anlaşılması için ilkçağ dönemi ile ilgili kısa bilgi vermek istiyoruz. Yukarıda birçok ortaçağ kaynağının, Nusaybin'in Nemrut tarafından Akhar (Akkad) adıyla kurulduğu konusunda hemfikir olduğunu belirtmiştik¹⁶¹. Tarihte ilk kez Asur dönemi kitabelerinde Na-si-bi-na (kök NSB) "Sütun" anlamda anılan Nusaybin, söz konusu dönemde burada basılan sikkelerde de adı geçen bir yerleşim yeri¹⁶².

Kentin güneyindeki Çağçağ vadisi üzerinde bulunan ve MÖ III. bin yıla ait olduğu düşünülen höyük, aslında bu yerleşim yerinin geçmişinin sanılandan daha

¹⁵⁸ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 672; Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391-392.

¹⁵⁹ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 392.

¹⁶⁰ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 392.

¹⁶¹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 75; amlf., *Muhtasar*, s. 12; Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, V, s. 631.

¹⁶² Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

eskilere dayandığını gösteriyor¹⁶³. Girnavaz* adı verilen bu höyük üzerinde 1980 yılından itibaren yapılan araştırmalar sırasında toplanan yüzey buluntuları sayesinde Girnavaz'ın Yeni Asur devrinden itibaren Geç Uruk çağına kadar sürekli olarak iskân edildiği anlaşılmıştır. Kazılar sonucunda ele geçirilen arkeolojik buluntular, MÖ. I. bin başı özelliklerini ihtiva etmektedir¹⁶⁴.

Asur kaynaklarında sık sık adı geçen Nabula, modern batılı tarihçiler tarafından eski Babil belgelerinde yer alan Nawala ile bir tutulmakta ve coğrafi konumu büyük bir titizlikle tanımlanmaktadır. Mari arşivinde ve hatta Mısır'da önemle zikredilen Nabula/Nawala için en kuvvetli aday olarak Girnavaz üzerinde durulmaktadır¹⁶⁵. Ayrıca, modern araştırmacıların Girnavaz'da 1986 yılı kazılarında ele geçen bir Asur tabletinde adı geçen Urraka şehrinin Nasibina'ya bir günlük mesafede Kral Yolu'nun batı istikametinde bir istasyon olduğu tahmin edilmektedir. 1987 yılında bulunan bir diğer tablette adı geçen "Yataya Ülkesi" tabirinin ise, Midyat kentinin eski ismi olduğu yönündeki tahminler Nusaybin ve yakın çevresinin Asur yerleşimleri açısından önemini göstermektedir¹⁶⁶.

MÖ. 1190'da Anadolu'dan gelen ve Masıkı denilen Ari bir ırk, Mardin'e kadar gelerek buraya hâkim olmuş, fakat altmış yıl sonra Asur kralı I. Tıglatpalasır Sincar, Nusaybin ve Mardin'den geçerek onların yirmi bin kişilik ordularını mağlup etmiş ve bölgeye tekrar egemen olmuştur¹⁶⁷. MÖ. I. bin yılının başlarına gelindiğinde, bölgede muhtemelen Asurluların egemen olduğu sırada Aramiler, Yukarı Mezopotamya'yı istila ederek Fırat kavsinin her iki tarafına yerleştiler ve burada bir ucu Belih suyuna uzanan Bit-Adini Krallığı'nı tesis ettiler. Bu dönemde Nusaybin de Arami devletinin önde gelen kalelerinden biriydi¹⁶⁸.

Asurlular, kısa bir bocalamadan sonra, II. Asur-dan zamanından itibaren bölgeye yeniden akınlar düzenlemeye başladı. Onun halefi II. Adad-nirari (MÖ 911-891)

¹⁶³ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 99; Hayat Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 131; Aydın vd., **Mardin**, s. 33, 41.

* Girnavaz Höyüğü, Nusaybin'in 4-5 km kuzey sınırında Çağçağ Nehri'nin oluşturduğu vadinin girişinde yer almakta ve daha çok güney-kuzey istikametinde uzanmaktadır. Girnavaz, daha önceki yıllarda Avusturyalı bilim adamları tarafından da incelenmiş ve özellikle Huri-Mittani kültürü açısından önemi vurgulanmıştır. Bkz. "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 132.

¹⁶⁴ Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 131-132, 135.

¹⁶⁵ Erkanal, "1983 Girnavaz Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 121.

¹⁶⁶ Erkanal, "1986 Girnavaz Kazıları", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 364-365; amlf., "1987 Girnavaz Kazıları", **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 279-280.

¹⁶⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, I, s. 430; Hanna Dolapönü, **Tarihte Mardin (İtr el-Nardin fi Tarih Merdin)**, İstanbul, 1972, s. 22-23.

¹⁶⁸ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 8; Aydın vd., **Mardin**, s. 33, 41. Konuyla ilgili geniş ve toplu bilgi için bkz. Hayat Erkanal, "Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 1-13.

babasının izini takiple 901-896 yılları arasında her sene Tur Abidin bölgesindeki Aramilere seferler düzenledi. MÖ. 899-897 yıllarında Adad-nirari, Nusaybin'i kuşattı, o şehrin çevresinde bir hendek kazmıştı ve yedi ordugâh kurmuştu. Şehir tam zamanında zapt edildi ve Nusaybin ve çevresi Asur topraklarına katıldı¹⁶⁹. Onun oğlu II. Tukulti-ninurta, 885 yılında Aramileri vergiye bağlamış ve ertesi yıl Nusaybin'e kadar gelmiştir. Sonraki Asur kralları zamanında da bölge üzerine yapılan Asur seferlerine rağmen, Fırat kavsının iki tarafına hâkim bulunan Bit-Adini devleti, III. Salmanasar (MÖ.859-824) tarafından Asurlulara bağlı bir eyalet haline getirilinceye kadar varlığını sürdürdü¹⁷⁰. Bu arada, Asur Devleti'nin duraklama dönemine girdiği süreçte, bağımsızlığını elde eden valilerinden biri de Nusaybin valisi Bel Harran-bel Usur olmuştur¹⁷¹. Asur kralı III. Salmanasar hâkimiyetinin sonlarında Nusaybin isyanla ayaklandı. Bununla birlikte kralın kuklası olan vali ona sadık kaldı. Asurîlerin Babillerle savaştığı dönemde Nusaybin ismi kaybolur¹⁷². Sonraki dönemlerde bölgede adlarından söz ettirmeye başlayan Babil ve Medlerin, Asur imparatorluğunu birlikte yıktıkları süreçte Nusaybin şehri, MÖ. 612 senesinde Asurluların onlara karşı son savaşları vesilesiyle de zikredilmektedir¹⁷³. Yeni Babil Devleti'nin kurulmasıyla Nusaybin bu devlete tabii bir duruma gelir¹⁷⁴. Bilahare, Hitit devletinin de ikbal devrinde Nusaybin'e hâkim olduğunu, burada Hitit devrine ait eserlerin de bulunmuş olmasından anlıyoruz¹⁷⁵.

Asur hâkimiyetinin sona ermesinin ardından, önce Medlerin, daha sonra Perslerin hâkimiyeti altında kalan bölge, Perslerin bütün Ön Asya'ya hâkim bir devlet kurmalarıyla iki asrı aşan bir müddet için tarihin karanlıklarına gömüldü. Fakat daha sonra MÖ III. yüzyıl ortalarında Büyük İskender'in seferleriyle tekrar adından söz ettirmeye başladı. Büyük İskender, Perslere karşı düzenlediği seferini Zeugma'dan değil, Belih Irmağı ve Cüllab deresini takip yoluyla Nusaybin üzerinden yürüttü¹⁷⁶ ve

¹⁶⁹ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 8-9; Ute Possekel, "Evidence of Greek Philosophical Concepts in the Writings of Ephrem the Syrian", **CSCO**, vol. 102, Louvain, 1999, s. 15.

¹⁷⁰ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 8-9.

¹⁷¹ Firuzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1991, s. 251.

¹⁷² Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁷³ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 11, not 1; Aydın vd., **Mardin**, s. 55; Tuncel, "Nusaybin", **DİA**, XXXIII, s. 269.

¹⁷⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁷⁵ Kınal, **Anadolu Tarihi**, s. 169. 2008 yılında Mardin Nusaybin karayolu üzerinde bir antikacının arabasında illegal bir şekilde elde edilmiş nesneler arasında Hitit Hiyeroglifli bir mührü de rastlanmıştır. Buluntu yeri belirsiz olan bu mührü, Hitit mührü sanatının nadir örneklerinden biri olarak Mardin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Bkz. Ali Dinçol-Nihat Erdoğan, "Mardin Müzesi'nden Hiyeroglifli Bir Hitit Mührü", **Colloquium Anatolicum (Anadolu Sohbetleri) IX, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2010, s. 271-272.

¹⁷⁶ Segal, **Edessa**, s. 34, not 14; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 12.

onun (MÖ 331'deki) Gaugemela'daki zaferlerinden sonra kent Greklerin hâkimiyeti altına girdi. Önce Suriye satraplığına yeniden bağlandı. Sonra yeni Mezopotamya satraplığının bir parçası oldu¹⁷⁷.

İskender'in, bu büyük ele geçirme hareketinden sonra, generalleri bu parçalanmış olan krallığın mirasçıları haline geldiler. Bunlardan Selevkos, Suriye, Mezopotamya ve İran coğrafyasını ele geçirerek aslan payını elde etti¹⁷⁸.

Selevkos kralları arasında tarihi kaynaklarda ismi en çok Nusaybin ile anılan kral şüphesiz IV. Antiochus olmuştur. Bu Selevkos kralının MÖ II. yüzyıl ortalarında bu kente koloni statüsü bahşederek kendi ismine izafeten *Antiochia Mygdonia* ismini verdiğini ve bu isimle anılan ve kendi portresinin yer aldığı paraları bastırdığını biliyoruz¹⁷⁹. Fakat Selevkoslar bu büyük coğrafyayı güçle yönetmeye kalkıştılar ve kendi hanedanları da yıkıcı şiddetle istila edildi ve MÖ. III. yüzyılın ortalarında Selevkos İmparatorluğu isyanlar sonucunda ortadan kalktı¹⁸⁰.

MÖ. 137 yılından kısa bir süre sonra Mezopotamya'nın tamamı Partların (Arsakid) eline geçmiş, fakat çok geçmeden (MÖ. 132) bölgede 347 yıl sürecek olan Edessa (Urfa) merkezli küçük Osrhoene krallığı kurulmuştur¹⁸¹. Bu krallığın kurulmasıyla önceleri genel olarak Mezopotamya'ya dair verilen haberlerin yavaş yavaş Nusaybin lehine derinleştiği dikkat çekiyor¹⁸². Procopius'un kendi yaşadığı dönemden önceki asırlara yönelik verdiği kısa bilgiye göre, Edessa merkezli olan Osrhoene Devleti'nin kralı Osroes, bu dönemde Perslilerle ittifak halindeydi¹⁸³.

Ermeni tarihçiler Osrhoene krallığının, Nusaybin (Metsbin)'den gelen Arşam oğlu Abgar'ın halefleri tarafından kurulduğunu ve başkenti de Nusaybin'den buraya naklettiklerini iddia etmek suretiyle Edessa krallarının, aslında daha önce Nusaybin'de oturan Ermeni kralları olduğunu öne sürmektedir¹⁸⁴. Nusaybin'in, Ermenilerce ilk olarak ne zaman ele geçirildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ermeni kaynaklarına göre Arsaces VII. Phraates, Antiochus VII Sidates'i MÖ. 129 yılında

¹⁷⁷ Possekkel, "Greek Philosophical Concepts", *CSCO*, 102, s. 15; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*; Tuncel, "Nusaybin, *DİA*, XXXIII, s. 269.

¹⁷⁸ Yamauchi, "God And Shah", *Fides et Historia*, s. 81.

¹⁷⁹ Possekkel, "Greek Philosophical Concepts", *CSCO*, 102, s. 15; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

¹⁸⁰ Yamauchi, "God And Shah", *Fides et Historia*, s. 81.

¹⁸¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 13-14; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10. Bundan kısa bir süre sonra MÖ 128'de İskitler el-Cezire bölgesine bir akın düzenlediler. Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 17.

¹⁸² Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10.

¹⁸³ Procopius, *Wars*, I, s. 151-153.

¹⁸⁴ Segal, *Edessa*, s. 47. Bununla birlikte, gerek isimlerinin şekilleri ve gerekse eski müelliflerin bunları daima Arab olarak kaydetmesi, Osrhoene hanedanı mensuplarının Arap kabul edilmesi için yeterli sebeplerdir. Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 16, not 1.

öldürdükten sonra kardeşi Valarshak'ı Ermenistan tahtına oturttu ve Nusaybin'i onun merkezi yaptı. Ayrıca ona Suriye ve Anadolu'daki önemli bölgeleri de verdi. 22 yıllık hâkimiyet krallığı Kafkas (Caucasus)'tan Nusaybin ve Hazar'dan (Caspian) Akdeniz'e kadar ulaşan bu prence bağlandı. Onun yerine geçen Arshag (Arsaces) 13 yıl hüküm sürdü. O da babası gibi savaşçıydı ve Pontus halkıyla savaştı. Ölümünde tahtı oğlu Ardashes'e verildi¹⁸⁵. Bununla birlikte çiviyazısı astroloji ile ilgili bir metin Nusaybin'i MÖ. 112 yılında Partların merkezi olarak gösterir. Bazı kaynaklara göre ise Ermenistan hükümdarı Tigran MÖ. 88-86 yılları arasında, evvelce kendi elinde bulunan şehri işgal etmiş olan Partlardan geri almış ve Nusaybin, MÖ. II. asır ortalarından miladi asır başlarına kadar Arşakuni krallarının ve daha sonra Kral Sanatrug'un payitahtı olmuştur¹⁸⁶.

Böylece, Parthia'da Mihridates'in ölümünden sonraki karışıklık dönemini fırsat bilen Tigranes, Ermenistan'ı Sophane'nin zaptıyla birleştirerek 70 vadiyi geri kazanmış ve Gordiyene, Adiabene ve Nusaybin'i alarak Mezopotamya sınırlarını Sincar'ın güneyine getirmişti¹⁸⁷. Kentin bu tarihlerde ele geçirildiği bilgisi Cassius Dio tarafından da teyit ediliyor. Bu yazar, Tigran'ın burayı Partlılardan alarak kendi hazinelerini ve diğer değerli servetini bu kente yerleştirdiğini ve kardeşini buranın koruması için görevlendirdiğini yazıyor¹⁸⁸.

C. ROMA VE PART İMPARATORLUKLARI DÖNEMİ

Roma ve Part imparatorlukları var oldukları dönemde dünyanın en güçlü iki devletleriydi. İki tarafın da dünya egemenliğini kurmak sevdası ve rekabeti, onların birbirlerine olan düşmanlıklarını körüklemişti. Bu düşmanlık Büyük İskender zamanından, İslami devirlerdeki Romalıların zamanına kadar devam etti¹⁸⁹. Romalılar için Partlılar, doğu sınırındaki ciddi bir rakip ve tehlike olarak görülürken, Partlılar için Romalılar, batıya doğru ilerleme ve bir dünya imparatorluğu kurma düşünceleri önündeki en güçlü engeldi. Bu iki güçlü devletin kozlarını paylaştıkları bölge ise haliyle Mezopotamya coğrafyası oldu. Nusaybin, Mezopotamya'da yürütülen bu savaşların

¹⁸⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 73; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl²**, VII, s. 983.

¹⁸⁶ Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl²**, VII, s. 983; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 17; Aydın vd., **Mardin**, s. 47.

¹⁸⁷ W. W. Tarn, "Parthia", **CAH, (The Roman Republic 133-44 BC)**, vol. IX, Cambridge, 1932, s. 603; Fyfe, **Ancient Iran**, s. 215.

¹⁸⁸ Cassius Dio, **Dio's Rome**, II, s. 6.

¹⁸⁹ Zeydan, **İslam Uygarlıkları**, s. 71.

buluşma noktası olarak, çoğu zaman iki büyük düşman arasında sınır şehri olmasından dolayı her iki tarafın düşmanlarına karşı yürüttüğü savaşın en önemli idari ve askeri merkezi haline geldi¹⁹⁰ ve Partlıların halefi olan Sasaniler ile Romalıların halefi olan Bizanslılar döneminde de bu önemini sürdürdü.

Yukarıda bahsettiğimiz Büyük İskender'in seferinden sonra, Mezopotamya coğrafyası tümüyle Romalıların eline geçmiş, İskender'in ölümünü müteakip burada Selevkos devleti inkişaf etmişti. Selevkosların yıkılmasından sonra ise Edessa merkezli Osrhone Krallığı bölgeye hâkim olmuştu. Roma ve Part imparatorlukları açısından bu krallık önemliydi. Çünkü bu coğrafya üzerinde yürütülen büyük savaş için anahtar bir rol üstlenmişti. Bu sebeple her iki imparatorluk Osrhoene krallarını yanlarına çekmeye çalıştılar.

Genel olarak ünlü Nisibis kenti, Lucullus zamanından imparatorluğun çöküşüne kadar doğunun en dayanıklı kalesi olarak Romalılar tarafından önem verilen bir şehir olmuştur¹⁹¹. Romalıların Nusaybin'e karşı ilk hareketleri General Lucullus zamanında (MÖ. 68) yılına tarihlenir. Bundan sonraki zamanlarda Nusaybin, belirli aralıklarla ve çoğu zaman başa geçen imparatorun ihtirasına bağlı olarak Romalılar tarafından arzu edilen bir kent oldu. Bu bağlamda sırasıyla Trajan (115), Septimus Severus (195), Caracalla (217), Macrinus (217) gibi Roma imparatorları tarafından yönetilen Mezopotamya seferlerinde Nusaybin Romalıların eline geçmişti. Bunlar dışında muhtelif Roma generalleri tarafından yürütülen ve kısmi başarılar elde edilen ya da tümüyle başarısızlıkla sonuçlanan seferler de olmuştu. İmparatorların yürüttüğü Roma seferleri arasında en önemlisi şüphesiz Septimus Severus zamanında yapılan ve kentimize koloni statüsünün bahşedilmesiyle sonuçlanan seferdi. Şimdi Nusaybin bölgesi üzerine gerçekleştirilen yukarıda saydığımız bu seferleri ana kaynaklar ışığında detaylandırmak istiyoruz.

a) Lucullus'un Nusaybin Kuşatması (MÖ. 68)

Romalıların, Nusaybin şehriyle ilk kez olarak MÖ. 68 yılından itibaren ilgilendiğini görüyoruz. Kent bu dönemde Ermeni krallarından Tigran (Tigranes)'ın elinde bulunmaktaydı. Konuyla ilgili ilk ve en değerli bilgileri Roma tarihçisi Cassius

¹⁹⁰ Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*; Elif Keser, *Tur-Abidin, (Süryani-Ortodoks Dini Mimarisi)*, İstanbul, 2002, s. 14.

¹⁹¹ Kinneir, *Geographical Memoir*, s. 260-261.

Dio verir. Onun bu tarihte Romalıların bölgedeki faaliyetine ilişkin günümüze aktardığı bilgi şudur:

Roma generali Lucullus, yaz ayında (MÖ. 68) istekli bir biçimde Nusaybin'e yöneldi, fakat kentin duvarları, büyük kalınlıkta ve iki katlı tuğladan yapıldığından ve arasına derin bir hendek girdiğinden ne yarılabilir, ne de kazılabilir. Kış bastırdığı ve barbarlar daha dikkatsiz davranmaya başladığı zaman General Lucullus "aysız bir gece" için bekledi. Gök gürültüsü ve yağmurdan kaynaklanan şiddetli bir rüzgâr vardı. Düşman tarafından görülmemek için çok azı hariç şehir dışında ve hendek içerisinde kaldılar. O, daha sonra duvarın birçok noktasına hücum etti ve tümsekleri kullanarak zorlanmadan duvara tırmandı ve çok fazla sayıda olmayan nöbetçileri kolayca öldürdü. Lucullus, sonunda Nusaybin'i ele geçirdi, fakat birçok Ermeni bölgesi ve Pontus çevresindeki diğer ülkeleri kaybetti¹⁹².

Nusaybin'in, Lucullus tarafından ele geçirilişini anlatan başka Roma dönemi kaynakları da vardır. Bunlardan Eutropius, Lucullus'un öncelikle Ermenilerin hüküm sürdüğü Tigran'a girdiğini ve burada çok önemli bir şehir olan Tigranocerta'yı aldıktan sonra Nusaybin'e geçtiğini ve bu şehri de ele geçirdiğini yazar¹⁹³. Yine bir diğer tarihçimiz Plutarch ise, Lucullus'un Taurus dağ silsilesi yolunu kullanan ve Dicle'yi geçiren ilk imparator sıfatıyla Nusaybin'e ulaştığını, bu kent ile birlikte Tigranocerta ve Cabira gibi önemli şehirleri ele geçirerek yaktığını kaydediyor¹⁹⁴. Aşağı yukarı aynı bilgiler Festus'un *Breviarum*'unda da yer alır. Buna göre Taurus Dağı silsilesi üzerinde geçen ilk ordu olan Lucullus'un ordusu Seracenlileri yenerek Osrhoene'ye çekilmiş, bilahare Mezopotamya şehri olan Nusaybin, Lucullus tarafından ele geçirilmişti¹⁹⁵.

Bununla birlikte ilk Roma işgali dönemi oldukça kısa sürmüş olmalı. Cassius Dio, MÖ. 67 yılında ordudaki isyan ve huzursuzluğun Nusaybin'e sıçradığından bahsediyor¹⁹⁶. Lucullus Roma'ya çağrıldı ve Mihridates ile ilgili savaşların idaresini Pompey'e bırakıldı¹⁹⁷. Bu tarihten MÖ. 52 yılına kadar kaynaklar, Nusaybin ve

¹⁹² Cassius Dio, *Dio's Rome*, II, s. 6-7.

¹⁹³ Eutropius, *History of Rome*, s. 82.

¹⁹⁴ Plutarch, *Lives*, IV, s. 244, 250-251, 263; Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 80.

¹⁹⁵ Festus, *Breviarum of The Accomplishments of Roman People*, (İng. çev. T. M. Banchich-J. A. Meka), New York, 2001, Bölüm XIV, s. 8-9; Ayrıca bkz. Buckingham, *Travels*, s. 224; John Lindsay, *A View of The History and Coinage of the Parthians*, Cork, 1852, s. 19; Vailhe, "Nisibis", *Cath. Encyc.*, XI, s. 84; Vaux, "Nisibis", *DGRG*, II, s. 440; "Mesopotamia", *Encyc. Metr.*, XXII, s. 119.

¹⁹⁶ Cassius Dio, *Dio's Rome*, II, s. 11; Tarn, "Parthia", *CAH*, IX, s. 603; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

¹⁹⁷ Lindsay, *The History of the Parthians*, s. 19.

çevresinde gelişen herhangi bir olaydan bahsetmiyor. MÖ. 52 tarihinde ise Partlılar Mezopotamya'yı Fırat'ın yukarısına doğru şüphesiz Nusaybin ve Gordyene'yi de içine alacak şekilde istila ettiler, fakat Suneras'ın ölümü bu yılki Suriye istilasını planlarını boşa çıkardı. MÖ. 51'de Pacorus'un emri altındaki Pers ordusu bölgeye girdi¹⁹⁸.

Crassus'un*, Partlılara karşı başarısız seferi sırasında bu ülkede Abgar isminde bir prens görüyoruz¹⁹⁹. Crassus kendini birliklerini desteklemeye mecbur hissetti. Bu yüzden seferlerini Ermenistan'dan değil Mezopotamya'dan başlattı. Daha önceki gibi Fırat'ı aynı noktada ikinci kez geçti. 35 bin kişilik ağır piyade ve 40 bin kişilik hafif piyade ve 4 bin atlı ile Fırat'ı geçti²⁰⁰. Crassus'un yenilgisiyle Nusaybin yeniden Ermeni kralların eline geçti. Sivil savaşlar sırasında işgal edildi. Romalılar onu tekrar geri almayı düşünmedi ve imparatorluğun sınırlarını Fırat kıyılarına çeken imparator Augustus'un politikası Trajan'a kadar haleflerine bir kuraldı. Böylece 150 yıldan fazla Romalılar Nusaybin'i kıskanmadı. Onun Ermeni kralların elinde bulunan havalisi onların vassalıydı ve Adiabene krallarının elindekiler Parthlıların vassalıydı²⁰¹.

Roma dönemi coğrafyacısı Strabo, bu dönemde Fırat ve onun doğu kıyılarının Pers İmparatorluğu'nun sınırları olduğunu, Romalılar ve Arap kabile şeflerinin Fırat'ın bu kıyısını Babylonia'ya kadar işgal ettiğini belirtir ve bu Arap şeflerinden bazılarının kendilerini Partlılara, diğer bazıları bitişik oldukları Romalılara bağladığını belirtmek suretiyle bu tarihlerde bölgenin siyasi tablosu hakkında bilgi sunar²⁰².

Şehir, milattan sonraki ilk yüzyılın ilk on yılında kesin olarak Partların kontrolündeydi. Erken dönem Roma tarihçisi Flavius Josephus'un verdiği bilgiye göre, Part kralı III. Artabanus (MS. 11-38), Nusaybin'i Ermenilerden kopararak miladi 37 yılında tahta oturmasında kendisine yardım ettiği için Adiabene kralı İzates'e hediye etti. Fakat çok geçmeden Artabanus öldü ve tahtını oğlu Bardanes'e terk etti. Bardanes, İzates'e geldi ve onu Romalılara karşı yapacağı savaşlarda ordusuyla kendisine katılması ve ona yardım etmesi konusunda ikna edecekti, fakat onu ikna edemedi²⁰³.

¹⁹⁸ Tarn, "Parthia", **CAH**, IX, s. 612.

* Marcus Licinius Crassus (MÖ.115-53), Roma generali ve politikacısı. Roma tarihindeki en varlıklı adam olarak bahsedilir. MÖ. 53 yılında Parthlı General Spahbod (Surena)'a karşı Harran mağlubiyeti sonrası yenilip öldürüldü.

¹⁹⁹ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 426.

²⁰⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 87-89.

²⁰¹ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 300.

²⁰² Strabo, **Geography**, III, s. 159.

²⁰³ Josephus, **Antiquities**, II, s. 126; Segal, **Edessa**, s. 108; Honigmann, "Nasibin", **IA**, IX, s. 100.

MS. 59 yılında İmparator Nero döneminde (MS. 54-68) kentin bir Roma karargâhı olarak kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur²⁰⁴. MS. 62'deki Partların Curbolo Seferi sırasında burası Partların ya da Adiabenelilerin elindeydi²⁰⁵. Şehir, Curbolo'nun seferi sırasında ön plana çıktı. Fakat bu ikinci Roma işgali de kısa sürmüştü²⁰⁶. Curbolo, Roma bölgesine haksız saldırı konusunda Part kralı Vologeses'i (MS. 50-76) uyarmak ve aksi halde kendisinin de çadırını düşman bölgesinde kuracağını iletmişti. Roma bölük komutanı Casperius, bu iş için elçi seçilerek kralın şehri Nusaybin'de bekledi ve mesajını sert bir biçimde ilettili²⁰⁷.

MS. 62 yılını müteakip seferin sonuçları hemen hemen azametli açılışla karşılık buldu. Bununla birlikte Monoases, Monabazus ile birleşerek Ermenistan'ı işgal etti ve Tigranocerta'ya ilerleyerek burada bulunan Tigran'ı kuşattı. Vologeses aynı zamanda Ermenistan'ı ve Suriye'yi tehdit edebileceği Nusaybin'e kadar ilerledi. Part orduları Tigranocerta üzerinde ciddi bir baskı için yetersiz olduğunu ispatladı. Curbolo'dan elçiler tarafından Nusaybin'de karşılanan Vologeses bir antlaşmaya razı oldu²⁰⁸.

b) Trajan'ın Doğu Seferi ve Nusaybin'i Ele Geçirmesi(MS. 115)

Miladi II. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğu'nun yeniden Mezopotamya'nın zaptı ile ilgilendiğini görüyoruz. Nusaybin şehri, Roma imparatoru Trajan (98-117)'in bu seferi sırasında o kadar inatçı bir direnç sergiledi ki, kent ancak uzun bir kuşatma sonunda elde edilebildi²⁰⁹.

Trajan'ın bu seferiyle ilgili en değerli bilgileri kuşkusuz tarihçi Dio Cassius veriyor. Bu yazar, imparatorun, Nusaybin ve Batnae'yi (Suruç) zapt ettikten sonra 114 yılında senato kararıyla *Patricius* mertebesine yükseltildiğini, 115 yılı ilkbaharında Nusaybin'e ilerlediğini yazıyor²¹⁰. Bu arada Dacian Savaşı'ndan ayrılan Roma generali Lusius Quietus da bir kısım orduyla doğuya doğru hareket etmişti. General, Araxes'i geçti ve Antropathene veya Media'yi işgal etti ve önemli bir kale olan ve sahibine

²⁰⁴ Karl Hoeber, "Nero", *Cath. Encyc.*, vol. X, New York, 1913, s. 753.

²⁰⁵ Segal, *Edessa*, s. 108; Honigsmann, "Nasibin", *IA*, IX, s. 100; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.* Bu yıl (MS. 37) bir ara Romalılarında şehir için bir girişimleri oldu. Aydın vd., *Mardin*, s. 48.

²⁰⁶ Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

²⁰⁷ Lindsay, *The History of the Parthians*, s. 85.

²⁰⁸ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 155-156.

²⁰⁹ Graetz, *History of the Jews*, vol. II, Philadelphia, 1902, s. 393; Tuncel, "Nusaybin, *DİA*, XXXIII, s. 269.

²¹⁰ Cassius Dio, *Dio's Rome*, V, s. 200, 203. Ayrıca bkz. Lindsay, *The History of the Parthians*, s. 104; Vailhe, "Nisibis", *Cath. Encyc.*, XI, s. 84; Vaux, "Nisibis", *DGRG*, II, s. 440.

Parthia istilasında önemli avantajlar sağlayan Sincar kalesine baskın yaptı. İmparator Trajan ise Sincar ile Nusaybin arasında, ana ordu ile Lusius Quentittus kıtası arasında iletişim sağlayan bir hat üzerinde bulunan Thebetha kalesini ele geçirdi. Bu arada Trajan, uzun zamandır Parthlılarla ittifakını bitirmeye istekli olan Osrhoene kralı Abgar'ı yağmalamaktan kaçındı ve Abgar bir Roma vassalı oldu²¹¹.

Dönemin kaynaklarında seferin ayrıntılarıyla ilgi bilgi ediniyoruz: Cassius Dio, Roma imparatorunun ordusunu Dicle'ye yönelttiği esnada Parthlıların Dicle geçidini tutmaya hazırlanması üzerine Nusaybin yakınındaki ormanlardan yapmış olduğu botları vagonlarla nehre getirdiğini ve orduyu bu vagonlar üzerinde naklettiğini kaydediyor²¹². Böylece ordu vagonlarla yaklaşık 100 km nehirde taşındı²¹³. Romalıların geçişini engellemenin boş bir uğraş olduğunu gören Parthlılar geri çekildi. Trajan, Part kralı Hüsrev'i kendisiyle antlaşma yapmaya zorladı ve bütün Adiabene ile birlikte Nusaybin de ele geçirilerek Adiabene'de Assyria adı altında üçüncü bir Roma şubesi kuruldu. Trajan Fırat'a döndü. Fakat kısa süre sonra ele geçirilen bölgelerin isyan ettiğini, Roma garnizonlarının kovduğunu ve öldürdüklerini öğrendi²¹⁴.

İsyan onun gerisindeki her yere yayılmıştı. Seleucia, Harta, Nusaybin ve Edessa'da yerliler orduları çıkarmışlardı. Trajan aceleyle geldiği yerlere geri gitmek ve ayaklanmanın yayıldığı bütün yönlerde kontrol etmeleri için generallerini göndermek zorunda kalmıştı²¹⁵. Yahudilerin önemli rol oynadığı bu isyanı bastırmak kolay olmadı. Seleucia, isyancıları ateşe atarak cezalandıran Erucius Clarus ve Julius Alexander tarafından geri kazanıldı. Lucius Quietus, Nusaybin'i geri kazandı ve yağmaladı ve Edessa'yı yaktı. Buna karşı tüm ordusu isyancılar tarafından yok edilen Maximus yenildi ve öldürüldü²¹⁶.

Bu isyanlardan sonra Trajan, ele geçirdiği yerlerdeki nüfusun nasıl ihmal edildiğini algılayarak politikasını değiştirdi. Aşağı Mezopotamya'yı bir Roma prensine

²¹¹ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 426; Buckingham, **Travels**, s. 244; J. B. Bury, **A History of The Roman Empire, From Its Foundation To The Death of Marcus Aurelius, (BC. 27-AD. 180)**, New York, 1893, s. 451.

²¹² Cassius Dio, **Dio's Rome**, V, s. 203.

²¹³ Millar, **The Roman Near East**, s. 101; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 176. Bahsedilen ormanlar şu anda Nusaybin dağının uzandığı Masius Dağı'nın (Tur Abidin) etekleri olmalı. Bkz. Millar, **The Roman Near East**, Aynı yer.

²¹⁴ Cassius Dio, **Dio's Rome**, V, s. 207.

²¹⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 178-179.

²¹⁶ Cassius Dio, **Dio's Rome**, V, s. 207; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 179; Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 105; Thomas Keightley, **History of The Roman Empire, from the Accession of Augustus to the End of the Empire of the West**, (Ed. J. T. Simith), Boston, 1841, s. 171-172; Bury, **Roman Empire, (BC. 27-AD.180)**, s. 452-453; Dolapönü, **Mardin**, s. 28; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 19-20; Segal, **Edessa**, s. 44; E. R. Hayes, **Urfa Akademisi**, (çev. Y. Günenç), İstanbul, 2002, s. 26.

bağlamak yerine, Ermenistan, Yukarı Mezopotamya ve Adiabene (ya da Assyria)'da olduğu gibi yerel bir kral atamaya girişti. Seçilen prens Arsakid hükümdarlık ailesinin üyesi olan bir Parthamaspatēs idi. İmparator Trajan, bir tribün kurduğu Ctesiphon yakınında bir düzlükte kendisinin büyük kahramanlıklarını övdükten sonra kendi elleriyle tacı bu gencin alnına yerleştirdi²¹⁷.

Trajan'ın bütün bu çabalarına rağmen onun yerine geçen Hadrian zamanında Mezopotamya, Roma İmparatorluğu için ilgi çekici bir bölge olmadı. Festus'un verdiği bilgiye göre, Trajan'ın halefi olan Hadrian (117-137), onun başarısını kıskanarak Ermenistan, Mezopotamya, Assyria'yı kendi isteğiyle iade etti ve Perslilerle Romalılar arasında Fırat'ı sınır yapmak istedi²¹⁸. Böylece, Mezopotamya'nın Roma topraklarına katılması adına imparator Trajan'ın gösterdiği bu çabaya karşın onun 117 yılındaki ölümü sonrasında Hadrian, bütün Mezopotamya'yı tahliye ederek Part devletine karşı yeniden Fırat nehrini sınır kabul etmişti. Bundan sonra, kent başarı için Lucius Verius'un Part seferini beklemek zorunda kaldı ve bu zamana kadar Part nüfuzunda kaldı²¹⁹. Lucius Verius'un 163 yılında düzenlediği Part seferi sırasında kent, Romalılar tarafından bir defa daha kuşatıldı ve bu muhasara sırasında şehirde veba çıktı. Partlar, Dicle nehrinin gerisine çekildiler ve bunun üzerine şehir tekrar Roma hakimiyetine geçti²²⁰. Marcus Aurelius (161-180) döneminde şehre bir Roma garnizonu yerleştirildi²²¹. 166 yılında taraflar arasında barış yeniden tesis edildi. Kaynakların hiç bahsetmediği bu barış antlaşmasıyla eski sınırlar Nusaybin şehri ve Sincar dağlarıyla Habur nehri şeklinde çizilerek az da olsa Romalıların lehine düzeltilti²²². Fakat Nusaybin 194 yılında yeniden Osrhoenelilerin kontrolüne geçmişti²²³.

²¹⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 179; Millar, **The Roman Near East**, s. 100.

²¹⁸ Festus, **Breviarium**, Bölüm XIV, s. 8.

²¹⁹ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 300; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 180; Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 105; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 19-20; Segal, **Edessa**, s. 44; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 26; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15.

²²⁰ Bury, **Roman Empire, (BC. 27-AD.180)**, s. 541; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 20.

²²¹ F. Crawford Burkitt, **Early Eastern Christianity St. Margaret's Lectures 1904 on the Syriac Speaking Church**, New York, 1904, s. 8-9.

²²² Fyfe, **Ancient Iran**, s. 243.

²²³ Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 84.

c) Septimus Severus'un Nusaybin'i Ele Geçirmesi (MS. 195-197)

Miladi II. yüzyılın sonlarında, Nusaybin'e koloni statüsü bahşedilmesiyle sonuçlanan Severus'un doğu seferi, Edessa kralının Mezopotamya'da baş gösteren Part yanlısı ayaklanmaya katılıp Roma'ya olan sadakat yeminini bozmasıyla başlar. Osrhoene kralı IX. Abgar, Nusaybin'i kuşatmasında Adiabene hükümdarına katılır²²⁴. Bunun üzerine Septimus Severus, 195 yılının ilkbaharının başlangıcında Suriye'den ayrıldı ve birliklerinin başında Fırat'a ilerledi. Nehri geçerek cesurca Mezopotamya çölüne ilerledi. Hava oldukça sıcaktı ve birlikler susuzluktan korkunç acı çektiler. Fakat sonunda hedefi olan Nusaybin'e ulaştı²²⁵.

Niger ile savaş süresince üç Mezopotamya halkı Roma vassallarının bölgelerini genişletmek için düşündükleri elverişli fırsatı yakalamışlardı. Bunlar Adiabeni, Osrhoeni ve Scenite Araplarıydı. İlk iki halk Nusaybin'i kuşatmaya yeltendiler fakat Severus tarafından gönderilen bir güç onları geri püskürttü. Niger'in ölümü haberi gelince onlar bir elçi göndererek kendilerinin Nusaybin'e karşı hareketlerinin sebebinin onların Severus'un rakibine meylettiği düşüncesiyle kenti cezalandırmak sebebiyle olduğunu söylediler. Bununla birlikte onlar son kazançlarını bırakmaya meyilli olmadıklarını gösterdiler ve ülkelerinde Roma güçlerinin varlığına itirazları arttı. İmparator onların sahtekârlıklarını fark etti ve onların üzerine savaş açtı. Aynı durum Scenite Arapların ile ilgili olarak da söz konusu olmuştu. Onlar bir elçi göndererek o kadar akıl almaz taleplerde bulundular ki, Septimus onları duymayı reddetti. İmparator'un, inançsızlıkları sebebiyle koloni mertebesiyle mükâfatlandığı ve Roma şövalyesinin idari yönetimi altına koyduğu Nusaybin'e ulaşması üzerine savaş başladı²²⁶.

Roma gücünü Mezopotamya'da ilk kez tesis eden Severus, Nusaybin'in kuvvetlendirilmesinden memnun değildi ve kenti bölgenin merkezi yaparak ona *septimia* ismini verdi²²⁷. Ayrıca, Septimus Severus tüm bu karışıklıklar esnasında sadakatlerinden dolayı kentin statüsünü yükselterek ve bir şövalyeyi kente vali olarak

²²⁴ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 110; Platnauer, **Septimus Severus**, s. 94.

²²⁵ Platnauer, **Septimus Severus**, s. 94; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 192; Tuncel, "Nusaybin, **DİA**, XXXIII, s. 269.

²²⁶ Platnauer, **Septimus Severus**, s. 94; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 192; Lieu "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²²⁷ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 192; Millar, **The Roman Near East**, s. 155.

atamak suretiyle Nusaybin halkını ödüllendirdi. Bu döneme ait nümizmatik kanıtlar da şehrin 195-196'ya kadar bir colonia yapıldığını gösterir²²⁸. Bunun yanında bu dönemin tarihçisi Cassius Dio da Lucullus ile ilgili bahsinde onun Tigranlılar üzerine seferinde Nusaybin'i şu sözcüklerle şehri tanıttı: *O, şimdi bize (Romalıları) aittir ve bizimkilerin bir kolonisi olarak düşünüyor*²²⁹.

Severus tüm vaktini Nusaybin'de geçirdi, haziran ayının sonuna doğru bir tarihte Nusaybin'den Avrupa'ya ayrıldı. Roma'da kısa bir süre kaldıktan sonra bir çağrı daha aldı. Partlılar, Dicle'yi geçerek Mezopotamya'yı işgal etmişlerdi. Bir Roma kalesi olarak ilk doğu savaşlarında önemli olan Nusaybin saldırıları hissetti ve kent düşecekti, fakat Laetus'un emri altındaki garnizon tarafından savunma savaşı açıldı. Septimus'un Suriye'ye ulaştığını haber alan Part kralı V. Vologeses, aceleyle Nusaybin kuşatmasını kaldırdı ve tekrar Dicle'yi geçti. İmparator vakit kaybetmeyerek Edessa'ya ilerledi ve Osrhoene kralı Abgar'ın itaatini aldı. Edessa'dan Nusaybin'e hareket etti. Yalnızca düşmanın kaçtığını gördü. O, muhtemelen Mygdonius Nehri'nin Fırat ile kesiştiği antik Kırkamış yakınına kadar takip ederek güneye ilerledi (197 yılı)²³⁰. Severus, müteakip yıllarda (199-200 yılı civarı) Mezopotamya ve başarısız Hatra kuşatmasında Nusaybin'i karargâh olarak kullandı²³¹.

Septimus Severus'un Mezopotamya seferleri, Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığını tesisi yönünde atılmış önemli bir adımlardır. Her şeyden evvel bu seferler, bölgede Roma aleyhine Mezopotamya Arapları tarafından oluşturulan bir ittifakı ve buna bağlı huzursuzluğu ortadan kaldırmıştı. Ayrıca Septimus Severus, Mezopotamya savaşlarında önemli rol üstlenen Osrhoene krallığını da kendi tarafında çekerek Partlılara karşı yürütülecek mücadele için avantaj kazanmıştı.

²²⁸ Platnauer, **Septimus Severus**, s. 94; Keightley, **Roman Empire**, s. 203; Millar, **The Roman Near East**, s. 126; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 983; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 84; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 20; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 319; Segal, **Edessa**, s. 45, 56; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 26; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Aydın vd., **Mardin**, s. 48.

²²⁹ Cassius Dio, **Dio's Rome**, II, s. 6; Keightley, **Roman Empire**, s. 203.

²³⁰ Platnauer, **Septimus Severus**, s. 103, 114-116; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 193; Percy Gardner, "The Parthian Coinage", **The International Numismata Orientalia**, London, 1877, s. 16; E. G. Hardy, "Movements of Roman Legions", **EHR**, vol. II, London, 1887, s. 654-655; amlf., **Studies in Roman History**, London, 1906, s. 233.

²³¹ Platnauer, **Septimus Severus**, s.120-121; Vaux, "Nisibis", **DGRG**, II, s. 440; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.** Hatra Mezopotamya'da Dicle ile Nusaybin arasında antik bir şehir. Bkz. Alexander Macbean, "Hatra", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.

d) Caracalla'nın Doğu Seferi (217)

Septimus Severus'tan sonra Roma tahtına oturan imparator Caracalla (211-217) döneminde Part İmparatorluğu'na karşı yürütülen Doğu Savaşları tüm hızıyla devam etti. Caracalla'nın bu dönemde Partlilerle mücadelesine ilişkin bilgi veren en önemli kaynağımız şüphesiz Antakyalı Herodian'dır. Bu tarihçi, doğu topraklarını zapt ederek *Parthicus* unvanını almaya istekli olan Caracalla'nın Part seferine çıkmadan önce onlara karşı kurduğu bir tuzağı ayrıntılarıyla anlatır. Buna göre Caracalla, Part kralı Artabanus'a zengin hediyelerle bir mektup göndererek kızıyla evlenmek istediğini yazdı şöyle devam etti:

Roma ve Pers imparatorluklarının dünyada en geniş sınırlardadır ve eğer evlilik bağıyla bağlanırlarsa nehir aracılığıyla bölünmeyen rakipsiz bir imparatorluk olacaklardır. Dahası Roma piyadesi mızraklarla yenilmez olacak ve Partliler usta okçularla daha büyük bir güce sahip olacaktır. Bu iki güç birlikte hareket ederek birbirlerini tamamlayacak ve bütün dünya halklarını tek bir taht altında birleştirmek kolay olacaktır²³².

Herodian, başlangıçta bu teklifin barbar kralı tarafından iki halkın geleneklerindeki farklılardan dolayı geri çevirdiğini, fakat bilahare Caracalla'nın ısrarıyla Part kralının ikna olduğunu yazar. Böylece barbarlar Romalıları kabul için hazırlık yaptılar ve sürekli bir barış umuduyla keyiflendiler. Nehirleri karşı koyulmadan geçen Caracalla, barbarların toprağına kendi toprağıymış gibi girdi. İran kralı, imparatoru kabul için beklemeyerek damadına hoş geldin demek için onu şehirden önce düzlükte karşılamaya koyuldu²³³.

Bütün Partliler geleneksel çiçeklerle ve altından çeşitli renklerde süslü elbiselerini giyerek, flüt müziğiyle dans ederek ve davullarla oynayarak durumu kutladılar. Büyük bir Partli kalabalık gelişigüzel damadı görmek için toplandı. O sırada işaret verildi ve Caracalla ordusuna kalabalığa saldırarak kılıçtan geçirmelerini emretti. Bu saldırıyla şaşkına dönen barbarlar döndü ve yaralı olarak kaçtı. Artabanus bir at kaparak özel korumalarıyla taraftarlarıyla kaçtı. Atlarına binme şansı bulamayan Partliler kılıçtan geçirildi, onlar firar edemediler, uzun elbiseleri ayaklarına dolaştığı için düştüler. Doğal olarak bu elbiselerle oklarına ulaşamadılar. Çok sayıda düşman

²³² Herodian, **Roman History**, s. 124-125.

²³³ Herodian, **Roman History**, s. 125-126.

öldürölüp birçok esir alındıktan sonra Caracalla rakip olmaksızın şehirden ilerledi ve yolu üzerindeki bütün şehirleri ve köyleri yakıtı ve askerlerine istedikleri her şeyi almaları konusunda izin verdi. Part İmparatorluğu'nun çoğuna zarar verdikten sonra Mezopotamya'dan çıktı. Oradan Roma senatosuna ve halkına tüm doğuya boyun eğdirdiği ve bölgedeki tüm krallıkları kendisine bağladığı mesajını gönderdi²³⁴.

Bir başka Roma dönemi tarihçisi Cassius Dio da aşağı yukarı aynı olayları teyit eder²³⁵. Böylece Roma imparatoru mutlak bir başarı kazanmış ve Mezopotamya'daki Roma varlığını güçlendirmişti. Bununla birlikte Caracalla'nın halefi döneminde yapılan ve kaybedilen Part savaşıyla Romalıların bu zaferlerinin kısa ömürlü olmasına neden oldu.

e) Macrinus Dönemi Part Savaşları ve Nusaybin Barışı (217)

İmparator Caracalla'nın, adı geçen Mezopotamya seferinde Partlara karşı seferi sırasında Nisan 217'de kendi subayları tarafından öldürölmesinden sonra Roma İmparatorluğu'nun başına Macrinus (217-218) geçti²³⁶. Macrinus, Partlıların yakın olduğu, sınırı geçtikleri ve bir antlaşma imzalanmadıkça savaş riskinin olduğu konusunda bilgilendirildi. Savaşı sevmeyen bu imparator telaşla son seferde alınan esirleri barış fiyatı olarak teklif ederek Part kampına elçiler gönderdi. Artabanus tereddütsüz olarak bu teklifi geri çevirdi, fakat aynı zamanda düşmanın çok istekli olduğu barışın şartları hakkında bilgi edindi. Macrinus sadece esirleri geri vermek değil ayrıca Caracalla'nın harap ettiği bütün şehir ve kaleleri yeniden inşa etmeliydi. Ayrıca kralların mezarına zarar verdiği için tazminat ödemeli ve dahası Mezopotamya'yı Perslilere terk etmeliydi. Roma imparatoru için ilk savaş şansını denemeden bu tür talepleri kabul etmek imkânsızdı. Bu yüzden Macrinus düşüncesini savaşmaktan yana çevirdi. Part prensi, bu arada Nusaybin'e kadar ilerledi ve büyük mücadelenin gerçekleşeceği yer bu şehrin hemen yanındaydı²³⁷. Macrinus, Partlılarla savaştı fakat Part kralı Artabanus tarafından iki kez mağlup edildi²³⁸. Herodian bu imparator dönemindeki çarpışmaları şu şekilde hikâye eder:

²³⁴ Herodian, **Roman History**, s. 126-127.

²³⁵ Cassius Dio, **Dio's Rome**, VI, s. 35-37.

²³⁶ Caracalla'nın öldürölmesiyle ilgili en güzel detayları yine Herodian verir. Bkz. Herodian, **Roman History**, s. 129-130.

²³⁷ Cassius Dio, **Dio's Rome**, VI, s. 64-65; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 204.

²³⁸ Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 124; Neusner, **A History of the Jews in Babylonia**, vol. I, Leiden, 1969, s. 92; Millar, **The Roman Near East**, s. 145; Fyfe, **Ancient Iran**, s. 244.

Artabanus, büyük ordusuyla gün ışığında gözüktü. Gelenekleri icabı büyük bir çılgınlıkla güneşe selam verirken barbarlar Roma hattına saldırdılar, oklarını fırlatarak atlarını kamçılادılar. Romalılar, dikkatlice bölüklerini düzenlediler sonra Partlıları karşıladılar ve savaşa iştirak ettiler. Barbarlar Romalıların üzerinden birçok ok fırlattılar. Romalılar geri çekilme numarası yaptılar. Birinci ve ikinci gün iki ordu sabahtan akşama kadar savaştı ve gece son bulunca her iki taraf da zafer ilan ederek üçüncü gün aynı alanda tekrar savaşımaya başladılar. O sırada barbarlar, Romalıları kuşatmaya ve yakalamaya çalıştılar. Bununla birlikte Romalılar, ön kısımlarını genişletmek yerine yoğunluk kazandırmak için birliklerini düzenlediler ve kuşatmadaki her teşebbüste bloke edildiler. Katledilen insan ve hayvanların sayısı o kadar fazlaydı ki, bütün ova ölülerle doldu, cesetler büyük bir tümsek şeklinde birikti. Sonuç olarak askerler kendi saldırılarında engellendiler. Birbirleri arasındaki geçilmez ceset duvarları ve geceden dolayı birbirlerini göremediler. Sonra her iki taraf kendi kampına çekildi²³⁹.

Roma ile Partlılar arasındaki uzun mücadeleye son veren Nusaybin savaşı rakip güçler arasındaki en ateşli ve en mücadelecı savaştı. Savaş üç gün sürdü. Artabanus'un ordusu çoktu ve iyi belirlenmişti. Her Part ordusu gibi süvarileri ve okçuları güçlüydü. Roma askerleri birçok hafif askeri birliklerle ve güçlü Mauritanian şövalyeleriyle destekleniyordu. Dio'ya göre ilk çarpışma kazara askerler arasında su yerlerinin sahipliği için gerçekleşti. Romalılar atlı okçuların yaylarından ve develere binmiş olan birliklerin mızraklarından çok çektiler. Bununla birlikte onlar düşmanlarına yaklaştıklarında her zaman yakın çarpışmada bir üstünlüğe sahiptiler. Şu an şövalyeler ve develer onları geri çekilmeye zorladı. Romalılar, geri çekilirken zemini çivili topraklarla ve hayvanların ayaklarını yaralayacak diğer düzeneklerle doldurdular. Bu savaş hilesi o kadar başarılıydı ki takipçileri kısa sürede kendilerini zorluklar içerisinde buldular. Ordular herhangi bir belirleyici sonuç olmaksızın kendi kamplarına çekildiler²⁴⁰.

Savaş üçüncü gün üçüncü kez tekrar başladı. Bir farkla ki, Partlılar şimdi tüm çabalarını düşmanın çevresine yöneltmişlerdi. Bu yüzden bütün güçlerini toplamışlardı. Romalılar sayı olarak üstün olmalarına rağmen bu son durum Part taktiklerine karşı hatlarını genişletmeye zorladı. Bu geniş hat zayıflığı, Partlılara onu bozulma içerisine fırlatma için elverişli bir fırsat vermiş gözüküyor ve böylece Roma yenilgisi kendini gösterdi. Macrinus, ilk olarak kaçmaya teşebbüs etti. Onun telaşla geri çekilmesi

²³⁹ Herodian, **Roman History**, s. 132-134.

²⁴⁰ Cassius Dio, **Dio's Rome**, VI, s. 64-65; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 204-205.

yenilgiyi kabullenen birliklerinin cesaretini kırdı ve kamplarının hattından ayrıldılar. Her iki ordu ciddi zayıat vermişti. Liderlerine asla güveni kalmayan Macrinus'un askerleri demoralize oldular ve disiplinden koştular. Her iki ordu bu yüzden barışı arzu ediyordu. Bu şartlar altında Macrinus düşmanla görüşmeleri yeniden başlattı. O, normalde savaştan önce önerdiğinden çok daha fazlasını kabullenmeye razıydı²⁴¹.

Savaş sonrasında taraflar arasında yapılan görüşmeler ve imzalanan barış hakkında Herodian'ın verdiği bilgilere göre, Nusaybin yakınlarında Roma ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan savaştan sonra Roma imparatoru Macrinus, Part kralına bir mektupla elçi gönderdi ve ona antlaşmayı çiğneyen ve yeminini bozan Caracalla'nın yanlış yaptığını ve zararları için zengin bir ceza ödeyeceğini söyledi, düşmanlık yerine dostluk teklif etti ve aralarında yemin ve antlaşmalara dayalı bir barış konusunda onu ikna etti. Artabanus, bunu öğrendiğinde antlaşmayı bozanın uygun bir ceza vermeye razı olacağına inandı ve Macrinus ile barış antlaşması imzaladı. Partlılar daha sonra kendi ülkelerine döndü ve Macrinus ordusuyla Mezopotamya'yı terk etti ve Antakya'ya doğru acele etti²⁴².

Tarihte Nusaybin Barışı olarak adlandırılan bu antlaşmaya göre, İran'a 50 milyon dinar harp tazminatı ödemelerine karşılık Mezopotamya Romalılara bırakıldı²⁴³. Bunun yanında esirler ve Caracalla'nın istilasından taşınan ganimet iade edilecekti. Roma, böylece neredeyse üç yüzyıllık mücadeleden sonra aşağılayıcı bir şekilde barışı satın alarak Parthia ile işlemlerini tamamladı²⁴⁴.

217 yılında imzalanan Nusaybin anlaşması, Partlıların Romalılarla akdettikleri son anlaşma oldu. Hemen bu savaşın ardından ilk Sasani kralı Ardeşir'in son Part kralı Artabanus'ı tahttan indirmesiyle İran'da Arsakid (Part) sülalesi yıkılarak yerine Sasani hanedanı geçti²⁴⁵. Bu tarihten itibaren, önceleri Roma-Part savaşları olarak baş gösteren doğu-batı savaşları, daha sonra Bizans-Sasani savaşları olarak aynı hızla devam etti ve bu aşamada Nusaybin, bu iki gücün paylaşmadığı bir kent olarak bu savaşların merkezinde yer almaya devam etti²⁴⁶. Sasani hanedanının İran'da işbaşına gelmesiyle yaklaşık iki buçuk asırdan beri Roma'nın üstünlüğüyle devam eden mücadelede artık iki

²⁴¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 205-206.

²⁴² Herodian, **Roman History**, s. 134.

²⁴³ Firdausi, **The Shahnama of Firdausi**, (İng. çev. A. G. Warner-E. Warner), vol. VI, London, 1912, s. 254, not 1; Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 124; Keightley, **Roman Empire**, s. 212; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 21; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²⁴⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 206.

²⁴⁵ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 21.

²⁴⁶ Aydın vd., **Mardin**, s. 55.

taraf arasında bir denge kurulmuştur. Bu sonu gelmeyen savaşlar döneminde her iki imparatorluk farklı dönemlerde rakibine karşı üstünlükler sergilemişti²⁴⁷. Bu dönemde Romalılar, Mezopotamya'nın birçok yerinde istihkâmlar inşa etmiş ve güçlü şehir Nusaybin'e bir garnizon yerleştirmiştir²⁴⁸.

---

²⁴⁷ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 22.

²⁴⁸ Gibbon, **Roman Empire**, I, s. 233.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİNDEKİ SİYASİ TARİHİ

Mezopotamya, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrıldığı döneme tekabül eden IV. asırdan sonraki dönemlerde İran ve Roma arasındaki savaşların arenası olma geleneğini sürdürdü. İran İmparatorluğu'nda miladi III. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan ihtilal neticesinde Sasani hanedanı işbaşına gelmişti. Büyük Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından önceki son dönemine rastlayan bu süreçte Romalılar genel olarak bu saldırılara karşı Büyük Constantine ve Dönek Julian dönemlerinde başarılı bir savunma hareketi gerçekleştirmişse de özellikle Narses döneminde kaybedilen ve Nusaybin'in de içinde olduğu büyük Mezopotamya topraklarını geri kazanmak isteyen II. Şapur'un başta Nusaybin olmak üzere Mezopotamya'yı istila harekâtına karşı duramamış, en son 363 yılında Jovian'ın tahta oturmasıyla Nusaybin ile birlikte Diocletian döneminde ele geçirilen beş vilayet ve Mezopotamya'nın büyük kısmını ezeli düşmanlarına terk etmek zorunda kalmıştı.

363 barışı, hem Nusaybin tarihi hem de Roma İmparatorluğu açısından bir dönüm noktasıydı. Bu antlaşmayla Romalılar, doğudaki güçlü sınır istihkâm şehri Nusaybin'i kaybetmişken, Sasaniler batı sınırında düşmana karşı askeri harekâtlarını yürüttükleri önemli bir kenti ele geçirmişlerdi. Bu durum haliyle iki imparatorluk arasındaki savaşın seyrini Sasaniler lehine değiştirdi. Böylece Bizans İmparatorluğu, Dara bir askeri şehir olarak tanzim edilinceye kadar V. yüzyıl boyunca doğuda Sasanilere karşı yürütülen askeri seferler açısından bir bocalama süreci yaşadı. Dara inşa edildikten sonra özellikle Justinian döneminde doğu generali Belisarius öncülüğünde yürütülen askeri seferlerle Bizans İmparatorluğu doğu sınırında kısmi başarılar elde etmiştir.

İki imparatorluk arasında savaş kadar barış da güçlü bir alternatifti. Partlılar ve Romalılar döneminden beri kanlı savaşların ardından imzalanan barış antlaşmaları genellikle taraflardan birinin imparatorluğun öteki ucunda başka milletleri karşı yaşanan sınır savaşları vesilesiyle gündeme geliyordu. Bununla birlikte, barış antlaşmaları genellikle öngörülen süreyi doldurmadan ihlallerle sonuçlanmış ve savaşlar tekrar başlamıştır. Bizans, 363 yılında Nusaybin'i kaybettikten sonra V. ve VI. asırlarda kent için birçok girişimde bulunmasına rağmen geri kazanamadı. VII. yüzyıl ortalarına doğru

Nusaybin, İslam fetihleriyle Müslümanların eline geçtikten sonra X. yüzyılda gerçekleştirilen sınırlı girişimler neticesinde imparatorluğun kent üzerinde kısa süren egemenliği söz konusu oldu. Araştırmanın bu bölümünde Sasanilerin kuruluşundan X. yüzyıl sonlarına kadar Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin ve çevresinde gelişen siyasi tarihine değineceğiz. Konu bütünlüğü açısından bu bölümü Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışıyla değil, Sasani hanedanının kuruluşuyla başlatmanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

A. BİZANS-SASANİ DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ (230-651)

1.1. III. ve IV. Yüzyıl Olayları

Mezopotamya bölgesi üzerinde ilk Sasani-Roma hâkimiyet mücadelesi, III. yüzyılda ilk çeyreğinde Sasanilerin ilk imparatoru Ardeşir (224-241)'in 230 senesinde Romalılara savaş ilan edip onları bütün Asya'yı tahliye davet etmesiyle başlamış, aynı yıl Nusaybin başarısız bir kuşatmaya maruz kalmıştı. 235-238 yılları arasında önce Nusaybin daha sonra Harran, İranlıların eline geçmiştir¹. Tarihçi Syncellus'un verdiği bilgilere göre, bu dönemde Roma imparatoru Alexander Severus (222-235) Kapadokya'yı istila ederek Nusaybin'in kuşatma altına alan Perslileri kovuşturdu². Bununla birlikte, 238 yılında şehir Maximus (235-238) hanedanı döneminde kaybedildi. Ardeşir'in taç resmiyle kendisini gösteren nadir paraları muhtemelen bu başarıyı kutluyordu. İki şehrin düştüğü ve Fırat sınırında tehlikeli bir durumun ortaya çıktığı haberi Roma'ya ulaşınca bir kez daha X. Abgar yönetimindeki Osrhoene krallığının önemi kavrandı³. İlk dönem Sasani imparatorlarının istilacı girişimlerine karşı

¹ Taberi, *Tarihü'l Ümem ve'l Mülük*, c. II, Beyrut, 1987, s. 139; Gibbon, *Roman Empire*, I, s. 303; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7; Hopkins, *Alexander Severus*, s. 218, 225; Millar, *The Roman Near East*, s. 150, 153; Arthur Christensen, "Sasanid Persia", *CAH*, vol. XII, (*The Imperial Crisis and Recovery AD. 193-324*), Cambridge, 1939, s. 127; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 392; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.100; Steven K. Ross, "The Last King of Edessa", *New Evidence from the Middle Euphrates*, *Zeitschrift Papyologie Und Epigraphik* 97, (1993), s. 190; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 22; Segal, *Edessa*, s. 157.

² Syncellus'tan alıntılan Dodgeon-Lieu, *Persian Wars (MS. 226-363)*, s. 28. Fakat Severus, Roma'ya döndüğünde ordu isyanı sonrasında annesiyle birlikte öldürüldü. Bkz. Aynı Eser, s. 28.

³ Christensen, "Sasanid Persia", *CAH*, XII, s. 130; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.* Bu dönemde sınır prenslikleri iki imparatorluğun amansız mücadelesinde önemli bir konum işgal ediyordu ve her iki imparatorluk bunun bilincinde olarak bu prenslikleri kendi müttefikleri olmasına azami derecede dikkat gösteriyorlardı. Bunlar arasında en önemlileri Ermenistan ve Osrhoene krallıklarıydı. Bkz. Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 193.

Mezopotamya'daki varlığını korumaya devam eden Roma İmparatorluğu, I. Şapur'un bölgedeki istilalarına karşı savunmada kalmıştı.

1.1.1. I. Şapur'un Nusaybin'i Ele Geçirmesi Resu'l Ayn Savaşı (241)

Ardeşir'den sonra Sasani tahtına oturan I. Şapur (241-270) döneminde de Sasanilerin Mezopotamya toprakları üzerindeki istilacı politikasının sürdüğünü görüyoruz. Bu bağlamda 241-242 senesinde I. Şapur, Nusaybin ve Antakya'yı alarak Romalıları Kapadokya'nın doğusuna kadar sürmüştü. İbnu'l Esir'in anlattığına göre Şapur, Nusaybin şehrine gelir, şehir surlarının kendiliğinden yıkılması ile açılan bir gedikten içeri girerek Rum askerlerini öldürüp ganimetler aldıktan sonra, Suriye'ye doğru yoluna devam eder⁴. Nusaybin uzun bir direnç sergilemesine rağmen duvarları yarıldı ve ilerleme dağların güney kısmındaki Harran ve Urfa'ya kadar ve muhtemelen komşusu Birecik'e kadar ulaşmıştı. Yağmacılar Suriye içlerine üşüşerek verimli bölge üzerinde yayıldılar⁵. Bunun üzerine Roma imparatoru III. Gardianus (238-244), 242'de Mezopotamya'ya gelerek Resu'l Ayn'da kazandığı büyük zaferden sonra Nusaybin ve Harran'ı geri aldı ve Pers ordusunu Dicle'nin ötesine çekilmeye zorladı⁶.

Syncellus ve Zonaras, verdikleri bilgilerle bu olayı doğrular. Buna göre, Romalıların 22. imparatoru olan III. Gordian, Ardeşir'in oğlu Şapur üzerine sefer gerçekleştirmek için İtalya'dan ayrıldı. Savaşta Nusaybin ve Harran'ı ele geçirdi ki bu şehirler Maximianus'un hanedanı döneminde Persliler tarafından Romalılardan zapt edilmişti⁷. Şapur, zapt ettiği yerleri aceleyle tahliye etti ve Fırat üzerinden geçerek

⁴ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 375; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301.

⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 281.

⁶ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Keightley, **Roman Empire**, s. 229; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 392-394; Segal, **Edessa**, s. 46, 157; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 22; Christensen, "Sasanid Persia", **CAH**, XII, s. 131; Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 38; Ross, "The Last King of Edessa", s. 197; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Fyfe, **Ancient Iran**, s. 294; Aydın vd., **Mardin**, s. 56; Büncher, "Şapur", **İA**, XI, s. 338. Rawlinson, bu başarılı savunmada imparator Gordianus'un kayınpederi olan Timesitheus'u ön plana çıkarır. Ona göre, savunma ordusu sözde Gordianus tarafından görevlendirilmişti fakat gerçekte onun emri altındaydı. Timesitheus, Şapur'un birliklerine saldırdı ve birçok çarpışmada onları yendi. Antakya'yı geri kazandı, Fırat'ı gerçek Harran'ı geri aldı. Pers kralını Res Ayn yakınlarındaki savaşta yendi ve Nusaybin'i geri aldı. Dicle kıyıları üzerine Roma bayraklarını dikti. Krş. Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 281.

⁷ Syncellus'tan alıntılan Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 43-44. Her iki tarihçide yer alan bilgiye göre, Gordianus bu fetihler sonrasında Ctesiphon'a ilerlerken Praetorian Perfect Philip'in ihaneti ve tahrikiyle kendi birliklerince katledildi. Bkz. Aynı Yer.

ayrıldı. Şapur geri çekilirken, Romalılar ilerleyerek çeşitli Mezopotamya şehirlerinde garnizonlarını yerleştirdiler⁸.

244 yılında III. Gardianus'u öldürerek Roma tahtına oturan Arap asıllı Marcus Julius Philippus, önceleri İranlılarla anlaşarak Fırat'ı sınır kabul etmişse de daha sonra bu anlaşmaya uymayarak Mezopotamya'da bulunan Roma garnizonlarını muhafaza etmiştir, bu sırada İran da zayıf düşmüş olduğundan anlaşmanın tam tatbiki konusunda ısrar etmeyince bölge yine Roma idaresinde kaldı⁹. Romalılar, 250 senesinde tahribata uğrayan Nusaybin'i onardılar¹⁰.

1.1.2. I. Şapur'un Mezopotamya'ya İstilas ve Odenathus'un Faaliyetleri

I. Şapur, Ermeni kralı Hüsrev ile savaşta uzun süre harcamıştı. Şapur sonra Ermeni bölgelerini istila etti. 254 yılında Nusaybin ve Harran'ı yeniden ele geçirdi ve tüm Mezopotamya'yı tahrip etti. İmparator Valerian (253-260) doğu prensliklerinin güvenliği için alarm durumuna geçti ve bölgeye hareket etti¹¹. Şapur, 258 yılında Roma şehirleri üzerine yeniden bir istilaya karar verdi ve bir kez daha Mezopotamya'ya girerek Nusaybin, Harran, Edessa ve Fırat'ı geçerek sürpriz bir şekilde Antakya'nın sahibi oldu. Yaşlı imparator Valerian, doğu bölgelerini muhafaza etmek için acele etti ve başlangıçta Antakya'yı geri alarak ve bu şehri doğuda kaldığı müddetçe kendi karargâhı yaparak bazı başarılar elde etti. Valerian, daha sonra savaşın tüm idaresini Macrinus'a devretti¹². 259 yılı sonrasında meydana gelen savaş hakkında pek bilgimiz yok. Kesin olarak bildiğimiz tek şey 260 yılında Valerian'ın yenildiği ve esir düştüğüdür. Onun yerine geçen oğlu Gallienus (253-268)'un korkaklığı sebebiyle kent Şapur'a terk edildi¹³. Roma için Ermenistan'ın kaybı, imparatorluğun doğu savunma istihkâmının çökmesi anlamına geliyordu ve Pers kralı gelecekteki herhangi bir saldırıda devamlı tehdit edildiği bu kanadını güvenceye almıştı¹⁴.

⁸ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 281.

⁹ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Bulduk, **el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, s. 7; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 22.

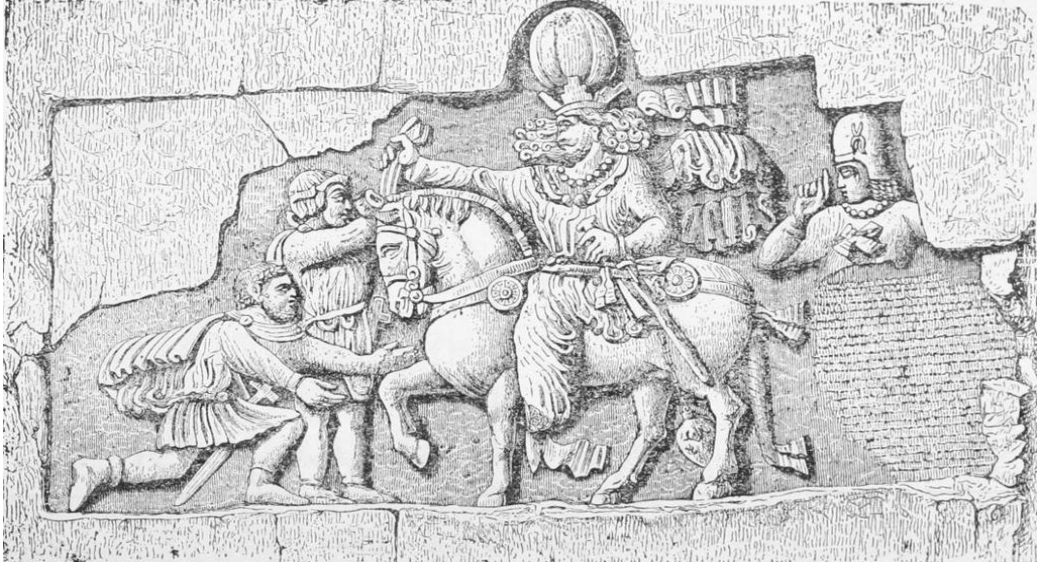
¹⁰ Dolapönü, **Mardin**, s. 29.

¹¹ Keightley, **Roman Empire**, s. 236.

¹² Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 283.

¹³ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; William Wright, **An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert**, London, 1895, s. 121; Keightley, **Roman Empire**, s. 236; Christensen, "Sasanid Persia", **CAH**, XII, s. 132.

¹⁴ Christensen, "Sasanid Persia", **CAH**, XII, s. 132.

Resim 1: Şapur I'in 260 Yılında Valerian Üzerine Seferi (G. Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, Plate XXXVII)

260'tan sonraki tarihlerden itibaren Sasaniler, Nusaybin ve Harran'ı alarak Mezopotamya'yı yeniden işgal edince, 262'de bir Arap beyi olan Udaynat (Odaenathos)'ın öncülüğündeki Roma ordusu, bir kez daha Nusaybin'i alarak İranlıları yeniden Dicle'nin ötesine sürdü¹⁵. Bu dönem olaylarıyla ilgili bilgi veren kaynağımız Zosimos'tur. Buna göre, Roma imparatoru Gallienus döneminde (253-268) soyları daima imparatorlar tarafından saygı gören Palmyralı Odenathus, o sırada çok sıkıntılı bir durumda olan doğu milletlerini desteklemek için görevlendirildi. O, halen bölgede var olan kendi ordusunun bakiyelerini birleştirerek büyük bir cesaretle Şapur üzerine saldırdı ve Perslilere ait birkaç yeri ele geçirdi. Şapur tarafından daha önce ele geçirilen Nusaybin'i yeniden aldı ve onu harap etti¹⁶.

Odenathus'un Şapur'a karşı düşmanlık hissi Fırat üzerinden geri çekilmeyle dinmedi. Mezopotamya, Şapur'un Valerian'a karşı zaferinden sonra Perslilerin elinde kalmıştı. Odenathus mücadeleden çekinmedi. Şapur'un bu zamanda imparatorluğunun doğu kısmında patlak veren sorunlarla uğraştığı birkaç sebeple tahmin ediliyordu. Fırat'ı geçerek Mezopotamya içlerine girdi. Bir savaşta Şapur'u ve onun birkaç oğlunu

¹⁵ Bletierie, "Emperor Jovian", *Sel. Wor.*, II, s. 301; Wright, *Palmyra and Zenobia*, s. 121; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 420; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 23-24; Dodgeon-Lieu, *Persian Wars (MS. 226-363)*, s. 73; Fyfe, *Ancient Iran*, s. 297; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 7; Aydın vd., *Mardin*, s. 56; Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 338.

¹⁶ Zosimos, *History*, s. 21.

yenerek Nusaybin ve Harran'ı aldı ve bütün Pers kalabalığını bozgunla Ctesiphon kapılarına sürdü¹⁷.

Başlangıçta Romalılara bağlı bir şehir olarak ortaya çıkan Palmyra Devleti'nin kurucusu olan Odenathus'un, Roma İmparatorluğu namına da olsa bütün doğuya hakim olması, Romalılarca endişe ile karşılanmış ve 266-267'de belki de Romalıların teşvikiyle öldürülmüştü. Onun yerine karısı Zenobia geçmişse de bundan sonra bu devleti tamamen yıkmak Romalılar için zor olmadı. Fakat Romalıların bu devletle mücadelesi sırasında Mezopotamya, yeniden İran egemenliğine geçti ve iki devlet arasında Fırat sınır kabul edildi¹⁸. Bu tarihten Diocletian'ın Roma İmparatorluğu'nun başına geçtiği 285 yılına kadar Romalıları Nusaybin ile anan herhangi bir hadise kaynaklarda yer almıyor. Yalnız Siirt Vekayinamesi, Roma imparatoru Carus (282-284)'un hükümdarlığının üçüncü yılından sonra Nusaybin'e geldiğini, burada iklim değişikliği sebebiyle öldüğünü ve Roma ülkesine götürüldüğünü yazar¹⁹.

1.1.3. Galerius'un Doğu Seferi ve Nusaybin Barışı (297-303)

Romalılarla Persliler arasında süren şiddetli savaşlarda Mezopotamya, üzerinde rekabet edilen zaferin büyük ödülü olmaya devam etti²⁰. Zahit Yeşua kroniğinden, bölge üzerindeki Roma-İran hâkimiyet mücadelesine dair edindiğimiz ilk verilere göre, Romalılar 297-298 senesinde Nusaybin'i ele geçirdiler ve 65 yıl boyunca hâkimiyet sürdüler²¹. İmparator Diocletian (285-305), Galerius'u itibarını tekrar kazanması için Illiryan lejyonlarının başında göndermişti. Galerius, Ermenistan'ın dağlık kesiminden ilerleyerek sürpriz bir şekilde geceleyin Pers kampını bastı. Sasani kralı Narses (293-303) yaralı olarak kaçtı. Fakat ordusu neredeyse tamamı panik içerisindeyken imha edildi. Şartları kabul etmeye zorlandı²².

¹⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 287.

¹⁸ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 302; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 23-24. Zosimos, Odenathos'un bir komplo sonucu öldürüldüğünü açıkça ifade etmekle birlikte, Roma hanedanının bu komplonun içerisinde olduğuna dair bir bilgi vermiyor. Onun verdiği bilgiye göre, Emisa'da bulunduğu bir anda bir arkadaşının doğum gününü kutlarken öldürülmüştü. Karısı Zenobia onun kadar cesaretliydi ve ölümünden sonra işlerin yönetimini üstlendi Bkz. Zosimos, **History**, s. 21-22. Odenathus ve Zenobia hakkında geniş bilgi için şu kaynağa bkz. Wright, **Palmyra and Zenobia**.

¹⁹ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 78. Vekayiname imparatorun Nusaybin'e geliş sebebiyle ilgili bilgi vermese de muhtemelen kenti yeniden imparatorluk topraklarına kazandırmak için gerçekleştirilen bir sefer çerçevesinde bu bölgeye gelmişti.

²⁰ Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 180.

²¹ Joshua, **Stylite**, s. 6; (Türkçe terc. s. 23); Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 3; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 84; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 91.

²² Sykes, **History of Persia**, I, s. 441-442.

Doğu eyaletleri yöneticisi Galerius önderliğinde bölgeye düzenlenen bu büyük sefer sonunda, Kral Narses önderliğindeki Sasaniler mağlup edilip anlaşmaya zorlanmış ve Persler, Dicle Nehri'ni sınır olarak kabul etmek zorunda kalmışlardı. Diocletian bu büyük zaferi duyduğu zaman Antakya'dan yola çıktı²³ ve damadı Galerius ile Nusaybin'de buluşarak fikir alışverişinde bulundular. Diocletian'ın görüşleri daha mütevazı ve daha sağduyuluydu. O, Hadrian ve Augustus'un Roma'nın kendi bölgesinde genişlemeye ihtiyacı olmadığı görüşünü sürdürdü. Doğal olarak yaşlı hükümdarın görüşleri kabul edildi ve ılımlı barış şartlarının Perslilere teklif edilmesi kararına varıldı. Önemli bir memur olan Sicorius Probus, bu hassas görev için delege seçildi ve maiyetiyle Narses'in karargâhını kurduğu Media'ya gönderildi. Söylendiğine göre, Pers kralı onları bütün onuruyla kabul etti. Onun savaşı tekrar başlatmaya niyeti yoktu. Roma elçisi, Media'daki hükümdarlık sarayının sadece kral ve üçünün bulunduğu iç salonunda takdim edildi. Diğer üçü Galerius'a gönderilen Apherban, koruma şefi Archapetes ve Ermenistan sınırındaki bölgenin valisi Barsaborsus idi²⁴.

Roma prenslerinin Nusaybin'deki görüşmelerinde bir yanda hürmet diğer yanda itibar birleşmişti. O, Apherban'ı bir komisyonla birlikte görüşmeleri için gönderdi. Apherban konferansı yaygın bir gelenek olarak efendisine şükranla açtı, ünlü esirlerin serbest bırakılmasını istedi. Narses'i küçültmeksizin Galerius'un cesaretini övdü ve konuşmasına Roma Pers hükümdarlarının birinden diğeri olmayınca bozuk ve eksik kalacak olan dünyanın iki gözüne benzeten kinayesiyle son verdi²⁵.

Kısa bir süre sonra barış imzalandı. 303 yılında Nusaybin'de akdedilen bu barış antlaşmasının şartları şöyleydi:

- Bütün Kuzey Mezopotamya Romalılara terk edilecek ve Aboras (Habur) nehri bu bölgede iki imparatorluk arasında sınır kabul edilecekti.
- Dicle'nin ötesindeki beş vilayet* Romalılara terk edilecek ve Tridates görevine iade edilecek ve görevi uzatılacak
- Media'daki Zentha kalesinin Ermenistan bölgesine eklenecek

²³ Keightley, **Roman Empire**, s. 293; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 306; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 180.

²⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 306-307; Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 133.

²⁵ Gibbon, **Roman Empire**, I, s. 419-420.

* Bir yazara göre bunlar İntilene, Sophene, Arzanene, Carduene ve Zabdicene; diğer bir yazara göre Arzanene, Maxoene, Zabdicene, Rehimene ve Corduene'dir. Bkz. Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 307; Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 133; Keightley, **Roman Empire**, s. 293, dipnot 1.

- İberia krallarına resmi üniforma verme hakkı da dâhil, İberia üzerindeki koruma Romalılara verilecek
- Nusaybin, sadece iki halk arasında gerçekleşen alışverişin merkezini olacak²⁶.

Persliler bu taleplerin ılımlılığına şaşırılmış gözüküyor. Bu maddeler gerçekte bazı tartışmaları getirecek, fakat yine de var olan şartlar altında aşırı hissedilmeyecekti. Narses sonuncu hariç hiçbirine karşı koymayacaktı. Sicorius, maddeyi esnetme yetkisine sahipti. O, hemen antlaşmanın Nusaybin ile ilgili olan beşinci maddesini geri çekti. Diğer dört madde kabul edildi ve milletler arasında resmi barış imzalandı²⁷. Böylece, Ermenistan ve Mezopotamya'nın Romalılarda kalması şartıyla imza edilen bu anlaşma, Sasani kralı II. Şapur çığneyinceye kadar, yaklaşık kırk yıl boyunca Roma-Sasani sınırına bir istikrar kazandırmıştı²⁸.

Festus, bu barış antlaşmasından sonra Mezopotamya'nın restore edildiğini ve Dicle kıyıları üzerinde bulunan sınırın yeniden biçimlendirildiğini yazarak sözlerine şu şekilde devam eder: *Böylece biz (Romalılar) Dicle üzerindeki beş halkın yönetimini elde ettik. Muhafaza edilen bu antlaşmanın şartları Büyük Constantin zamanına kadar devam etti*²⁹. Diocletian'ın sınır bölgesi düzenlemelerinde Nusaybin, yeniden dizayn edilen Mezopotamya bölgesinin merkezi oldu ve aslında askeri saldırılarda Mezopotamya duklerinin karargâhıydı. Ayrıca ordu için bir toplanma merkeziydi³⁰.

Bu tarihten 337 yılına kadar Mezopotamya sükûnet içerisinde bir dönem geçirmişti. İmparator Constantine'in ölümü ve imparatorluğun doğu kesimini oğlu Constantinus'a bırakılmasıyla bölge üzerindeki hassas güç dengesi, Roma kralı Constantius zamanında (337-361) İranlılar lehine bozuldu³¹. Tarihçi Festus, Constantius'un hudut üzerinde Perslilere karşı savaştığını, dahası Nusaybin'in Persliler tarafından üç kez kuşatıldığını fakat hepsinin düşmanın büyük kaybıyla sonuçlandığını

²⁶ Gibbon, **Roman Empire**, I, s. 422-424; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 307; Keightley, **Roman Empire**, s. 293; Sykes, **History of Persia**, I, s. 442; Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 133; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 307; Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 133.

²⁸ Akşit, **Roma Tarihi**, s. 501-503; Aydın vd., **Mardin**, s. 56, 59; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 84; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 24-25; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²⁹ Festus, **Breviarium**, Bölüm XV, s. 8.

³⁰ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15.

³¹ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara, 1999, s. 47; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 4; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 180-181.

kaydediyor³². Festus'un ve diğer birçok kaynağın bahsettiği bu üç başarısız kuşatma, II. Şapur tarafından 338, 346 ve 350 yıllarında gerçekleştirilmişti. Şehir 60, 70 ve hatta 100 gün zorladıktan sonra düşman her defasında kayıp ve rezaletle geri püskürtüldü. Doğu'nun kapısı olan bu kent, güçlü direnişiyle hem kendini hem de Mezopotamya'yı korudu³³. Şimdi kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında kentin II. Şapur dönemindeki bu üç büyük kuşatmasını izah etmeye çalışacağız.

1.1.4. II. Şapur'un Birinci Nusaybin Kuşatması (338)

Sasani hanedanı içerisinde II. Şapur dönemi (309-379), Romalılar ile Persliler arasındaki doğu savaşların en şiddetli olduğu ve sınırların en çok değiştiği bir dönemdi. Şapur, dedesi Narses'in 303 yılında Romalılarla imza edilen barış sonrasında Dicle ötesindeki beş vilayetle birlikte Nusaybin'i Romalılara terk etmiş olmasını kabullenemiyordu ve bu toprakların İranlılara ait olduğunu düşünüyordu. Bu doğrultuda uzun saltanat döneminde Mezopotamya topraklarını geri kazanmak için mücadele etti. Mezopotamya hâkimiyeti için anahtar şehir olarak gördüğü Nusaybin'i defalarca kuşattı, fakat elde edemedi. Ancak sonunda aşağıda göreceğimiz üzere 363 Barışı'yla bu amacına ulaşarak Nusaybin, Sincar ve Castra Morarum (Kefertusa) ile birlikte yukarıda adı geçen beş vilayeti tekrar İran topraklarına dâhil ederek 303 Barışı'nın rövanşını fazlasıyla alacaktı.

II. Şapur'un Nusaybin kuşatmaları, Büyük Constantine (305-337)'nin ölümünden hemen sonra başlar³⁴. 338 yılında II. Şapur öncekinden büyük bir güçle kendisini önemli bir girişime yöneltti. Açıkça Mezopotamya'yı geri kazanmayı ve Dicle'den Fırat'a kadar Romalılara saldırmayı amaçlıyordu. Bütün bunlar içerisinde en

³² Festus, **Breviarium**, Bölüm XXVII, s. 14.

³³ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 303; Sykes, **History of Persia**, I, s. 446; Gibbon, **Roman Empire**, II, s. 320; Eliot, **Biographical Index**, I, s. 163; Anthon, **Ancient Medieval Geography**, s. 681; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 66; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 129; Segal, **Edessa**, s. 158; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 91; Christian Lange, "The Portrayal of Christ in Syriac Commentary on the Diatessaron", **CSCO**, vol. 118, Louvain, 2005, s. 15.

³⁴ II. Şapur'un 309 yılında İran tahtına oturmasına rağmen, ilk Nusaybin kuşatması için bu tarihi seçmesi Constantine'in bu tarihe denk gelen ölümüyle alakalıdır. Zira, Roma İmparatorluğu'nu 39 yıl 9 ay 22 gün yöneten bu imparator cesaretiyle barbarlara korku salmıştı. Onun, 22 Mayıs 337'deki ölümünden sadece bir yıl sonra II. Şapur haşmetli ordusuyla Nusaybin önünde görüldü. Gerçekten Erbil Vekayinamesi'nde geçen *Şapur, zaferden zafere koşan, yeryüzünü yaydığı korkuyla kaplayan kral Constantine'nin öldüğünü ve oğlu Contantinus'a imparatorluğun doğu kesimini bıraktığını öğrendiği zaman Hristiyan bölgelerini bir engele takılmadan istila edebileceği zamanın gelmiş olduğunu düşündü* (Bkz. Msiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 117.) şeklindeki ifade bu durumu teyit ediyor. Ayrıca Bkz. Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 123; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

önemlisi Nusaybin'di. Bu kentin büyük bir dayanıklılıkla süren savunmaları daima etkin bir şekilde imparatorlar tarafından sağlanıyordu. Şapur, onu nehirler arasındaki bölgede Roma mevkiinin anahtarı olarak görüyordu ve 338'de buranın sahibi olmak için ilk teşebbüsünü gerçekleştirdi³⁵.

Dönemin kilise tarihi kaynaklarında Aziz Yakub ve Efraim gibi azizler tarafından bizzat şehir savunulduğu için özellikle üçüncü kuşatmayla ilgili bolca bilgi bulunur. Erbil vekayinamesi de 338 yılındaki kuşatmada kentin piskoposu olan Yakub'un dualarıyla düşmanı kentten uzaklaştırdığını hikâye eder.

Şapur, Hristiyan bölgelerini bir engele takılmadan istila edebileceği zamanın gelmiş olduğunu düşündü ve sınır kenti Nusaybin'e doğru hareket etti. Ancak bu kentin dikenler arasında bir gül olduğu gibi korunmakla kalmayıp krallar kralının güçlü efendisinin koluyla da korunduğunu bilmiyordu. Tanrı, ünlü ve dindar piskopos onurlu Yakub'un aracılığıyla Kral Şapur'un Nusaybin önünden çekilmesini sağladı³⁶.

Nusaybin'in bu ilk kuşatması 60 gün sürdü. Ondan çok az ayrıntı bize ulaşır. Şapur, Constantius'un yokluğunda kente saldırmıştı. Nusaybin, sadece garnizon ve halk tarafından değil, aynı zamanda kentin piskoposu Aziz Yakub'un dualarıyla da savunuldu. Yakub, ülke halkının kurtuluşu için mucizelerle çalışmasaydı dirençleri hareketlenmeyecekti. Sonuç olarak Şapur'un birlikleri geri püskürtüldü ve o duvarların önünde iki ay bekledikten sonra kuşatmayı kaldırmaya mecbur kaldı³⁷.

Dönemin diğer kilise tarihçileri de bu olayı eserlerinde anlatarak kent ile özdeşleşmiş olan bu piskopos Yakub'un Nusaybin'e yönelen Pers saldırılarına karşı kendisine aktif bir rol verirler³⁸. Bunlardan biri olan Bede, eserinde kısa bir ifadeyle Nusaybinli Yakub'un Pers saldırılarına karşı kenti koruduğundan bahseder, fakat olayın ayrıntılarına dair bilgi sunmaz³⁹. Bir diğer kilise tarihçisi olan Philostorgius da aynı olayı bahisle kentin Yakub'un dualarıyla korunduğunu ve onun sarsılmaz bir umut ve güvenle şehrin güvenliği için Tanrı'nın yardımıyla savaştığını yazar⁴⁰. Agapius da aşağı yukarı aynı şeyleri hikâye ederek Şapur'un, Büyük Constantin'in ölümünü duyduktan

³⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 321-322.

³⁶ Msiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 117-118.

³⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 322; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

³⁸ Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 84; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 6.

³⁹ Bede, **The Ecclesiastical History of English Nation**, (İng. çev. J. A. Giles), London, 1843, s. 272.

⁴⁰ Philostorgius, **The Ecclesiastical History of Philostorgius**, (İng. çev. E. Walford), London, 1855, s. 459.

sonra Nusaybin üzerine yürüdüğünü ve 30 gün şehri kuşatma altında tuttuğunu, fakat bir sonuç elde edemedi ülkesine döndüğünü yazar⁴¹.

Edessalı James, ayrıntıya girmeyerek Şapur'un savaşmak üzere Nusaybin'e yürüdüğünü, fakat piskopos Yakub'un duaları sayesinde mahcubiyetle geri çekildiğini ifade eder⁴². Anonim Siirt Vekayinamesi'nde de konuyla ilgili aynı bilgiler mevcuttur. Yalnız bu vekayiname kral Constantin'in onunla etkin bir şekilde savaşarak onu yendiğine dair bir ayrıntı sunar ve Yakub'un duaları sayesinde Tanrı'nın Şapur'un üzerine kara bir bulut ve gökten taşlar gönderdiğini yazar⁴³. Erbil Vekayinamesi'nin kuşatmanın sonucu ile ilgili verdiği bilgilere göre, Aziz Yakub'un mucizeleri birkaç kişi tarafından Roma imparatoruna ulaştırılmış ve imparator da Yakub aracılığıyla iyilikler yaptığı için Tanrı'ya şükretmişti. Pers kralı ise tehditler savurarak geri çekilmiş, Romalıların inancını bu topraklardan silmeye yemine etmişti⁴⁴.

1.1.5. II. Şapur'un İkinci Nusaybin Kuşatması ve Sincar Savaşı (346-348)

Şapur 341 yılına kadar dikkate değer bir ilerleme kaydetti. Ermenistan tahtına bağımsız bir hükümdar yerleştirmiş, onu yeminlerle bağlamış ve sadece Ermenistan üzerine değil aynı zamanda Ermenistan ile Kafkasya arasındaki tüm bölgede üzerine etkisini kurmuştu. Fakat o, hala bu başarılarından hoşnut değildi. Onun büyük ideali Romalıları Mezopotamya'dan sürmektir ve bu amaçla Nusaybin'i elde etmeyi isteği devam etti. Böylece Ermenistan meselesini kendi isteğine göre hallettikten sonra 346'da Kuzey Mezopotamya şehrine ikinci bir saldırı gerçekleştirdi⁴⁵.

İstifade ettiğimiz kaynaklarda kentin bu ikinci kuşatmasıyla ilgili çok sınırlı bilgi mevcuttur. İmparator Constantinus'un, 4 Mayıs 345'te Nusaybin'de bulunduğu biliniyor. Bununla birlikte, 344 ila 348 yılları arasında Romalıları ile Persliler arasında herhangi bir savaş olduğuna dair bir nota sahip değiliz. Şapur 346'da Nusaybin'i kuşatmıştı, fakat üç ay süren bu kuşatma süresince herhangi bir çarpışma olduğuna dair

⁴¹ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 565.

⁴² James of Edessa, "The Chronological Canon", **ZDMG**, s. 310.

⁴³ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 123. İstifade ettiğimiz diğer ana kaynaklarda imparatorun I. kuşatma sırasında şehirde olduğuna dair bir ayrıntıya rastlamadık. Belki de müellif, bu kuşatmayı Şapur'un 346'da gerçekleştirdiği ikinci kuşatmasıyla karıştırıyor. Zira, imparator Constantin II. kuşatma öncesinde 345 yılında Nusaybin'de idi. Bu konuda şu makalelere bkz. J. B. Bury, "Date of the Battle of Singara", **Byz. Zeits.**, vol. V, Leipzig, 1896, s. 305; Norman H. Baynes, "Constantine's Successors To Jovian: And The Struggle with Persia", **CMH**, vol. I, New York, 1911, s. 57.

⁴⁴ Msiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 118.

⁴⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 323-324.

bir işaret yoktur⁴⁶. Yine duvarların büyüklüğü ve garnizonun dayanıklılığı ona engel oldu. Şapur, bir kez daha birçok zaferiyle elde ettiği prestijini kaybederek çekilmek zorunda kaldı⁴⁷. Roma imparatoru, ayrıca ordusunun bir bölümünü Sasani sınırını korumak üzere bölgeye göndermiş, 348 yılında Singara (Sincar) yakınlarında galibi belli olmayan Sincar Savaşı yapılmıştır⁴⁸.

II. Şapur, muhtemelen Nusaybin'den geri püskürtülmesi üzerine kaybettiği şöhretini geri kazanmak için sonraki yıl 348'de alışılmadık bir girişim daha denedi. İmparatorluğun bütün ordu güçlerini toplayarak ve onu paralı askerlerle birleştirerek yaz ortasına doğru köprü aracılığıyla Dicle'yi geçti. Büyük ve iyi belirlenmiş bir orduyla Adiabene üzerinden ya da Ninova'nın güneyine yakın bir yerden merkezi Mezopotamya'yı istila etti. Constantius ise, Roma ordusuyla Sincar şehri çevresindeki tepelerin eteklerine yerleşti. Roma imparatoru, düşmanıyla dağ hattıyla Dicle arasındaki geçitte karşılaşmaya cesaret edemedi. Tepelerin eteklerinde kaldı ve birliklerine tamamıyla savunmada kalmalarını emretti. Şapur, böylece düşmandan yakın mesafede kamp kurmak ve okçularıyla çevresindeki teperi işgal etmek için uygun bir fırsat bulamayacaktı. Düello hemen kabul edildi ve savaş öğlen ortasına doğru başladı⁴⁹.

Persliler, düşmanı güçlü atlıların ve Pers okçularının bulunduğu güçlü kamplarının çevresine, susuz zemine çekmeye çalıştılar. Pers atlıları hücum etti ve lejyonerler onları kolaylıkla yendi ve başarılarıyla coşarak liderlerinin uyarılarına rağmen kamp içerisine atıldılar. Liderleri onları şevklerini kontrol etmeleri konusunda uyardı. Küçük bir kıta surların içerisinde bulunuyordu ve askerler çadırlar arasında dağıldılar. Bazıları ganimet aramaya girişti. Diğerleri sadece artan susuzluklarını gidermeye çalıştılar. Bu arada güneş batmıştı ve gecenin gölgeleri hızla düştü. Savaş bitmiş kabul edilerek ve zaferden emin olunarak Romalılar kendilerini uykuya ve eğlenceye verdiler⁵⁰.

⁴⁶ Bury, "Battle of Singara", **Byz. Zeits.**, V, s. 305; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 6.

⁴⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 323-324; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

⁴⁸ Gibbon **Roman Empire**, II, s. 317; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 6; Bury, "Battle of Singara", **Byz. Zeits.**, V, s. 302; Sykes, **History of Persia**, I, s. 447; Aydın vd., **Mardin**, s. 59-60. Sincar Savaşı'nın tarihiyle ilgili genel olarak 348 yılı kabul edilse de savaşın daha erken bir tarihte gerçekleştiğine dair görüşler vardır. (Bkz. Bury "Battle of Singara", **Byz. Zeits.**, V) Ayrıca Sincar Savaşı, galibi belli olmayan bir savaş olmayıp Rawlinson'un da ifade ettiği gibi mutlak bir Pers galibiyetiyle sonuçlanmıştı. Fakat Şapur, bu savaş sonrasında alınan zaferi avantaja çevirecek bir faaliyete girişmediğinden İranlılar adına bir kazancı getirmemişti. (Bkz. Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 325)

⁴⁹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 324.

⁵⁰ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 324-325.

Şapur, şimdi asıl fırsatı gördü. Bu fırsat muhtemelen planladığı ve beklediği bir şeydi. Onun tepedeki hafif birlikleri kampı tepeden görerek onu her yönden kuşattı. Onlar çarpışma için taze ve gayretliyidiler ve karanlıkta bulunarak güvenle savaştılar. Kamp ateşi, Romalıları düşmanlarını gösterdiği zaman onlar bitkin ve uykulu ve sarhoştular. Sonuç, öngörüldüğü gibi korkunç bir katliamdı. Persliler düşmanlarını ciritler ve oklarla perişan ettiler. Bu şartlar altında savaş imkânsızdı ve Romalı askerlerin çoğu durdukları yerde öldürüldüler. Bununla birlikte ölmeden önce acımasız bir intikam aldılar. Şapur'un oğlu günün gidişatında esir alınmıştı. Umutsuzlukları içerisinde askerler öfkelerini bu masum gence yönelttiler. Yüzlerce darbeye onu öldürdüler⁵¹.

Sincar Savaşı'nın sonucu, Nusaybin'in kaderi açısından belirleyici değildi. Savaş, Şapur'un Nusaybin'i almak için son teşebbüsü olan 350 yılında kadar sürdü⁵². Sincar Savaşı böylece Romalıları açısından bir felaket olmasına rağmen, savaşın belirleyici bir sonucu olarak etki etmemişti. Şapur zaferiyle Mezopotamya'da kalan Roma güçlerine saldırmak ya da büyük bir şehri kuşatmak için bir avantaj elde edemedi. Belki o, gerçekten bir önceki günün kayıplarının acısını çekiyordu. Belki, oğlunun ölümü onu çok etkilemişti. Her halükarda onun savaştan sonraki iki yıl içerisinde 350 yılındaki Nusaybin şehrinin en korkunç kuşatması olan üçüncü teşebbüsüne kadar herhangi bir girişiminin olmadığını görüyoruz⁵³.

1.1.6. II. Şapur'un Üçüncü Nusaybin Kuşatması (350)

Nusaybin adına araştırma konumuzu kapsayan dönemde en şiddetli kuşatma kuşkusuz 350 yılındaki kuşatma olmuştur. Gerek dönemin kilise tarihleri ve gerekse vekayiname tarzında yazılmış eserlerinde kentin bu kuşatması ve sonuçları hakkında bolca bilgi bulunur. Bu kaynaklardan edindiğimiz izlenim odur ki, Nusaybin'i almak artık II. Şapur için bir onur meselesi olmuştu ve Mezopotamya'nın diğer şehirlerini ele geçirerek Romalıları Fırat ötesine sürmek için iyi bir başlangıcı teşkil ediyordu. Bu doğrultuda kent üçüncü kez ve tüm şiddetiyle Şapur tarafından kuşatıldı.

Batıda sivil savaşların çıkması ve Constantinus'un ordularıyla birlikte Avrupa'ya hareket etmesi, şüphesiz Pers kralını iki kez mahcubiyetle döndüğü bu kenti

⁵¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 325.

⁵² Sykes, **History of Persia**, I, s. 447.

⁵³ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 325.

bir kez daha kuşatma teşebbüsüne girişmesi konusunda cesaretlendirmişti. O, birçok yerli ordu topladı ve bu orduyu Hint birlikleriyle güçlendirdi. Bu güçle yaz başlarında Dicle'yi geçti ve birkaç istihkâmı ele geçirdikten sonra Nusaybin'i kuşattı⁵⁴. Şapur, topladığı atlı ve yaya birliklerine ek olarak birçok fil topladı. Onların sırtlarına yerleştirilen bir çeşit tahta kuleler vardı ve vücutlarının altlarına güçlü iplerle bağlanırdı. Bu kule ok, yay ve mızraklara sahip silahlı adamlarla doluydu⁵⁵.

Nusaybin halkı, onun geldiğini duyunca büyük bir korku ve endişeye kapıldı. Duvarları güçlü değildi ve askerleri fazla değildi. Roma İmparatorluğu'ndan kendilerine yardım gelmesi uzun zaman alacaktı. Şapur'a nasıl karşı duracaklarını bilmiyorlardı. Fakat onların şehirdeki duvarlardan ve askerlerden daha güçlü bir silahları vardı. O da Yakub adındaki piskoposlarıydı⁵⁶. Yakub, kent halkını cesaretlendirdi. Onlara eski zamanlarda kendilerinden önce Tanrı'nın büyük kurtuluşlar getirdiğini hatırlattı⁵⁷.

Her gün Şapur ordusunun ilerleyişi hakkında yeni haberler geldi ve sonunda bir yaz akşamı Persli kalabalık şehrin etrafındaki tepede görüldü. Önce davul ve trampetlerle atı ilerledi. Sonra hükümdarlık filleri uzun kuleleriyle ve daha sonra uzun karanlık bir yolda ordunun geri kalanı geldi. Bunların arkasında malzeme taşıyan kalabalık ve kampı takip eden kadınlar vardı. Başında altından kaskıyla kral Şapur görüldü⁵⁸.

Şapur'un 70 gün sürmesine rağmen başarı elde edemediği bu kuşatması hakkında o dönemin kaynakları da ayrıntılı bilgi sunarlar. Bunlar arasında en değerlisi şüphesiz kuşatmaya karşı aktif bir rol almış olan kentin yerlisi ve manevi gücü Aziz

⁵⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 325; Gabriel Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, vol. XI, New York, 1913, s. 715.

⁵⁵ J. M. Neale, **The Triumphs of the Cross, Tales of Christian Heroism**, London, 1846, s. 52-53.

⁵⁶ Bu noktada dönemin tarihçilerinin çoğunun aynı şekilde tekrarladıkları bir kronolojik bir hataya değinmek istiyoruz. Erbil Vekayinamesi, Agapius ve Ebu'l Ferec ve diğer birkaç ana kaynak dışında kilise tarihçilerinin çoğu Yakub'un 350 yılındaki kuşatmada kenti savunduğunu yazarlar. Halbuki, Aziz Yakub'un 338 yılında öldüğünü bizzat o dönemin kaynakları yazıyor. Agapius, açıkça Constantin'in ölümünden sonra (m. 337) Nisibis'e saldıran Şapur'un bir sonuç elde edemeden döndüğünü ve aynı yıl Nusaybin piskoposu Yakub'un ayrıldığını yazıyor. (Bkz. Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 565) Anonim Edessa Kroniği de kısa cümlelerle konuyu teyit ediyor. (Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 32) Bununla birlikte Şapur'un Mygdonius Nehri'ni kentin duvarlarına yönlendirerek duvarlarda gedikler oluşturma hadisesi, 350 yılında yapılan son seferde gerçekleşmişti. Buradaki hata, muhtemelen Nusaybin üzerine Şapur tarafından Constantine (337-361) zamanında gerçekleştirilen üç ayrı seferin o dönem tarihçileri tarafından karıştırılmasından kaynaklanıyor. Tahminimiz odur ki, 338 yılındaki seferde Yakub kenti savunduktan kısa bir müddet sonra ölmüştü, son seferde kenti dualarıyla savunan ise Aziz Yakub değil öğrencisi Efraim olmalıdır ki Ebu'l Ferec'in kronograflerinde bu şekilde aktarılır (bkz. Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 134-135; amlf., **Muhtasar**, s. 80) Bu hata çok azı hariç modern tarihçiler tarafından da tekrarlanmış ve Yakub'un 350 yılında şehri savunduğu kaydedilmiştir. (Konunun kritiği için bkz. Ephraim, "Hymns And Homilies", **Sel. Libr.**, XIII, s. 139)

⁵⁷ Neale, **Christian Heroism**, s. 54-55; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326.

⁵⁸ Neale, **Christian Heroism**, s. 56.

Efraim'dir. Efraim Nusaybin'e hitaben yazdığı *Carmina Nisibena* (Nusaybin'e Ağıt) adlı eserinde kentin bu kuşatmada duvarlarının yıkıldığını fakat tekrar yükseltildiğine dair değerli bilgiler buluyoruz.

Ey Nusaybin bunları duy! Bütün bu şeyler senin için yazıldı ve söylendi. Hem sana hem de diğerlerine... Sen dünyada savaş ve kavgaların sebebi oldun. Sen galip geldiğinde ve büyüdüğünde ağıt ve şükür için ağızlar açıldı. Senin kurtuluş günün bütün günlerin şahıdır. Çalışılmaması gereken bir gün (Pazar günü) senin duvarlarını yıktı. Oğul'un yeniden diriliş günü yıkıntıların tekrar yükseldi. Yeniden diriliş günü ismiyle seni yükseltti⁵⁹.

Piskopos Theodoret de yazdığı *Kilise Tarihi*'nde olayın ayrıntılarını sunar. O, Pers kralının Romalılara savaş açarak harekete geçmesi üzerine imparator Constantinius'un da birliklerini toplayarak Antakya'ya ilerlediğini ve düşmanı Roma ordusu sayesinde değil Roma İmparatorluğu'nda yaşayan dindar bireyler sayesinde yendiğini anlatır ve olayın detaylarını şu şekilde verir:

Bazıları tarafından Mygdonia Antioch olarak bahsedilen Nusaybin Pers ve Roma sınırları arasında uzanır. James (Yakub)* bu şehrin koruyucusu ve lideriydi. Bütün yetenekler onda birleşmişti. Bu şehir Roma hükümeti yönetimi altındayken Pers ordusu kenti abluka altına aldı. 70 gün boyunca onu kuşattılar, duvarlarına karşı su barajları kurdular, birçok savaş makineleri inşa ettiler. Yine de onu teslim etmeye zorlayamadılar. Sonunda şehrin içine akan Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin yönünü durdurmaya karar verdiler. Onun taşkınından korunmak için nehrin her bir kıyısı üzerinde surlar yaptılar ve o kadar çok su birikti ki, su yatak seti üzerinden akmaya başladı. O sırada suyu duvarlara karşı ucu demirli bir kalın bir kütük gibi fırlattılar. Duvarlar sarsıntıya dayanamadı ve yıkıldı. Nehrin, şehrin karşı kıyısına hızla akması aynı zamanda bir felakete de sebep

⁵⁹ Ephraemi Syri, *Carmina Nisibena*, (Ağıt III, 4), s. 79-80; Ephraim, "Hymns And Homilies", *Sel. Libr.*, XIII, s. 171.

* Görüldüğü gibi Theodoret, Yakub'un kenti savunması ve Mygdonius nehrinin duvarları yıkması hadisesini birlikte anıyor. (Bkz yukarıda dipnot 56) Theodoret bu yazdıklarıyla kendisinden sonraki tarihçileri ve modern tarihçileri yanıltmış olmalı. Yalnız, müellifin anlatımında canibi dikkat bir husus vardır. O, Aziz Efraim'in Yakub'dan yardım istediğini ve Yakub'un da "aniden" surlar üzerinde görüldüğünü kaydediyor. Acaba hadise mucizevî bir şekilde Yakub'un öldükten sonra kente yardım için geldiği şeklinde mi aktarılmak isteniyor? Modern kilise tarihçisi Alban Butler'de yer alan *Nusaybin halkı, bu son kuşatmada korunmalarını bu kuşatmadan önce cennete göçmüş görünmesine rağmen ünlü patronları Aziz Yakub'un aracılığına bağlarlar* şeklindeki ifade bunu teyit eder gözüküyor. Bununla birlikte adigeçen yazar, Yakub'un 350 yılı ve daha sonraki bir tarihte öldüğü görüşünü benimser. Bkz. Butler, *The Lives of the Fathers*, VII, s. 114.

olmuştu. Bu kısımda duvarlar, aynı şekilde nehrin şiddetine dayanamayarak yıkıldı. Duvarları bu şekilde hırpalayan Şapur hiçbir zorluk çıkmadan şehri alacağını umuyordu⁶⁰.

Dönemin putperest tarihçisi Zosimos, II. Şapur'un emri altında olan Perslilerin bu dönemde Mezopotamya'yı işgal ettiğini ve tüm güçleriyle Nusaybin'i kuşattığını fakat Roma ordu komutanı olan Lucillianus'un aldığı tedbirler sayesinde kentin tehlikelerden kurtulduğunu yazmakla yetinir ve Aziz Yakub'a hiç değinmez⁶¹. Konuyla ilgili bilgi veren bir diğer kaynak olan *Paschale Kroniği*'nde ise şu bilgiler kayıtlıdır:

Pers kralı Şapur, Mezopotamya'ya karşı geldi ve 100 gün boyunca Nusaybin'i kuşattı. Şehre karşı savaşı değişik yollarla sürdürdü. Birçok makinalar kullandı, kendi hizmetinde birçok fil ve paralı asker getirdi. Eğer onlar şehri terk etmeye yanaşmazlarsa şehri yok etmekle tehdit edecekti. Nusaybinlilerin, kenti terk etmeye yanaşmamaları üzerine Şapur, şehri nehirle sel içerisinde bırakmaya azmetti⁶².

Erbil Vekayinamesi, bu tarihteki mücadeleyle ilgili kısa bilgiler verir. Buna göre Şapur, 351-352 yılında sefere çıkarak Roma kentleri önünde kamp kurmuş, birçok kenti yağma ettikten sonra yeniden Nusaybin'e yürümüş burayı alamayınca da Mezopotamya'da çok sayıda asker bırakarak son deniz tarafından gelen barbar halklara karşı ülkesini korumak için geri dönmüştür⁶³. Ebu'l Ferec'in kronografyasında verdiği bilgiler de aşağı yukarı aynıdır. Suların gücüne dayanamayıp yıkılan duvarlar arasından içeriye giren Şapur, içeride yeniden inşa edilmiş surlar üzerinde barbarlara lanet okuyan Efraim'i görür:

Efraim, Allah'a yalvardı, O da düşmanların üzerine bulut bulut sinekler ve çeşit çeşit kehleler musallat etti; sırtları kuru ve yarık olan filler bu yüzden son derece muzdarip olurlar. Kehleler atların burunları ve kulaklarına girdikleri için bunlar

⁶⁰ Theodoret, **History of the Church**, s. 123-125.

⁶¹ Zosimos, **History**, s. 72.

⁶² Paschale Kroniği'nden aktaran Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 203-204.

⁶³ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 127; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 585, 587. Mşiha Zha'nın bir kilise tarihçisi olmasına rağmen, bu kuşatmada Aziz Yakub'a hiç değinmemiş olması yukarıda bahsettiğimiz gibi onun bu kuşatma esnasında hayatta olmadığını açıkça gösteriyor.

dizginlerini kırdılar, binicilerini attılar ve kaçtılar. Şapur da İran'a mahcubiyet içinde döndü⁶⁴.

Siirt Vekayinamesi'nin konuyla ilgili olarak verdiği bilgiye göre, Şapur, hükümdarlığının 31. yılında (350 yılı) Hristiyanlara saldırarak kiliseleri yıktı ve Nusaybin'e doğru harekete geçti. Ama yenildi ve düş kırıklığına uğradı. Tanrı, Nusaybin sakinlerini Aziz Yakub'un duaları ve onu izleyen iyi yürekli ruhbanların duaları ve Aziz Efraim'in dualarıyla kurtardı⁶⁵. Konuyu genel cümlelerle teyit eden Müverrih Vartan da II. Şapur'un tahta geçişinden itibaren Perslilerin tüm Ermenistan'ı harap ettiğini, bu istilalara karşı Ermeni prenslerinin istilacılara karşı ülkeyi savunduklarını, Pers krallarının Hristiyanlar üzerinde işkence ve eziyet uyguladığını yazıyor⁶⁶.

Şapur, kuşatmanın uzun zaman alacağını biliyordu. Bu yüzden kamp kurduğu yerin arasında iki duvar inşa etti. İç duvar onu kuşatmadan korumaya hizmet etti. Dış duvar ise bölgede ona saldıran herhangi bir düşmandan onu koruyacaktı. Bütün Persli mühendisler şehri almak için gerekli olan aletleri imal etmek amacıyla çalıştılar. Mancınıkların duvarda oluşturdukları sarsıntı şehrin her tarafında duyuluyordu. Büyük taşlar düştü, harç döküldü ve hala ağır mancınık şehrin zayıf yerlerine karşı yürüyordu. Her darbe duvarı savunanlar tarafından bir deprem gibi hissedildi. Fakat Nusaybin halkı, surların yıkılışını sessizce izlemedi, onlar mancınığı kullanan askerlere bağırıyorlar ve onlarla duvar arasına kum sepetleri bıraktılar⁶⁷.

Şapur'un amacı öyle gözüküyordu ki, kentin içerisinde kalıcı bir Pers kolonisi kurmaktı. Kuşatma emsalsiz bir enerjiyle sıkıştırıldı. Ana kaynaklarda da belirtildiği gibi, Persli işçiler tarafından Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin kaynağı şehre doğru kesildi ve sular birbirine bağlı tümseklerle hapsedildi. 4 aylık bir iş sonrasında set Şapur tarafından biçimlendirildi. Böylece tüm Nusaybin'in etrafını kuşatmak için yapıldı. Şehrin etrafında bir ada gibi bir göl biçimlendirildi. Böylece yapay bir göl oluşturuldu. Bu yapay göl üzerinde ordu filosu (gemileri) askerler 500 paund ağırlığındaki taşları

⁶⁴ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 134-135; amlf., **Muhtasar**, s. 80; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 91. Görüldüğü gibi, Ebu'l Ferec, her iki eserinde de şehri dualarıyla savunan kişinin Efraim olduğunu belirtmekte ve kronolojik açıdan daha isabetli bir bilgi vermektedir.

⁶⁵ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 115-116. Vekayiname bu dönemde Persliler ile Bizanslılar arasındaki sınır kenti olarak Bet-Nasab'dan (Nusaybin?) ve Cona/O'na adlı bölgeden bahsediyor. Bkz Aynı eser, s. 236.

⁶⁶ Eliseaus, **The History of Vartan**, s. 3-4.

⁶⁷ Neale, **Christian Heroism**, s. 58-60.

fırlatan savaş makinaları ile dolduruldu. Suların karşı konulamayan gücü duvarları zorladı⁶⁸.

Nusaybin'in durduğu düzlüğü sel kapladı. Şapur, doğanın gücünü gördü ve ovanın aşağı kısmını o kadar toprak su çekti ki su çıkamadı, fakat şehrin çevresinde derin bir göl oluştu ve mazgallı siperlere ulaşınca kadar tedrici olarak duvarlardan yukarıya sızdı. Böylece yapay bir göl oluşturarak enerjik kral hızla bir donanma gemisi oluşturdu ve ordu gemilerini yerleştirerek gemileri suya indirdi. Büyük bir ilerlemeyle şehrin duvarlarına saldırdı. Fakat savunmacılar azimle dayandıklarından dolayı hiçbir baskı yapılamadı⁶⁹. Bunun yanında Perslilerin bu kuşatma esnasında botlar üzerinde kuşatma makineleri naklettikleri, fakat cesur savunucular onların bazılarını batırdığını, diğer bazılarını da ateşe verdiğiinden kaynaklarda bahsedilir⁷⁰.

Sonunda suların ağırlığı altında şehir duvarları çöktü. Biriken sular 150 adımlık mesafede kendine yol bulmuştu. Şövalye ve filler yarıktan geçerek hücum ettiler. Fakat büyük hayvanlar geri firar ederek saldırganların hattını kırdılar. Nusaybin'in akıbeti günün sonucuna dayandı, ağır ordu süvarisi çamurda bozuldu ve birçoğu sularla dolu görülmeyen çukurlarda boğuldu. Yaralarıyla azgınlaşan filler söyleneni yapmıyor ve binlerce Persliyi okçuyu çiğniyordu. Pers kralı kızgınlıkla ordusundaki aksilikleri izliyordu⁷¹. Şehre verilen zarar hakkında fazla bilgimiz yok, fakat açılan gedik o kadar büyüktü ki ya tamir edilmeli ya da etkin bir şekilde savunulmalıydı. Birlikleri saldırmak için acele ederken Şapur yapay tepe üzerinde pozisyonunu aldı⁷². Şapur nehrin açtığı gedikten girmişti, fakat o gün su yeterince alçalmamıştı. Bu yüzden o tekrar çadırına döndü. Ertesi gün kenti kesinlikle alacağını düşünüyordu ve ordusu zafer şarkıları söylüyordu. Persliler geceyi ziyafet ve eğlenceyle geçirdiler⁷³. Theodoret, duvarların yıkılışından sonraki olayları şu şekilde aktarır:

⁶⁸ Gibbon, **Roman Empire**, II, s. 320; Neale, **Christian Heroism**, s. 63-66; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326; Ephraim, "Hymns And Homilies", **Sel. Libr.**, XIII, s. 139; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 57; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 7; Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, XI, s. 715.

⁶⁹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326.

⁷⁰ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 303; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

⁷¹ Gibbon **Roman Empire**, II, s. 320; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326; Baynes, "Constantine's Successors To Jovian", **CMH**, I, s. 59.

⁷² Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326.

⁷³ Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 92; Neale, **Christian Heroism**, s. 67; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

Şapur, o gün nehir çekilinceye kadar beklemede kaldı. Sonunda duvarlar arasında açılmış olan gediklerden şehre güven içerisinde gireceğini umarak bütün birliklerini çağırdı. O, daha sonra duvarların yeniden inşa edildiğini ve bütün çabasının boşa gittiğini fark etti. Aziz piskopos dua ederek askerlerin ve şehir sakinlerinin cesaretini arttırdı. Duvarlar yeniden inşa edilmiş ve savaş makineleri şehrin içerisine yerleştirilerek düşmana saldırmak için konumlandırılmıştı. Bunun etkisiyle Şapur duvarlara bile yanaşmadı. Şapur, sadece duvarların yeniden inşa edilmesinden ürkmemiş, aynı zamanda bir hayalden de ürkmüştü. O, duvarlar üzerinde şahane süslerle donatılmış bir adam gördü ve onun mükemmel parlaklıktaki erguvani cübbesi ve tacına şaşırmıştı. Önceonu Roma imparatoru sandı ve onunla yakın bir mesafede olmakla ölümle cezalandırılmaktan korktu. Fakat onların iddia ettiği doğruysa Constantius Antakya'daydı. Bir öngörüyle “Tanrı Romalılar için savaşıyor” dedi⁷⁴.

Theodoret, hikâyenin devamında bu olanlara sinirlenen Şapur'un kızgınlıkla göğe doğru bir ok fırlattığını ve o sırada Süryani yazarların en mükemmeli olan Efraim'in de Aziz Yakub'dan yardım istediğini, Yakub'un aniden surlardan biri üzerinde ortaya çıktığını, sivrisinek ve kehelelerin Pers ordusuna karşı yürüyerek onları geri çekilmeye zorladığını yazıyor⁷⁵.

Nusaybin'in duvarlarının suların gücüyle değil, Persli askerlerin duası sayesinde çöktüğünü yazan kaynaklar da vardır. Persli yazarlara göre, kuşatmadan bikan Şapur, şehrin düşmesi için askerlerine Tanrı'ya dua etmelerini emretti ve askerler başarı için Allah'a yalvarırken duvarlar çöktü⁷⁶. Öncelikle atlı okçular ağır süvarilere öncülük etti. Sonra sırtlarında demir kuleler taşıyan filler geldi, Her bir kulede birçok okçu vardı. Bir gedikten saldırmak tuhaf bir durumdu ve doğal olarak başarısızlıkla sonuçlandı. Atlar çamurda şaşkın hale geldi. Filler bile bu zorlukların üstesinden zor geldi ve bir yara alır almaz devriliyor ve bataklıkta bir daha asla kalkamıyorlardı⁷⁷.

Dört ay geçmesine rağmen Nusaybin piskoposu Yakub enerjisini yitirmedi⁷⁸. Sabahleyin Pers ordusu tam gedikten saldırmak üzereyken güçlü ve yeni bir görüntü dikkatlerini çekti. Halk tarafından geceleyin aceleyle yeni bir duvar örülmüştü. Bu

⁷⁴ Theodoret, **History of the Church**, s. 124-125. Hikâye Theodoret'teki aynı şekliyle Theophanes ve Süryani Mihail tarafından da aktarılır. Bkz. Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 170-171, 205.

⁷⁵ Theodoret, **History of the Church**, s. 125; Parry, **Syrian Monastery**, s. 224.

⁷⁶ Buckingham, **Travels**, s. 245; Sir John Malcolm, **History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time**, vol. I, London, 1829, s. 76; Eliot, **Biographical Index**, s. 164.

⁷⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 327.

⁷⁸ Baynes, “Constantine's Successors To Jovian”, **CMH**, I, s. 59.

duvar üzerinde uzun boylu erguvani elbiseler içerisinde başının üzerinde bir taç ile duruyordu. O direktifler veriyor gözüküyordu. Fakat Persli kalabalığa o kadar gazapla ve korkutucu bir şekilde bakıyordu ki, en cesur Persli asker bile o bakarken ürktü, o sırada Şapur “*Aslında şehrin imdadına yetişen imparatordu*” diye haykırdı⁷⁹.

Paschale’in verdiği bilgiye göre yeni Firavun Şapur, şehri yok etmek üzereyken ve duvarlarda büyük bir yarık oluşmuşken Constantius görüntüsündeki bir adamın Nusaybin’in duvarları üzerinde gözükmesiyle daha da çileden çıktı ve Nusaybin halkına şöyle dedi: *Sizin kralınız güçlü değil, gelsin ve savaşsın ya da şehri teslim edin*. Onlar cevaben *Bizim için kralımız Constantius olmadan şehri teslim etmek yoktur* dedikleri zaman Şapur daha da öfkeleni. O, gördüğü hayale göre onların yalan söylediklerini düşünüyordu ve: *Niçin yalan söylüyorsunuz imparator Constantius’u şehrinizin surları üzerinde yürürken gözlerimle gördüm* demişti⁸⁰. Fakat onun yardımcıları birlikte fısıldaştılar ve sonunda *Ey kral, imparator Constantius gerçekte Antakya’da. Senin gördüğün insandan daha başka bir şey*. O sırada Şapur mızrağını şehrin duvarlarına karşı fırlattı ve karamsar bir şekilde çadırına çekildi. Persli kalabalık kendi inine çekilirken Aziz Yakub surlardan onlara bakıyordu ve Tanrı’nın lanetinin onların üzerine olduğunu söyledi⁸¹.

Bundan sonraki süreçte, yukarıda ana kaynakların belirttiği sinek bulutu gökyüzünde gözüksü ve gökyüzünü karanlıkılaştırdı. Birkaç dakika sonra milyonlarca siyah sinekle doldu. Sinek sürüsü şehri geçerek Perslilerin kampı üzerine geldi. O sırada hiddetle sıçrayan ve binicilerini üzerinden atarak ova üzerinde koşan atlar, hortumları ile gökyüzüne yükselen filler acıyla bağırarak kaçtılar⁸².

Paschale’in ifadesiyle, Nusaybinlilerin duası düşmanlarına galip gelmişti. Tanrı onlara karşı iyi niyetliydi, sular duvarları dövdüğü zaman duvarlar onun rızasıyla zarar görmüş, fakat sonradan yeniden yükselmişti. Pers askerleri geri dönmeye çalıştıkları esnada gökyüzünde karanlık bir bulut belirdi ve korku içerisinde ve panikle kaçtılar⁸³. Şapur, girişiminin umutsuzluğuna inanmıştı. Bununla birlikte o kuşatmaya bir müddet daha devam etti, artık büyük saldırı yapmadı ve güçlerini duvarlar önünde 20 bin adam

⁷⁹ Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 92.

⁸⁰ Paschale Kroniği’nden aktaran Dodgeon-Lieu, **Persian Wars, (MS. 226-363)**, s. 205.

⁸¹ Ephraim, “Hymns And Homilies”, **Sel. Libr.**, XIII, s. 143, not 3; Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 92; Bleterie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 304; Neale, **Christian Heroism**, s. 67-70; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

⁸² Neale, **Christian Heroism**, s. 70-71; Parry, **Syrian Monastery**, s. 224; Butler, **The Lives of the Fathers**, VII, s. 114.

⁸³ Paschale Kroniği’nden aktaran Dodgeon-Lieu, **Persian Wars, (MS. 226-363)**, s. 204.

kaybettikten ve 100 gün ya da 3 aydan fazla süre harcadıktan sonra ayrıldı⁸⁴. Bazı kaynaklar Şapur'un kuşatmayı kaldırma sebebi olarak Massagetea halkının kendi ülkesini işgal etmesini gösterir. Böylece bir süreliğine doğu sınırı barış içerisinde kaldı⁸⁵.

Böylece Şapur, birliklerini üç kez Nusaybin şehrinin duvarına yönlendirmiş ve üç kez askerlerinin cesaretlerini ve mühendislerinin maharetlerini boş yere sergilemişti. Cesur şehir yine de boyun eğmemişti⁸⁶. Şapur, 20 bin adam kaybettikten ve makinaları yaktıktan sonra dört aydan fazla süren kuşatmayı kaldırdı. Belki bu kadar erken ayrılmayacaktı, fakat kuşatma ablukaya dönecekti. Kuzeydoğusınından ona tehlike haberleri ulaşmasaydı garnizonu aç bırakarak itaate zorlayacaktı. Şehirde komuta eden Kont Lucilliaus ve şehrin piskoposu Yakub kenti kurtarmanın onurunu paylaştılar. Birincisi cesareti ve askeri yeteneği sayesinde ikincisi de insanların özgürlükleri ve dinleri için savaşmalarını öğütleyen duaları sayesinde⁸⁷.

1.1.7. 359-360 Yılı Olayları

Şapur, Nusaybin üzerine gerçekleştirdiği bu üç kuşatmanın başarısızlığına rağmen bu kentten vazgeçmemişti. Bu vesileyle o, 359-360 yılları arasında Tela ve Amida'yı kuşatmaya hazırlanırken Nusaybin önünden geçti. Bu olayla ilgili tarihi kaynaklarda az bilgi vardır. Bunlar arasında en değerlisi, şüphesiz bu dönemde bölgemizde muvazzaf bir subay olan Ammianus'tur. Müellif, Persliler'in 359 yılında kuşatma hazırlıkları yapmaları üzerine kendilerinin de Nusaybin'e doğru ilerlediklerini anlatıyor ve şöyle devam ediyor:

Persliler, kuşatma hazırlıklarını gizlemeye çalıştılar. Böylece yolların kapatılacağı korkusuyla tüm hızımızla ilerlerken kente iki mil kala güzel bakışlı, kolları zincirli, tahminimize göre 8 yaşlarında bir çocuk yol ortasında ağlıyordu. Annesi düşmanın kendisini yakalayacağı korkusuyla tedirgin olarak onu yalnız bırakmıştı. Ben üzüntüyle dolu generalimin emriyle onu atımın önüne bindirdim ve kente (Nusaybin'e) geri

⁸⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 327; Neale, **Christian Heroism**, s. 71; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 59.

⁸⁵ Gibbon, **Roman Empire**, II, s. 320-321; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 303; J. Fletcher, **Notes From Nineveh** s. 91-92; Eliot, **Biographical Index**, s. 164; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 59-60; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

⁸⁶ Keightley, **Roman Empire**, s. 319; Parry, **Syrian Monastery**, s. 224.

⁸⁷ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 304; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 326-327.

götürdüm. Yağmacılar, duvarın çevresine bir siper inşa ettikten sonra geniş bir şekilde sıralanıyorlardı. Dağları geçerek zayıf bir kale olan Amudis'e gelmişim. Orada atları otlanırken dinlenen adamlarımızı gördüm. Elimi sallayarak ve elbisemin kenarını kaldırarak onlara düşmanın yakında olduğunu işaret ettim. Bilahare onlara katılarak birlikte geri çekildik⁸⁸.

Bu arada Şapur bölgenin Ermeni krallığını da kendi tarafında çekmeyi istiyordu. Ermeni kralına bir heyet göndererek *Eğer bizimle olursan zafer bizindir* mesajını ilettiler. Ermenistan kralı bu sıcak teklife mesafeli durdu ve bununla kalmayıp Constatinus gibi Julian'a da sadık kaldı⁸⁹. Bu konuyla ilgili en değerli bilgileri Pawstos Buzand verir. Buna göre Şapur, Bizans imparatorları ile yaptığı aralıksız savaşlardan dolayı tedirgindi ve onlara karşı sürdürdüğü gayretli bir mücadelesi esnasında Ermenistan kralı Arşak'a da sık sık hediye ve temsilciler gönderiyordu. Fakat Arşak hiçbir şekilde onu dinlemek ve ona yanaşmak istemedi⁹⁰.

Şapur, 360 yılında Sincar'ı ele geçirdikten sonra ve Nusaybin'e yürüyerek burayı kuşatma altına aldı. Buna göre Pers kralı, parlak bir zırhlı süvari eşliğinde kente gelerek Dicle nehrine yakın bir tepenin kıyıları üzerine yerleşti. Roma İmparatorluğu şehrin savunması için üç birlik asker gönderdi.

Daha sonra (Şapur) sinirle hayatlarının güvenliğini dikkate almalarını ve şehrin kapılarını açmaları ve dışarı çıkmaları, şehir zapt edilmeden önce sığınmacılar olarak kendilerine arz edilmelerini içeren haberciler gönderdi. Bu haberciler duvarlara yaklaştıklarında garnizon onları öldürmedi, çünkü onlarla birlikte Sincar'da esir alınan ve vatandaşlarca iyi tanınan soylu birkaç kişi vardı ve maalesef barış teklifine hiçbir cevap verilmemesine rağmen hiç kimse bir ok fırlatmadı. O sırada bir günlük ve gecelik yapılan mütareke sonrasında büyük bir Pers ordusu saldırdı. Vatandaşlar büyük bir enerjiyle savundu. Partlıların çoğu merdivenler ve hasırdan siperler taşıdıklarından dolayı yaralandılar ve adamlarımız tarafından canları başışlanmadı. Sonunda gün doğumundan

⁸⁸ Ammianus, **Roman History**, s. 172-174.

⁸⁹ Norman H. Baynes, "Rome and Armenian the Fourth Century", **EHR**, vol. XXV, London, 1910, s. 633.

⁹⁰ Buzandac'i's, **History of Armanians**, Kitap IV, Bölüm 21. Arşak'ın bu tavrı, 363 barışından hemen sonra Şapur'un Ermenistan'a yürümesinin yegâne sebebiydi. Ermeni müellif, Şapur'un barış imzalandıktan sonra ordusunu hazırlayıp Arşak üzerine sefere çıktığını fakat Arşak'ın savaş komutanı Waşak'ın iyi donatılmış mızraklı 60 bin süvarisiyle onlara karşı ilerleyerek İran ordusunu yere serdiğini, bütün İran ülkesini yaktığını, sadece Şapur'un firar edebildiğini yazar. Bkz. **Aynı Eser**, Aynı Yer.

sonra her iki taraf eşit kayıpla ayrıldı. Sonraki gün her iki tarafta savaş borazanları çaldı ve korkunç bir katliam gerçekleşti. Her iki ordu da azimli bir inatla mücadele etti⁹¹.

Ammianus, hikâyenin devamında ertesi gün bir papazın Şapur ile görüşmek için onun çadırına gittiğini, konuşmak için izin aldıktan sonra, Perslilerin kendi ülkelerine dönmelerini istediğini yazar. Fakat bu talebe karşılık Şapur'un cevabı nettir: *Kampınızı yok etmeyene kadar gitmeyeceğim*⁹².

1.1.8. Julian'ın Mezopotamya Seferi ve Ölümü (363)

II. Şapur'un, Mezopotamya'nın Roma İmparatorluğu'na ait toprakları üzerinde bitmek bilmeyen saldırıları 363 yılı içerisinde ölümünden kısa bir süre önce Julian'ı Mezopotamya seferine çıkmaya zorlamış olmalı. Tarihçi Zosimos, 363 barışı öncesinde imparator Jovian'ın, ordusuyla Persia'ya girerek bir keşif seferi yaptığını, düşman tarafından sürekli taciz edilerek ilerleyen Roma ordusunun Dicle'yi geçtiklerinden söz ediyor⁹³. Buna karşılık, Persliler de boş durmayarak hazırlıklarını yaptı. Ammianus'un verdiği bilgiye göre, 350 yılındaki kuşatma esnasında Nusaybin'de başlarına gelenleri hatırlayan askerler, fillerin kendi kontrollerinden çıkıp çıldırarak kaçmaları ihtimaline karşı sağ ellerine bıçağı sabitlediler⁹⁴.

İmparator Julian, 363 yılı Mart ayında Harran'a doğru ilerlemek için Antakya'dan yola çıktı ve Callinicum, Carchemish ve Zaitham'dan geçerek Pers merkezi olan Ctesiphon'a ulaştı. Burada Şapur'dan ona barış teklifleri geldi, fakat o reddetti. Dicle'yi geçtikten sonra düşmanın eline geçmesini engellemek için gemileri yaktı⁹⁵.

İmparator, Borea (Halep)'ten Roma birliklerinin buluşmayı tayin ettiği yer olan Hierapolis'e geçerek botlar köprüsüyle Fırat'ı geçti⁹⁶ ve hızla Harran'a ilerledi. Bu arada, akrabası Procopius'un ve Mısır dükü Sebastian'ın emri altında 30 bin kişilik bir adamı Nusaybin'e sınır güvenliği için gönderdi. İmparator, Antakya'ya ulaşmasından bir ay sonra bilahare Roma egemenliklerinin uç sınırı olan Kırkisya'ya ulaştı. Bu

⁹¹ Ammianus, **Roman History**, s. 225-226.

⁹² Ammianus, **Roman History**, s. 226.

⁹³ Zosimos, **History**, s. 77-89.

⁹⁴ Ammianus, **Roman History**, s. 376.

⁹⁵ Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, XI, s. 715.

⁹⁶ Festus, **Breviarium**, Bölüm XXVIII, s. 14-15.

doğrultuda Habur'un kendi sınırları olarak kabul edilmesi için biraz zaman vardı. 65 bin etkili ve iyi disiplinli asker bu nehri bütün savaş araç-gereçleriyle çeşitli cinsten 1100 gemiye yükleyerek eş zamanlı olarak Fırat'tan aşağıya doğru yönlendirilerek geçti. İmparator'un niyeti, muhtemelen Nusaybin veya Ermenistan yoluyla düşman ülkesine ilerlemektir⁹⁷.

İki imparatorluk arasında bölgede cereyan eden amansız rekabet ve kanlı savaşlar tüm şiddetiyle devam ediyordu. Anonim Siirt Vekayinamesi'nin, İmparator Julian döneminde Roma ordu generali olan ve sınırda görev yapan Jovian'ın emri altında bulunan asker sayısı hakkında verdiği ayrıntı, Romalıların sınır güvenliğine ve Perslilere karşı mücadeleye verdiği önemi göstermesi açısından kayda değerdir. Buna göre, Jovian'ın emri altında 80 bin atlı, 120 bin okçu, 200 bin tam teçhizatlı asker ve 200 bin kalkanlı yaya birliği mevcuttu. Bunun yanında 120 bin subayı da mevcuttu. Bazıları Jovian'ın buyruğu altında 490 bin savaşanı olduğunu belirtirler. Vekayiname, bu dönemde Roma ordusunun Pers içlerine kadar ilerleyerek ülke halkının kılıçtan geçirdiğini ve güçlü kaleleri de yağmaladığını da ekler⁹⁸.

İmparatorun ordusu, yollarını kaybettikleri çöle girdi. Pers birlikleriyle hafif çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalardan birinde Julian bir mızrakla öldürüldü. Bu mızrağın düşmanlarından mı yoksa kendi saflarından mı fırlatıldığı asla bilinmedi. Askerler hemen onun generallerinden biri olan Jovian'ı seçtiler⁹⁹. Orosius, daha açık bir ifadeyle imparatorun Persia içlerine doğru seferi esnasında bilinmeyen biri tarafından bıçaklandığını ve aynı gün Jovian'ın çölde imparator seçildiğini yazıyor¹⁰⁰. Bir diğer tarihçi Agathias'ın bahsi de Julian'ın Pers savaşlarında öldüğü ve Jovian'ın onun yerine seçildiği şeklindedir¹⁰¹.

363 yılında Julian ve II. Şapur arasında bir çarpışma olduğunu belirten kaynaklar da vardır. Anonim Edessa Kroniği, Julian'ın 363 yılı Haziran ayında Perslilere karşı bir

⁹⁷ Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, s. 181; Keightley, *Roman Empire*, s. 345.

⁹⁸ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 236.

⁹⁹ Oussani, "Persia", *Cath. Encyc.*, XI, s. 715. Agapius'un eserinde yer alan ifadeye göre, Jovian imparatorluk için isteksizdi. Askerlerin teklifini kendisinin bir Hristiyan olduğunu söyleyerek reddetti. Onlar Jovian'a kendilerinin de Hristiyan olduklarını, Julian'ın korkusuyla bunu gizlediklerini söylediler. Jovian bunun üzerine hazineye haçı çıkardı ve onu kampın önüne dikti, Pagan papazları hariç herkes onu kutsadı. (Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VII, s. 582. Aynı hikayeyi İbnu'l Esir de tekrar eder. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383.

¹⁰⁰ Orosius, *History*, s. 192.

¹⁰¹ Averil M. Cameron, "Agathias and Cedrenus on Julian", *JRS*, vol. 53, Parts 1 ve 2, (1963), s. 92.

savaşa çıktığını ve onlarla yaptığı savaş esnasında orada öldüğünü yazıyor¹⁰². Agapius da imparator Julian'ın, doğu seferinde Perslilere karşı yürüttüğü savaş sırasında askeri rütbeliler arasında onları mücadele için heyecanlandırmak amacıyla ilerlerken bir Persli ona bir mızrak fırlattığını ve onu yan tarafından vurduğunu yazar¹⁰³. Olayın kısa özetinin bulunduğu İbnu'l Esir'in eserinde, Julian'ın odasında oturmakta iken nereden atıldığı belli olmayan bir okla öldürüldüğünü kaydeder¹⁰⁴.

Persli tarihçilerin kronolojisi hikâyenin farklı bir biçimini sunar. Buna göre, 363 yılında Romalılar Persia'yı işgal etti ve II. Şapur ülkesini savundu. İntikam için hırslı olan Arap kabileler seve seve Romalılara katıldı ve toplamda 170 bin adama ulaşan birleşik güçler, bizzat İmparator Julian'ın komutasında yönetildi. Şapur dâhili şehirlerden birine çekildi ve toplayabildiği kadar ordu topladı ve savaş gerçekleştirmek için ilerledi. Muazzam bir farktan sonra gösterdiği büyük kişisel çabaya rağmen, ordusu müthiş bir bozgunla gönderildi. Şapur, az sayıda taraftarıyla birlikte kendi hayatını zor kurtardı. Bununla birlikte o, muzaffer düşmanın geri çekilmesinden cesaretlenerek kısa süre içerisinde yeniden ordusunu topladı ve seferlere başladı. Roma bölgesine girerek onların imparatorlarına şu mesajı yolladı¹⁰⁵:

Kalabalık ordumu yeniden topladım. Yağmalanan, esir edilen ve öldürülenlerin öcünü almakta ısrarlıyım. Bu yüzdendir ki silahımı kuşandım. Eğer siz bana yağmalanan ganimetler karşılığında para vermeye razı olursanız ve Irak'taki Nusaybin şehrini onarıp şu andaki sahibi siz olmanıza rağmen kentin imparatorluğumuza ait olduğunu kabul ederseniz savaş kılıcımı kınına sokacağım, yok eğer reddederseniz atımın çelik kadar sert olan ayakları, Romalıların ismini yeryüzünden silecek ve benim ateşi yok eden muhteşem palam imparatorluğunuzdaki insanların kökünü kazıyacaktı¹⁰⁶.

¹⁰² Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 32. Zosimos'un belirttiğine göre, Harran halkı diğer şehirler arasında o kadar üzgündü ki, Julian'ın ölüm haberini getiren kişiyi taşa tuttular ve onun vücudunda taştan bir tümsek yaptılar. (Zosimos, **History**, s. 92.) Harran halkının Julian'a karşı bu sevgisi, muhtemelen onun kendileri gibi putperest olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim, Siirt vekayinamesinde yer alan bilgiye göre imparator Julian, Nusaybin seferi sırasında kendisi gibi putperest olan Harran halkını fark ederek kendilerine para dağıtmış ve birlikte şölenler tertipledikten sonra Nusaybin'e hareket etmiştir. (Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 232.) Agapius, Julian'ın cesedinin Tarsus'ta gömüldüğünü yazar. (Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 582) E. Gibbon, cesedin 15 gün içerisinde Nusaybin'den Tarsus'a nakledildiğini ve doğunun tüm şehirlerinden geçerek düşman gruplar tarafından bile yasla selam durulduğunu yazıyor. (Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 230-231.)

¹⁰³ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 581. Müellif, Julian'ın bu darbe ile atından düşerek acı içerisinde mızrağı havaya fırlatıp şöyle dediğini yazar. "Beni yendin Meryem'in oğlu". Bkz. Aynı Eser, s. 582.

¹⁰⁴ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 383.

¹⁰⁵ Buckingham, **Travels**, s. 245-246.

¹⁰⁶ Malcolm, **History of Persia**, I, s. 85-86; Buckingham, **Travels**, s. 246.

Bu kibirli ve aşağılayıcı mesaj sonucu etkilemişti. Telaşa düşen İstanbul imparatoru şartları kabul etti ve Nusaybin'i Şapur'a terk etti¹⁰⁷. Jovian'ın yeteneksizliğini öğrenen Persliler, böylece Romalıları geri çekilmeye zorladılar. Düşman fillerinin hamleleri lejyonierlerin saflarını kırdı ve Sumere, Charcha ve Dara yolu üzerinden ordu çekildi ve daha sonra dört gün boyunca düşman arkadaki tarafı taciz etti. Sonunda Şapur, barış şartlarıyla Suneras'ı gönderdi. Kral, Roma güçlerinin hala Mezopotamya'da kaldığını ve doğu illerinde yeni askeri olayların artacağını biliyordu. Görüşmeler dört gün devam etti ve daha sonra 30 yıllık barış imzalandı¹⁰⁸. Gerek barışın imzalandığı dönemin kaynakları, gerekse sonraki dönemde yazılmış olan kaynaklarda sıkça sözü edilen 363 Barışı, Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya'daki egemenlik mücadelesi açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Bu sebeple ana kaynakların verdiği bilgiler ışığında bu antlaşmayı ve şartlarını etraflıca ele almak istiyoruz.

1.1.9. 363 Barışı ve Nusaybin'in İranlılara Terki

Sasani-Roma mücadelesinde, bölgedeki hâkimiyet mücadelesinin seyri üzerinde en çok etkisi bulunan olay şüphesiz 363'te Jovian'ın imzaladığı barış antlaşmasıdır. Nusaybin'in İranlılara terki ile sonuçlanan ve bu sebeple de Nusaybin halkının çoğunun batıya (Amid'e) göçmesi ve kentteki akademinin Urfa'ya taşınması ile neticelenen olaylar dizisi imparator Julian'ın ölümünden sonra başlamıştı. Romalıları, imparatorlarının ölümünden dört gün sonra Dara'da çadırlarını kurdular. Sonraki iki günde buradan Dicle'yi geçmek boş bir teşebbüstü. Fakat firarilerin donuk gayretleri burada beklenmedik bir barış seslerini yeniden canlandırdı. Persliler, masraflarının karşılanması gerektiğini söyleyerek kararsız Jovian birliklerinin hazırlanmaması için zaman kazandılar¹⁰⁹.

Roma imparatoru ve heyeti teklifi memnuniyetle karşıladı ve iki yüksek rütbeli subay Arintehaus ve Sallust, Şapur'un delegeleriyle görüşmek onaylanacak antlaşmanın şartlarını belirlemek için atandılar. Onlar, Roma'nın azametini toleranssız göstermeye

¹⁰⁷ Malcolmn, **History of Persia**, I, s. 87; Sykes, **History of Persia**, I, s. 458; Lord Mahon, **The Life of Belisarius**, London, 1829, s. 33.

¹⁰⁸ Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 85; Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 15.

¹⁰⁹ Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 184-185.

çalıştılar ve Şapur'u kayıpsız memnun etmek için büyük çaba sarf edildi. Görüşmeler dört gün sürdü, fakat Pers kralı acımasızdı. Her gün düşmanın gücünü küçümseyerek kendi durumunu iyileştirdi. Herhangi bir ayrıcalık için hiçbir sebep yoktu. Gerçekte Şapur, asıl taleplerinin hiçbirini açığa vurmamıştı¹¹⁰.

363 barışı ve Roma İmparatorluğu açısından önemli olan sonuçları dönemin birçok kaynağında anlatılır. Bunlar arasında Ammianus'un kaydettikleri olayların canlı tanığı olması bakımından diğerlerine nazaran daha önde gelir. Ammianus, antlaşmanın her iki taraftan birkaç rütbelinin rehine olarak verilmesiyle imzalandığını, bizden (Romalılardan) lejyonların yüksek rütbeli subayları olan Remora, Victor ve Bellovaedius'un, düşman tarafından onların soylularından olan Bineses isimli biri ve diğer üç satrapın verildiğini kaydeder ve antlaşmanın 40 yıllık imzalandığını kaydeder¹¹¹.

Bir diğer çağdaş tarihçi Festus diğer kaynaklardan farklı olarak Roma ismini ve gücünü ön plana çıkarır. Buna göre, Julian'ın ölümünden sonra tahta geçen Jovian'dan sonra Roma ismi o kadar saygı gördü ki, barış konusundaki ilk tartışma öncelikle Persliler tarafından ele alınmıştı. Fakat Nusaybin'in ve Mezopotamya'nın bir kısmının terkinin içeren antlaşmanın şartları Romalıların aleyhineydi. Bu tarihçinin deyimiyle bu antlaşma *Saltanata zaferden çok arzulu olan Jovian tarafından kabul edilmişti*¹¹². Aynı aşağılayıcı ifadeler, Agathias'ın eserinde de geçer. Buna göre, *Julian'ın Persia'da ölmesiyle Jovian kendi saltanatını sağlama almak için bu utanç dolu antlaşmayı yapmak zorunda kaldı*¹¹³. Libanius'un konuyla ilgili kayıtları ise şu şekildedir: "Tanrıların Jovian'a kızgın olduğunu hissediyorum. O, böylece düşmanın rüyasında bile görebileceğinden daha fazla şartlarla barış imzalanmaya mecbur edilmişti. Bütün Ermenistan, önemli sınır şehri (Nusaybin) ve birçok güçlü kale kaybedildi"¹¹⁴.

Zahit Yeşua'nın vekayinamesinde, 363 yılında Julian'ın ölmesiyle yerine geçen Roma imparatoru Jovian'ın, her şeyden evvel barışçı bir siyaset güttüğü ve 120 yıl sonra eski sahiplerine geri verilmek üzere Nusaybin'in İran'a terkine müsaade ettiği anlatılır¹¹⁵. Philostorgius ise Julian'ın ölümünün ertesi günü askerlerin Jovian'ı

¹¹⁰ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 367.

¹¹¹ Ammianus, **Roman History**, s. 394. Ayrıca bkz. Baynes, "Rome and Armenia", **EHR**, XXV, s. 634-635.

¹¹² Festus, **Breviarium**, Bölüm XXIX, s. 15.

¹¹³ Cameron, "Agathias and Cedrenus on Julian", **JRS**, 53, s. 92.

¹¹⁴ Libanius'tan aktaran Dodgeon-Lieu, **Persian Wars (MS. 226-363)**, s. 261.

¹¹⁵ Joshua, **Stylite**, s. 6. Bu sürenin imparator Zenon çağında sona ermesine rağmen Perslerin Nusaybin'i vermeye yanaşmadıklarını aşağıda göreceğiz.

imparator seçtiğini ve yeni imparator'un Nusaybin ve çevresiyle birlikte Perslilerin saldırılarına karşı Ermenistan'a kadar savunma amaçlı inşa edilen kaleleri onlara terk etmek koşuluyla Perslilerle 3 yıllık bir antlaşma yapmaya karar verdiğinden söz eder¹¹⁶. Bir başka kilise tarihçisi Socrates de kısa bilgi vermekle yetinenler arasındadır. Socrates, Jovian'ın imparatorluk sınırların kaybedilmesine boyun eğerek, Dicle ötesindeki bölgeler ve Mezopotamya şehri olan Nusaybin'i Perslilere terk ettiğini kaydediyor. Fakat o, diğer kaynaklardan farklı olarak var olan şartların Jovian'ı bu antlaşmanın kötü maddelerini kabul etmeye zorladığını yazmak suretiyle bir bakıma imparatorun barışı imzalamaktan başka bir çaresinin olmadığına dikkat çekiyor¹¹⁷.

Zosimos'un antlaşmayla ilgili verdiği bilgiye göre, barış için istekli olan Persliler Suneras'ı Roma kampına gönderdi. Jovian bunu duyunca onlara yüksek rütbeli memuru olan Sallustius'u ve Aristeaus'u gönderdi. Bazı tartışmalardan sonra 30 yıllık bir barış konusunda anlaşıldı. Buna göre Romalılar, Perslilere Rabdiceni ülkesini, Candueni, Rhemeni ve Zalen'i'yi ve bu illerin yakınında bulunan 15 kaleyi sakinleriyle arazi, hayvan ve tüm emlakıyla birlikte terk edecekti. Sakinleri Roma kolonilerinden istedikleri yere göçmesi koşuluyla Nusaybin, Perslilere terk edilecekti. Persliler ayrıca Ermenistan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek çok küçük kısmını onlara bıraktılar. Antlaşma bu şartlarda kararlaştırıldı ve her iki tarafça onaylandı¹¹⁸.

Agapius'un *Kitabu'l Unvan*'ı da konuya kısaca temas ederek Şapur'un, Jovian'a hitaben Nusaybin kentinin önceleri Perslilere ait olduğunu söylediğini ve dolayısıyla kendilerine verilmesi gerektiğini, Jovian'ın da Nusaybin'i, burada yaşayan Romalıları Amida tarafına naklettikten sonra antlaşma gereği Şapur'a terk ettiğini kaydeder¹¹⁹. Edessalı James daha kısa bir ifadeyle, Julian'ın ölümü üzerine tahta geçen Jovian'ın Şapur ile dostluk antlaşması imzalayarak Nusaybin'i ona terk ettiğini yazıyor¹²⁰. Aynı kısa ifadeleri Orosius ve Gennadius da eserlerinde teyit ederek Jovian'ın imparator olduktan sonra Perslilere Nusaybin'i ve Mezopotamya'nın yarısını terk ettiğini kaydederler¹²¹.

¹¹⁶ Philostorgius, **Ecclesiastical History**, s. 485.

¹¹⁷ Socrates Scholasticus, **A History of the Church (305-455)**, London, 1844, s. 281.

¹¹⁸ Zosimos, **History**, s. 90.

¹¹⁹ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 582-583. Agapius'a göre, barış talebi için delege gönderen taraf Jovian'dır. Bkz. Aynı Eser, s. 584.

¹²⁰ James of Edessa, "The Chrological Canon", **ZDMG**, s. 312.

¹²¹ Orosius, **History**, s. 192; Gennadius, "Lives of the Illustrious Men", (İng. çev. C. Richardson) **Sel. Libr.**, vol. III, New York, 1906, s. 386.

Piskopos John, bu dönemle ilgili bilgi verir fakat o, diğer kaynaklardan farklı olarak antlaşma gereği Nusaybin'in ve diğer önemli Mezopotamya şehirlerinin Perslilere terk edilmesinden bahsetmez. Onun iyimser bir üslupla kaydettiğine göre, Julian'ın ölümünden sonra isteksiz olmasına rağmen, Roma birlikleri tarafından zorla imparator yapılan Jovian'a, Persliler tarafından dostluk ve barış için haber gönderilmiş ve yapılan görüşme sonucu Persliler vergi vermeyi kabul etmişler, hatta Jovian bir yıllık vergilerini de affetmişti¹²².

Ebu'l Ferec, Roma imparatoru Jovian'ın tevazu içinde Şapur'a gittiğini, İran hükümdarının ondan Fırat'a kadar uzanan memleketlerin kendilerine terk edilmesinin lazım geldiğini söylediğini, imparatorun ise yalnız Nusaybin'i ona terk ettiğini, yapılan 30 yıllık barış antlaşmasıyla kılıçların bir daha kınından çıkmadığını yazar¹²³.

Konuyla ilgili olarak çok az İran kaynağında sınırlı bilgiye tesadüf ediyoruz. Bunlar arasında en önemlisi Firdevsi'nin kaydettikleridir. Firdevsi, *Şehname*'sinde II. Şapur'un kılık değiştirerek bir tüccar kıyafetiyle Roma'ya gittiğini, orada bir İranlı tarafından tanınarak imparator Sezar tarafından hapsedildiğini, fakat saraydaki başka bir İranlının yardımıyla kaçtığını, hürriyetine kavuşur kavuşmaz memleketine dönerek ülkesini istila etmiş olan Roma imparatoruna karşı savaş açtığını, onu ağır bir mağlubiyete uğratıp esir aldığını ve Nusaybin'i terk etmeyi de kapsayan barış antlaşmasını ona zorla kabul ettirdiğini yarı efsanevi bir dille uzun uzadıya anlatır¹²⁴.

Bu anlaşma, İslam kaynaklarında da anlatılır: Taberi ve İbnu'l Esir'in verdiği bilgiye göre, Bizans tahtına Yusanus (Jovian) geçince Sasani imparatoru Şapur, ona haber göndererek görüşmek için yanına gelmesini istedi, o da geldi. Her ikisi birbirlerine karşı saygı gösterip birlikte yemek yedikten sonra Şapur ona şöyle dedi:

Belde ve şehirlerimizi yakıp yıktınız. Adamlarımızı öldürdünüz ve ülkemizde birçok tahribat yaptınız. Ya yapmış olduğunuz tahribatın bedelini ödersiniz, ya da bunlara

¹²² John Bishop of Nikiu, **Chronicle**, s. 79-80. Bununla birlikte müellif, diğer kaynaklarda belirtildiği gibi Jovian'ın, imparatorluk dışında bir şehir inşa edilmesi ve isminin de Amida konmasını emrettiğini ve burayı birçok nüfusla doldurduğunu kaydeder. (Bkz. Aynı Yer.) Onun birçok nüfus olarak kaydettiği kuvvetle muhtemel kentlerinden sürgün edilen Nusaybinlilerde ki aşağıda görüleceği üzere diğer ana kaynaklar bu konuyu açıkça belirtirler.

¹²³ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 138; amlf., **Muhtasar**, s. 82-83.

¹²⁴ Firdausi, **The Shahnama**, VI, s. 321. İbnu'l Esir'de hikâye farklı bir biçimde anlatılır. Bkz. İbnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 383-384. Bu bilgilerin efsanevi olduğu yukarıda belirttiğimiz diğer kaynakların verdiği bilgilerle sabitleniyor.

karşılık Nusaybin'i bize geri verirsiniz. Bunun üzerine Romalılar Nusaybin'i tahliye ettiler ve burada yaşayan Rumlar şehri tahliye ettikten sonra çekip gittiler¹²⁵.

Ermeni kaynaklar arasında en önemlisi kuşkusuz Pawstos Buzand'dır. Bu müellifin yazdığına göre, bu yıl Bizans imparatoruyla Kral Şapur arasında barış oldu. Bizans imparatoru şu barış antlaşmasını yazdı, mühürledi ve Şapur'a gönderdi. *Size Aruestan'daki Nusaybin'i aynı zamanda Suriye Mezopotamya'sını vereceğim. Dahası dâhili Ermenistan'ı boşaltacağım. İstersen onları alabilirsin, onlar hizmetindedir. Onların yardımına gelmeyeceğim.* Müellif, Bizans imparatorunun böylece tükendiğini ve hüzünlü kederiyle böyle bir antlaşmayı imzaladığını da ekler¹²⁶.

Anlaşma, sadece Nusaybin'in İranlılara terki ile ilgili maddeden ibaret değildi. Zosimos, Rabdiceni ülkesini, Candueni, Rhemeni ve Zalenî'yi ve bu illerin yakınında bulunan 15 kaleyi sakinleriyle arazi, hayvan ve tüm emlakıyla birlikte Perslilere terk edilmesi ve sakinleri Roma kolonilerinden istedikleri yere göçmesi koşuluyla Nusaybin'in de Perslilere bırakılması, ayrıca Perslilerin Ermenistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmesi ve çok küçük kısmının onlara bırakılması koşuluyla bir antlaşma imzalanarak taraflarca onaylandığını yazıyor¹²⁷. Yapılan anlaşma uyarınca, Nusaybin ile birlikte Sincar, Castra Maurorum* ve beş vilayet¹²⁸ de İranlılara bırakılacak, Doğu Anadolu'daki Ermeni krallığı üzerindeki Roma koruması kaldırılacak ve buradaki Romalı nüfus boşaltılacaktı¹²⁹.

Firdevsi, Roma imparatorunun Şapur'a 100 asil Rum güzeli, 60 eşek yükü dirhem ve daha birçok hediye götürdüğünü belirttikten sonra, ayrıca onun Nusaybin'in İranlılara terki ve yıllık 600 bin dinar vergi vermeyi de kabullendiğini şu şekilde şiirselleştiriyor:

¹²⁵ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, II, s. 153; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 383.

¹²⁶ Buzandac'ı's, **History of Armanians**, Kitap IV, Bölüm 21.

¹²⁷ Zosimos, **History**, s. 90.

* Burası bilahare Kefertusa adı verilen yer olup dut ağaçlarıyla çevrili bir arazide kurulmuş olduğundan bu isim verilmiştir. Dara ile Resu'l Ayn arasında bir bölgede yerleşir. Bkz. D'Anville, **Ancient Geography**, s. 435.

¹²⁸ Burada sözü edilen vilayetler, Arzeniena, Maxoienna, Zabdicenia, Rahimienia ve Corrduenne'dir ki yukarıda bahsettiğimiz gibi önceleri Romalılar Galerius döneminde bu vilayetleri 303 antlaşmasıyla Sasani kralı Narses'ten almıştı. Bu konuda ayrıca bkz. Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 280.

¹²⁹ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 280; Malcolm, **History of Persia**, I, s. 87; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 15; Keightley, **Roman Empire**, s. 355; Sykes, **A History of Persia**, I, s. 458; Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 185; John MacDonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814**, London, 1818, s. 469-470; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 597; Jerome Labourt, "Ephraem", **Cath. Encyc.**, vol. V, New York, 1909, s. 498; Baydur, **İmparator Julianus**, s. 121; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 85; Aydın vd., **Mardin**, s. 60.

Şapur (hediyeleri) kabul etti.- onları kibarca oturttu-rütbelerine göre,
 Ve (Şapur) Jovian’a dedi: İran’da şehirlerin olduğu yerde şimdi harabeler var.
 Ben şimdi bedel istiyorum-Jovian dedi ki: Ne istiyorsun söyle, bize kaşlarını çatma,
 Ulu şah (Şapur) dedi ki-Eğer sen yanlısını tamamıyla düzeltmek istiyorsan,
 Rum dinarıyla vergi ödemelisin-Her yıl üç kez 200 bin altın,
 Ve ayrıca Nusaybin’i bana terk etmelisin-Eğer benim öcümü sonlandırmak istiyorsan.
 Jovian cevapladı: İran, Arabia ve Nusaybin,
 Senindir ve ben bu muazzam vergiyi kabul ediyorum,
 Senin gazabın ve intikamına dayanamadığımızdan dolayı¹³⁰.

Ana kaynaklarda verilen bilgiler ışığında toparlarsak 363 barışının şartları şöyleydi:

–Şapur’un dedesi Narses tarafından Galerius’un galibiyetinden sonra 303 barışıyla Romalılara terk edilen Dicle ötesindeki beş şehir ve tüm istihkâmları, halkı ve tüm değerli eşyalarıyla birlikte Perslilere geri verilecek, bununla birlikte bölgedeki Romalıların çekilmesine ve kendi vatandaşlarına katılmalarına izin verilecekti.

–Doğu Roma’da üç yer Nusaybin, Sincar ve Castra Maurorum (Kefertusa) adı verilen muhkem kaleler Perslilere terk edilecekti. Ancak Romalılar, Persliler sahip olmadan önce taşınabilir eşyalarıyla ayrılabilirdi.

–Ermenistan ve Roma arasındaki tüm irtibat kesilecek, Arsaces kendi kaynaklarına terk edilecek ve Pers ve Roma arasındaki herhangi bir tartışmada ona yardım edilmeyecekti.

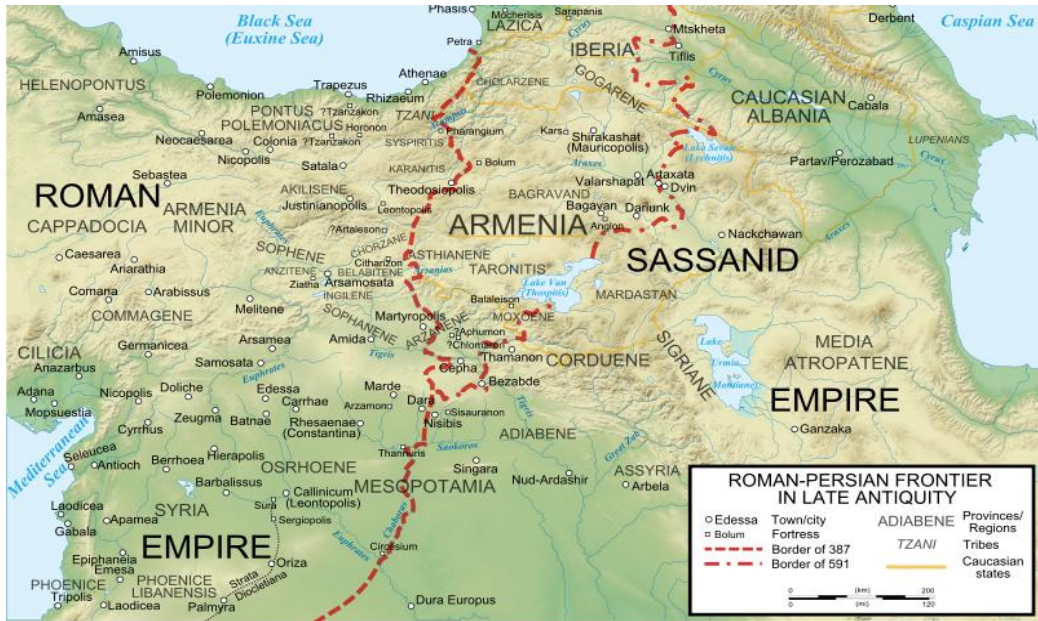
–Romalılar, yıllık 600 bin altın vermeyi kabul edecek ve barış 30 yıllık imzalanacaktı¹³¹.

Bu ağır ve aşağılayıcı şartları Jovian kabul etti. Yalnız Nusaybin ve Sincar halkının taşınabilir mallarıyla şehri terk etmelerine izin verilmesini istedi. Rehineler

¹³⁰ Firdausi, **The Shahnama**, VI, s. 355; Bünchner, “Şapur”, **İA**, XI, s. 342.

¹³¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 367-368.

takas edildi¹³². Sasanilerin, Mezopotamya'nın güçlü şehri Nusaybin'i ele geçirmesiyle yeniden şekillenen iki imparatorluk arasındaki sınır şu şekilde oluşmuştu:

Harita 4: 363 Barışı Sonrası Roma-Sasani Sınırı ([www.en.wikipedia.org/Roman-Persian wars](http://www.en.wikipedia.org/Roman-Persian_wars))

Böylece bu anlaşmayla, Diocletian zamanından bu yana Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olan Nusaybin yitirilmiş, ayrıca Diyarbakır ve Urfa'yı Mezopotamya'da başlıca kaleler durumuna sokmuş ve İran-Roma sınırını da daha batıya kaydırarak Mezopotamya'yı Pers istilasına açık bir duruma getirmişti¹³³. Antlaşma, geniş Roma sınırlarının daralmasına ve Nusaybin dâhil olmak üzere, Kuzey Mezopotamya'nın doğu yarısının ve aynı zamanda Dicle'nin hem doğusundaki hem de batısındaki arazilerin kaybedilmesine sebep olmak suretiyle, bu bölgedeki güçler dengesinin Persler lehine bozulmasına sebep olmuştu¹³⁴. Dicle'nin ötesindeki vilayetlerin ve Nusaybin'in terk edilmesiyle neredeyse Suriye sınır olacaktı. Antakya

¹³² Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 223; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 368; Keightley, **Roman Empire**, s. 355; Eliot, **Biographical Index**, s. 163; Wigram, **Assyrian Church**, s. 58; Labourt, "Ephraem", **Cath. Encyc.**, V, s. 498.

¹³³ Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 130; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 25; Segal, **Edessa**, s. 116, 158.

¹³⁴ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, II, s. 153; Honigmann, **Doğu Sınırı**, s. 3; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 983; Vailhe, "Nisibis" **Cath. Encyc.**, XI, s. 84; Ostrogorsky, **Bizans Tarihi**, s. 47; Akşit, **Roma Tarihi**, s. 597; Segal, **Edessa**, s. 158; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 25; Yamauchi, "God and Shah", **Fides et Historia**, s. 9; Büchner, "Şapur", **İA**, XI, s. 340; Fergus Millar, "The Roman Near East", **AHR**, Şubat, 1995, vol. 100, sayı 1, s. 124.

şehri barbarların istilasına karşı korumasız kalmış, Mezopotamya'daki Roma gücü zayıflamıştı¹³⁵.

1.1.10. Barış Sonrası Gelişmeler ve Nusaybin Halkının Jovian ile Görüşmesi

363 barışının imzalanması sonrasında gelişen olaylar, kaynaklarda farklı bir şekillerde ifade edilir. Genel olarak birçok kaynakta, kentin terk edilmesiyle yolu üzerindeki Nusaybin'den geçen Jovian'ın, halk tarafından Nusaybin'in Perslilere terk edilmemesi konusunda ikna edilmeye çalışıldığını, fakat imparatorun sözünden dönmeyeceğini kesin bir dille ifade etmesinden sonra kent halkının Amid'e doğru göç etmek zorunda kaldığı anlatılır.

Nusaybinliler, Julian'ın halefi olan Jovian'ın, Galerius'un zaferiyle elde edilen beş vilayetten feragat ettiğini ve utanç dolu bir şekilde doğudaki en güçlü istihkâmlardan olan önemli şehir Nusaybin'i barbarlara terk ettiğini duyunca dehşet ve öfke içerisinde şaşkınlık ve üzüntüyle doluydular¹³⁶. Bununla birlikte Nusaybin halkı, kentlerinin imparatorluk açısından arz ettiği önem, geçmişteki sadakatleri ve son hizmetleri sebebiyle umutlarını kaybetmemişlerdi. Jovian'ın kendilerini barbarlara terk ettiğine inanmadılar¹³⁷. Dönemin kaynakları, antlaşmanın taraflar arasında imza edilmesinden sonra Jovian'ın geri dönmek üzere harekete geçtiğini ve yolu üzerindeki Nusaybin'e uğradığını, fakat kentten içeriye girmediğini ve Nusaybin halkı ile Jovian arasında gerçekleşen diyalogla ilgili bilgi verirler.

¹³⁵ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 294; Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 16.

¹³⁶ Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 227. Roma imparatorunun 363 Barışı esnasında teslimiyetçiliği ve takındığı tavır, o tarihten günümüze bütün Roma tarihçileri tarafından aşağılayıcı ifadelerle anımsanır. Örneğin, dönemin askeri görevlisi Ammianus, *rezil antlaşma* şeklinde tanımladığı bu antlaşmayla ilgili olarak *Bu şartlardan birini kabul edeceğine silahları deneseydi bin kez daha iyi olurdu* diyerek bu antlaşmanın maddelerinin çok ağır olduğunu vurguluyor. (Ammianus, **Roman History**, s. 394.) D'Anville bu antlaşma için *utanç verici* ifadesini kullanırken (D'Anville, **Ancient Geography**, s. 434.) Gibbon ve Buckingham da *iradesiz hükümdar* olarak tanımladıkları Jovian'ın düşmanın tuzaklarına rağmen kaçmak yerine kaderine sabırla boyun eğmesi ve aşağılayıcı barış şartlarını kabul etmemesi gerektiğini ifade eder. (Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 223; Buckingham, **Travels**, s. 247.) Ayrıca Gibbon, bu aşağılayıcı antlaşmanın Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve yıkılmasında bir dönüm noktası olduğunu yazar. (Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 230.) Bleterie ise, yaklaşık 70 yıldır imparatorluk toprağına katılmış olan beş vilayeti terk etmek ve buna Mezopotamya'yı hatta doğunun kalesi Nusaybin'i eklemenin aşağılayıcı bir fidye olduğunu ifade ediyor. Yazar, bu antlaşmanın icrasını gerçekleştiren Jovian'ın sadece paganların değil aynı zamanda bazı hristiyan yazarların da ayıplamalarına maruz kaldığını belirtir. (Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 280, 308.) Çağdaş yazar Rawlinson, *Julian yaşasaydı bu kadar utanç verici antlaşmayı kabul etmeyecekti ve bunu imzalamak yerine tüm riskleri göze alacaktı* der. (Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 368.)

¹³⁷ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 295.

İmparator ile Nusaybin halkı arasında gerçekleşen diyalogla ilgili olarak en muteber kaynağımız yine Ammianus'tur. Olayların bizzat tanığı olan bu tarihçi, acı dolu bir ifadeyle *Zavallılar* tabirini kullandığı Nusaybinlilerin, Roma İmparatorluğu'na olan meyilleri ve duaları sebebiyle imparatoru, kentin Perslilere terkinden vazgeçirerek eskiden olduğu gibi doğunun güçlü kalesi olan bu kenti elinde tutmaya razı olacağına dair zayıf bir ümit taşıdıklarını ifade ediyor. Fakat hadisenin devamında, imparatorun Nusaybin duvarları yakınında kamp kurduğunu, bütün halk tarafından oldukça istekli bir şekilde selefleri gibi misafir olması için saraya gelmesi yönünde yalvarılmasına rağmen onun, duvarların iç kısmında kalmayı tercih ederek öfkeli bir düşmana terk edilmiş güçlü bir şehirde olmayı kesinlikle reddettiğini ekliyor¹³⁸. Konuyla ilgili bir diğer kaynağımız olan Zosimos şu ayrıntıları sunar:

Perslilerle bu şartlarda barış yapılıncı imparator Jovian ve ordusu güven içerisinde evlerine dönüyorlardı. Fakat bazı zorluklarla karşılaştılar. Yolların kötülüğü, su ihtiyacı, geçtikleri düşman ülkesinde çok adam kaybına sebep olmuştu. İmparator, bu yüzden yüksek rütbeli bir subay olan Mauricius'u ordu için erzak getirmesi amacıyla Nusaybin'e gönderdi. Birçok zorluktan sonra Nusaybin yakınına ulaştıncı o kenti düşmana terk ettiği için şehre giremeyecekti. Fakat geceyi kentin kapısı önünde geçirdi. Ertesi gün kendisine arz etmeye gelen kalabalık ve şikâyetçileri kabul etti. Kent halkı ona kendilerinden vazgeçmemesini ve yıllarca Roma hukuku altında yaşadıkdan sonra barbarlar arasında eriyip gitmelerine müsaade etmemesini istediler. Onlar, Constantius üç Pers savaşıyla meşgulken onların hepsinde şehrin savunulduğunu, yine Nusaybin'i daima savunabileceklerini ve şiddetli bir tehlike içerisinde kuşatılsa bile bütün güçlerini kenti savunmak için kullanabileceklerini söylediler. Daha önce düşmana bu şekilde bir şehir verme olayına tanık olmadıklarını da eklediler¹³⁹.

Ammianus'un bahsettiğine göre, Nusaybin halkı arasında seçkinlerden olan Sabinus, akıcı bir ifadeyle imparatora: *Constantius berbat bir savaşta Persliler tarafından çok mağlup edildi ve hayatının sonunda hiç toprak kaybetmedi sen daha saltanatının başında en erken zamandan şimdiye kadar güven içerisinde olan*

¹³⁸ Ammianus, **Roman History**, s. 397-398; Keightley, **Roman Empire**, s. 356. Böylece diğer bütün ana kaynaklarda belirtilen halkın yoğun ısrarına rağmen Jovian'ın şehre girmemesi yönündeki kesin kararının sebebi ortaya çıkıyor. Jovian bu şehri Perslilere terk etmişti. Yanındaki güçlü orduyla kente girerse yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilir, dolayısıyla Şapur'u öfkeliendirebilirdi. Konu Zosimos'ta da teyit ediliyor. Zosimos, **History**, s. 91; Ayrıca bkz. Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 296.

¹³⁹ Zosimos, **History**, s. 91.

*vilayetlerinin duvarını veriyorsun dedi*¹⁴⁰. İmparator, bu mazeretleri duyunca onlara antlaşmanın maddelerini açıklayarak Perslilerin isteklerine boyun eğdiğini söyledi. Bunun üzerine Sabinus, kendi üslubuyla Perslilere karşı savaşı devam ettirmek için kendilerinin paraya ya da yardıma ihtiyaçları olmadığını da ekleyerek tekrarladı. Kendi vücutları ve paralarıyla kendi kendilerini savunabileceklerini söyledi. Aynı zamanda ona her ne zaman zaferler kazanıp hürriyetlerini tekrar kazanırlarsa yine Romalılara bağlanacaklarını ve onların yönetimlerine itaat edeceklerini garanti etti. İmparatora bu cevap verilince o antlaşmasını bozmayacağını söyledi. O sırada vatandaşlar, imparatorun böyle bir istihkâmından vazgeçmemesini binlerce kez söyleyip ısrar ettiler. Fakat onların yalvarmaları boşunaydı, Jovian şehri terk ettiğini, sözünden dönmeyeceğini ifade etti¹⁴¹.

Nusaybinliler, imparatora kendilerini göç etmeye zorlamamasını, şehirlerini tüm Pers güçlerine karşı yardım bile almadan koruyabileceklerini iddia ederek yalvardılar. Devletin kaynaklarından asker ya da hazırlık istemeksizin kendi evlerini tüm inançlarıyla savunabileceklerini doğdukları yer için savaşırken adaletin önceden olduğu gibi kendi yanlarında olacağını ifade ettiler. Hem asiller hem de normal halk bu yalvarışa iştirak ettiler, fakat boşuna konuşuyorlardı. Yalan yere yeminden korkan imparator bunu bahane ediyordu. Fakat gerçekte korkusunun konusu çok farklıydı¹⁴². Kent halkı Jovian'a şöyle dedi: *Efendim Nusaybin'in haklarını terk etmek zorundaysanız en azından bizim kendimizi savunmamızı yasaklamayın. Sizden ne teçhizat, ne birlik, ne de para istiyoruz. Şapur burayı ele geçirinceye kadar hepimiz asker olduk. Bizi yabancı olarak farzet, bizi kendimize bırak. Şapur'u geri püskürttükten sonra kendimizi tekrar size bağlayacağız*¹⁴³.

Her şehir için yeni krallara altın taç sunmak gelenek haline gelmiştir. Nusaybin'in terk edilen halkı bu kritik durumda bilhassa yerine getirmeye dikkat

¹⁴⁰ Ammianus, **Roman History**, s. 399; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305-306.

¹⁴¹ Zosimos, **History**, s. 91-92; Ammianus, **Roman History**, s. 397; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 230.

¹⁴² Ammianus, **Roman History**, s. 398-399; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229; Keightley, **Roman Empire**, s. 357; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 85. Nusaybin halkı, Perslilere karşı üç başarılı kuşatmayla Şapur'u çileden çıkarttıkları için İran kralının şehri teslim almasıyla kendilerinden intikam alacağını düşünüyorlardı. Onlar bu sebepten olacak ki, Jovian'ın en azından kendilerini savunmaları konusunda izin vermemesiyle, şehirden tamamen göç etmeyi Şapur'un tebaası olmaya tercih ettiler. Ammianus, bu durumu *Şehirlerinin, kızgınlığı ve düşmanlığından korktukları Şapur'a terk edildiğini duyunca Nusaybin halkının acılı kederi onları yakalamıştı* şeklindeki ifadesiyle teyit ediyor. (Bkz. Ammianus, **Roman History**, s. 397.) Muhtemelen, Nusaybin halkı ilk etapta kendilerinin de kent ile birlikte Şapur'a terk edileceği korkusuna kapılmışlardı. (Bkz. Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305.)

¹⁴³ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229.

ettiler¹⁴⁴. Fakat yemininin zorlamasını bahane ederek Nusaybin'i terk etmekte ısrar eden imparatorun bu kayıtsızlığı onları çileden çıkarmıştı. Ammianus'tan öğrendiğimize göre, sonunda Silvanus adlı biri cesurca: *Ey imparator, o zaman kalan şehirlerin tarafından taç giydirilebilirsin* * diye haykırdı. Fakat Jovian, bu sözlere kırıldı ve bütün vatandaşların kenti üç gün içerisinde boşaltmasını emretti. Bütün şehirler yas ve feryat içerisindeydi. Analar, doğdukları evlerden ayrılırken gözyaşları saçlarına süzülüyor, çocuğunu kaybeden anne ya da kocasını kaybeden eşler kapı panjurlarına tutunuyor, eşiklere sarılıyor, gözyaşları sel olup akıyordu¹⁴⁵.

Sonraki gün bir Persli asilzadesi olan Binezes, imparatoru sözünü yerine getirmesi ve Nusaybin'i Perslilere terk etmesi için ziyaret etti. Jovian onun talebini kabul etti. Binezes, kente girdi ve kent halkına kendilerine ait olan bu yerden göçmelerini bildirerek hisara Pers bayrağını astı¹⁴⁶. Zosimos'a göre Jovian, Perslilerin antlaşma gereği vilayetler, kale ve şehirlerin verilmesini talep ettikleri sırada sinirle ayrıldı. Nusaybinliler ise, göç etmek için biraz zaman kazanarak büyük bir kısmı Amida'ya göçtüler ve çok azı evlerini diğer şehirlerde yerleştirdiler. Her yer ağıt ve hoşnutsuzlukla doldu, kendilerini Perslilerin istilasına bıraktılar. Şimdi Nusaybin onların (Perslilerin) hâkimiyetindeydi. Jovian, bütün şehirlerden büyük bir hızla geçti, çünkü hepsi üzüntüyle doluydu ve imparator Antakya'ya ilerledi¹⁴⁷.

Bununla birlikte, diğer hiçbir kaynak tarafından teyit edilmese de Firdevsi, antlaşma sonrasında Nusaybin halkının, bir ateşperest in tebaası olmak istemediklerinden Şapur'a karşı koyarak isyan ettiklerini, bir hafta boyunca onunla savaştıklarını, fakat hükümdarın onları silah kuvveti ile itaat altına aldığını yazıyor:

¹⁴⁴ Bletterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 306.

* Sylvanus adlı kişinin Jovian'a hitaben sarf ettiği bu sözler değişik kaynaklarda iki şekilde tercüme ediliyor. Ammianus'un eserinin İngilizce çevirisinde yukarıda alıntılarladığımız şekilde "*Ey imparator, o zaman kalan şehirlerin tarafından taç giydirilebilirsin*" (May you, O Emperor, be so crowned in the rest of your cities) şeklinde tercüme edilmiştir. Fakat Gibbon, bu cümleyi "*Ey imparator, sen hâkimiyetindeki bütün şehirler tarafından bu yüzden taç giydirilmiş olabilir misin?*" (O Emperor! may you thus be crowned by all the cities of your dominions) şeklinde yani şehirleri düşmana terk etmek için mi imparator oldun anlamına vurgu yaparak aktarmıştır. (Kırs. Ammianus, **Roman History**, s. 399; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229.) Her iki ifade de doğru olabilir. Bununla birlikte, Bletterie'nin Roma devlet geleneğinde her vilayetin yeni imparatora altın taç sunmasının adet olduğunu belirtmesi ilk ifadenin daha muhtemel olabileceği yönündeki kanaati güçlü kılıyor. (Bkz. Bletterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 306.) Ayrıca hemen bütün kaynakların bu sözlere karşı Jovian'ın gücendiğini belirtmesi ağır ithamlar olması bakımından ilk ifadeleri ön plana çıkarıyor.

¹⁴⁵ Ammianus, **Roman History**, s. 399. Ayrıca bkz. Bletterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 306.

¹⁴⁶ Ammianus, **Roman History**, s. 398; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 228; Bletterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 298.

¹⁴⁷ Zosimos, **History**, s. 92.

İnançlılar savaş için hazırlandılar-haber ulaştığında,
 Şapur'a Nusaybin halkının ayaklandığı-Hristiyan inancına karşı öfkeleni,
 Ve pek çok kalabalık hazırladı- bütün bir hafta savaştılar,
 Şehrin kapıları savaşçılara dar geldi-İranlılar kalabalık bir asiyi öldürdüler,
 Vatandaşlar şaha bir mektup yazdılar,
 Onlardan özür dileyen ve geri çekilmelerini talep eden,
 O, dünyanın birçok kısmında şan ile ilerledi¹⁴⁸.

Böylece Nusaybin, artık Perslilerin bir istihkâmı oldu ve Roma-Pers savaşında üstlendiği rol tersine döndü. Kuşkusuz, Romalılar açısından beş vilayetin terki bir darbeydi. Fakat hiçbir şey Roma gücünün neredeyse 200 yıl merkezi olmuş olan büyük bir Avrupa nüfusuna sahip olan Nusaybin kentinin boşaltılması ve terk edilmesiyle kıyaslanamazdı¹⁴⁹. Nusaybin hepsinden büyük ödüllü, üç kez kuşatılmış fakat alınamamıştı¹⁵⁰.

1.1.11. Nusaybin Halkının Kentten Ayrılması

Anlaşma, sadece siyasi neticeler doğurmakla kalmayıp hem Nusaybin halkının batıya doğru ilerleyip yukarıda bahsedildiği üzere Amid yakınlarındaki Nusaybin-i Suğra (Küçük Nusaybin)'i kurması gibi sosyal, hem de Nusaybin'deki akademinin Urfa'ya taşınması yönüyle ilmi ve kültürel neticeler doğurdu. Nusaybin, Romalılar açısından güçlü bir istihkâm ve sığınma merkeziydi ve Romalılar şimdi bu kaleyi kaybetmişlerdi. Bu noktada, Ammianus'un kent ile ilgili kullandığı *Bu şehrin direnmesi olmasaydı tüm doğu imparatorluğu çok uzun zaman önce Perslilerin eline düşecekti* ifadesi Nusaybin kentine imparatorluğun atfettiği önem açısından değer arz eder¹⁵¹.

Tek kelimeyle tecavüzle alınan bir şehir imajı vardı. Şapur, üç başarısız kuşatmayla elde edemediği güçlü şehir Nusaybin'i, tek maddeyle ele geçirdi.

¹⁴⁸ Firdausi, **The Shahnama**, VI, s. 356; Bünchner, "Şapur", **İA**, XI, s. 342. Firdevsi'den başka hiçbir kaynakta 363 barışından sonra Nusaybin halkının Şapur'a karşı savaştığı bilgisine tesadüf etmiyoruz. Kaynaklar, genel olarak kentin Şapur'a terk edilmesiyle ilgili olarak kent halkının Jovian'a serzenişte bulunduğunu, izin verilirse ona karşı savaşmak istediklerini, fakat bu talebin Jovian tarafından kesin bir dille men edilmesi sonucunda kaderlerine razı olarak kenti terk ettiklerini yazıyor. Bkz. Ammianus, **Roman History**, s. 398-399; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229.

¹⁴⁹ Sykes, **History of Persia**, I, s. 458. Ayrıca bkz. Buckingham, **Travels**, s. 247; Millar, **The Roman Near East**, s. 148.

¹⁵⁰ Neusner, **History of the Jews**, IV, s. 16.

¹⁵¹ Ammianus, **Roman History**, s. 397.

Mezopotamya'nın en güçlü kalelerinden Sincar ve Moors'un kalesi aynı şekilde imparatorluktan koparıldı. Bu istihkâmların halkına eşyalarıyla birlikte ayrılmaları için izin verildi. Yollar yükleriyle inleyen bu zavallı göçebelerle doldu ve hala kendi acıları altında daha mazlumdular. Kaderin kendilerine sunacağı ilk iltica yerini arayacaklardı¹⁵².

Acılı kimseler oğlunun veya eşinin kabrine son gözyaşını döküyor, yaşlı vatandaşlar çocukluğunun mutlu saatlerini geçirdiği kapı eşiklerini öpüyordu. Yollar korkunç bir kalabalıkla doldu. Genel felakette rütbe, cinsiyet ve yaş kayıptı. Acı ve feryat doğal olarak büyüktü. Nakledilecek hayvanlar nedeniyle mal kaybı da önemli ölçüdeydi. Herkes servetinin kalıntılarından bir parça taşımaya gayret ediyordu ve yeterli sayıda at ve vagon olmadığı için değerli eşyalarının büyük bir kısmını geride bırakmak zorunda kaldılar. Sürgün edilenler için Amida'da yeni bir şehir (Küçük Nusaybin) kuruldu. Sincar ve Mors Camp da benzer durumda terk edildi ve Jovian birliklerini Antakya'ya gönderdi¹⁵³.

Böylece Nusaybin şehrinin sakinleri, başta Aziz Efraim olmak üzere burada bulunan zengin, kültürlü Hristiyan halkıyla batıya göç etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁴. Nusaybin halkı ayrılr ayrılmaz Jovian, Tribunes Constantius'u başka bir Roma kolonisi olan Sincar'ın ve beş vilayetin tahliyesi ve Şapur'a terki için gönderdi¹⁵⁵. Böylece bu ünlü antlaşma harfiyen yerine getirildi¹⁵⁶. Şapur büyük bir diplomatik zafer kazanmış, silahla alamadığı birçok kritik istihkâmı bu antlaşma sayesinde ele geçirmişti. Gibbon'un deyimiyle o, zaferinin meyveleriyle mutluydu¹⁵⁷. Nusaybin'in boşalmasıyla Şapur'un buraya Fars ve Irak'tan 20 bin kişilik bir koloni getirterek burada iskân ettiği söylenir¹⁵⁸.

¹⁵² Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 223; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 307.

¹⁵³ Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 230; Bulduk, **el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, s. 9; Keightley, **Roman Empire**, s. 357; Baynes, "Constantine's Successors to Jovian", **CMH**, I, s. 85; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁵⁴ Ephraim, "Hymns And Homilies", **Sel. Libr.**, XIII, s. 124; Mor Bar Hadbsabo, **Mezopotamya'da Yüksek Okulların Kuruluş Amacı**, (Meydana Getiren Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, (Türkçe çev. C. Demirci), İstanbul, 2006, s. 176; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 25; Labourt, "Ephraem", **Cath. Encyc.**, V, s. 498; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 130; Siemon Vailhe, "Edessa", **Cath. Encyc.**, vol. V, New York, 1913, s. 282.

¹⁵⁵ Ammianus, Nusaybin halkı gibi Sincar halkının kentlerinin Perslilere terkine razı olmadıklarını yazıyor. Ammianus, **Roman History**, s. 394.

¹⁵⁶ Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 308.

¹⁵⁷ Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 230.

¹⁵⁸ Malcolm, **History of Persia**, s. 86. İbnu'l Esir'e göre, İstahr, İsfahan ve diğer yerlerden 12 bin aile getirtilerek kente yerleştirildi. (Krş. İbnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 383.) Buckingham'a göre, Irak'tan ve Fars'tan toplam 12 bin kişi getirildi. Buckingham, **Travels**, s. 246.

Bundan sonra kısa aralıkları saymazsak önceki 200 yıl Romalılarda kaldığı gibi bu kez düşman saldırılarına karşı güçlü bir istihkâm olarak Perslilerin hâkimiyetinde kaldı¹⁵⁹. Sasanilerin elinde şehrin rolü, Romalılara ve Bizanslılara karşı operasyonlar için Perslilerin hareket merkezi olarak tersine döndü. Kent, yalnızca en yakın Roma istihkâmı olan Sargathon'a 70 stadia mesafedeydi. Gerçekten, Nusaybin şehrinin Perslilerin eline geçtikten sonra Sasani devleti adına ifa ettiği bu önemli görevi asırlar sonra tarihçi Procopius şu sözlerle dile getirecekti:

Persliler, Romalılardan Nusaybin'i ve Mezopotamya'daki diğer yerleri aldıkları zaman ne zaman Romalılara karşı bir sefere çıktılarsa, Fırat nehri dışında kalan ve susuz ve çorak olarak kabul edilen kısımlara aldırış etmeyip sorunsuzca toplandılar. Çünkü düşmanlarının meskûn olduğu araziye yakın olan bir bölgedeydiler ve saldırılarını daima buradan gerçekleştirirdi¹⁶⁰.

Roma ve Pers arasındaki mücadelenin ikinci dönemi böylece birincinin başarısızlığıyla son bulmuştu. Roma, birinci dönemi tam bir zafer ve büyük bir diplomatik başarıyla tamamlamıştı. İkinci dönemde bütün kazançlarından feragat etmiş ve birinci dönemde işgal ettiği hattın gerisine çekilmek zorunda kalmıştı. Doğu Mezopotamya'nın dayanıklı şehri Nusaybin, Verus zamanından bu yana onun kontrolündeydi. Partlılar ve Persliler tarafından tekrar tekrar saldırıldı, asla düşmedi. Şehir, iki yüzyıla yakın bir süredir elde tutulurken ve koloni unvanıyla onurlandırılmışken imparatorluktan gasp edildi ve çok güçlü düşmanları tarafından işgal edildi. Sadece Amida ve Harran değil aynı zamanda Antakya da bizzat doğu sınırında tehlikeye açık hale geldi¹⁶¹.

Bu tarihten V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kaynaklar Nusaybin ile ilgili önemli bir olayı kaydetmez. II. Şapur'un 380 yılında 80 yaşında ölmesiyle III. Şapur (383-388) ve IV. Behram (388-399) zamanında barış devam etti. 379 yılında Roma imparatoru Büyük Theodosius dostça ilişkiler için Persia'dan gelen elçiye kabul etti. Persliler, kuzey ve doğu sınırlarında sıkıntılar yaşıyorlardı ve batı sınırında güvende olmak istiyorlardı¹⁶². Bunun dışında 395 yılında bölgeye gelen kalabalık Hun topluluğunun bu

¹⁵⁹ Eliot, **Biographical Index**, s. 164.

¹⁶⁰ Procopius, **Wars**, I, s. 153.

¹⁶¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 369.

¹⁶² Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, XI, s. 715.

kentten de geçtiklerini biliyoruz. Anonim Urfa kroniğine göre, bu olay 706 Grek yılının Temmuz ayında gerçekleşti¹⁶³.

1.2. V. ve VI. Yüzyıl Olayları

1.2.1. Bizans Generali Ardaburius'un Nusaybin Kuşatması (420)

420 yılına gelindiğinde Nusaybin ve çevresinde yine Bizans-Sasani çarpışmalarının olduğunu, hatta Bizanslı General Ardaburius'un Nusaybin'i kuşattığını görüyoruz. Sasani Devleti adına ifa ettiği önemli savunma görevi sebebiyle Nusaybin, bu kez Bizanslılar için bir kıskançlık sebebi olmuştu ve kent kaçınılmaz olarak Bizanslılar tarafından gerçekleştirilen sınır istilalarının hedefi haline geldi ve bu yüzden ağır bir şekilde savunuldu¹⁶⁴. Bu çerçevede, Romalıların, Arzanene'yi almak için Dicle'yi geçtiklerini görüyoruz. Ardaburius, birlikleriyle Arzanene'nin bereketli bölgesi içindeki Ermenistan'a ilerledi ve orada Pers kralı V. Behram (420-438)'ın kendisine karşı gönderdiği Narses'i yendi. Arzanene'yi yağmalamak için ilerleyen Ardaburius, aniden Perslilerin Mezopotamya'daki Roma bölgesine yakın olduğunu duydu. Hemen işgalini bitirdi ve Arzanene içerisinden tehlike bölgesine geçti ve Narses tarafından amaçlanan işgali önlemek için tam zamanında oradaydı¹⁶⁵.

Bu yılki mücadeleyle ilgili olarak Socrates'in *Kilise Tarihi*'inde kaydettiği bilgileri değerli buluyoruz. Buna göre:

Roma imparatoru, Ermenistan üzerinden İran içlerine bir istila gerçekleştiren Ardaburius'un komutasında bir birlik gönderdi ve bu birlik onun Azazene adlı vilayetlerinden birini harap etti. Persli General Narseus ona karşı ilerledi, fakat bir çarpışmada yenildi ve geri çekilmeye zorlandı. Narseus, daha sonra Mezopotamya içlerine ani baskın yapmanın avantajlı olacağını düşündü. Roma bölgeleri içerisinden savunmasız düşmana saldırmayı düşündü. Fakat Ardaburius onun planını haber aldı. Azazene'yi yağmalamak için acele etti ve o sırada kendisi Mezopotamya içlerine ilerledi. Narseus, büyük bir orduyla donatılmış olmasına rağmen Roma bölgelerini istila etmekten

¹⁶³ Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 33; Burkitt, **Eastern Christianity**, s. 23. Anonim yazarın belirttiğine göre Aziz Efraim'in kız kardeşinin oğlu Absamia Kashisha 715 Grek yılında Hunların bu bölgeye gelişiyle ilgili Madroshe (şiiirler?) ve söylevler yazdı. Bkz. Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 34, ayrıca notlar kısmı s. 42.

¹⁶⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁶⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 395.

alıkondu. Fakat her iki imparatorluk sınırında olup Pers hâkimiyetinde bulunan Nusaybin'e ulaşarak Ardaburius'a savaşa devam ettirmeye yönelik taleplerini ve çarpışma için zaman ve mekân belirlemek amacıyla bir mesaj gönderdi. Fakat Ardaburius onun habercisine *Roma imparatorları onun memnun olacağı zaman savaştırmaz* cevabını iletmesini söyledi. Roma imparatoru Perslinin ordusuna ek olarak tüm gücünü topladığını anladı¹⁶⁶.

Narses, Nusaybin kalesi içlerine çekildi ve orada savunmada kaldı. Ardaburius, şehri kuşatmak için kendisini yeterince güçlü hissetmiyordu. Bazen iki düşman biri diğerini izleyerek hareketsiz kalıyordu. Aniden Theodosius'tan büyük takviye ekip alarak taktik değiştirdi ve Pers Mezopotamyasını işgal etti. Narses tarafından elde tutulan güçlü kale Nusaybin üzerine yürüdü ve buranın kuşatmasını başlattı¹⁶⁷. Şimdiye kadar Behram, birliklerinden ya da iyi bahtından emin olarak tüm askeri operasyonların idaresini generaline terk etmişti. Fakat Nusaybin tehlikesi, onu ciddi şekilde telaşlandırdı ve bütün güçleriyle bölgeyi savunmaya azmettirdi. Büyük Arap şefi olan al-Amundarus (Moundsir)'un emri altındaki Arapların desteğini alarak ve fillerin gücünü de birleştirerek kuşatılan şehri kurtarmak için ilerledi¹⁶⁸. Socrates, bu kuşatma ve sonrası ile ilgili şu değerli bilgileri kaydeder:

Romalılar, kuşattıkları Nusaybin'de Perslileri hapsedtiler ve makinelerle duvarlara ilerledikleri tahttan kuleler yaparak kendilerini savunanların ve ayrıca destek için koşanların çoğunu öldürdüler. Pers hükümdarı Vararanes (Behram) onun Azazene şehrinin harap edildiğini ve ordusunun Nusaybin'de kuşatıldığını öğrenince bütün güçleriyle Romalılara karşı yürümeye karar verdi. Fakat Romalıların cesaretinden korkarak o sırada hüküm süren savaşçı şefleri Alamundarus aracılığıyla Seracenlilerin yardımını istedi. Bu prens, böylece kendisiyle büyük bir takviye kuvvet getirdi ve Perslilerin kralına bir şeyden korkmaması için cesaret verdi. Romalıları gücüyle dağıtacağını ve Suriye'deki Antakya'yı onun eline teslim edeceğini söyledi. Romalılar, Pers kralının kendisiyle birçok fil getirdiğini anlayınca alarm durumuna geçtiler ve bu yüzden kuşatmada kullandıkları bütün makineleri yaktdılar ve kendi ülkelerine döndüler¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Socrates, **Church History**, s. 487-488.

¹⁶⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 395; Sykes, **History of Persia**, I, s. 467.

¹⁶⁸ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 395; Sykes, **History of Persia**, I, s. 467.

¹⁶⁹ Socrates, **Church Empire**, s. 488-489.

Böylece, Romalıların 363 yılında Perslilere terk ettikten sonra gerçekleştirdikleri ilk Nusaybin kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kent, Romalıların elindeyken ifa ettiği imparatorluk sınırının güçlü ve geçilmez bir istihkâm duvarı olma rolünü, Sasaniler döneminde de harfiyen yerine getiriyordu. Gibbon, *Romalılar Nusaybin'i geri kazanma teşebbüslerinde başarısızlığa uğramasalar, Persliler Mezopotamya şehrinin duvarlarından püskürtülecekti* der¹⁷⁰. Bazı kaynaklara göre, bu kuşatmada Persliler sıkı baskı gördüler ve yardımlarına Türkleri çağırdılar. Birleşik ordular şehrin yardımına koştu. Romalılar kalabalık ve büyük bir ordunun geldiğini duyunca kuşatmayı kaldırdılar¹⁷¹. 424 yılında Romalıların bölge için yaptıkları hamleler neticesinde taraflar arasında münferit çarpışmalar meydana geldi¹⁷².

V. Behram'dan sonra bir diğer Sasani kralı Yezdigerd (438-457), Pers tahtına sorunsuzca oturdu ve ilk faaliyeti Roma'ya savaş açmak oldu. Bu yıl olaylarıyla ilgili Müverrih Vartan'dan edindiğimiz bilgiye göre, Behram'ın oğlu Yezdigerd, 440 yılında babasının Greklerle yaptığı antlaşmayı çiğneyerek Nusaybin'e kadar tüm Ermenistan'da yağma icra etmişti¹⁷³. Roma güçleri, öyle gözüktüyor ki Nusaybin çevresinde yoğunlaşmıştı ve Yezdigerd buraya bir saldırı gerçekleştireceğinden korkuyordu. O, bu yüzden onlardan önce davrandı ve çevre milletlerden (Seracenler, İsuarianlar ve Hunlar) topladığı birliklerle imparatorluğu işgal etti ve imparatorluk subayları hazırlıksızken Roma bölgesine ani bir baskın gerçekleştirdi. Yağmur rüzgârları, Pers birliklerinin ilerlemesini engelledi ve Roma generallerine ordularını toplama şansı verdi¹⁷⁴.

İmparator II. Theodosius (408-450), bu bölgede savaşın alevlenmesinden endişeliydi ve doğu generali Kont Anatolius'a talimatları hızlı bir şekilde önce bir yıllık ateşkes sonra antlaşmayla sonuçlanan neticeye öncülük etmesi yönündeydi. Anatolius, yaya olarak ve tek başına Pers kampına gitti ve onun önerdiği şartlar üzerinde hemen bir barış imzalandı. Bu antlaşmanın tam metni kaydedilmemiştir. Fakat en az bir sıra dışı şartı muhtevidir: *Romalılar ve Persliler bir diğerinin bölgesinde yeni istihkâm inşa etmeyecekler*. Bunun dışında sınırlarda küçük değişiklik vardı¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Gibbon, **Roman Empire**, IV, s. 203.

¹⁷¹ Oussani, "Persia", **Cath Encyc.**, XI, s. 715.

¹⁷² Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 26; Segal, **Edessa**, s.158-159; Aydın vd., **Mardin**, s. 61-62.

¹⁷³ Eliseaus, **The History of Vartan**, s. 3-4.

¹⁷⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 403-404; Neusner, **History of the Jews**, V, s. 39.

¹⁷⁵ Neusner, **History of the Jews**, V, s. 39; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 404.

Bu antlaşma, Pers kralı Balash (484-488) dönemine kadar Mezopotamya'daki sınır savaşlarına son vermişti. Zahit Yeşua, antlaşma süresinin bitmesiyle Pers kralı Balash'ın, Romalılardan kardeşlerinin gördüğü para yardımını kendisi için de sağlamak amacıyla imparator Zenon (474-491)'a elçiler göndererek para istediğini kaydeder. Zenon ise ona şu mesajı gönderdi: *Önce uzun yıllar Romalılara ait olduğu halde Nusaybin'den aldığınız vergiler size yeter*¹⁷⁶.

Pers kralı, bunun üzerine bölge Araplarını Romalılara ait sınır bölgelerini yağmalamak suretiyle onları bu miktarı ödemeye razı etmek için kullanmıştı. Nusaybin'in Nasturi metropoliti Bar Sauma tarafından başrahip Acacius'a gönderilen altı mektubun ikincisinde 485'te iki imparatorluğun Araplarının yağmaya giriştiklerine dair bilgi verilir. Mezopotamya'nın Persli Arapları, Roma bölgesine bir akın gerçekleştirdiler ve bu kendi Araplarıyla sınırda toplanan Romalılardan bir karşılık buldu. Bölgenin Persli satrapı Qardag Nakoragan her iki taraf için antlaşmayla sonuçlanan bir görüşme planladı. Persli ve Romalı Araplar birbirlerinden zapt ettikleri ve yağmaladıkları şeylerden vazgeçecekti ve sınır bir antlaşmayla belirlenecekti. Şehinşah, Arapların kralının ve Beth Aramaye satrapının Nusaybin'e gitmesini ve orada Roma komutanının da gelmeye ikna edilmesini emretti. Nusaybin'deki dostça karşılama sırasında Pers Arapları, Roma bölgesindeki köylere karşı tekrar istila seferi düzenlemeye devam ettiler. Bu Nusaybin'e çağrılmayı düşünen Roma komutanını kızdırdı. Yine de bu azılı Pers Araplarının istilaları ciddi bir sonuç doğurmamış gözüküyor. Bizans-Pers barışı bozulmadı¹⁷⁷.

Yeşua'nın verdiği bilgilere göre, Pers kralı Balash'ın askerlerini geçindirecek kadar parası bile yoktu ve ordunun gözünden düşmüştü. Bu yüzden onu tahttan indirip Kawad (488-496)'ı yerine getirdiler. Kawad Romalıların kendisine para vermemesi yüzünden savaş çıkması için kışkırtıyordu. O sırada tahta yeni çıkmış olan Bizans imparatoru Anastasius (491-518)'a elçi göndererek para istemesi ve aksi halde *Savaşı kabul ediniz* demesi üzerine de Roma imparatorunun cevabı gayet net olur: *Benden önce hüküm süren Zenon'un göndermediği gibi, Nusaybin'i boşaltıp bana verinceye kadar ben de para yollamayacağım. Çünkü barbarlarla yaptığım savaşlarda Roma askerlerini ihmal edip de seni besleyemem*¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Joshua, **Stylite**, s. 12-14; (Türkçe terc. s. 32-33.)

¹⁷⁷ Shahid, **Arabs in Fifth Century**, s. 115-116.

¹⁷⁸ Joshua, **Stylite**, s. 12-14; (Türkçe terc. s. 32-33.)

Bu arada Sasaniler, Nusaybin merkezli bazı isyanlarla mücadele ediyordu. VI. yüzyıl başlarında İranlıların tabiiyetinde bulunan Kadişaya ahalisi, Pers kralı Kawad'a karşı ayaklanarak Nusaybin'e girmek ve orada kendileri için bir krallık kurmak istediler ve bu uğurda epeyce bir müddet savaştılar. Pers topraklarında ikamet Tamraye halkı da kendilerine Kawad tarafından hiçbir şey verilmediğini görünce isyan ettiler. Bunlar, yerleşik oldukları bölgede yüksek dağlara yerleştiler ve bu çevredeki köyleri yağmaladılar. Burada hem yerli hem de yabancı tüccarları soydular¹⁷⁹.

VI. yüzyıla gelindiğinde Nusaybin, İran ordusu için vazgeçilmez değerini muhafaza etmekteydi. Bu dönemde İran ordusunun gıda istihkakının depolandığı bir merkez olan kentte, buna rağmen halk hala Romalıları taraftar hisler taşıyordu¹⁸⁰.

1.2.2. 503 ve 504 Yılı Olayları ve Romalıların Amida Kuşatması

Bizans imparatoru Anastasius, Perslilere para göndermeyerek bir bakıma düşmanının savaş talebini kabul etmişti. Bu olayın akisleri İran kralı tarafından hemen karşılık buldu. Kaynaklar, Kawad'ın 503 yılında harekete geçerek Amid üzerine yürüdüğünü ve burayı kuşattığını yazıyor. Bu kaynaklardan Edessa Kroniği'nde, 814 Grek yılında (m. 503) Pers kralı Kawad'ın Amida'ya karşı kamp kurduğuna ve kenti 97 günde ele geçirdiğine dair teferruatsız bilgi mevcuttur¹⁸¹. Zachariah'ın, Dara şehrinin kurulması bahsinde bu kentin istihkâm şehri olarak dizayn edilmesinin sebebi olarak Amid'in Perslilerce ele geçirilmesini göstermesi, Amida'nın Perslilerce zaptını doğruluyor¹⁸².

Evagrius'un kaydettiğine göre Pers ordusu, Erzurum'u alıp Ermenistan'a ilk akınlarını gerçekleştirdikten sonra, Mezopotamya'nın güçlü şehri olan Amida'ya yönelerek bu kenti kılıç zoruyla ele geçirmişti¹⁸³. Ebu'l Ferec de bu kuşatmanın ayrıntılarını sunar: Buna göre Kawad, Roma ülkelerine karşı harekete geçmiş, Theodosiopolis'i (Erzurum) aldıktan sonra Amid'e yürümüştü. Kawad şehrin kuşatmasında büyük zorluklar yaşadı ve halka kendisine bir miktar para ödenmesi

¹⁷⁹ Joshua, **Stylite**, s. 14; (Türkçe terc. s. 35-37.)

¹⁸⁰ Honigsmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Aydın vd., **Mardin**, s. 65.

¹⁸¹ Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 36. Müellif Kawad'ın aynı yıl Eylül ayı içerisinde Edessa'ya yürüdüğünü ve Mar Sergius kilisesi hariç kente zarar veremediğini yazıyor. Bkz. **Aynı Eser**, Aynı yer.

¹⁸² Zachariah, **Chronicle**, s. 164-165.

¹⁸³ Evagrius, **History of the Church**, s. 376.

karşılığında geri dönme teklifinde bulundu. Fakat kent halkı bu teklife hakaretle karşılık vermişlerdi. Böylece Kawad kuşatmada ısrar edip kenti ele geçirmişti¹⁸⁴.

Kawad'ın Amida'daki bu başarısı Anastasius'u harekete geçirmiş olmalı. Nitekim aynı yıl imparator generallerini bölgeye gönderdi. Yeşua'nın yazdıklarına göre, 503 yılının Mayıs ayında Kawad'a karşı Arebindos, Patricius ve Hypatius adlarında üç generalle birçok subayı bölgeye gönderdi. Bunlardan Areobindus, Nusaybin şehrine doğru Dara ve Amudin sınırlarına yerleşti, yanında 12 bin asker vardı. Patricius ve Hypatius oradan Pers garnizonuna yürümek için Amid'e karşı kamp kurdular ve 40 bin adamları vardı. Aynı zamanda Edessa'da bulunan general vekili (hyparch) ve Appion birlikleriyle geldiler¹⁸⁵.

Zachariah'ın kaydettiğine göre, Hypatius ve Areobindus adlı iki Bizans generali Nusaybin'e giderler ve bu kent halkı Romalılara meyilli olmalarına rağmen kendilerini savaşta tembel gösteren bu generaller buna rağmen kenti ele geçiremezler, Pers kralı ise bu durumu işitince ordusuyla derhal bölgeye gelmiş, adı geçen generaller çadırlarını ve kendileriyle birlikte getirdikleri malzemeyi bırakıp ondan önce kaçmışlardı¹⁸⁶. Hadise, Ebu'l Ferec tarafından da kısa cümlelerle teyit ediliyor ve Anastasius tarafından Nusaybin'e gönderilen beş generalin kenti almaya muvaffak olamadıkları ifade ediliyor¹⁸⁷.

Kawad, Areobindus'un askerlerinin sayıca azlığını görünce Shigar (Sincar)'daki 20 bin İranlıyı gönderdi. Fakat Areobindus, onları Nusaybin kapısına kaçırıncaya kadar arka arkaya bozguna uğrattı. Bununla birlikte temmuz ayında Hunlar ve Araplar Aroebindus'a karşı Perslilere katıldılar. O, bunu öğrenince Hypatius ve Patricius'a *Buraya gelin ve bana yakın olan büyük bir orduya karşı bana yardım edin* dedi, fakat onlar Aroebindus'u dinlemeyerek Amid çevresinde kaldılar. Persliler, Aroebindus ordusu üzerine geldiklerinde o onlarla rekabet edemedi, kampı terk ederek Tela ve Edessa'ya firar etti ve bütün malları yağmalandı¹⁸⁸.

Aziz Yeşua, Res al-Ayn yakınlarında da bir çarpışmadan söz eder. Buna göre, Grekler büyük bir ordu hazırlayarak ilerlediler ve Res Ayn yakınında kamp kurdular. Kawad da yaklaşık 10 bin kişilik bir orduyu Patricius üzerine gönderdi. Onlar birliklerini Nusaybin'deki karargâhtaki askerleri de yanlarına aldılar. Magister (vali)

¹⁸⁴ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 149-150.

¹⁸⁵ Joshua, *Stylite*, s. 44.

¹⁸⁶ Zachariah, *Chronicle*, s. 161.

¹⁸⁷ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 150.

¹⁸⁸ Joshua, *Stylite*, s. 44, (Türkçe terc. s. 73.); Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

bunu duyduğu zaman Callinicus dükü Timostaratus'u 6 bin şövalye ile gönderdi. O, gitti ve onları imha etti. Atları koyunları ve birçok ganimeti taşıdı ve Res Ayn'daki Grek ordusunun yanına döndü ve hepsi Patricius'un yanında Amid şehrine yakın kamp kurdular¹⁸⁹.

504 senesindeki çatışma ise, yine Bizans komutanlarının İran sınırı üzerine yürümeleriyle başlamıştır. Buna göre, Bizans komutanı söz konusu yılda İran sınırına ilerleyip 10 bin kişiyi öldürmüş, 30 bin kişiyi de esir alarak 120 bin koyun, sığır ve at ile birlikte Nusaybin önlerine varıp pusuya yatmışlar ve sürüyü götüren çok az kısmı da şehrin önünden geçmiştir. Bir İran komutanı da bunların sayıca az olduğunu görünce, askerlerle silah kuşanıp sürüleri ele geçirmek için ileri atılmış, Bizanslılar kaçıyor gibi yapmışlar, İranlılar da onları kovalamaya başlamışlardı. Bölgelerinden iyice uzaklaştıklarında pusudaki Bizanslılar kalkarak hepsini acıklı bir bozguna uğratmışlardı. Yaklaşık 7 bin kişiydi ve hiçbiri kurtulamadı¹⁹⁰.

Bu arada bir Eftalit (Hun) istilasını Kawad'ı, kuzeydoğu sınırını savunmaya çekmişti. Bu tarihten itibaren Mezopotamya'daki operasyonlar kralın kendisi tarafından değil generalleri tarafından idare edildi. Kawad'ı, Anastasius ile antlaşmaya mecbur eden bu Eftalit Savaşı 10 yıl boyunca kesintisiz meşgul etmiş gözüküyor¹⁹¹. Bu durum Mezopotamya'da kaybettikleri yerleri geri alma konusunda Romalıları cesaretlendirmişti. Romalılar, Dicle'yi geçerek hem Amida'yı hem Nusaybin'i kuşattılar. Bu önemli anda Kawad'dan bir elçi geldi ve 505 yılında yedi yıllık bir antlaşma için anlaşıldı¹⁹².

1.2.3. Dara'nın Bizans İstihkam Şehri Olarak Kurulması (507)

Bizans İmparatorluğu'nun, 363 barışıyla Nusaybin'i Sasani devletine terk etmesinden sonra bu kenti yeniden ele geçirmek için girişilen yaklaşık bir buçuk asırlık mücadeleden sonra yaşanan tecrübeler, Bizans hudut istihkâmlarının yetersizliğini ortaya koymuştu. Bu sebeple imparator Anastasius, Sasanilere karşı yürüttüğü mücadeleye bir dinamizm ve süreklilik kazandırmak amacıyla onların askeri merkezi olarak kullanılan Nusaybin'e yakın ve ona alternatif olabilecek bir şehir inşa etmeye

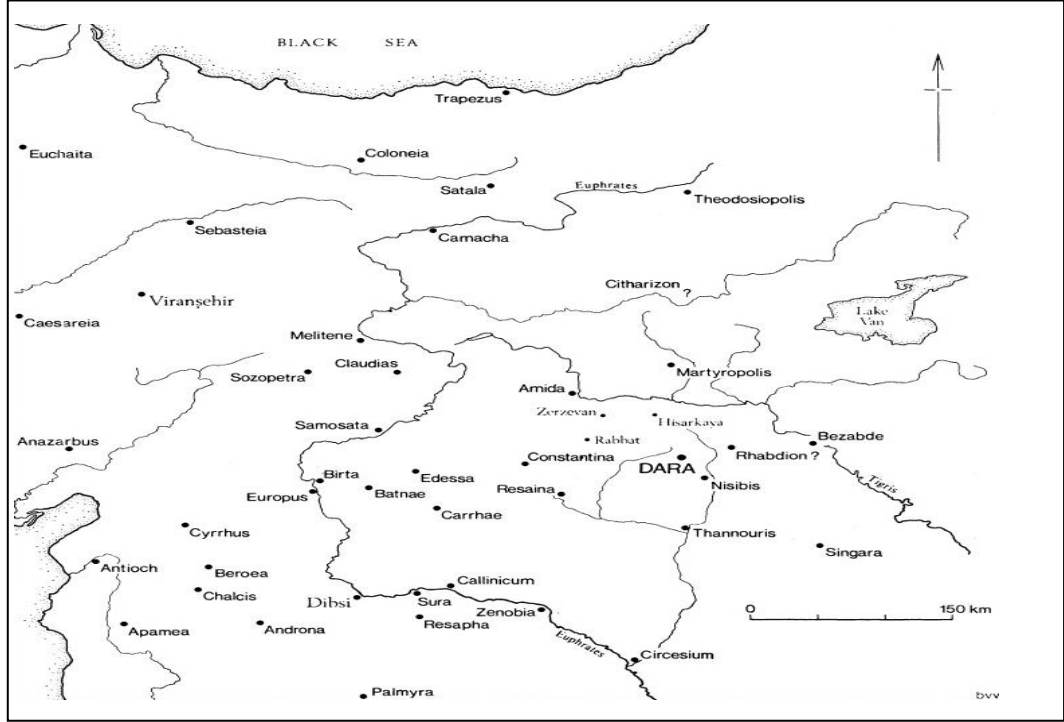
¹⁸⁹ Joshua Stylite, s. 58; (Türkçe terc. s. 90.)

¹⁹⁰ Joshua, Stylite, s. 61; (Türkçe terc. s. 95.)

¹⁹¹ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 437; Sykes, *History of Persia*, I, s. 479.

¹⁹² Sykes, *History of Persia*, I, s. 479.

karar vermişti. Tercih edilecek şehrin Nusaybin'e ve Pers sınırına yakın olması gerekiyordu. İki alternatif vardı: Dara ve Ammodis. Sonunda Nusaybin'in 20 km batısında bir tepe üzerinde bulunan Dara uygun görüldü¹⁹³. Dara'nın diğer aday şehir Ammodis'e tercih edilmesinin sebebi açıldı: Ordunun su ihtiyacını iyi karşılaması ve doğal savunma pozisyonunun bulunması¹⁹⁴.

Harita 5: VI. Yüzyıl Başlarında Dara Şehrini Roma-Sasani Sınırındaki Konumu (*Croke-Crow, "Procopius and Dara", JRS, 73, s. 145*)

Dönemin tarihçileri bu istihkâm kentinin yeniden kurulması hakkında detaylara kendi kaynaklarında yer vermektedirler. Bu kaynaklar arasında en ayrıntılı bilgiyi şüphesiz Procopius ve Mtylineli Zachariah vermektedir. Zachariah'ın yazdıklarına göre İmparator Anastasius, Roma general ve komutanlarına Perslilere karşı yürütülen savaşta başarı kazanamadıkları için eleştiriler getirmişti. Persliler, Amida'yı ele geçirerek onları çıkarmışlardı. Roma generalleri ise savunmalarında her ne kadar bir düşman olsa da Tanrı'nın sözüne göre hareket eden bir kralla mücadele etmelerinin kendileri için zor olduğunu, onun Romalıları cezalandırmak için Allah tarafından gönderildiğini ve

¹⁹³ Kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere burası, Anastasius döneminde sıfırdan inşa edilmiş bir yer olmayıp daha önceden meskûn olan küçük bir yerleşim yeri idi. Ana kaynaklarda genel olarak burasının İran kralı Darius'un maktul düştüğü yer olduğu ve onun ismine izafeten Dara ismini aldığı görüşü benimsenir. İmparator Anastasius'un yaptığı burayı bir istihkâm şehri olarak tahkim etmek olmuştur.

¹⁹⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 149. Ayrıca bkz. Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391-392.

kendileri için Nusaybin'e baskı yapmalarının kolay olmadığını söylediler. Çünkü hazır makinaları yoktu, ayrıca içinde dinlenip sığınacakları bir yer de yoktu. Kale uzaktaydı ve orduyu alamayacak kadar küçüktü. Bunun yanında bu kalelerin içerisinde ne su ihtiyacını karşılama imkânı, ne de yeterli miktarda sebze vardı. Generaller, imparatora daha yakın bir yerde ordusunun sığınip dinleneceği, silah hazırlıkları yapacağı ve Arapların ülkesini, Perslilerin ve Sarencelilerin saldırılarından koruyacak bir şehir inşa edilmesi emrini vermesini istediler¹⁹⁵.

Generallerden bazıları Dara'nın uygun olacağını, diğer bazıları da Ammodis'in uygun olacağını beyan ettiler. O sırada imparator, Amida piskoposu Thomas'a bir mesajla birlikte plan çizen mühendisler gönderdi. İmparator ve devlet büyükleri Dara'nın bir şehir olarak inşa edilmesinde fikir birliği sağladılar. Bu dönemde çalışkan akıllı bir adam olarak Felicissimus komutandı ve açgözlü değildi. Bilakis dürüsttü ve fakirin ve köylülerin arkadaşıydı. Kral Kawad, o sırada Tamoraye ve ülkesinin diğer düşmanlarıyla savaşıyordu. İmparator, piskoposa kiliseye ait köyün (Dara'nın) fiyatı olarak altın verdi ve piskopos onu maliye için aldı. İmparator, onun içindeki bütün köleleri azad etti ve şehrin kilisesinin inşası için birkaç poundluk altın verdi. O, ayrıca piskoposun her ne ihtiyacı olursa cömertçe vereceğine dair yeminle söz verdi¹⁹⁶.

Bu dönemle ilgili bilgi veren diğer önemli bir kaynak da hiç şüphesiz Procopius'tur¹⁹⁷. Procopius, imparator Anastasius'un, İranlılarla ile barış antlaşması imzaladıktan sonra Pers ve Romalılar arasındaki sınırdan yaklaşık 28 stadia* (yaklaşık 3.21 mile) mesafede bulunan ve Dara adı verilen yerde kendi adına izafeten bir şehir inşa ettiğini yazar¹⁹⁸. Yeşua verdiği bilgiye göre ise, 816 Grek yılında (m. 505-506) Bizanslı generaller, sınırda müstahkem bir mevkihlerinin olmadığı konusunda imparatora şikâyetle bulunmuşlar, ne zaman Tela ya da Amid'den bir sefere çıksalar korku içerisinde olduklarını beyan etmişlerdi. Bunun üzerine imparator da sınır boyundaki

¹⁹⁵ Zachariah **Chronicle**, s. 165.

¹⁹⁶ Zachariah, **Chronicle**, s. 165-166.

¹⁹⁷ Bununla birlikte Procopius, Dara'nın Anastasius tarafından ilk inşası hakkında, fazlasıyla bahsettiği Justinian'ın yeniden inşa faaliyetlerine oranla daha az bilgi verir. O, Dara'yı imparatorluğun güvenliği restorasyonunda Justinian'ın başarısı için bir model olarak taktim eder. Dahası imparator Justinian'ı övmek kaygısıyla Anastasius'un yaptığı işleri Justinian'a mal eder. Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 151.

* Procopius'un eserinde sıkça kullandığı bu mesafe ölçü biriminin yaklaşık 211 metre olduğu tahmin edilir. Buna göre 20 stadia yaklaşık 4.2 km'lik bir mesafeye tekabül ediyor. Bu konuda bkz. C. Lillington Martin, "Procopius On Roman, Persian And Gothic Strategy Near Dara & Rome", **Lampeter Working Papers in Clasicis Draft Only**, Leiden, 2008, s. 4.

¹⁹⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 81.

Dara'ya bir sur yapılmasını emretmiş, bu amaçla Suriye'den işçiler getirtilmişti. Bu arada İranlılar, Nusaybin üzerinden saldırılar düzenleyerek bunu engellemeye çalıştılsa da inşaatın tamamlanmasına engel olamadılar¹⁹⁹.

Edessalı James ise kroniğinde ayrıntıya girmeyerek sadece adı geçen yılda Romalıların beş Roma generalinin Nusaybin'e bir çıkartma harekâtı gerçekleştirdiklerini, fakat başarılı olmadıklarını bu sebepten Roma sınır hududunda Dara'nın inşa edildiğini anlatır²⁰⁰. Keza Agapius, aynı sade anlatımla Anastasius'un Fars kralı Darius'un öldürüldüğü yer olan Dara'da bir istihkâm mevzii inşa edildiğini ifade eder²⁰¹.

Evagrius, imparator Anastasius'un Mezopotamya'da Dara adı verilen ve Roma egemenlik sınırlarına yakın bulunan yerde iki imparatorluğun sınır noktası olarak bir şehir kurduğunu, şehrin etrafını güçlü tahkimatlarla çevreleyerek onu hem kiliselerle hem de bazilikalar, ulusal hamamlar ve seçkin şehirlerin diğer süsleriyle süslediğini kaydediyor²⁰². Ebu'l Ferec, imparatorun sınırdaki muvaffakiyetsizlikler sebebiyle dağın kenarında ordunun barınması için bir şehir kurulması yönünde emirler verdiğini ve bu şehrin Darius'un maktul düştüğü yerde yapıldığını ve bu yüzden buraya Dara dendiğini yazar ve ekler: *Şehrin muhteşem binaları 3 yıl içerisinde tamamlandı ve ona Anastasiopolis ismi verildi. Anastasius bir sütun üzerine bir heykel de dikti*²⁰³.

Bir küçük köy olarak Dara, Amida piskoposunun kiliseye ait yargılama yetkisinin altındaydı ve Amida papalığının Anastasius dönemindeki görevlisi Thomas yeni şehrin inşasında önemli rol üstlendi. Aynı zamanda seçkin Roma memuru Calliopius kalenin inşası görevinde sorumluydu ve 505'teki savaşın neticesinden sonra oraya ulaştı. Bir çapayla eski yolda yeni şehrin çevre uzunluğunu tasarladı²⁰⁴. Dara'nın tahkim edilişi, istihkâm esnasında görev alan gözlemciler, kent içerisinde inşa edilen mimari unsurlar, hatta işçilerin yevmiyesi dâhil hiçbir ayrıntıyı göz ardı etmeden kaydeden Zachariah, inşa süreci hakkında şu değerli bilgileri günümüze ulaştırıyor:

İmparator, talimatı doğrultusunda şehrin geciktirilmeksizin inşa edilmesini emretti ve sanatkârlardan oraya malzeme yığmak isteyen köylülerden de yararlanılmasını emretti ve oraya birçok taş kesici ve duvarcı gönderdi ve hiç kimsenin kazandığı paradan

¹⁹⁹ Joshua, **Stylite**, s. 70; (Türkçe terc. s. 107.)

²⁰⁰ James of Edessa, "The Chronological Canon", **ZDMG**, s. 318.

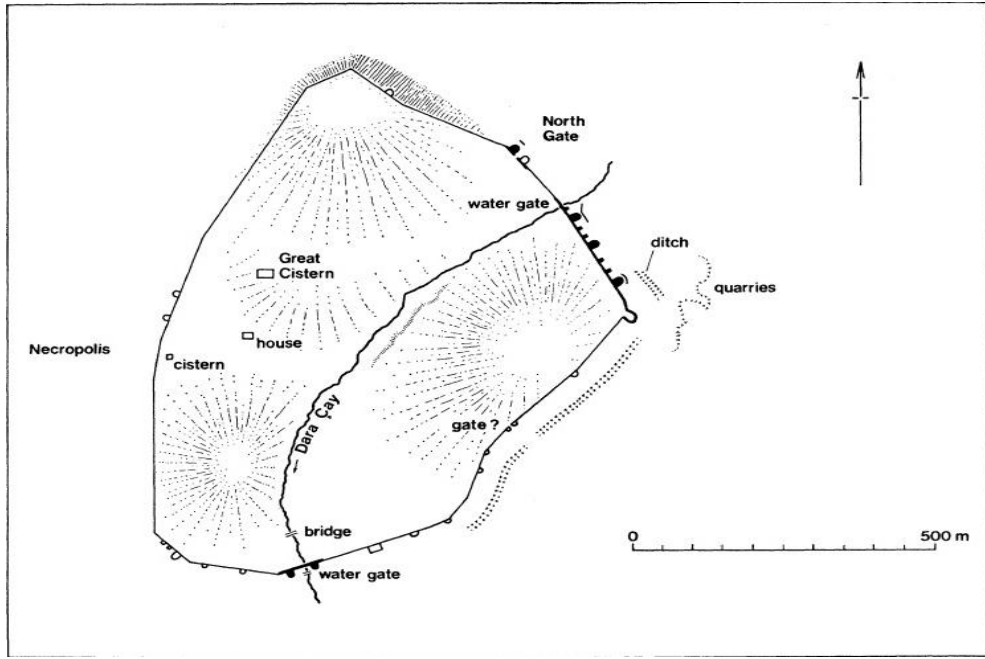
²⁰¹ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VIII, s. 423.

²⁰² Evagrius, **History of the Church**, s. 376.

²⁰³ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 150-151.

²⁰⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

mahrum edilmemesini emretti, çünkü o şehrin kısa sürede bitirilmesinin önemini kavramıştı. Allah'ın yardımıyla işe başladılar. Orada gözlemci ve vekil piskopos yardımcıları Cyrus, Adon ve Eutycihan ve diyakonlardan Paphnout ve Sergius ve John ve diğer papazlar vardı. Piskopos, bizzat kendisi oraya kişisel ziyarette bulundu ve altın, sanatkâr ve işçilere işçi başına günlük 4 keratin miktar, eğer bir eşeğe de sahipse 8 keratin miktar kısıtlanmaksızın bolca veriliyordu. Sonradan birçoğu zenginleşti ve varlıklı hale geldi. İşin iyi olduğu, paraların verildiği haberi dışarlarda duyulunca Doğu'dan Batı'ya (Pers'ten Bizans'a) işçi ve sanatkârlar akın ettiler²⁰⁵.

Plan 1: Dara Kent Yerleşim Planı (Croke-Crow, "Procopius and Dara", JRS, 73, s. 149)

Procopius'un belirttiği gibi, Persliler inşaata şiddetle karşı çıkmalarına rağmen Eftalit Hunlarının saldırılarıyla meşgul olduklarından dolayı şehrin inşasını engelleyecek bir pozisyonda değillerdi²⁰⁶. Bununla birlikte, inşaata müdahale etmek için bir grup gönderdiler. Romalılar da buna karşılık Barsamanes'in emri altında Dara inşaatının korunması için hazır bulundular. Perslilerin, Hunlarla meşgulliyetlerinin sona erdiği ve inşaata son vermeyi kararlaştırdığı zaman ise kentin duvarları savunulacak kadar yükselmişti²⁰⁷. Böylece, birkaç yıl süren inşaattan sonra 507 yılında Dara şehri, yeni adıyla imparatora izafeten *Anastasiopolis* kurulmuş oldu. Zachariah, kentin iki veya üç yıl içerisinde inşa edildiğini ve adeta sınırda türediğini, İran kralı Kawad'ın,

²⁰⁵ Zachariah, *Chronicle*, s. 165-166.

²⁰⁶ Procopius, *Wars*, I, s. 81.

²⁰⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", JRS, s. 150.

inşaat faaliyetlerini öğrendiğinde çalışmayı durdurmak istediğini, fakat başarılı olamadığını ifade ediyor²⁰⁸. Ebu'l Ferec de net bir şekilde inşaatın üç yıl sürdüğünü yazıyor²⁰⁹. Buna göre, kentin inşası en erken 504 ya da 505 yılında başlanmış ve en erken 507 yılında tamamlanmış olmalı²¹⁰.

Yukarıda verdiğimiz kaynaklardan açıkça anlaşıldığı gibi, Dara istihkâm kentinin inşasını tetikleyen hadise Perslilerin 503 yılındaki Amida kuşatması ve zaptı olmuştu. Persliler bu yıl Ocak ayında Amid'i uzatmalı bir kuşatmadan sonra zapt ettiklerinde Roma İmparatorluğu, Mezopotamya'daki seferleri için kritik bir üssünü kaybetmişti²¹¹. Bu istihkâm kenti, Nusaybin'in kaybedilmesiyle doğuda dengeleri kurmak, Nusaybin'e doğru gizli Roma saldırılarını başlatmak ve kuzeybatı üzerinden Diyarbakır ve batıya doğru Antakya üzerine yapılacak gizli Pers saldırılarını caydırmak veya oyalamak için ileri bir karakol olarak planlanmıştı²¹². Nusaybin'den sadece 15 mil ötede olan Dara, yer ihtiyacını karşılamak üzere bir istila durumunda düşman ordusunun planını geciktirerek büyük avantajlar sağlıyordu²¹³. Böylece, her iki imparatorluğun bir diğerine göre askeri pozisyonu eşit duruma geldi.

Kentin Pers saldırılarına direnen istihkâmlarının yanında, ordu birliklerinin ihtiyacını karşılama görevini de fazlasıyla gördüğünü ifade etmek gerekir²¹⁴. Burası sadece bir kale değil, aynı zamanda kiliseleri, banyoları, sütunları büyük ambarları ve sarnıçlarıyla bir şehirdi²¹⁵. Zachairah'ın anlatımına göre imparator, oraya ilk piskopos olarak azimli bir adam olan Euthychian'ı atadı ve onu kutsadı. Ayrıca kendisine Amid kilisesinin yargılama yetkisinde alınan haklar ve imtiyazlar verdi²¹⁶. Roma-Pers sınırına çok yakın bir mevkide inşa edilen bu güçlü kale, Bizans İmparatorluğu'na bir güven sağladığı gibi Pers Devleti açısından sürekli bir kıskançlık konusu olarak kalmıştır²¹⁷. Dara, bu stratejik konumuyla 60 yıldan fazla bir süre onu kuranların ihtiyacını

²⁰⁸ Zachariah, **Chronicle**, s. 166.

²⁰⁹ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 151.

²¹⁰ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

²¹¹ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 148.

²¹² Wigram, **Assyrian Church**, s. 178; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 438; Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 3.

²¹³ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 435; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 33; W. G. Holmes, **The Age of Justinian and Theodora**, vol. I, London, 1907, s. 178.

²¹⁴ W. S. W. Vaux, "Daras", **DGRG**, (ed. W. Smith) I, Boston, 1854, s. 753.

²¹⁵ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 438; Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

²¹⁶ Zachariah, **Chronicle**, s. 167.

²¹⁷ Malcolm, **History of Persia**, I, s. 106-107.

karşılamaya devam etti ve sürekli olarak şikâyetçi olan Persliler tarafından kıskançlıkla provoke edildi²¹⁸.

Dara, muhtemelen Anastasius'un halefi Justinian döneminden itibaren Mezopotamya generallerinin ikamet ettiği ve Sasanilere karşı yapılacak olan askeri operasyonları yönettiği duruma getirilmişti²¹⁹. Böylece bu tarihten itibaren Bizanslılar, Sasanilerin istihkâm şehri olan Nusaybin'e karşı gerçekleştirdikleri seferleri Dara üzerinden daha organize bir şekilde gerçekleştireceklerdi. Sınıra bitişik olan Dara kalesi bu özelliği sebebiyle diplomatik krizlere, aralıklı savaflara ve aynı zamanda 530, 540, 544 ve 573'teki Pers istilalarına sebep olmuştu²²⁰. Şehir, Justinian hanedanının Pers savaşları süresince kuşatıldı ve Belisarius'un Perslilere karşı 530'daki ilk zaferinin faaliyet alanıydı. İkinci Pers savaşları sırasında (539-544) Hüsrev'in Antakya'yı bile zapt ettiğini gördüğümüz 540 seferinde Dara tek başına Pers kuşatmasına dayanabilmişti²²¹. Persliler, aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz üzere 530 yılında Dara'da aldıkları ağır mağlubiyeti, Bizans birliklerinin Nusaybin'e çok yakın mevkide olan bu kentte iyi organize olmalarına bağlayarak gerek 532 yılındaki *Sonsuz Barış*'a gerekse 562'de yapılan *Dara Antlaşması*'na Bizans askeri idaresinin Dara kentinde yapılmaması ve doğu generallerinin bu kentte değil, İstanbul'da ikamet etmesine dair bir madde ekleme gereği duymuşlardı²²².

Procopius'un da altını çizdiği gibi, esasen Bizans'ın Dara'yı bir istihkâm şehri ve askeri idare merkezi olarak inşa etmesi iki imparatorluk arasında var olan barışın açık bir şekilde ihlal edilmesi anlamına geliyordu²²³. Procopius, Pers kralı Kawad'ın bu durumu hoş karşılamadığını ve Romalılara haber göndererek Pers sınırında bir şehir inşa etmenin iki imparatorluk arasında imza edilen antlaşmaya aykırı olduğu konusunda

²¹⁸ Th. Marga, **The Book of Governors**, II, s. 86-87, not 7; Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 101; Heraito Southgate, **Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey**, New York, 1844, s. 188; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 310; Vaux, "Daras", **DGRG**, I, s. 753; Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

²¹⁹ D'Anville, **Ancient Geography**, s. 435; Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

²²⁰ Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 3.

²²¹ Procopius, **Wars**, I, s. 105; Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150. Dara şehri, sadece 573 yılında ilk kez Pers saldırısına karşı düşmüştü. Roma komutanlarının idaresi şehrin, doğuda nasıl Roma direnişinin sembolü olduğunu gösteriyor. Bu istihkâm şehri inşa edildikten sonra, Perslileri rüşvetle elde etmek ya da barış antlaşması imzalamak için hiçbir teşebbüs yapılmadı, çünkü savunmanın kontrolü kazanılmıştı. Bkz. Croke-Crow, Aynı makale, s. 150.

²²² Her iki antlaşmaya da aşağıda ayrıntılarıyla değineceğiz. Şimdilik bkz. Procopius, **Wars**, I, s. 203; Menander, **History**, s. 55-77.

²²³ Procopius, **Wars**, I, s. 81-83; Gibbon, **Roman Empire**, V, s.101; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 438; Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150; Fyfe, **Ancient Iran**, s. 323.

uyardığını yazıyor²²⁴. Kawad, bu ihlallerden şikâyet etmek için bir elçi de göndermişti. Fakat Anastasius'tan tatminkâr bir cevap alamadı²²⁵. Yukarıda bahsettiğimiz gibi inşa faaliyeti, Amida'nın Persliler tarafından zapt edilişinden hemen sonra başlamıştı. Dahası, kaynaklarda sınırdaki başarısızlıkların bu duruma bağlı olduğuna dair yer alan ifadeler²²⁶, Bizans imparatorunu Perslilerle yapılan antlaşmaya aykırı olmasına rağmen bu girişime zorlamıştı.

Her ne kadar Nusaybin'e alternatif olarak Dara kenti inşa edildiyse de bu tarihten sonra Bizanslıların Nusaybin'e yeniden hâkim olmak için giriştikleri teşebbüsler, bilakis onların bu kent üzerindeki emellerinden de tam olarak vazgeçemediklerini, dolayısıyla Nusaybin'in Bizans İmparatorluğu açısından eski stratejik değerini koruduğunu gösteriyor.

1.2.4. Dara'da Sasani-Bizans Barış Görüşmeleri (507)

507 yılında Roma ve Pers imparatorlukları arasında Dara'da bir barış görüşmesi gerçekleşmişti. Bu görüşmelere dair tek ve en değerli kaynağımız *Yeşua Kroniği*'dir. Bu müellifin bahsettiğine göre, 818 yılında (m. 506-507) taraflar arasında Dara'da bir barış görüşmesi yapılmıştı. Magister (Vali), bütün ordusunu alarak sınıra gitmiş burada kendisine bir Pers elçisi gelmişti. Elçi, ayrıca Astabid tarafından gönderilen esirleri de getirmişti ve eğer barış yapmak istiyorsa kendisinin de esirleri göndermesi gerektiğini ve her iki tarafın bundan sonra birbirlerine dostça yaklaşabileceklerini ve 500 silahsız atlıyla birbirlerini karşılayarak bir toplantı yapabileceklerini söyledi. Magister istedikleri şeyi yapmayı kabul etti ve rehinelere gönderdi. Belirlenen günde silahsız olarak Astabid'i karşılamak yola çıktı. Fakat Perslilerin ihanetinden çekinerek tüm Roma askerlerini karşısına aldı ve bir parola belirleyerek bu parolayı verdiği zaman hızla kendisine doğru gelmelerini emretti²²⁷.

Astabid, onu karşılamaya geldiğinde ve Greklerle tüm generaller görüşme için toplandığında dikkatli bir Roma askeri, Astabid ve bütün askerlerin elbiselerinin

²²⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 81. Yukarıda gördüğümüz gibi, (Bkz. s. 87) Theodosius ile II. Yazdigerd arasında 441 yılında imzalanan barışa göre, Romalılar ve Persliler birbirlerinin bölgesinde yeni istihkâm inşa etmeyeceklerdi. Dara'nın inşası işte bu maddenin açıkça ihlali anlamına geliyordu. Kawad, Eftalitlerle savaşı bitirdikten sonra (yaklaşık 517 yılı) İstanbul'a antlaşmanın çiğnendiğiyle ilgili resmi bir açıklamada bulunmuştu. Anastasius bunu inkâr etmedi, fakat dostluk açıklamasıyla karışık bir tehditle geçiştirmeye çalıştı. Bkz. Procopius, **Wars**, I, s. 81; Rawlinson **Seven Monarchies**, III, s. 404, 438.

²²⁵ Sykes, **History of Persia**, I, s. 480.

²²⁶ Zachariah, **Chronicle**, s. 164; Joshua, **Stylite**, s. 70; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 151.

²²⁷ Joshua, **Stylite**, s. 74. (Türkçe terc. s. 112-113.)

altından zırhlar giyinmiş olduklarını fark etti ve durumu General Farazman ve dük Timostratus'a bildirdi. Generaller de Roma askerlerine belirlenen parolayı verince Romalılar saldırdı. Astabid ve yanındakileri tutsak aldılar. Pers kampındaki birlikler Astabid ve arkadaşlarının esir alındığını duyunca korkudan kaçarak Nusaybin'e girdiler. Grekler, Astabid'i almak ve taraftarlarını öldürmek istediler. Fakat Magister onlardan savaşa sebep olmamaları ve barışa zarar verecek bir şey yapmamalarını rica etti. Astabid ve arkadaşları herhangi bir şekilde incinmeden oradan ayrıldılar. Astabid, kampına döndüğünde Perslilerin Nusaybin'den ayrıldıklarını gördü. Orada yalnız kalmaktan korktu ve onlara katılmak için gitti. Nusaybin'de askerlerini kendisiyle birlikte şehirden çıkmaları için sıkıştırdıysa da askerler korkularından çıkamadılar²²⁸.

Yeşua'nın eseri burada sona yaklaşıyor. Onun bu dönemdeki Bizans Pers ilişkilerine ilişkin edindiğimiz son bilgilere göre, Astabid birkaç gün sonra çıkıp Magister'e geldi ve Magister, barışa olan sevgisinden dolayı Perslilerden istediği şeylerden vazgeçti ve onlarla bir sözleşme yaparak barışı tamamladı. Buna göre belirtilen bir zaman içerisinde birbirleriyle savaşmayacaklardı. Böylece bütün ordular memnundu ve barışın yapılmasına sevindiler²²⁹.

1.2.5. İmparator Justin Dönemi Barış Görüşmeleri (518)

İmparator Justin dönemi (518-527) ise taraflar arasındaki münferit çarpışmalar ve sonuçsuz kalan barış girişimleri hariç tutulursa Bizans İmparatorluğu'nun doğuda Perslilere karşı yürüttüğü politika açısından parlak bir dönem değildi. Kaynaklar, 518 yılında taraflar arasında başarısız bir barış girişiminden söz ediyor. Zachariah, bu görüşmelerden önceki süreçten bahsederek Kral Kawad'ın, Roma imparatorunun kendisine barış bedeli olarak 500 lbs. ağırlığında altın ödemesine dair taleplerde bulunduğunu ve Saracenlileri bu amaçla Roma bölgelerini yağmalamaları için kullandığını yazar. Romalıların da buna karşılık ona ait olan Arzenene'yi işgal ederek Nusaybin bölgesine de zarar verdiklerini ekler. Bunun üzerine görüşmeler yapıldı ve iki kral elçiler gönderdi. Roma imparatoru Justin, Hypatius ve yaşlı adam Farzman'ı; Kawad ise Asthebid'i gönderdi, fakat sınırda birçok tartışma meydana gelmesine

²²⁸ Joshua, *Stylite*, s. 74.

²²⁹ Joshua, *Stylite*, s. 75.

rağmen onlar tarafından barışçı bir mesaj gönderilmedi. Bilakis birbirlerine düşman oldular²³⁰. Procopius'un da konuyla ilgili yazdıkları aşağı yukarı aynı şeylerdir:

Romalılar adına, doğunu generali Hypatius ve Silvanus'un oğlu Rafinus; Perslilerden ise, otorite ve büyük güç Seoses ve Mebodes geldi. Bu adamlar Roma ve Pers sınırında belirlenmiş bir noktaya birlikte geldiler. Orada anlaşmazlıkları nasıl çözeceklerini ve nasıl kalıcı bir barış yapacaklarını görüştüler. Hüsrev de Nusaybin şehrinde iki günlük mesafede bulunan Dicle Nehri üzerinden anlaşmanın her iki taraf açısından detaylarının ne zaman şekilleneceğini görmek için geldi. Her iki taraf da anlaşmazlıklara ilişkin konular konuşuldu. Özellikle Seoses, Colchis şimdiki adıyla Lazica olan yerden bahsetti ve buranın Perslilere ait olduğunu, Romalıların ellerinden zorla aldıklarını belirtti. Romalılar bunu duyunca Lazica'nın bile Perslilerce tartışıldığını düşünerek sinirlendiler. İki taraf bu yüzden ayrıldı ve evlerine döndüler²³¹.

Bir diğer kaynağımız Ebu'l Ferec, barış görüşmelerinden bahsetmeyip Zachariah'ın yukarıda belirttiği gibi, İran hükümdarının Hunlara karşı askerlerini takviye etmek için Roma imparatoru Justinus'tan 550 kantar altın istediğini, red cevabı alınca da kendisine bağlı olan Arapları Roma memleketlerine göndererek buraları yağma ettirdiğini kaydeder. Arap şefi Mundar (Munzir)'in öncülüğünde yapılan bu yağma faaliyetlerinden Nusaybin de payını almıştı²³².

1.2.6. Justinian Dönemi ve General Belisarius'un Dara'ya Atanması (527)

Kaynaklar, Bizans imparatoru Justin'den sonra onun kız kardeşinin oğlu olan ve o sırada bir general olan Justinian (527-565)'in tahta oturduğunu ve 38 yıl hüküm sürdüğünü kaydediyor²³³. Bizans İmparatorluğu'nda Justinian'ın imparatorluğun başına geçmesiyle birlikte İranlılara karşı yapılan doğu savaşları yeni bir ivme kazanmıştı. Justinian hâkimiyetinin ilk beş yılı döneminde Pers kralı Kawad ile 4 yıldır inatla süren savaşa odaklandı. Anlaşmazlığın sebepleri Roma ve Pers imparatorluklarının Karadeniz yakınlarındaki kuzey sınırındaki Lazica ve Iberia ile ilgili rekabetleriydi ve daha önemlisi Mezopotamya sınırlarının Justinian tarafından tahkim edilmesi, onun Pers

²³⁰ Zachariah, **Chronicle**, s. 206.

²³¹ Procopius, **Wars**, I, s. 91-93.

²³² Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 151.

²³³ Zachariah, **Chronicle**, s. 221; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 152.

şehri yakınında bulunan Dara'yı güçlendirmesi, Kawad tarafından savaş sebebi olarak kabul edilmişti. Kawad, Justinian'ın tahta çıkmasından sonra çok geçmeden 528 yılında savaş ilan etti²³⁴.

İmparator Justinian, Anastasius'un Dara'da inşa ettiği kalelerin güvenliği ve takviyesinin öneminin bilincindeydi ve onun döneminde Dara önemli ölçüde tahkim edilmişti²³⁵. Kent, ayrıca bu dönemde Mezopotamya generallerinin ikamet ettiği bir istihkâm şehri olmuştu. Belisarius, Dara'ya atanmadan önce Romalıların Nusaybin'i ele geçirmek için başarısız bir teşebbüsüne şahit oluyoruz. Romalılar, 526-527 yılında Dux ve Stratelates komutanlığındaki ordu ile Nusaybin'i almaya yönelik bir teşebbüs gerçekleştirdiler, fakat bir netice alamadılar²³⁶.

Zachariah'ın yazdığına göre, Romalı askerlerin şefi Timus sınırda dük iken ordu Nusaybin'e karşı savaşmak için onun etrafında toplandı, onlar savaştı. Fakat Nusaybin'i alamadılar ve oradan Theberta kalesine çekildiler. Yazın en sıcak günüydü. Birkaç sebepten dolayı amaçlarını gerçekleştiremediler. Dara'dan yaklaşık 15 parasang uzakta olan bu kaleyi ele geçiremediler ve orduya Dara'ya dönülmesi emredildi. Dara'ya ulaştığında ordu tükenmişti²³⁷.

İmparator Justinian, batı sınırında yıldızı parlayan Belisarius'u Doğu ordularının komutanlığını yürütmesi, burada Perslilere karşı verilen mücadeleye bir kimlik kazandırması düşüncesiyle Dara'ya gönderdi. Aynı dönemde onun yasal danışmanı veya vergi memuru olarak görev yapan yazarımız Procopius'un verdiği bilgiye göre, bu sırada Dara'daki birliklerin başında bulunan Thraceli Libetarius'un bu bölgedeki mücadelesi imparatoru tatmin etmemiş, dolayısıyla Belisarius 527 yılında bu göreve atanmıştı²³⁸. Bu yıl her iki taraf adına önemli bir teşebbüs yoktu. Lazica'da mücadele devam ediyordu. Fakat belirleyici bir sonuç yoktu. Dara'da Belisarius açıkça savunmada bekliyordu²³⁹.

Belisarius, göreve gelir gelmez ilk iş olarak, Dara'da bulunan düzensiz ve ruhsuz Roma birliklerini disipline etmek ve kentteki Roma istihkâmlarını onarmak için çaba harcadı. Böylece, Belisarius'un sınır generalliği görevine gelişinden çok geçmeden

²³⁴ C.W.C. Oman, **The Byzantine Empire**, New York, 1908, s. 73-74.

²³⁵ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 32; Parry, **Syrian Monastery**, s. 161; Southgate, **Church of Mesopotamia**, s. 188; "Mesopotamia", **Encyc. Metr.**, XXII, s. 119.

²³⁶ Honigmann, "Nasibin", **IA**, IX, s. 101.

²³⁷ Zachariah, **Chronicle**, s. 222.

²³⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 101; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 152. Ayrıca bkz. Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 441-442; Holmes, **The Age of Justinian**, I, s. 316, 320.

²³⁹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 442.

imparatorluk sınırı yeniden hareketlenmişti²⁴⁰. Hermogenes ve Rafinus da Balisarius'un yardımcılardı. Rafinus, Pers sarayında elçi olarak iyi tanınıyordu ve kış boyunca barış yapmak önerisiyle Perslileri oyalamakla görevlendirilmişti. Persliler, Dara'nın zaptı için büyük bir orduyla ilerleyene kadar birkaç ay boyunca takas teklifi konusu devam etti²⁴¹.

Kaynaklar, 529 yılında Bizans ve Pers orduları arasında bir çarpışmadan söz ediyor. Procopius, İmparator Justinian'ın, Belisarius'a Pers sınırına çok yakın bir mevkide bulunan Nusaybin'e giderken solda yer alan Pers sınırına çok yakın yerde bulunan ve *Mindous* adı verilen mevkiide bir kale yapması talimatını verdiğini kaydediyor. Belisarius, böylece imparatorun emrini büyük bir aceleyle gerçekleştirmeye başladı ve kale birçok usta tarafından hatırı sayılır bir yükseklikte zaten yükseliyordu. Fakat Persliler, bundan ürkererek onlara sözle değil fiille inşa etmeyi yasakladılar. Kısa sürede işi engelleyeceklerdi²⁴².

İki imparatorluk arasındaki sınır bölgelerinde o sırada bu tür küçük hareketlerden kaçınılmasına dair bir antlaşma vardı*. Perslilerin kale çalışmalarının durdurulmasına dair talebi Roma generali tarafından imparatora iletili. İmparator, kale inşaatının durdurulmasına sıcak bakmıyordu. Belisarius'a takviye güçler gönderdi ve saldırılara sonuna kadar direnmesini istedi. Bizans ordusu kaleyi savunmak için yerleşti. Pers ordusu kaleye saldırmak için ilerledi ve uzun bir çarpışma başladı²⁴³.

İmparator Justinian, aynı zamanda Lübnan'daki askerleri komuta eden Coutzes ve Bouzes'in de oraya gitmesini emretti. Thraceli bu iki kardeş hem gençtiler hem de düşmanla savaşmaya istekliydiler. Böylece, hem ordular birlikte toplandı hem de inşaat bölgesine birlikte girildi. Persliler, işi engellemek için bütün güçlerini ve Romalılar da işçilerini savunmak için bütün güçlerini kullandılar. Belisarius, inşa çalışmalarını sürdürürken Persliler Kawad'ın oğlu prens Xerxes'in komutasında 30 bin kişilik bir orduyla Mezopotamya topraklarına yürüdü ve Romalılar birliklere katılmış birkaç komutanın emri altında onlara karşı ilerledi. Sonuçta, Romalıların ağır bir mağlubiyete uğradığı şiddetli bir savaş meydana geldi²⁴⁴.

²⁴⁰ Procopius, **Wars**, I, s. 101, 109. Ayrıca bkz. Mahon, **Life of Belisarius**, s. 36.

²⁴¹ Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 397.

²⁴² Procopius, **Wars**, I, s. 103; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 442; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 395-396.

* Dara'nın tahkimi gibi, Mindous'ta kale inşası da varolan antlaşmaya aykırıydı. Persliler, her iki inşaa yaptıkları saldırıları da bu antlaşma uyarınca yasal zeminde yaptıkları kanaatindeydiler.

²⁴³ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 33-34.

²⁴⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 103; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 442; J. B. Bury, **A History of The Late Roman Empire, from Arcadius to Irene (AD. 395-800)**, vol. I, London, 1889, s. 372-373; Mahon,

Muzaffer Persliler, Romalıları mağlup ederek kalanları Dara duvarının içlerine kadar kovaladılar. Pers ordusu bir engelle karşılaşmaksızın bitirilmemiş ve terk edilmiş olan kaleyi yıkmak için ilerledi. İstihkâm yerle bir edildi. Persliler çok önemli tutsaklarla Persia içlerine döndü ve önceki istasyonları olan Nusaybin'e yöneldiler²⁴⁵.

1.2.7. Belisarius'un Dara Savaşı ve Zaferi (530)

530 yılına gelindiğinde Bizanslılar adına büyük bir başarı olarak kaynaklarda geçen Dara Zaferi, aynı zamanda Belisarius'un Doğu sınırındaki gayretinin ilk meyvelerini aldığı bir zaferdi. Taraflar arasında konuşulan bir barış vardı, fakat büyük kral onu gerçekte istemiyordu. Elçi Rafinus, Hierapolis'te boşuna bekliyordu²⁴⁶. Bu savaşta Romalıların politik ve askeri stratejisi muhtemelen şöyleydi: Nusaybin'e saldırmak ya da Perslileri görüşmeye zorlamak²⁴⁷.

Dara zaferiyle ilgili olarak ilk elden ve en önemli kaynağımız şüphesiz olayların canlı tanığı olan Procopius'tur. Genç generalin danışmanlığı görevini yürüten tarihçinin konuyla ilgili sunduğu bilgiler, bu savaşın ayrıntılarını gözler önüne seriyor. Onun anlattığına göre, tarafların barış için görüştüğü bir esnada, aniden birisinin Belisarius ve Hermogenes'e gelerek Perslilerin Roma topraklarını istila etmeye hazırlandıklarını ve Dara'yı ele geçirmek için çok istekli oldukları haberini vermiş, onlar da bu haberi duydukları zaman olası bir savaş için hazırlıklar girişmişlerdi. Bu bağlamda Belisarius Dara'nın karşısında uzanan Nusaybin'e bir taş atımı mesafede bir hendek kazdı. Düz bir hat üzerinde olmayan bu hendeğin ortasında oldukça kısa düz bir kısım vardı ve bunun sonunda ilkine paralel iki hendek daha kazıldı²⁴⁸.

Life of Belisarius, s. 34; Adrian Fortescue, "Justinian I", **Cath. Encyc.**, vol. VIII, New York, 1913, s. 578.

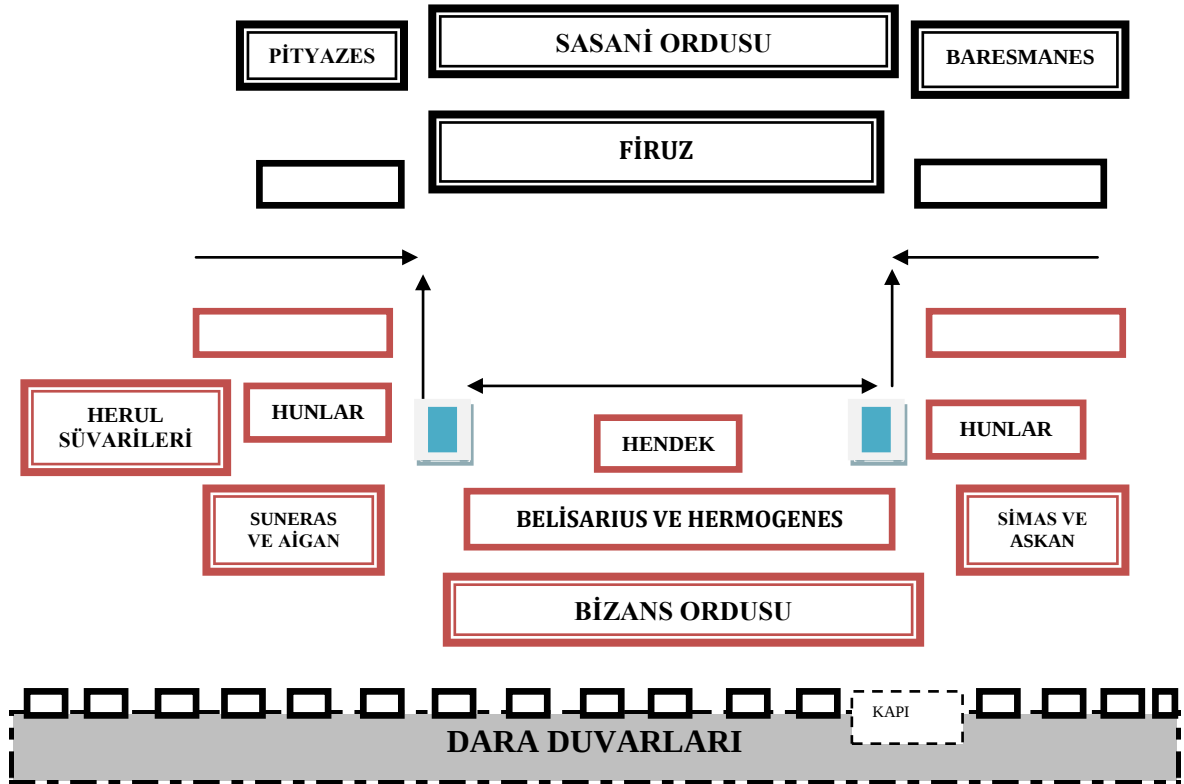
²⁴⁵ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 34; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 396; Rawlinson **Seven Monarchies**, III, s. 442. Ebu'l Ferec tarih vermeksizin Belisarius komutasındaki Romalılarla Persliler arasındaki gerçekleşen ve Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan ilk çarpışmaya dair düştüğü kayıtlar da muhtemelen bu olayı ifade ediyor. Bkz. Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 152.

²⁴⁶ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 373; Charles Diehl, "Justinian's Government in the East", **CMH**, vol. II, New York, 1913, s. 28. Rafinus'un, Kawad ile yaptığı resmi görüşmede Pers kralı ona Caspian Gates'in korunmasının tüm sorumluluğunun kendi omuzlarına yüklendiğinden ve Dara kalesinin kendi sınırında sürekli bir tehdit teşkil ettiğinden şikâyet etti. O, aynı zamanda İran'ın fakir bir ülke olduğunu, Romalıların para konularında cimri olduklarını, *Ya Dara'yı bize terk edin, ya da Caspian Gates'in bakımı için adil bir miktar (para) ödeyin* dedi. Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 403.

²⁴⁷ Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 7.

²⁴⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 109; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 36; Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 4.

Belisarius'un savaş düzeni şöyleydi: Merkez hendekle şehir arasına Belisarius ve Hormogenes'in birliklerinin ana kısmı yerleştirildi. Sol tarafta ana hendeğin altında Buzes'e bağlı bir şövalye alayı ve Pharas'ın önerisi ve Belisarius'un onayıyla Pharas'ın emri altındaki 300 Herul yükselen zemine yakın yere yerleştirildi. En dıştaki hendeğin dış açısına Hun Sunicas ve Aigan'ın emri altında 600 Hun şövalye yerleştirildi. Sağ kanadın düzen tamamen simetrikti. Niketas'ın oğlu John Cyrill ve Marcellus'un emri altındaki birlikler solda Buzes tarafından kurulan düzene benzer bir düzen kurdular. Hun şövalyelerin diğer zırhlı birlikleri Simas ve Askan en uç sağa yerleştirildi²⁴⁹. Bu bilgiler ışığında bir savaş planı çizersek iki tarafın savaş yerleşim düzeni şu şekilde ortaya çıkıyor:

Plan 2: Sasani ve Bizans Ordularının Dara Savaşı Yerleşim Düzeni

Malalas'a göre Roma ordusu, bir kısmı kale içerisinde yerleşmiş olmasına rağmen Dara dışında kamp kurmuştu. Dara'nın küçük bedeni muhtemelen 25 bin kişilik bir orduyu içerisinde barındıramayacaktı²⁵⁰. Belisarius, bunun yanında Homogenes'in yardımıyla Dara'daki karışık ve düzensiz birliklerden oluşan ve çoğu Hunlar ve

²⁴⁹ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 374-375; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 36.

²⁵⁰ Malalas'tan nakleden Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 6.

Herullerden mürekkep 25 bin kişilik bir ordu topladı. Ayrıca, Dara kapısından Nusaybin'e doğru taş fırlatılması için geçişi çeşitli yollardan kesen derin bir çukur kazıldı. Bu hendek gerçekte beş ayrı hendekten oluşuyordu. Şehrin karşı duvarına paralel uzanan her merkez hendeğin sonunda sağ dış açığa doğru bir hendek uzanıyordu²⁵¹.

Procopius, hazırlıkların yapıldığını belirttikten sonra çok geçmeden Perslilerin büyük bir orduyla geldiğini ve Dara şehrinden 20 stadia uzaklıkta bir mesafede bulunan Ammodis denen yerde kamp kurduklarını, bu ordunun liderlerinin Pityaxes ve tek gözlü Baresmanes olduğunu, fakat bilahare Mirran olarak atanmış olan Firuz isminde bir generalin gelerek bizzat komutayı ele aldığını yazar. Firuz, Belisarius'a kendisine ertesi gün içerisinde yıkanması için derhal bir banyo hazırlaması talimatını içeren aşağılayıcı bir mesaj gönderdi²⁵².

Romalıların hakarete ve kuşatmaya boyun eğmeye niyetleri yoktu. Şehrin duvarlarının dış kısmında hazırlıklar yaptılar. Persliler, komutanın söylediği şekilde dakik olarak ulaşılar ve bütün gün savaş hattında kımıldamaksızın pozisyonlarını dikkatlice almış olarak Romalılara saldırmak için beklediler. Akşamleyin kamplarına çekildiler, fakat sonraki gün sabah düşmanlarını önceki gün gibi aynı pozisyonda dururken buldular²⁵³.

Pers güçlerinin yarısı Roma düzeni karşısında, diğer yarısı ihtiyaten önde kiler yorulduğu zaman onları değiştirmek için biraz geride muhafaza edildi. Mirran'a bağlı iki general Perslileri komuta etti. Baresmanes sol kanadı Pityazes sağ kanadı komuta etti. Ölümsüz birlikler (ordunun seçkin kısmı) olağanüstü bir durum için ayrılmıştı²⁵⁴.

Romalılar, sonraki gün savaş olacağını düşünerek kuvvetli hazırlıklar yaptılar. Gün doğumunda düşmanın kendilerine karşı ilerlediğini görerek düzenlerini aldılar. Roma ordu birlik komutanları hendeğin önemli kısımlarına yanlarındaki birliklerle yerleştirildi. Romalılar 25 bin kişiden mürekkep, fakat Persliler 40 bin atlı ve yayadan oluşuyor ve hepsi mümkün olduğu kadar derin sık saflarla yürüyebilmek için yan yana gelmişlerdi. O sırada savaş uzun zamandır diğer cemahta başlamıştı. Fakat Persliler

²⁵¹ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 374; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 36; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 397; Martin, "Strategy Near Dara", **Lampeter Working Papers**, s. 4.

²⁵² Procopius, **Wars**, I, s. 109; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 443; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 374; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 397.

²⁵³ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 374.

²⁵⁴ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 375; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 398.

Romalıların iyi komutası altında endişeli görünüyorlardı. Bu şartlar altında kayıp kendini gösterdi²⁵⁵.

Öğlen ortasından kısa bir süre sonra Pers okçuları tarafından harekât başlatıldı. Kılıflarındaki okları bitinceye kadar her iki taraftan ok göstericileri gökyüzü kararınca kadar maharetlerini sergilediler. Doğululardan atılanlar en ağırıydı²⁵⁶. Sağ kanattaki atlılar kesin bir çıkarmayla Bouzes ve Pharas'ın güçleriyle karşı karşıya geldiler ve Romalılar kısa bir geri mesafeye çekildiler. Persliler onları kovalamasa da orada kaldılar. O sırada Romalılar, kaçmak için aniden onların üzerine saldırdı. Persliler onların saldırılarına dayanamadı, zırhlı birlik tarafına geri döndüler. Bouzes ve Pharas'ın güçleri kendi pozisyonlarını aldılar. Bu çarpışmada Perslilerin yedisi öldü ve Romalılar onların cesetlerini ele geçirdiler. Sonra her iki ordu kendi pozisyonunu korudu²⁵⁷.

Procopius, ilk etapta orduların bu kısa süreli çarpışmasından başka, her iki ordudan birer askerin teke tek bir düello gerçekleştirdiklerini kaydederek ayrıntıları şu şekilde hikâye eder:

Gençbir Persli, Roma ordusuna çok yakın bir yerden *Kim benimle savaşmak ister?* diyerek bütün hepsine meydan okudu ve tüm orduda Bouzes'in savaş konusunda hiçbir tecrübesi olmayan ve aslında bir asker bile olmayan özel görevlisi *Andreas* adlı kişi hariç hiç kimse bu tehlikeyle karşı karşıya gelmeye cesaret edemedi. Bu adam, Bouzes ya da başka birinden emir almaksızın teke tek bir çarpışma için kendi kararıyla gitti ve saldırısını nasıl gerçekleştireceğini düşünürken barbarı yakaladı, onu sinisinin sağ tarafından mızrağıyla vurdu. Persli bu darbeyi kaldıramadı ve böylesine olağanüstü bir adam tarafından alt edilerek yere düştü. O sırada *Andreas*, küçük bir bıçakla kurbanlık bir hayvan gibi gerisi üzerinde uzanırken Persliyi öldürdü ve hem şehir duvarından hem de Roma ordusundan güçlü bağırımlar yükseldi²⁵⁸.

Persliler, bu sonuca çok sinirlendiler ve aynı amaçla başka bir atlı gönderdiler. Bir atlı düşman ordusu üzerine geldi. Romalılar arasında kimin kendisiyle savaşmaya istekli olduğunu sordu ve onun karşısına hiç kimse çıkmadığı zaman *Hermogenes* tarafından men edilmiş olmasına rağmen, *Andreas* bir kez daha ileri atıldı. Böylece, her ikisi birbirlerine mızraklarıyla ve silahlarıyla delice saldırdı. Bu iki adam, birbirlerinin

²⁵⁵ Procopius, **Wars**, I, s. 109.

²⁵⁶ Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 400.

²⁵⁷ Procopius, **Wars**, I, s. 109; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 399.

²⁵⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 109, 111.

yanından çok yakın geçerek ayağa kalkmak için acele ettiler. Fakat Persli bunu kolayca yapamadı, çünkü ağır bedeni buna izin vermiyordu. Andreas bunun farkına vararak ona sert bir şekilde vurdu ve dizini üstüne ayağa kalkarken onu öldürdü²⁵⁹.

Procopius, Andreas'ın kahramanlıklarını bu şekilde aktardıktan sonra havanın kararmasıyla birlikte, her iki ordunun geceyi geçirdiğini ve ertesi gün Perslilerin isteğiyle Nusaybin şehrinden 10 bin kişilik bir ordunun Perslilere katıldığını yazar. Belisarius ile Hermogenes (Perslilere) şu mesajı yazdılar:

İlk tercih barıştır, küçük bir sebebi bile bütün insanlar tarafından kabul edilirken herhangi biri onu yok edecek olursa, sadece onun tek sorumlusu olmayacak, aynı zamanda gelecek olan bütün kötülüklerin de sorumlusu olacaktır. En iyi general, bu yüzden barışı savaşa tercih edendir. Fakat sen, Romalılarla Persliler arasında iyi ilişkiler kurulmuşken sebepsiz yere savaşa sebep oluyorsun. Bu yüzden en iyi general barışı savaşa tercih edebilir. Siz, Perslilerle Romalıların ilişkileri iyiysen, her iki hükümdar da barışı isterken ve delegelerimiz bütün meseleleri görüşmeye hazırlarken sebepsiz yere bir savaşa sebep oluyorsunuz. Ordunuzu mümkün olduğunca İran topraklarına çekin aksi taktirde gelecek olan belalardan sorumlu olursunuz²⁶⁰.

Böylece, bu mektupla savaşın tek müsebbibi olarak Perslileri gösteren Belisarius, barış görüşmelerinin düşman tarafından rafa kaldırıldığını ima ediyor ve bundan sonra olacaklar içinde yine düşmanı sorumlu tutuyordu. Pers komutanlarına gönderilen bu mesaj, haliyle en sert şekilde karşılık bulmuştu. Procopius, mesajı alan Pers komutanının Belisarius'a şu karşılığı verdiğini kaydeder:

Ben, sizin yazdıklarınız ve talepleriniz konusunda ikna edilmeliyim. Söz vermek kolay, fakat pratikte onları yerine getirmek çok zordur. Özellikle antlaşmayı yeminle onaylıyorsan? Biz, sizin yalancılığınızdan sebebiyle umutsuz olduğumuzdan dolayı sizden önce ordularla gelmek zorunda kaldık. Size gelince benim değerli Romalılarım. Perslilere karşı savaş yapmaktan başka hiçbir şey yapmak zorunda kalmayacaksınız. Burada ya ölmek zorunda kalacaksınız ya da bize adaletle tabii olacaksınız²⁶¹.

Karşılıklı restleşmelerle dolu bu mektuplar, aslında barışın tesisinden çok savaşın gerekçelerini içeriyordu. Her iki tarafa da barış yolunun tıkanmasından bir

²⁵⁹ Procopius, **Wars**, I, s. 111-113. Ayrıca bkz. Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 398-399.

²⁶⁰ Procopius, **Wars**, I, s. 113-115; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 443; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 400; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 37.

²⁶¹ Procopius, **Wars**, I, s. 115; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 400.

diğeriini sorumlu tutuyor, meydana gelecek bir çarpışma sonucunda kendilerinin muzaffer olacağını ima ediyordu. Perslilerin takviye birlikleri ulaşmıştı ve Pers generali aktif harekâtı başlattı. Piyadesini merkeze yerleştirdi. Romalıları cirit ve ok yağmuru fırlattı. Romalıları buna silahlarıyla karşılık verdiler. Fakat Persliler, birçok avantaja sahiptiler. Büyük kalkanlar tarafından korunuyorlardı ve onlar bu savaş sitiline düşmanlarından daha fazla alışıktilar. Romalıları hala direniyordu. Kısa süre sonra Romalıların sol kanadı zorluklar yaşadı²⁶². Procopius, savaşın ilk başlangıcıyla ilgili verdiği bilgilerle bu savaşın adeta resmini çiziyor:

Hiçbir taraf gün ortasına kadar savaşa başlamadı. Öğlen geçer geçmez barbarlar harekete geçti. Onlar, çarpışma için günün bu saatini seçmişlerdi. Çünkü kendileri yalnızca akşamları yemek yeme alışkanlığına sahiptiler. Romalıları ise öğleyin yediler. Böylece onlara hızlı bir şekilde saldırılırsa dinamik olacaklardı. Başta her iki taraf da ok yağdırdı ve hava oklarla karardı. Barbarlar daha çok ok atmalarına rağmen iki taraftan da birçok kişi öldü. Barbarlardan yorulan kimsenin yerini alanlar daima öne geçiyordu. Perslilerin yüzüne vuran rüzgâr, önemli ölçüde onların hareket etmelerini engelliyordu. Her iki taraf da oklarını tüketmişti. Karşılıklı mızraklarını kullandılar²⁶³.

Savaş, bu şekilde ilk etapta bir ok saldırısıyla başlamıştı. Persliler iyi okçular olarak daha fazla ok atmıştı. Romalıları Procopius'un belirttiği üzere rüzgârı arkalarına almışlardı ve bu durum önemli bir avantajı teşkil ediyordu. Yazar, bu aşamadan sonra gelen zafer hakkında şunları yazıyor.

Romalıların sol kanadına çok baskı yapıldı. Perslilerin sağında Piyatzes ile birlikte savaşan Cadisenes'ler Romalıların üzerine yürüdüler ve onlar üzerine cesurca baskı yaparak kaçarken birçoğunu öldürdüler. Sunicas ve Aigan emri altındaki Hunlarıyla bunu görünce dörtlale Cadisenes üzerine saldırdılar. Fakat Pharas ve ona bağlı tepe üzerinde yerleştirilmiş olan Heruller, Hunlardan önce davranarak ve düşmanın arkasına düşerek Cadisenes ve diğer birliklere karşı mükemmel kahramanlıklar yaptılar. Cadisenesler de ayrıca Sunica şövalyelerinin diğer taraftan kendi üzerlerine geldiklerini görünce geri dönüp kaçtılar. Bozgun göze çarpınca Romalıları bir araya geldi ve düşman üzerinde büyük bir kıtal gerçekleştirdiler²⁶⁴.

²⁶² Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 443.

²⁶³ Procopius, **Wars**, I, s. 123-125; Holmes, **The Age of Justinian**, II, s. 400; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 375-376.

²⁶⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 123-125.

Bu arada Mirran seçkin birliklerini çaktırmadan sol kanada gönderdi. Belisarius ve Homogenes bunu gördükleri zaman Sunicas, Aigan ve onlara bağlı Hunların Simas ve Askan'ın yerleştiği sağ tarafa gitmelerini, Belisarius'a bağlı birliklerin arkasında yerleşmelerini emrettiler. Bu sırada Perslilerin, Barsmanas tarafından idare edilen seçkin birliklerden oluşan sol kanadı hızlı bir şekilde sağ kanada saldırdı ve Romalılar saldırıya dayanamadan kaçtılar. O sırada köşede yerleştirilen Hunlar büyük bir şevkle kovalayanlara saldırdılar. Tehlikeyi fark eden Perslilerin önde gelenleri kaçanları kovalamaktan vazgeçip kendilerine saldıranlara döndüler. Fakat bu hareket onları düşmanın iki yakası arasına yerleştirdi²⁶⁵.

Kaçan kısım, ne olduğunun farkına vardı ve toplandı. O sırada, diğer Persliler ve seçkin birlikler şartların ağırlaştığını görerek Barsemanes ile Romalılara karşı bu tarafta saldırdılar. Romalılar onları karşıladı ve Sunicas, Barsemanes'ı atından düşürerek öldürdü. Böylece barbarlar paniğe kapıldılar ve cesaretlerini unutarak mutlak bir bozgun içinde kaçtılar. Romalılar, onlara yakındı ve yaklaşık 5 bin kişiyi öldürdüler. Böylece her iki ordu harekete geçti. Persliler geri çekiliyor, Romalılar kovalıyordu. Yenilen Pers ordusunun tüm birlikleri kalkanlarını fırlattılar ve yakalanarak aceleyle öldürüldüler. Romalılar çok az bir mesafe kovaladılar, Belisarius ve Homogenes ordunun daha ileriye gitmesine izin vermedi. Çünkü aceleyle kovalarlarsa Persliler dönüp onlara saldırabilirlerdi. Zafer olağanüstü bir değere sahipti ve aksi bir teşebbüsle bunu geri çevirmek aptallık olacaktı. Bu temiz zaferi muhafaza etmenin önemli olduğunu düşündüler²⁶⁶.

Zachariah da *Dara Savaşı*'na dair genel ifadeleri içeren birkaç kayıt düşer: Bu müellifin yazdığına göre, Mihran ve Marzabanlar bir ordu topladılar ve Dara'ya karşı Ammodis'te kamp kurdular. Şehri alacaklarından emindiler, çünkü Roma ordusu onların kılıçlarıyla küçülmüştü. Onların süvari ve piyadeleri şehri kuşatmak ve onu ablukaya almak için şehrin güney kısmına geldiler. Fakat bir Roma gücü, cezalandıran fakat tamamen ölüme terk etmeyen Allah'ın izniyle onları karşıladı. Bir Hun generali olup Romalılara esir düşmüş olan Sunica adlı bir general ve bir Roma tribunes'i olan Simuth ve onun 20 zırhlı adamı cesaretle ve şevkle bir taraftan diğerine geçerek mızrakla sağdan soldan adamlara saldırdılar. Onların bağışmaları ve gürültüleri o kadar

²⁶⁵ Procopius, **Wars**, I, s. 125-127; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 444; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 376.

²⁶⁶ Procopius, **Wars**, I, s. 127-129; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 444; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 376.

korkunçtu ki, Perslileri ürküttü ve onların iki liderleri öldürüldü. Ayrıca çok sayıda atlı öldürüldü²⁶⁷.

Procopius'un yazdığı gibi, böylece uzun zamandır olmayan bir şey gerçekleşmiş ve Persliler Romalılara yenilmişlerdi. Böylece her iki ordu birbirinden ayrılmıştı. Persliler, artık Romalılarla savaş için istekli değillerdi. Bununla birlikte, her iki taraftan Romalıların dezavantajlı olmadığı birkaç ani sadırı gerçekleşmişti²⁶⁸.

Dara Zaferi, büyük oranda planlı olmaya, yapılara, zekice ordu yerleşim düzeni ve hendek hattının taktiksel kullanımının bir sonucudur. VI. yüzyılda gerçekleşen bu savaş ve elde edilen bu zafer önemliydi, çünkü Doğu Romalıların Perslilere karşı kesin olarak imparatorluk sınırında kazandığı vebu sınırların güvenliği ile ilgili kalelere önem verildiği ilk on yıldır. Bununla birlikte, Bizans İmparatorluğu açısından sadece bir zafer olarak kaldı. İmparatorluk, Perslilerin 50 bin kişilik ordusuna karşı kazandığı bu parlak zafere rağmen düşmanlarından herhangi önemli bir istihkâm elde edememişti. Nitekim Pers kralı Kawad'ın bu dönemde ölümüyle halefi Hüsrev, imparatorlukla eski sınırlarına dönülme şartıyla barış yaptı. Savaşın tek önemi, Justinianus'un ordusunu test edebilme imkânı elde edebilmiş olmasıydı. Bununla birlikte bu zafer Roma'ya Ermenistan'da bazı avantajlar sağlayarak aşağıda bahsedeceğimiz *Sonsuz Barış*'a muzaffer taraf olarak iştirak etmelerini sağladı²⁶⁹.

531 yılına gelindiğinde Perslilerin durumu eşitlemek adına teşebbüste kalan bir girişimi oldu. Bu çerçevede Persliler, Seracenlilerle desteklenmiş 15 bin atlı ile Suriye üzerinden Bizans ordusuna saldırmaya teşebbüs ettiler. Belisarius, Perslilerin istila girişimlerini duyunca Dara'da bulunuyordu. Kısa bir süre içerisinde Kawad'ın başka bir saldırısına açık olan yerden ayrıldı. Suriye üzerindeki tehlikeyi algılamasına rağmen o, Mezopotamya şehirlerindeki önemsiz garnizonlara yerleşti ve acilen 20 bin adamın başında yola çıktı. Persli generaller, Belisarius'un süratine şaşırdılar ve alarm durumuna geçtiler. Sınırlarından böyle bir mesafedeki yenilginin sonuçları hakkında endişeyle düşündüler. Diğer yandan elde edecekleri bir zafer Dara'daki yenilgiden sonra eşitliği sağlayacaktı. Bu düşünceleri taşıyarak ve Dara'daki büyük yenilgiyi anımsayarak

²⁶⁷ Zachariah, *Chronicle*, s. 224-225.

²⁶⁸ Procopius, *Wars*, I, s. 129.

²⁶⁹ Oman, *Byzantine Empire*, s. 74; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 310; Parry, *Syrian Monastery*, s. 161; Martin, "Strategy Near Dara", *Lampeter Working Papers*, s. 3-4.

teşebbüslerinden vazgeçmeyi kararlaştırdılar. Bu yüzden geri Fırat'a doğru ilerlediler ve Belisairus tarafından taciz edilmeksizin takip edildiler²⁷⁰.

Zachariah, 531 yılında Perslilerle Romalılar arasında gerçekleşen ve Perslilerin zaferiyle sonuçlanan bir çarpışmadan söz ediyor. Buna göre, Perslilere karşı yürümek üzere Belisarius, Cutzes, onun kardeşi Butzes, Basil, Vincent önderliğinde Thannuris çölüne yürümek üzere bir Roma ordusu toplandı. Persliler, bunu duyduklarından bir savaş hilesi hazırladılar ve kendi siperlerinin arasında birkaç hendek kazdılar ve onları gizlediler. Üçgen şeklinde tahta kazıklar çaktılar ve birkaç açık yer bıraktılar. Romalılar geldiğinde Perslilerin hilesini zamanında algılayamadılar. General Perslilerin siperine tüm hızıyla girdi ve çukurlara düşerek esir alındı ve Cutzes öldürüldü. Kaçan Roma ordusu, Belisarius ile Dara'ya firar etti. Fakat kaçamayan piyade esir alındı ve öldürüldü²⁷¹. Belisarius, imparator tarafından ordusunun Perslilerce Fırat üzerinde bulunan Thannuris'te hezimete uğratılmasından sorumlu tutulmuştu ve görevinden alınmıştı. O, krala çıktı ve imparator tarafından yeniden Dara'ya atanmayı başardı²⁷². Bu tarihten sonra Perslilerle Bizans İmparatorluğu arasında *Sonsuz Barış* imzalanıncaya kadar geçen iki yıl içerisinde bir çarpışma olmadı ve bir yıl sonra da adı geçen barış imzalandı.

1.2.8. Sasani-Bizans Görüşmeleri ve Sonsuz Barış'ın İmzalanması (532)

Dara zaferinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra Sasani tahtında değişiklikler olmuş, 531 yılında I. Hüsrev (531-579) İran kralı olmuştu. Hüsrev, barışsever bir hükümdar olmamasına rağmen 532 yılında taraflar arasında barış görüşmeleri başladı. Bu barış görüşmelerinin ayrıntıları hakkında en güvenilir bilgileri yine Procopius'a borçluyuz. Onun kaydettiğine göre, Bizans imparatorunun talimatıyla Rafinus ve Alexander ve Thomas, Hermogenes ile birlikte elçi sıfatıyla hareket ettiler ve hepsi Pers kralından önce Dicle nehrine ulaştılar. Hüsrev, onları gördüğü zaman rehineleri serbest bıraktı. O sırada elçiler Hüsrev'e dil döktüler ve Roma elçilerine yakışmayan cezp edici sözlerle konuştular. Bu davranış sebebiyle Hüsrev uysal oldu. Antlaşmanın şartları şöyleydi:

²⁷⁰ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 41-43; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 404-405.

²⁷¹ Zachariah, **Chronicle**, s. 223-224. Ayrıca bkz. Fortescue, "Justinian I", **Cath. Encyc.**, VIII, s. 578.

²⁷² Zachariah, **Chronicle**, s. 228. Belisarius'a yakınlığıyla bilinen Procopius'un yazdığına göre, genç ve başarılı general, İstanbul yönetimi tarafından ailevi sorunların içerisinde çekilerek yıpratıldı ve bu durum onun parlak gözüken askeri geleceğini etkiledi. Bkz. Procopius, **Secret History**, s. 13-14.

- Romalılar Caspian Gates’in savunma bedeli olarak Perslilere 110 “centenaria” (yaklaşık 11 bin paund değerinde altın) verecek, buranın savunması Perslilerin sorumluluğu altında olacak,
- Dara bir istihkâm bölgesi olarak kalacak, fakat Mezopotamya’daki birliklerin komutanının artık Dara’da bulunmayacak, eski zamanlarda olduğu gibi tüm zamanını İstanbul’da geçirecek,
- Romalıların son dönemlerde Perslilerden elde ettiği Pharangium bölgesi ve Bolon Kalesi geri verilecek ve Persliler Lazica’da Roma sınırında zapt ettikleri kaleleri boşaltılacak,
- Romalılar ve Persliler ebedi dost ve müttefik olacaklar ve asker ve para ihtiyaçları olduğunda birbirlerine yardım edeceklerdi²⁷³.

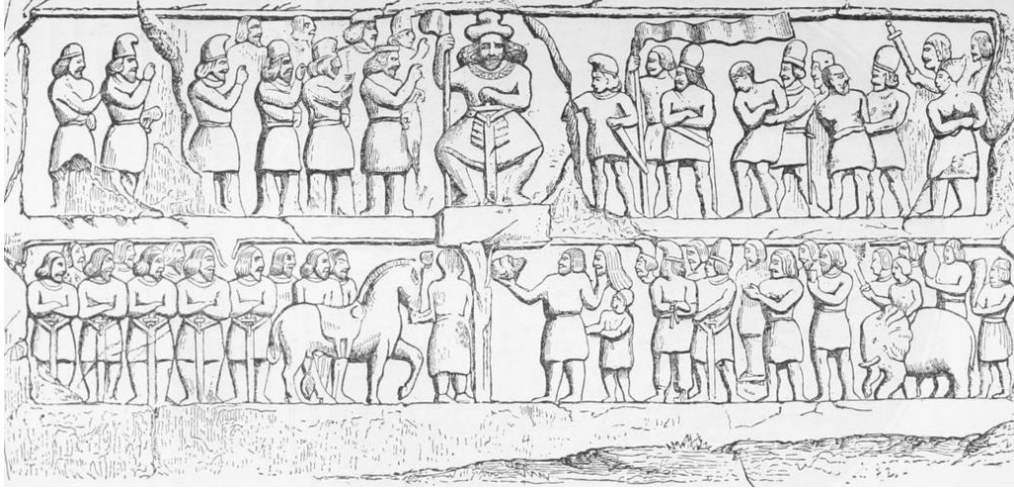
Hüsrev, Lazica’da zapt ettiği kalelerin geri verilmesini reddetti, bununla birlikte Romalılardan Pharangium bölgesi ve Bolon Kalesi’nin verilmesini talep etti. Ayrıca, kendisine verilecek olan altınların Romalıların zorlanmaması için ya Dara şehri üzerinden ya da Caspian kapılarındaki garnizon üzerinden getirilmesini talep etti. Elçiler, ona Pharangium bölgesi ve Bolon kalesiyle ilgili imparatora danışmadan bir karar veremeyeceklerini söylediler. Konuyla ilgili olarak Rafinus’u imparatora göndermeye karar verdiler. O dönünceye kadar diğerleri orada bekleyecekti. Rafinus, Bizans’a ulaştığında imparatora Hüsrev’in barışla ilgili kararını bildirdi. İmparator onlarla bu şartlar üzerinde bir karara varmaları talimatını verdi²⁷⁴.

Bu sırada Pers imparatoruna, Justinian’ın öfkelenerek Rafinus’u öldürdüğüne dair gerçekdışı bir haber ulaşmıştı. Hüsrev’in zihni bu yüzden çok karıştı ve bütün ordusuyla sinirli bir şekilde Romalılar üzerine yürüdü. Fakat Rafinus, Nusaybin’den çok uzak olmayan bir yolda dönüş yolunda onunla karşılaştı. Bu yüzden onlarla o şehre gittiler ve barışı tesis etmek üzere olduklarından dolayı büyük elçiler oraya para taşımaya başladılar. Fakat imparator Justinian, Lazica’daki kalelerden vazgeçtiği için pişman olmuştu ve elçilere o kaleleri tekrar almaları için bir mektupla talimat verdi²⁷⁵.

²⁷³ Procopius, **Wars**, I, s. 203-205; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 450.

²⁷⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 205; Buckingham, **Travels**, s. 238; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 403; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 49; Diehl, “Justinian’s Government in the East”, **CMH**, II, s. 29; Badger, **Nestorians And Their Rituals**, I, s. 310.

²⁷⁵ Procopius, **Wars**, I, s. 205-207.

Resim 2: I. Hüsrev'in Roma Barış Temsilcilerini Kabulü (Rawlinson, *Great Monarchies*, III, Plate XLI)

Justinian'ın bu talebi, Pers tarafında kabul görmüşe benziyor. Procopius'un yazdığına göre, çok geçmeden Rafinus ve Hermogenes tekrar Hüsrev'in sarayına gönderildiler ve antlaşmayla ilgili olarak her iki tarafın savaş esnasında birbirlerinden gasp ettikleri yerlerin geri verilmesi gerektiğini ve bundan böyle Dara'da artık askeri bir karargâh olmaması gerektiği konusunda anlaştılar. Böylece, İmparator Justinian'ın altıncı yılında şu şartlar dâhilinde sonsuz barışın tesis edildi: *Romalılar Perslilere Phrangium kalesi, Bolum kalesi ve bir miktar para verdiler ve Persliler Romalılara Lazika kalelerini verdiler. Böylece iki tarafta durum güvenli oldu ve barış hüküm sürdü*²⁷⁶.

Bu antlaşmadan çok genel olarak bahseden Edessa Kroniği, Greklerin 843. (m. 532) yılı Eylül ayında Aristokrat (partici) Mar Rafinus, Persliler ve Romalıları arasında bir barış yaptığını ve bu barışın 851 Grek yılına (m. 540) kadar sürdürüldüğünü kaydeder²⁷⁷. Böylece 502 yılında Kawad'ın Anastasius üzerine saldırmasıyla başlayan 30 yıllık savaş son bulmuş²⁷⁸, bu antlaşmayla Bizans İmparatorluğu, İranlılara haraç ödemek pahasına bu sonsuz barış ile batıda hareket serbestliği kazanmış, ayrıca Nusaybin'i tehdit eden Dara Kalesi de Romalıların elinde kalmıştı²⁷⁹. 532-539 yılları arasındaki dönem Perslilerin doğu sınırlarını takviyesi ve genişletilmesiyle geçti²⁸⁰.

²⁷⁶ Procopius, *Wars*, I, s. 207-209.

²⁷⁷ Anonim, *Chronicle of Edessa*, s. 38.

²⁷⁸ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 450.

²⁷⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 65-66; Neusner, *History of the Jews*, V, s. 80.

²⁸⁰ Oussani, "Persia", *Cath. Encyc.*, XI, s. 716.

1.2.9. Sasani-Bizans Savaşlarının Yeniden Başlaması (540)

Sonsuz Barış, Pers-Roma sınırında kısa süreli sükûnete sebep olduysa da hiçbir zaman ismi gibi ebedi bir antlaşma olmadı. Başlangıçta Hüsrev'in 540 yılında Dara'yı kuşatma girişimi, bilahare 541 yılında Belisarius'un ordularıyla birlikte Nusaybin'e yakın yerde kamp kurması ve Sasauraiun kalesini ele geçirmesi Perslilerle Romalılar arasındaki sınır savaşlarının yeniden başlamasına sebep oldu.

Hüsrev sükûnetten rahat olan bir adam değildi. O, başarıya tutkusuyla yanıp tutuşan istekli genç bir prensti. Sasani İmparatorluğu'nu mümkün olduğu kadar batıya taşıma hevesi içerisindeydi. O, bu yüzden 532 barışından sonra ordusunu yeniden yapılandırdı ve 540 yılında kararlılık içerisinde savaşı yeniden başlattı. Bu, Hüsrev'in Bizans yönetiminden hoşnut olmayan Ermenistan ve Lazi ülkesinin Roma sınır birliklerinden yoksun olduğunu fark etmesiyle başladı. Tekrar başlayan düşmanlıkla o, Suriye'ye yöneldi. Yakıp yıktı ve Antakya'yı ele geçirdi²⁸¹. Edessalı James, 850 Grek yılında (539 yılı) Mayıs ayında Perslilerin kralı Hüsrev'in barışı bozduğunu ve Roma bölgesine girerek Halep ve Antakya'ya kadar uzandığını, ayrıca Apamea'ya da sahip olduğunu, Edessa'ya kadar geldiğini, fakat Allah'ın yardımıyla ona zarar veremediğini yazıyor²⁸².

Batı Mezopotamya'nın büyük ve güçlü kalesi Edessa, bir kuşatma korkusuyla oldukça güvenliydi. Fakat tahribattan bölgenin korunması karşılığında Hüsrev'e 200 lbs. altın ödendi. Edessa'da Hüsrev tarafından önerilen şartları kabul ettiğini söyleyen Justinian'ın elçileri ulaştı. Fakat buna rağmen ahlaksız Persli yolu üzerindeki Dara'yı almak için bir teşebbüste bulunmaktan geri durmadı²⁸³.

Procopius'un verdiği bilgiye göre Pers kralı Hüsrev, Dara'yı kuşatmaya ve dış istihkâmları çok güçlü olan bu kenti bir tünel kazarak ele geçirmeyi planlamıştı. Hüsrev şehre batı kanadından saldırdı ve dış duvarı yaktı. Fakat hiçbir Persli aralıktan girmeye cesaret edemedi. O sırada doğu tarafı üzerinden operasyonlara başladı ki burası, kazmanın mümkün olduğu tek tarafıydı ve dış duvarın altından bir tünel kazdı. Kuşatmacıların uyanıklığıyla yer altındaki geçiş, dış duvarın temeline ulaşınca kadar engellenmişti. Fakat o sırada hikâyeye göre bir insan ya da Persli asker kılığında insanüstü biri, atılan malzemeyi toplamak bahanesiyle duvara yanaştı. Romalılar bunun

²⁸¹ Diehl, "Justinian's Government in the East", *CMH*, II, s. 29; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 66.

²⁸² Anonim, *Chronicle of Edessa*, s. 39.

²⁸³ Bury, *Roman Empire, (AD. 395-800)*, I, s. 425-426.

üzerine akıllı bir mühendis olan Theodorus'un tavsiyesiyle düşmanın kazısını kesmek için çapraz derin bir hendek kazdılar. Persli kazıcılar, aniden Roma çukuruna rast geldi ve düştü. Bunlar öldürüldü, kalanlar karanlık geçitten kaçtılar. Bu başarısızlığa sinirlenen Hüsrev, Dara halkından 1000 lbs. gümüş karşılığında kuşatmayı kaldırdı²⁸⁴.

Justinian'ın 541'de aceleyle İtalya'daki generalleri Germanus ve Belisairus'u ona karşı göndermesi boşunaydı. Belisarius, Dara'ya ulaştığında düzenli birlikler yerine şaşkın, çoğu silahsız ve ruhsuz bir asker grubu buldu ve birçoğu Pers isminden bile ürküyordu. Onların birlikleri etkili bir şekilde ülkeyi savunmak için yeterli değildi. 541 yılında Hüsrev, Lazica'ya saldırdı ve Justinian'ın son dönemde Phasis'in güneyinde inşa ettiği bir yer olan Petra ülkesini istila etti. Generaller, savaşmak yerine entrikalarla uğraştılar. Belisarius'un ordusunun saygınlığı Hüsrev'e kısa süreli boyun eğdirmişti, fakat general ailevi huzursuzlukların içine çekildi ve enerjik olarak saldırılması gereken zaman kaçırıldı²⁸⁵.

1.2.10. Belisarius'un Nusaybin Seferi ve Sisauranon'u Zaptı (541)

Sonsuz Barış'ın bozulmasıyla Mezopotamya'daki hareketlilik tekrar başlamıştı. Belisarius, yeniden Dara'daki birliklerin başına geçmiş ve olası bir savaş için hazırlıklarını yapmaya başlamıştı. Procopius'un ifadesinden anladığımız kadarıyla Belisarius Nusaybin'i almak istiyordu²⁸⁶. Buna göre Belisarius, doğu sınırına ulaşp Dara'daki baş karargâha çekidüzen verdikten sonra, Perslilerin Suriye ya da Roma Mezopotamyasına saldırma düşünceleri olmadığını düşünerek birliklerinin başında düşman bölgesine yürümeye karar verdi²⁸⁷.

Procopius'un verdiği bilgiye göre Belisarius, 541 yılında ordusuyla Dara'dan harekete geçerek Nusaybin'e doğru hareket etmiş, seyahatlerinin ortasına yaklaştıkları zaman orduya sağ tarafta bol ilkbahar yağmurlarının olduğu yeri işaret ederek burasının hepsi için kamp yapmak için yeterli bir yüzeye sahip olduğunu söylemişti. Belisarius, Nusaybin şehriden yaklaşık 42 stad uzaklıktaki o yerde kamp yapılması emrini vermişti. Fakat bazıları, tahkimatlara yakın kamp yapmayı istemediklerinden büyük

²⁸⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 407-409; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 593; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 426-427; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 49.

²⁸⁵ Procopius, **Wars**, I, s. 405-411; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 298; Diehl, "Justinian's Government in the East", **CMH**, II, s. 29-30.

²⁸⁶ Procopius, **Wars**, I, s. 419.

²⁸⁷ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 460.

şaşkınlık içindeydiler ve onu takip etmekte isteksizdiler, ordu içerisinde homurdanmalar başladı. Belisarius onlara burada kamp yapmanın avantajlarını vurgulayan etkileyici ve ikna edici bir konuşma yaptı²⁸⁸.

Belisarius'un bu konuşmasından sonra, Peter hariç bütün diğerleri ikna oldular ve orada kamp kurarak onunla kaldılar. Belisarius kendisiyle birlikte olan adamlarını savaştaymış gibi sıraya koydu ve Peter ile adamlarına da aynı şekilde hareket etmeleri ve kendisi işaret verinceye kadar aynı savaş düzenini almalarını söyledi. O, barbarların gün ortasında saldıracağını iyi bildiğini söyledi. Belisarius böylece bir uyarı yapmıştı, fakat Peter ve adamları onun emirlerine aldırmadılar ve Nusaybin'e bir mil mesafeye kadar ilerlediler. Öğlene yakın yeryüzünün kuru ve sıcak olduğu zamanda silahlarını bıraktılar ve düşmanın kendi üzerlerine asla yürümeyeceğini düşüncesiyle orada yetişen su kabaklarını yemeye başladılar. Nabades bu durum fark ettiğinde Pers ordusunun başında tüm hızıyla onlara karşı yürüdü²⁸⁹. Böylece Persliler bu fırsatı kaçırmamış ve ihtiyatlı generalin tahminleri doğru çıkmıştı.

Düşmanın kapılardan süratle geldiğini gören Roma askerleri, korku ve çaresizlik içerisinde silahlarına koştular ve alelacele kendilerini savaşa hazırladılar. Belisarius'tan da yardım istediler ve bu esnada düzensiz birlikler oluşturdular. Onların çağrısını almadan önce Belisarius zaten yola çıkmıştı²⁹⁰. Procopius, bu olayın sonrası hakkında da bilgi sunar. Buna göre, çok zor durumda kalan Peter ve beraberindekiler Belisarius'a haber göndererek kendilerine destek göndermesini istedi. Kendileri de silahlarını kaparak şaşkınlık ve düzensizlik içerisinde düşmanın önünü kestiler. Fakat Belisarius ve adamları daha haberci kendilerine ulaşmadan Perslilerin saldırılarını fark etmişlerdi. Hızla onları kurtarmaya gittiler. Persliler geldiğinde Romalılar onların saldırılarına dayanamadılar, fakat herhangi bir zorlukla karşılaşmadan kaçtılar. Ancak Persliler onları takip ederek 50 kişiyi öldürdüler²⁹¹.

Belisarius'un öngörüsü gerçekleşmişti ve o bu öngörüsüne o kadar güveniyordu ki, daha haberciler kendisine ulaşmadan Nusaybin şehrine yakın bölge üzerinden

²⁸⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 411-415; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 431; Neusner, **History of the Jews**, V, s. 81; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 303.

²⁸⁹ Procopius, **Wars**, I, s. 415; Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 431; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 305. Procopius eserinin birçok yerinde Romalıların öğleyin yemek yediklerini Perslilerin ise akşam yediklerini vurgular. Müellif, Pers ordusunun bu durumu kendileri için bir avantaja çevirerek onları tam yemek yedikleri sırada ani saldırılarla hazırlıksız yakaladıklarını ifade eder. Bkz. Procopius, **Wars**, I, s. 123-125, 415.

²⁹⁰ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 305.

²⁹¹ Procopius, **Wars**, I, s. 417.

gözlemlediği toz bulutundan Pers ordularının saldırı için harekete geçtiğini tahmin ederek kendisi de derhal bölgeye ilerlemişti. Böylece, çok hızlı bir şekilde onların yardımına koşarak uzun mızrakları ve yanaşık saf düzeniyle Gotlular ile birlikte kaybın çok daha fazla olmasını engellemişti. Gotlular gelince, Persliler hızla geri çekildiler. Romalılar, Gotlularla birleşerek onları takip ettiler ve 150 adam öldürdüler. Bu çarpışma Bizans ordusu adına böylece az bir kayıpla atlatılmıştı, fakat Peter'in sancağının düşmanın eline geçmesi ordunun itibarı açısından büyük bir kayıptı. Nitekim bunun bilincinde olan Persliler, ertesi gün sancağın bulunduğu yere bir kule inşa ettiler ve sosisler asarak kahkahalarla düşmanla alay ettiler²⁹².

Niketas ve Peter'in itaatsizlikleri felaketlerine sebep olmuştu. Onlar aptallıklarının farkına vardılar ve Belisarius'un emrine itaat ettiler. Fakat onların bölgedeki bayağılığı yüzünden Belisarius'un saldırı planı boşa çıkmıştı. Artık Persliler, Nusaybin'den hücum etmeye cesaret etmediler ve kendilerini dayanıklı kalelere kapadılar. Bu yüzden Roma generali için başka bir plan tasarlamak gerekti. O, Nusaybin ile ilgili tüm beklentilerinden vazgeçti ve silahlarını şehrin ötesinde İran içlerine taşımaya karar verdi²⁹³.

Böylece Belisarius, Nusaybin'in son derece güçlü, zapt edilmesi umudu olmayan bir yer olduğunu görerek en azından ani baskınlarla düşmana zarar verme düşüncesindeydi. Bundan dolayı kampı kaldırdı ve bütün orduyu ileri taşıdı. Bir günlük seyahatten sonra Perslilerin Sisauranon adını verdikleri büyük kaleye ulaştı. Burada Perslilerin en iyilerinden 800 atlı mevcuttu ve Bleschames isminde birinin kumandası altında kaleyi muhafaza ediyorlardı. Romalılar kalenin yakınına kamp kurdular ve kaleyi kuşatmaya başladılar. Fakat tahkimatlara saldırı gerçekleştirirken yenildiler ve savaşta birçok kayıp verdiler. Duvarlar çok güçlü inşa edilmişti. Barbarlar kaleyi saldırganlara karşı büyük bir enerjiyle savunuyorlardı. Belisarius bu yüzden tüm subaylarını topladı ve bir konuşma yaptı²⁹⁴.

Belisarius, Arethas'ı ve birliklerini 1200 muhafız ile birlikte saldırı ve yağma için gönderdi. Arethas, kaleyi ele geçirmeye çalışırken kendisi Dicle'yi geçmek niyetindeydi²⁹⁵. Belisarius, ordu subaylarını toplayarak şöyle dedi: *Yoldaşlarım sizin uzun savaş tecrübeniz, sizin düşman ülkesinde ilerlerken ne kadar tehlikede olduğunuz*

²⁹² Procopius, **Wars**, I, s. 417; Mahon, **Life of Belisarius**, s. 305-306.

²⁹³ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 306; Oman, **Byzantine Empire**, s. 99-100.

²⁹⁴ Procopius, **Wars**, I, s. 419.

²⁹⁵ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 431.

*düşünülmeli. Onun arkasından ayrıldığınız zaman kaleler düşmanın kuvvetinden birçok atılgan ve cesur askerle doldu. Tıpkı bizim şu anki durumumuz gibi. Pers içlerinden ileri geçebilmemiz için hem Nusaybin hem de Sisauranum elbette arkamızda bulunacak. Bu yüzden Sisauranum'un önünde kamp kuralım ve Arethas süvarileriyle Assyria'ya sevk edilirken onu zapt etmek için her yolu deneyelim o sırada Nusaybin'deki Pers garnizonu bizimkiler tarafından kontrol edilecek.*²⁹⁶.

Böylece Arethas adamlarıyla birlikte Dicle nehrini geçti ve Assyria'ya girdi. Bu sırada Belisarius, birkaç Persli yakaladı ve onlardan kaleye erzakların nereden geldiğini öğrendi: Onlar yıllık yiyecek ihtiyacını sakladıkları Dara ve Nusaybin'den getirdikleri geleneğini fark etmediler. Düşman ordusu (Romalılar) onlara beklenmedik bir anda saldırmıştı. Şimdi kalede çok sayıda sığınmacı vardı ve onlar doğal olarak ihtiyaçları karşılamakta zorlanıyorlardı. Belisarius, bunu öğrendiğinde güvendiği bir adamı olan George'yi onlara gönderdi ve George onlara hitaben kendilerini ve kalelerini Romalılara terk ederlerse emniyette olacaklarına dair söz verdi. Böylece Belisarius, ahalisi Hristiyan ve Roma kökenli olan Sisauranon'u zapt etti. Fakat Persliler kalenin duvarlarını ve istihkâmlarını yerle bir ettiler²⁹⁷. Tüm hristiyanlar serbest bırakıldı, ateşe tapanlar Bizans'a satıldı²⁹⁸. Esir edilen birinci sınıf 800 Pers şövalyesi ise bilahare Justinian tarafından Gotlarla savaşacakları İtalya'ya gönderildi. Bizans'ın bu kaleyi ele geçirdiği haberi Hüsrev'e ulaşınca o Petra'da bir garnizon kurarak derhal o bölgeye ilerledi²⁹⁹.

1.2.11. Hüsrev'in Dara'yı Alma Girişimi (545)

İki imparatorluk arasında ezeli düşmanlık başladığından bu yana Mezopotamya şehirleri her ikisi için de önem arz ediyordu. Bunlar arasında Nusaybin, Edessa ve Dara gibi şehirler harekât merkezleri olarak daha da önemliydiler. 363'te II. Şapur, Nusaybin'i ele geçirdiği zaman İranlılar kendilerini Doğu Mezopotamya'da güvende hissetmişlerdi. 544 yılına gelindiğinde Hüsrev, muhtemelen Roma bölgelerini elde

²⁹⁶ Mahon, **Life of Belisarius**, s. 307-308.

²⁹⁷ Procopius, **Wars**, I, s. 423-425; amlf, **Secret History**, s. 13-14; Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 226; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 460.

²⁹⁸ Bury, **Roman Empire, (AD. 395-800)**, I, s. 431.

²⁹⁹ Procopius, **Wars**, I, s. 425, 429-431; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 460.

etmek amacıyla Edessa'ya karşı yürüdü. Eğer Edessa ve Dara'yı da ele geçirebilirlerse Romalıların Fırat sınırındaki güçlerini elde edeceklerdi³⁰⁰.

Tarihçimiz Procopius, Kral Hüsrev'in, bu bağlamda 545 yılında Dara'yı ele geçirmek için başvurduğu bir hilenin ayrıntıları hakkında bilgi veriyor. Buna göre Persliler, barış elçisi olarak bir grup seçkin Persli askeri Dara'ya gönderecek ve bunlar kenti ele geçirecekti:

Hüsrev, planları olgunlaştıktan sonra Isdigousnas'ı görünüşte bir elçi olarak hareket etmesi için Bizans'a gönderdi ve en cesur 500 Persliyi seçerek onunla gönderdi. Onlara Dara şehrinin içerisinden geçmelerini, değişik evlerde kiralık odalar tutmalarını ve geceleyin bunların hepsini ateşe vermelerini ve Romalılar doğal olarak bu ateşle uğraşırken beklemeksizin kapıları açmalarını ve bütün Pers ordusunu şehre almaları direktifini verdi. Emir, öncelikle Nusaybin şehri komutanına elinde hazır bir askeri güç bulundurması için gönderilmişti. Bu şekilde Hüsrev, hiçbir zorlukla karşılaşmaksızın Roma güçlerini ortadan kaldırmayı ve Dara şehrini ele geçirmeyi düşünmüştü. Fakat düzenlenen tertibi iyi bilen bir Romalı asker kaçağı gelerek o sırada orada bulunan George'a her şeyi anlattı. George bu yüzden elçiyi Roma ve Pers toprakları arasındaki bir yerde karşıladı ve bu kadar Perslinin geceyi Romalıların şehrinde geçirmesine asla izin vermeyeceğini ve Dara şehrine sadece birkaç kişiyle girebileceğini söyledi. Isdigousnas öfkeliydi ve bir elçi olarak gönderilmesine rağmen kötü bir şekilde onuru kırılmıştı. Fakat George bütün hararetiyle durumu önemsemi ve Romalıların şehrini kurtardı. Isdigousnas'ı sadece 20 adamıyla şehre aldı³⁰¹.

Böylece bu teşebbüsleri başarısızlığa uğrayan barbarlar, Bizans'a bir elçi gibi geldiler, fakat Roma bölgesinde 10 aydan fazla vakit geçirmelerine rağmen imparator ile büyük ya da küçük herhangi bir meseleyi konuşamadılar. Bununla birlikte elçi, imparatora Hüsrev'in gönderdiği hediyeleri sundu. İmparator Justinian da onları diğer elçilerden daha büyük bir onurla karşıladı, ağırladı. Böylece Dara şehrine karşı kurulan komplo Hüsrev için bu şekilde sona erdi³⁰².

³⁰⁰ Neusner, **History of the Jews**, V, s. 81; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 463.

³⁰¹ Procopius, **Wars**, I, s. 523-525.

³⁰² Procopius, **Wars**, I, s. 527; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 600.

1.2.12. Dara Görüşmeleri ve Barışı (561-562)

Hüsrev, nihayet sonu gelmeyen çatışmanın yararsızlığını gördü. 555'te yapılan ateşkes 561'de kesin bir barışa dönüştü³⁰³. Bu barış antlaşmasının detaylarıyla ilgili en net bilgileri imparatorluk sarayında bir memur olarak görev yaptığı tahmin edilen Menander (Muhafız)'den öğreniyoruz. Bu müellif, Romalılar ve Perslilerin bu yıl kapsamlı bir barış yapmak için bir araya geldiklerini, Romalıları temsilen Peter'in; Sasanileri temsilen de Persliler arasındaki en yüksek rütbelerden biri olan *Zikh* rütbesine sahip olan Yesdegusnaph'ın görevlendirildiğini ve iki tarafın da Dara'da barış görüşmelerini başlattıklarını yazdıktan sonra hukuk alanında iyi eğitilmiş olan Romalı diplomat Peter şöyle konuştuğunu yazar:

İki devlet için çok büyük avantajlar sağlayacaksa benim lafı uzatmam sizi kızdırmasın. Kısa olarak söyleyeceklerim, ana fikri ortaya koyacak ve benim faydalı cümlelerimin sonuçlarını öğrendiğiniz zaman beni değerlendireceksiniz Ey Persliler! Roma imparatorunun emriyle buradayız. İmparatorumuzun nasıl bir insan olduğunu anlatmaya gerek yoktur. Onun başarıları kendisini tanımlıyor. Ben, var olan barışı daha kapsamlı bir barışa dönüştürmek için buradayım. Öncelikle size kendisiyle barış yapacağınız devletin yapısı ve gücünü açıklamak isterim. Romalılarla barış yapıyorsunuz, “Romalılar” demek yeterlidir. İsmi her şeyi anlatır. Böyle büyük bir milletle barış yaptığınızdan dolayı siz büyük bir kararla yüz yüzesiniz. En iyi ve en yararlı süreci seçmelisiniz, belirsiz savaşları değil. Fakat çok açık olan barış, bütün insanlık için iyi bir şeydir. Antakya'yı ve diğer Roma şehirlerini zaptınızdan dolayı Romalıları ele geçirdiğiniz görüşü zannı ile azmayın. Bu Allah'ın Romalıları cezalandırma yöntemidir. Şimdi hiç kimse, barışın savaştan daha iyi bir şey olduğunu inkâr etmeyecektir. İmparatorumuz bir barış yapmak ve inisiyatif olarak savaşı sonlandırmak için (beni) gönderdi. Bu onun (sizinle) savaşmaktan korktuğu için değil, fakat sizin barışı teklif etmede ondan önce davranmanızdan endişe duyduğunda dolaydır³⁰⁴.

Peter'in bu söyledikleri dinlediği zaman, zeki bir kişi olan ve kısaca konuşabilen *Zikh* şöyle cevap verdi:

Romalılar kimdir? Elçinizi tahsis edemeyeceğinizi söyleyecek kadar yabani ve medeniyetsizdirler. Herkes barışın kutsal olduğu konusunda hemfikirdir. Sizin kendi

³⁰³ Diehl, “Justinian's Government in the East”, **CMH**, II, s. 30.

³⁰⁴ Menander, **History**, s. 55-57.

avantajınız için çabalayan ne çeşit insanlar olarak buraya geldiğinizi bizden gizleyeceğinizi düşünmeyin. Siz, barışı kendi korkaklığınız ve açık olan onursuzluğunuzu ve onun arkasında saklanma çabanız için kullandığınızdan dolayı ben kısaca söyleyebilirim ki, yersiz kelimelerle vakit harcamak bir Perslinin alışkanlığı değildir. Romalılar için Perslilere ilk önce barış teklif etmek alışık bir durumdur. Bizim tarafımızdan mağlup edilmenize rağmen barış teklifinde hızlı davranarak zaferi kurtarabilirsiniz. Böylece savaşta elde ettiğiniz onursuzluğu gizlersiniz. Bununla birlikte biz barışa değer veririz ve tekliflerinize açığız. Eğer başardığımız hedefler sizin için büyük zorluk veya korku ise bizim için düşmanlarımızın yenilgisi ikincil bir meseledir. Bu yüzden başka bir Roma şehrinin boyun eğdirilmesi bizi kibirli yapmaz. Basmakalıp sözler bizim için endişeye sebep olmaz. Bu gerçekler, sizin çocukça konuşmalarınızı çürütmek için kâfidir³⁰⁵.

Zikh bu şekilde konuşunca her iki tarafın tercümanları diğerinin ne söylediğini bildirdi ve kelimelerin anlamlarını açıkladı. Her iki tarafça diğer birçok konuşma yapıldı. Bazısı gerekli, diğerleri eşit bir barış vaadini kanıtlamayı göstermek için. Persliler süresiz bir barış istediler ve ordularını geri çekmek için her yıl Romalılardan bir miktar altın talep ettiler. Dahası, silah bırakmanın bir şartı olarak 40 yıllık veya en az 30 yıllık kısmının peşin olarak ödenmesini talep ettiler. Romalılar, kendileri için barışın kısa olması ve barış için hiçbir şey ödenmemesini istediler. Bu konuda birçok tartışmalar yaşandı, fakat sonunda barışın 50 yıllık olması, Lazica'nın Romalılara terki, her iki tarafın antlaşmaya sadece doğuda ve Ermenistan'da değil aynı zamanda Lazica'da da sadık kalması, Romalıların barış için Perslilere yıllık 30 bin altın ödenmesi şartlarıyla barış üzerinde antlaşma sağlandı³⁰⁶.

Menander, böylece görüşmelerin barışla sonuçlandırıldığını yazıyor ve antlaşmanın şartlarına dair çok değerli bilgileri günümüze taşıyor. Buna göre antlaşmanın 50 yıl geçerli olması düşünüldü. Persçe ve Grekçe yazıldı ve Yunanca kopyası İrancaya; İranca kopyası Yunancaya çevrildi. Romalılar adına dokümanlar şef olan Peter, Eusebius ve diğerleri tarafından; Persliler adına ise Zikh Yesdegusnaph, Surenalar ve diğerleri tarafından onaylandı³⁰⁷. Yazarın verdiği bilgileri toparlarsak antlaşmanın araştırma konumuzla ilgili olan maddeleri şunlardır:

³⁰⁵ Menander, **History**, s. 59-61.

³⁰⁶ Menander, **History**, s. 61-63; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 473; Diehl, "Justinian's Government in the East", **CMH**, II, s. 30.

³⁰⁷ Menander, **History**, s. 71.

– **Üçüncü Madde:** Romalı ve Persli tüccarlar, her çeşit malı benzer zanaatkârlar gibi var olan uygulamaya göre belirli adetler vasıtasıyla gerçekleştirecekler.

– **Beşinci Madde:** Her iki devletin Seracenli ve diğer barbar tüccarları yabancı yollardan seyahat etmeyecek, Nusaybin ve Dara güzergâhını kullanacaklar ve resmi, izin olmaksızın yabancı bölgelerden geçiş yapmayacaklardı. Fakat antlaşmaya aykırı bir şeye cesaret ederlerse Asurili (Assyrian) de olsa Romalı da olsa taşıdıkları mallarıyla birlikte cezalandırılacaklardı.

– **Sekizinci Madde:** Bundan böyle Persliler Romalılara Dara istihkâmlarıyla ilgili şikâyetle bulunmayacak fakat gelecekte hiçbir devlet sınır boyunca yeni bir duvar tahkim etmeyecek, bundan dolayı tartışma çıkmayacak ve antlaşma çiğnenmeyecekti.

– **Onuncu Madde:** Şehri savunmak için yeterli bir kuvvetin dışında (bir birlik) Dara’da yerleştirilmeyecek ve Perslilere karşı saldırıları yönetmek için Doğunun generali karargâhını orada kurmayacaktı. Şayet böyle bir şey olursa Dara’daki komutanın kabahatli olması kabul edilecekti

– **On İkinci Madde:** Eğer herhangi biri hileyle antlaşma maddelerini değiştirmeye yeltenirse Allah onun düşmanı ve rakibi olsun.

– **On Üçüncü Madde:** Antlaşma 50 yıllıktır ve antlaşmanın şartları 50 yıl geçerlidir. Yıl eski geleneğe göre, 365. günü ile son bulduğu hesaplanır³⁰⁸.

Bunların dışında Persliler, Lazica’dan çekilecek, üzerindeki haklarından vazgeçecek ve buranın sahipliği Romalılara verilecek, Persia’daki Hristiyanların dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilecek, Mecusi müritlerinden din değiştirme yapmaları yasaklanacaktı. Diplomatik ilişkiler tümüyle özgür olacak ve elçilerin malları vergiden muaf tutulacak, iki millet arasında ortaya çıkan tüm tartışmalar hakemlik mahkemeleri tarafından karara bağlanacak ve Persliler, Hunlara ve Alanlara karşı Caspian Gates’in güvenliğini sağlayan tek görevli olacağını garanti edecekti. İki

³⁰⁸ Menander, **History**, s. 73-75; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 473; Diehl, “Justinian’s Government in the East”, **CMH**, II, s. 30; Shahid, **Arabs in Sixth Century**, s. 12.

milletin müttefikleri antlaşmaya dâhildir ve onun faydaları ve zorunluluklarına iştirak edeceklerdir³⁰⁹.

Böylece antlaşma uygulamaya kondu ve her iki hükümdara delegelerin anlaştığı şeyler onaylattırıldı. Şartlar kararlaştırıldığında kutsal mektuplar diye adlandırılan mektuplar değiştirildi. Toplantı sona erdikten sonra onlar sınırlardan ayrıldı. Zikh kendi topraklarına döndü. Fakat Peter yakın olan Hristiyan bayramını kutlamak için kaldı ve İran'a girdi³¹⁰.

Görüldüğü gibi, Persliler inşası üzerinden yaklaşık 60 yıl geçmesine rağmen halen Romalıların Dara'daki varlıklarından şikâyetçiydiler. Gerçekte Dara, onların Romalılara saldırıları için adeta bir duvar vazifesi gördüğü gibi düşmanlarının kendilerine karşı yapacakları seferler için ileri bir karakol vazifesi ifa ediyordu. Bu durum, onları fazlasıyla rahatsız etmekteydi. Bu sebeple 532 yılındaki *Sonsuz Barış*'a ekledikleri gibi bu barış antlaşmasına da onuncu maddeyi ekleme gereği duymuşlardı. Buna karşılık Romalılar, Perslilerin her fırsatta Dara şehrindeki Roma yönetiminden şikâyet etmelerinden bıkmışlardı ve aynı antlaşmaya sekizinci maddede gördüğümüz ifadeyi eklemişlerdi.

Böylece 562 antlaşmasıyla Justinian, Pers İmparatorluğu'na vergi veren bir hükümet olmayı kabul etmişti ve şüphesiz antlaşma doğuya ait bir kibri temsil ediyordu. Fakat Romalıların 50 yıl için ödemeyi taahhüt ettikleri bir buçuk milyon Perslilerin onlara terk ettikleri Lazica düşünülürse iyi bir sonuç olarak görülebilir. Ayrıca onları Caspian Gates'i koruması için bağışta bulunma zorunluluğundan kurtarmıştı. Bu sonuçlar arasında gerçek bir tehlike varsa o da her iki milletin önceden ön gördüğü Lazica'daki Pers işgalidir³¹¹.

1.3. Yirmi Yıl Savaşları (573-592)

VI. yüzyılın sonlarında cereyan eden Yirmi Yıl Savaşları (573-592), İran ile Bizans arasında son büyük savaşlardır³¹². 562 yılında imzalanan ve 50 yıllık öngörülen barış antlaşması ancak on yıl sürmüştü. Barışın bozulma sebebiyle ilgili Ebu'l Ferec'in verdiği bilgiler değerlidir. Ona göre, başlangıçta iki imparatorluk arasında o kadar kuvvetli bir barış vardı ki, imparator II. Justin (565-578), İran kralına hediyeler

³⁰⁹ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 473.

³¹⁰ Menander, *History*, s. 75-77.

³¹¹ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 473.

³¹² Aydın vd., *Mardin*, s. 68; Keser, *Tur-Abidin*, s. 16.

göndermişti. Müellif barışı bozan hadise olarak ise, İran kralının Ermenileri ateşe tapmaya zorlamasını gösterir. Ermeniler isyan ederek Romalılara sığındılar, böylece iki imparatorluk arasındaki barış bozuldu. İran kralı buna karşılık Ermenistan krallarının vermekte olduğu vergileri istedi. Justin ise:

Ben önceden almış olduğunuz altınları da sizden geri istiyorum. Biz sizden Roma'ya ait olan Nusaybin'i istediğimiz halde, siz bizden kuzeydeki bir memleketi nasıl isteyebilirsiniz. Eski vesikalarda yazılı olduğu vecihle İranlılara, burası şartlara bağlı olarak verilmişti³¹³.

1.3.1. Marcian'ın Nusaybin'i Kuşatması (573)

İki imparator arasındaki bu restleşmeler daha on yıl önce imzalanan antlaşmanın çiğnenmesi ve Yirmi Yıl Savaşları'nın başlamasının gerekçelerini içeriyordu. Kaynaklar bu yıl (573) Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin için tekrar harekete geçtiğine dair bilgi sunuyor.

Bu dönemde Perslilerin çok güçlenmesinden korkan İmparator II. Justin, Perslilerle olan barışı çiğnedi³¹⁴ ve Marcian komutanlığında bir orduyu Nusaybin'e karşı gönderdi. Marcian'ın bu doğu seferi ve Nusaybin kuşatması hakkında kaynaklar bilgi veriyor. Bunlar arasında en ayrıntılı bilgiyi Efesli John'dan ediniyoruz. Ona göre imparator Justin'in bir akrabası olan ünlü partici (aristokrat) Marcian, imparator tarafından doğudaki Roma ordularından birini komuta etmek için gönderildi. Hristiyanların devleti için büyük bir gayretle bir ordu topladı ve Mezopotamya'nın istihkâmı olan ve o sırada Perslilerin elinde bulunan sınır şehri Nusaybin'e bir kuşatma düzenledi ve onu güçlü bir şekilde kuşatarak etrafını bir çitle çevirdi. Marcian, kendisiyle birlikte getirdiği akıllı makinistler yardımıyla yüksek kulelerden oluşan daha güçlü yapılar inşa etti ve şehir sıkıştırılmaya başlandı. Hem şehir halkı, hem de garnizondakiler Romalılar tarafından Nusaybin'e yapılan bu baskıyı görünce hayatlarından umudu kestiler ve içeridekiler alarm durumundayken dışarıdakiler şehre saldırmak ve yağmalamak için hazırlıklarını yapıyorlardı³¹⁵.

³¹³ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 155-156. Söz konusu vesika ile 363'te yapılan anlaşma kastediliyor ve bu anlaşma gereği Nusaybin'in 120 yıl sonra eski sahiplerine geri verilmesi maddesine gönderme yapılıyor.

³¹⁴ Sykes, **History of Persia**, I, s. 517.

³¹⁵ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 367, 445; Vaux, "Daras", **DGRG**, I, s. 753.

Bir diğer kaynağımız Evagrius da konuya değinerek olayın seyrine dair değişik ayrıntılar sunar. Onun yazdığına göre İmparator, doğu güçlerinin komutanı olarak Marcian'ı yeterli sayıda askerle birlikte ve savaş teçhizatıyla gönderdi. Marcian, Mezopotamya'yı işgal etti. Nusaybin yakınlarında henüz tam olarak hazır olmayan Pers ordusuyla yaptıkları birkaç savaşla avantaj elde etti. Düşman, kapıları kapatmayı düşünmeden ve küstahça Roma birlikleriyle alay etmeden önce oturdu. Hüsrev, hazırlıklarını tamamlayınca onları Fırat üzerinden Roma bölgelerine Romalılar için çok önemli olan ve Roma sınırında bulunan bir şehir olan Circessium (Karkisya) üzerine gönderdi. Hüsrev kendisi ordusuyla Dicle'yi geçerek Nusaybin'e ilerledi³¹⁶.

Ebu'l Ferec de Nusaybin kuşatmasının başlatılmasıyla ilgili şu ayrıntıyı sunuyor: Justin, sekizinci yılında (673) imparatorun teyzesinin oğlu olan Marcian'ı bir ordu ile Nusaybin'e karşı gönderdi. Bunun üzerine İranlıların Nusaybin'deki komutanı, bir hileyle Marcian'a gitti ve: *Biz Nisibis şehrini size sulh içinde vereceğiz, vermezsek harb olur* bahanesini ileri sürerek bunu Romalıların krallarına bildirmeleri lazım geldiğini söylemekle harekâtı dört ay geciktirdi. Bu sayede İranlılar Nusaybin'e gıda maddeleri getirttiler, şehrin etrafındaki bağları ve ekili yerleri bir ok atımı mesafesince temizlediler ve Hıristiyanları şehirden çıkardılar. Bunun üzerine imparator, Marcian'a yazarak vakit geçirmeden şehir etrafında ordugâh kurmayı emretti. Bu yapıldıktan sonra Sezar, şehrin etrafında tepeler vücuda getirdi, bunların üzerine mancınıklar kurdu, yüksek kuleler yaptı³¹⁷.

Marcian'ın ilk harekâtı bu şekilde başarılı başlamıştı, fakat kaynaklarda yer alan bilgilere göre, olaylar daha sonra onun aleyhine gelişti. Romalılar, Hüsrev'in Nusaybin'e hareketinden uzun süre habersizdi. Justin, Hüsrev'in öldüğü ya da son nefesini verdiğiine dair söylentiye bel bağlamıştı. O, Nusaybin kuşatmasının uzamasına öfkelenmişti. Marcian'a acele etmesi ve kendisine şehrin kapılarının anahtarlarını bir an önce getirmesi konusunda uyarmak için adamlar gönderdi. Kuşatmada herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş, fakat bu kadar önemli bir şehir olmasına rağmen bu imkânsızlıklar içerisinde şehri almaya teşebbüs etmek kumandana güvensizlik aşılıyordu. Bazı subaylar, gelecek hafta kendi komutanlarının yerini başkasının

³¹⁶ Evagrius, **History of the Church**, s. 432-433.

³¹⁷ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 155-156.

alacağını öğrenmeleri üzerine artık ortada görünmediler ve çeşitli yollardan kaçmaya başladılar³¹⁸.

Subayların duydukları söylentiler doğrudu ve çok geçmeden İstanbul'dan gönderilen haberle Marcian görevinden alınacaktı. Efesli John, olayın ayrıntılarını sunar. Buna göre Marcian, tam Nusaybin'e hücum edeceği sırada aşırı öfkeli Acacius Archelaus adında bir adam sebepsiz yere Marcian'ın imparator Justin tarafından görevinden alındığını, kuşatmayı kaldırmasını ve doğudan gönderilmesini söylemek için ulaştı. Marcian, Nusaybin'e karşı ordusunu savaştıracakken ve sonraki gün şehre saldırmayı umarken ve şehri ele geçirecekken aniden onun gelmesi ve imparatorun emirlerini göstermesiyle hepsi şaşkınlık içinde kaldı ve elleri zayıfladı. Gayretli bir şekilde hazırlıklarını yapan ve Nusaybin'i zapt etmek üzere olan ünlü Marcian emirleri duyunca Acacius'a şöyle dedi: *Bu şehri ele geçirmek için nasıl çabaladığınızı görüyorsun, şimdi biraz bekle. Bize sadece iki günlük mühlet ver ve sonra ne emrolunduysan onu yap. İmparatorun emrettiği şeylerin yapılması hakkı var*³¹⁹.

Fakat Acacius, ona kızgındı ve onu aşağıladı ve gazapla bütün subayların önünde ellerinden çekip yere fırlattı, kuşağını yırttı. Onunla alay etti, hatta yanağına vurduğu bile söylenir. Bütün ordu öfkeliydi, elleri bağlıydı. Gözleri önünde komutanlarına yapılanlardan dolayı üzgündüler. Kovaladıkları düşman ortada yokken onlar desteklerini göstermişlerdi ve düşmanlarının aşağılayıcı alayları ve düşünceleriyle muhatap olmuşlardı³²⁰. Çok geçmeden Pers kralı zeki bir general Adarman'a 6 bin kişilik bir ordu toplaması emrini verdi. O, bir Pers gücünü yenerek Nusaybin'i kuşatan Marcian'a karşı yürüdü ve onları kuşatmayı kaldırmaya ve Dara duvarlarının içerisine çekilmeye zorladı³²¹.

Şehirde garnizon halinde bulunan Pers ordusu Romalıların vazgeçtiğini ve geri çekildiğini ve Marcian'ın bayrağının indiğini görünce cesaretlendiler, silahlandılar ve onların arkasına düştüler. Onların geride bıraktıkları bir piyade birliğine rastladılar, yendiler ve hepsini öldürdüler. Sonra şehre döndüler ve Romalılara yaptıklarından dolayı gülerek alay ettiler. Hemen krallarına yazarak onu bütün bu olanlar konusunda bilgilendirdiler. Şöyle dediler: *Hemen gel ve bizim Roma bölgesine geçtiğimizi gör. Muhteşem tanrılarımız ateş ve güneş bunları onların krallarının buyruğuyla onlara*

³¹⁸ Evagrius, **History of the Church**, s. 433-434.

³¹⁹ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 368.

³²⁰ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 369.

³²¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 479; Fyfe, **Ancient Iran**, s. 328.

yaptı. Birbirlerine düştüler. Onlar, Marcian'ı alay ederek görevden aldılar ve hepsi şehrimizi terk etti ve uzaklaştılar³²².

Marcian'ın Nusaybin'i elde etmesine çok az kala merkezden gönderilen emirle kuşatmadan alıkonması ve görevinden alınmasının sebebi hakkında Efesli John ve Ebu'l Ferec trajikomik bir hadise aktarırlar. Buna göre bölgede bir Arap şefi olan Munzir, diğer Arap şefi Kaboz'un Hristiyan Araplara saldırılarına karşı harekete geçerek onu mağlup etmiş, Kaboz'un İranlılardan yardım talep etmesi üzerine, Munzir de Bizans imparatoru Justin'den İranlılara karşı savaşan askerlere verilmek üzere altın talep etmişti. Justin ise, İranlıların Roma topraklarına saldırmalarına sebep olan Munzir'i öldürmeye karar vermiş ve biri Marcian'a, diğeri Munzir'e olmak üzere iki mektup yazdırmıştı. İmparator, o sırada Nusaybin kuşatmasında olan Marcian'a, Munzir'i kendisine gönderdiğini, geldiğinde kafasını keserek kendisine haber vermesini yazmıştı. Öte yandan Munzir'e de kendisini Marcian'a yönlendiren bir mektup yazmıştı. Bu mektupları yazan kâtip bunları aceleyle yazarak mühürlemiş ve yanlılıkla Marcian'ın mektubunu Munzir'e, Munzir'e gönderilecek mektubu da Marcian'a göndermişti. Munzir mektubu alınca fena halde hiddetlendi. İranlılar ve diğer Arap kabile şefleriyle birleşerek Roma topraklarına saldırdı. İmparator Justin ise, Marcian'ın durumu Munzir'e bildirerek kendisine ihanet ettiğini sanmış, bu yüzden ona kızmış ve tevkifini emretmişti³²³.

Nusaybin'in zaptı böylece bir yanlış anlaşılma sebebiyle gerçekleşememişti. Rakip imparatorluklar arasında Yirmi Yıl Savaşları'nı başlatan Nusaybin kuşatması iyi başlamasına rağmen İstanbul'daki kâtibin dikkatsizliği sebebiyle gerçekleşememiş, imparatorun Marcian'ı görevden almasıyla son bulmuştu. Evagrius'un söylemiyle böylece bu gülünç kuşatma kalkmış oldu³²⁴.

1.3.2. I. Hüsrev'in Dara Kuşatması (573)

573 yılında Nusaybin'e yönelen Bizans tehdidini ortadan kaldıran İranlılar³²⁵, General Adarman'ın öncülüğündeki orduyla Kırkisya yakınında Fırat'ı geçerek Suriye'ye girdi. Bu bereketli bölge üzerinde geniş bir bölgeyi yaktı, yıktı. Antakya'dan

³²² Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 368-369.

³²³ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 377-379; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 159.

³²⁴ Evagrius, *History of the Church*, s. 434.

³²⁵ Segal, *Edessa*, s. 160; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

geri püskürtüldü, bununla birlikte kentin varoşlarını yaktı. Apamea'yı yok etti ve sonra büyük nehri tekrar geçerek Dara'dan önce Hüsrev'e katıldı³²⁶.

Ermeni tarihçi Sebeos, Sasani kralı Hüsrev Anuşirvan'ın bu yıl harekete geçerek Dara ile Collonicos'u ele geçirdiğine dair kısa bir bilgi sunar³²⁷. Konuyla ilgili ayrıntıları ise Efesli John'dan öğreniyoruz. Buna göre, bu yıl Persliler karşı saldırıya geçtiler. İran kralı Hüsrev harekete geçerek Dara üzerine yürüdü ve kenti kuşatmaya başladı.

(Pers Kralı) savaş makinalarını oraya naklederek derhal Dara'yı kuşatmaya başladı. Kendisiyle getirdiği her türlü zanaatkârlardan bu amaçla istifade etti. O, ilk işi taş kesicilerine vermek oldu. Diğerleri de şehrin dışının doğu tarafından uzanan ve tepeyi kesen ve şehre suyun gelmesini engelleyecek bir su kemeri inşa ettiler. Sert bir kayaya rastladıklarında onu ateşe veriyorlar ve ısındığı zaman onu soğutuyorlar ve böylece onu çalışmak için yumuşak hale getiriyorlardı. Dahası o, Marcian'ın Nusaybin'e karşı kurduğu savaş aletlerini şehre karşı kurdu ve şehri kuşattı ve 6 aylık bir peryod boyunca şehrin zaptı için her türlü aleti kullandı. Onun makinaları arasında kendi diktiği iki kule vardı, fakat Romalılar onları yaktılar. Bir süre sonra, Pers kralı kuşatmayı sürdürmede bir fayda görmeyerek çadırını kaldırdı ve onu şehrin kuzey kısmındaki bir dağ üzerine kurdu. Böylece şehrin içerisinde olan her şeyi görebilecekti ve orada ayrıca bir kule inşa edilmesini istedi. Kuşatanlar kendi kulelerini yükseltirken, kuşatılanlar bu kuleye karşı bütün çabalarını boşa harcadılar ve (kuşatanlar) onu şehre yakın getirdiler³²⁸.

Pers kralı, faydasız çabalarının şehir halkını korkutmadığını görünce o bütün dış istihkâmların çevresine tuğla bir duvar çekilmesi yönünde emirler verdi. Böylece dışarıya bir çıkış hareketi yapacak olurlarsa onun içerisinde onları hemen yakalayacaklardı³²⁹. Kilise tarihçisi Evagrius da Pers kralının bu yıl şehrin çevresinde duvarlara yakın tümsekler inşa ederek savaş makinalarını ve özellikle mancınıkları avantajlı bir konumdan şehri dövmek için üzerine taşıdığını, bu şekilde onun şehri şiddetle ele geçirdiğini yazar. O, ayrıca Hüsrev'in şehri 5 ay veya daha fazla kuşattığını kaydeder³³⁰. Siirt Vekayinamesi de konuya değinir ve Hüsrev'in hâkimiyetinin 45.

³²⁶ Evagrius, **History of the Church**, s. 434-435; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 479.

³²⁷ Sebeos, **History**, s. 10-11; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 757.

³²⁸ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 379-380.

³²⁹ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 380.

³³⁰ Evagrius, **History of the Church**, s. 435-436. Evagrius'un söylemine göre, o sırada şehrin valisi Timostratus'un oğlu John idi ve şehrin savunmasına gereken özeni göstermedi, belki de ihanet etti.

yılında Dara'yı ele geçirmek için harekete geçtiğini ve çok yorgun düştüğü bu kuşatma sonunda başarıya ulaşarak Dara'yı ele geçirdiğini teyit eder³³¹.

Ebu'l Ferec de olaya dair farklı ayrıntılar veren kaynağımızdır. Buna göre, İran Kralı, Romalıların Nusaybin kuşatmasını bırakıp kaçtıklarını haber alınca onların bıraktıkları kuşatma aletlerini ve silahlarını ele geçirerek Dara'ya yürüdü. Burada 6 ay savaşmasına rağmen şehri ele geçiremedi ve şehir halkına bir elçi göndererek onlardan 5 talen altın ödemeleri karşılığında ayrılmayı vaat etti. Fakat onun gönderdiği elçi, şehir halkına bunları söylemedi. İran kralı fena halde kızdı ve İranlılar tahtadan yapılmış birtakım inşaat sayesinde duvarları aştılar. Romalıları yedi gün çarpıştılar ve İranlılardan birinin şehre inmesine müsaade etmediler³³².

Hüsrev şehri sonunda bir hileyle ele geçirdi ve şehri başarılı bir şekilde savunan halka hitaben *Gelin barış yapalım bizim de sizin de birçok adamımız maktul düştü* dedi. Bu zavallı adamlar onlara inanarak silahlarını bıraktılar ve iki tarafında askerleri birbirlerine karıştılar. İranlılar, Romalıları yakalayarak 150 bin kişiyi öldürdüler, 90 bin kişiyi de esir aldılar. Hüsrev, şehri büyük bir yağma ile bozdu ve insanları esir aldı, şehri boşalttı ve kendi garnizonuna çekildi ve şehir halkından ve kiliselerden ve diğer her yerden aldığı büyük altın ve gümüş ganimetlerle kendi ülkesine döndü³³³.

Ünlü şehir, çok cesur bir savunma gerçekleştirdi. Herhangi bir yardım almaksızın yaklaşık beş ay dayandıktan sonra söylendiğine göre, Hüsrev 40 bin atlı 100 bin yayayla kuşattı. Sonunda kışın yaklaşmasıyla artık elde tutulamadı ve suyun yolunu değiştirerek şehri sudan mahrum bıraktı. 573 sonuna doğru kenti boyun eğmeye zorladı. Böylece, bu bölgedeki güçlü Roma kalesi yeniden başlayan savaşın ilk yıllarında kaybedildi³³⁴.

Konuyla ilgili bilgi veren kaynaklarda görüldüğü gibi İran kralı, kendisine fidye verilmesi karşılığında kuşatmayı kaldırmayı vaat etmişti. Kaynaklara göre, Dara halkının bu fidye talebinden asla haberleri olmadı. Efesli John ve Ebu'l Ferec 'in yazdıklarına göre, kenti hileyle aldıktan sonra Hüsrev, halka hitaben *Ben sizden burada*

³³¹ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 210-211. Vekayiname, Hüsrev'in bu seferi sırasında Katolikos Mor Hezeykel'in de ona eşlik ettiğini yazıyor. Bkz. Aynı yer.

³³² Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 156-157.

³³³ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 384; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 156-157.

³³⁴ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 479; Dickens, **Syriac Historians**, s. 47. Hüsrev'in Dara'yı ele geçirmesi konusunda tarihi kaynaklarda kronolojik bir karmaşa var. Efesli John ve Siirt Vekayinamesi 576 yılını işaret ediyor. Diğer ana kaynaklardan istifade eden Rawlinson onun 573 yılında olduğunu Marcian'ın da bu tarihten önce Nusaybin'i kuşattığını kaydediyor. Krş. Rawlinson **Seven Monarchies**, III, s. 479.

biriktirdiğiniz altının yüz parçasını istemedim. Şehrin için gereken kadar fidyeyi verseydiniz, gidecektim dedi. Onlar, bu lafları duydukları zaman yemin ederek asla tekliften haberleri olmadığını söylediler³³⁵. Hüsrev, şehrin fidyeye teklifi için kent halkına bir kont göndermiş, fakat bu kont korkusundan teklifi halka iletmemişti. Kent halkının yemini üzerine kontu çağırarak ona: *Seninle gönderdiğim mesajı onlara ilettin mi?* dedi. Kont: *Hayır efendim, korktuğum için söylemedim*. Hüsrev, büyük bir gazapla onun gözlerinin oyulmasını emretti³³⁶. Böylece Dara, Hüsrev tarafından ele geçirilmişti. Onun zaptı ile ilgili John'un verdiği tarih, Süryanilerin ellerinde iken Anastasius tarafından ilk kuruluşundan yaklaşık 72 yıl sonra gerçekleştiğine dairdir³³⁷.

Efesli John'un yazdığına göre, Perslilerin Dara, Apamea ve zapt ettikleri diğer şehirlerde almış oldukları esirler, Nusaybin'de kralın huzurunda sayıldı ve 275 bin oldukları tespit edildi. Onlardan bazıları da orada değildi³³⁸. Dara halkı açısından sonuç katliamdı. Roma prestijine bu darbe sadece sınırda değil, merkezde de hissedildi ve imparator çıldırmanın eşiğine geldi³³⁹. Böylece, İmparator Justin ve Tiberius ile ikinci savaşında 80 yaşına gelmiş olmasına rağmen hala ordusuna önderlik eden Hüsrev Anuşirvan, bazı aksilikler yaşamasına rağmen büyük azim ve cesaret sonucunda Dara'nın ve Suriye'nin zaptı ile ödüllendi³⁴⁰.

1.3.3. Üç Yıllık Ateşkes ve Barış Görüşmeleri (576)

Dara ve Apamea'nın zaptı, Efesli John'un ifadesiyle aşağılık bir şekilde Romalılar tarafından üç talent karşılığında satın alınan üç yıllık bir ateşkes dönemiyle takip edildi. Bununla birlikte bu ateşkes sadece Suriye ile sınırlıydı. Ermenistan'da taraflar arasında savaş sürüyordu. Pers kralı, o sırada Dara'nın zaptındaki başarısının etkisiyle acele ederek ve kibri tarafından aldatılarak cüretli bir şekilde Ermenistan'ı

³³⁵ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 384; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 157.

³³⁶ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 384; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 157.

³³⁷ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 384-385; D'Anville, **Ancient Geography**, s. 435; Southgate, **Church of Mesopotamia**, s. 188; Vaux, "Daras", **DGRG**, I, s. 753.

³³⁸ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 416. Müellifin anlattığına göre bu esirler arasında bulunan iki Bizanslı, Persli bir muhafıza duvardan iplerle kaçmak için 500 drahmi rüşvet verirler. Onların planı eğer kaçmayı başarabilirlerse, İstanbul imparatoruna giderek kentte binlerce esirin muhafaza edildiğini anlatmaktı. Kaçtıktan sonra doğrudan İstanbul'a gelirler. Fakat onların oradaki esirleri kurtarmak için önerdikleri plan destek bulmaz. Bkz. Aynı Eser, s. 416-417. Ayrıca bkz. Margoliouth, **History of John Bishop of Ephesus**, s. 69.

³³⁹ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 150.

³⁴⁰ Malcolm, **History of Persia**, s. 112.

işgal etti. 576 yılında Theodisiopolis'i (Erzurum) kuşatmak amacıyla ordusunu topladı³⁴¹.

Tarihçimiz aynı yıl taraflar arasında başarısızlıkla sonuçlanan bir barış girişimi olduğunu yazıyor. Buna göre Theodor, John ve Peter adlı üç senato üyesi Bizans elçisi olarak sınıra gönderildi. Zacharias da onlarla beraberdi. Pers tarafından ise Mobedes ve diğerleri geldi ve görüşme için tayin edilen yer Perslilerin işgal ettiği Dara'ya yakındı. İki devlet arasında bir barış antlaşması kurmak istiyorlardı. Her bir taraf diğerinin kötü davranışını itham ederek her iki taraf da diğerinin barışı çiğnediğini söylüyordu. Bir taraf, *Onu çiğneyen topraklarımıza giren ve onu harap eden sizdiniz* dedi. Diğer taraf cevapladı: *Hayır topraklarımıza girenler ve harap edenler sizin Araplarınızdı*. Çekişme ve kavgayla birbirlerini tahrik ederek hiçbir sonuç elde edemediler ve kişisel ağız kavgaları ve hakaretlere kadar vardılar, böylece biri öbürünü suçlamada bir veya daha fazla yıl harcadılar³⁴².

Böylece karşılıklı memnuniyetsizlikle ayrıldılar, görüşmeler kesildi. Persli elçiler askeri komutanları gönderdiler ve onlara şöyle emir verdiler: *Git ve hudutların güvenliğini sağla Romalılarla barış yapmayacağız*. Fakat Persliler sadece savunmaya geçmediler, aynı zamanda Roma bölgelerine de saldırdılar. Oradaki birliklerde Adormahun isminde güçlü bir marzban vardı. Artık görüşmeler kesilmişti. O, birliklerini topladı ve güçlü Dara ve Tela (Viranşehir) ve Tel-Besme ve Resaina şehirleri çevresinde uzanabildiği her şeyi harap etti ve yaktı. Tela şehrinin sakinlerine şöyle dedi: *Şehrinizi bize terk edin, yoksa Dara halkının başına gelen akibet size de olacak ve öleceksiniz. Bizi korkutan elçileriniz şimdi neredeler? Gelsinler ve bize saldırınlar*. Fakat Tela halkı şöyle cevapladı: *Şehrimizi size terk edemeyiz, Justinian'ın 60 bin kişiyle harekete geçtiğini haber aldık ve şehri size terk edersek o gelecek ve bizi tamamen topraklarımızdan sürecektir*. Bunu duyması üzerine Persliler, Dara'ya çekildiler ve marzban Romalılarla alay etti³⁴³.

Her taraf kendi hükümdarlarına haber yolladı. İmparator Justin'in hastalığından dolayı putperest Tiberius Caesar (574-578) tahta oturmuştu. Her iki taraf da barış için endişeliyken ne biri diğerine alçakgönüllülük edecek ne de zayıflığını itiraf edecekti ve sonra kararlı bir görünümle birbirlerine karşı koyacaklardı. Romalı Caesar, Perslilere

³⁴¹ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 391.

³⁴² Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 403-404.

³⁴³ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 406-408.

şunu söylemek için gönderdi: *Biz barıştan savaştan daha çok memnun oluruz. Eğer ki barış istiyorsanız geri durmayacağız. Eğer savaş istiyorsanız sizden daha az cesur değiliz. Bilakis sizinle karşılaşmaya hazırız. Fakat Pers kralı, kendisine her yıl için bir talent olmak üzere üç yıllık barış için haraç olarak toplam üç talent altın verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Caesar, bunu öğrendiğinde cevap olarak şöyle dedi: Roma hükümdarının sana barış için tek pound vereceğini veya altın alacağını sanıyorsan büyük bir yanlışlığa imkandır. Bu yüzden eğer iki krallığın eşit şartlarda barış yapmasını istiyorsan ne ala! Aksi halde savaşacaksın.* Hüsrev, onun bu kararını öğrendiği vakit telaşlanmadı ve eşit şartlar üzerine altınsız bir barışı kabul etti³⁴⁴. Caesar bu cevabı aldığı anda geri şunu yazdı:

Şunu kesin olarak bil ki, Roma krallığı küçük bir devlet değildir, bilakis güçlü bir imparatorluktur ve hiç kimseye itaat borcu yoktur. Benden önceki kralların yıllık beş talent altın vermeyi kabul etmelerinin sebebini kimse bana anlatamaz. Bu yüzden ne sana ne de başkasına Roma krallığının 5 kuruş vermeyeceğini bil. Sizin elçileriniz, Türk adı verilen barbar kabileye, *Romalılar bizim eşeklerimizdir ve bizim cahil eşeklerimiz olarak bize haraç öderler* diyecek kadar kibirlidirler. Bu yüzden eğer ücretten vazgeçmezsen aramızda barış olamaz. Eğer o haraçtan vazgeçtiysen barış anlaşmalarının yazılı olduğu kopyayı sınırda elçilere gönder³⁴⁵.

Caesar, onun bu şartları kabul ettiğini görünce daha da ileri giderek ona: *Dara şehrini hemen boşalt. Barış yapalım* dedi. Hüsrev, bu mesajı aldığı anda rahatsız oldu ve şöyle yazdı *Dara benim savaş yoluyla aldığım bir yerdir. Fakat siz bizim Ermeni topraklarımızı savaş yoluyla almadınız, hatırlayın. Bana Ermenistan'ı ver, sana Dara'yı vereyim* dedi. Fakat Caesar Ermenistan'dan feragat etme fikrini göze alamadı. Çünkü onlar hristiyanı ve bu yüzden bu noktada iki imparatorluğun elçileri şiddetli tartışmalar yaşamışlardı. Caesar'ın bu talebi Hüsrev'i kızdırmıştı, barış görüşmeleri kesildi ve birbirleriyle savaşmak için ordularını hazırladılar ve aniden her iki devlette yıkım faaliyetleri tekrar başladı³⁴⁶.

Agapius, *Kitabu'l Unvan*'da Tiberius döneminde Greklerle Persliler arasında imzalanmış olan barış sona erdiğini ve iki imparatorluk arasında şiddetli bir savaş patlak verdiğini yazar. Buna göre, Grek imparatoru Tiberius, Perslilerin kralına barış

³⁴⁴ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 404-405.

³⁴⁵ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 405.

³⁴⁶ Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 406, 422.

istemmesini ya da savaş ilan etmesini yazdı. Pers kralı, barış yapmayı reddetti ve Tiberius'a belirlediği yerde gelip savaşmak için söz verdi. Grekler savaş için toplandılar ve Perslileri bekledikleri bu yere ulaştılar. Fakat Hüsrev, belirlenen yere gelmeyerek onları kandırdı. Persliler Res'ul Ayn, Al-Khanurin ve Kitharizon'a saldırdılar. Bunun üzerine Tiberius, Roma birliklerini Perslilerle karşılaşp onları bozguna uğratan Maurice isminde bir generalin emri altında gönderdi. Tiberius daha sonra Maurice'nin birliklerine katıldı ve 40 bin esir sürgün edildi ve Kıbrıs adasında yerleştirildi³⁴⁷.

Siirt Vekayinamesi'nde bu dönemdeki olaylar biraz farklı bir şekilde aktarılır. Buna göre, 885 İskender yılında hükümdar olan Tiberius zamanında Perslilere karşı ayaklanan Ermeniler sebebiyle Perslilerle mevcut olan barış bozulmuş, harekete geçen Persliler Resu'l Ayn ve Nusaybin havalisini ele geçirmişlerdi. Tiberius, onlara karşı ordularının başı olan Maurice'yi gönderdi ve bu Roma ordusu Perslileri geri püskürterek 66 bin mahkûm aldılar³⁴⁸.

Böylece bu görüşmeler barışla sonuçlanmadan kesilmişti. Bununla birlikte taraflar arasında barış için daima açık bir kapı bırakılıyordu. Efesli tarihçinin verdiği bilgiye göre, taraflar arasındaki düşmanlık bir müddet devam etmesinden sonra (581 yılı civarında) barış amaçlı görüşmeler yapıldı ve bir toplantı düzenlendi. Diğer başkalarının yanında Nusaybin ve Resaina piskoposları ve Arx Romanorum şehrinin sophist Zacharias da bu toplantıya katılanlar arasındaydı³⁴⁹.

583'te kumandanlığa tayin edilmiş olan Philippikos öncülüğünde, Dicle'ye buradan da Nusaybin civarına doğru sefer yapıldı. VI. yüzyılın sonlarına doğru Sasani devletindeki ağır iç karışıklıklar, sınır savaşlarında bir anlaşmaya gitmesini gerekli kılmış görünüyor. Fakat buna rağmen, Nusaybin yanında kuvvetli birlikler muhafaza edilmiş olması dengelerin her an yeniden bozulabileceğine işaret etmekteydi³⁵⁰.

1.3.4. 589-591 Yılı Olayları ve Yirmi Yıl Savaşlarının Sona Ermesi

Kaynaklar 589 yılına kadar taraflar arasında önemli bir olaydan bahsetmiyor. 589 yılında Philippus görevinden ayrıldı ve yerine Comentilous geçti. Heraclius ikinci

³⁴⁷ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VIII, s. 438.

³⁴⁸ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 297. Burada ordu komutanı olarak bahsedilen Maurice, Tiberius'tan sonra Bizans tahtına geçecek ve Hüsrev ile iyi ilişkiler tesis edecek olan imparator Maurice'dir. Vekayiname, aynı zamanda Tiberius'un onu çok sevdiğini ve kendi oğlu olmadığı için kendisinden sonra onu Bizans tahtına oturttuğunu yazıyor. Bkz. Aynı yer.

³⁴⁹ Efes'li John, **Ecclesiastical History**, s. 443.

³⁵⁰ Honigmann, **Doğu Sınırı**, s. 23, 25.

komutandı. Yeni liderler can sıkıcı Martyropolis kuşatmasıyla uğraşmak yerine cesur karşı saldırılarla Roma prestijini yeniden kurmayı düşündüler. Pers bölgesini işgal ederek Nusaybin çevresini harap ettiler ve Apphrates'i şehrin yakınında Sisarbanın'da bir savaşa çektiler. Zafer önceleri Perslilere yakın gözüküyordu. Comentilous yenildi ve kaçtı, fakat Heraclius durumu kurtardı ve bütün Pers ordusunu yendi. Ertesi gün Pers kampı alındı ve zengin bir ganimet ele geçirildi. Mağlup ordunun bakiyeleri Nusaybin yakınlarında bir sığınma yeri buldu³⁵¹.

590'lı yıllarda Sasani devletinde VI. Behram (590-591) ve II. Hüsrev (591-628) arasında başlayan hâkimiyet mücadelesi Nusaybin'in de içinde bulunduğu bir coğrafyada sürdü. II. Hüsrev, Roma imparatoru Maurice'a kendisinin İran tahtına geçmesi yardımını talep etti. Konuya değinen Sebeos, Hüsrev'in imparator Maurice'ye şu mektubu gönderdiğini belirtir:

Bana tahtı ve babalarım ve atalarım ait yerleri ver ve bana düşmanlarımı yenmeme yardım için bir ordu gönder. Benim hükümdarlığımı tesis et. Senin oğlun olacağım. Sana Suriye ve Auristan'ı, Nusaybin'den Ermenistan'a kadar olan tüm toprakları, Ararat'a kadar olan Tanuterkan toprağını Van gölüne kadar Owin şehrini vereceğim. Orada aramızda ölümümüze kadar ve bizden sonraki çocuklarımızın arasında da sürecek bir barış yemini edelim³⁵².

Agapius, bu konuyla ilgili en çok ayrıntı veren kaynağımızdır. Buna göre, imparator Maurice'nin 8. yılında (590) Persliler, kralları Hürmüz'e saldırarak onun gözlerini çıkardılar ve böylece iki parçaya bölündüler. Bir kısmı onun oğlu Hüsrev'i (Chosroes) diğer kısmı ise bir marzban (satrap) olan Behram'ı desteklemişlerdi. Hüsrev'i destekleyen grup girişimi başlatıp onu kral ilan ettiler. Fakat marzban Behram Deylemlilerle savaşmakla meşguldü ve Hüsrev kendini kral ilan ettiğinde orada bulunmuyordu. Deylemlilerle savaş sona erdi ve o Hüsrev'e şöyle yazdı: *Seni tanımıyorum, vazgeç aksi takdirde bu bir savaş ilanıdır*. Behram, çok sayıda askere sahipti. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev ise gençti. Behram ile çarpışmaya girişmekten korkuyordu ve Greklerin imparatorundan yardım istemeyi düşündü³⁵³.

³⁵¹ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 499; Sykes, **History of Persia**, I, s. 517; Neusner, **History of the Jews**, V, s. 86. Adıgeçen general Heraclius imparator Maurice'den sonra Roma tahtına oturacak olan Heraclius'un babasıdır. Bkz Sykes, **Aynı Eser**, Aynı yer.

³⁵² Sebeos, **History**, s. 11.

³⁵³ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VIII, s. 441.

Siirt Vekayinamesi de konuyu teyit ederek Hüsrev'in, Maurice'den 40 bin asker ve 4 bin kilo altın göndererek kendisine yardım etmesi için yalvardığını, Maurice'nin bu talebi kabul ederek ona iki general eşliğinde birlikleri gönderdiğini ve bu birliklerle birlikte iki imparatorluk arasında sınır şehirleri olan Nusaybin ya da Cone (O'ne)'ye gitmesini söylediğini bildirir³⁵⁴. Ctesiphon'u işgal eden Behram, kendini kral ilan etti ve tüm vilayetlere haberciler gönderdi. Haber coşkuyla karşılanmadı. Behram sallantıda olan bölgelere kış olmasına rağmen komutanların emri altında kuşku bölgede iki güçlü ve önemli şehir olan Anatho ve Nusaybin'i işgal etmeleri için birlikler gönderdi³⁵⁵.

Agapius'un belirttiğine göre Hüsrev, Grek kralının yardımını temin için bir Arap şefi olan Djafnah'ı aracı yapmıştı. Bu kişi, Maurice'ye giderek Hüsrev'in mektubunu ona sundu. Maurice, Hüsrev'in mektubuna bir cevap yazdı. Djafnah mektubu aldı ve Hüsrev'e döndü. Hüsrev, mektubu okuduğu zaman krallığını terk etti, bir dilenci kılığına girerek Pers İmparatorluğu'nun her tarafını dolaştı. Nusaybin'den geçti, Edessa'ya ulaştı. Vali'den önce kendini taktim etti ve ona kim olduğunu söyledi. Vali onu karşıladı ve ona hürmetle davrandı. Bütün ihtiyaçlarını sağladı ve konuyla ilgili imparatora bilgi verdi³⁵⁶.

Behram'ın görevlendirdiği generallerden Mir Aduris, Anatho'ya girmeyi ve işgal etmeyi başarmıştı. Fakat Zadasprates daha az şanslıydı. O, Nusaybin civarına ulaşmadan evvel burayı elinde bulunduran garnizon Hüsrev'e bağlanmıştı ve o keşif için ulaştığında strateji kurbanı oldu ve Rozas isimli bir subay tarafından öldürüldü. Mir Aduris de ondan daha uzun süre yaşamadı. Anatho'da tanıştığı birlik ona karşı ayaklandı, onu öldürdü ve kellesini Hüsrev'e gönderdi³⁵⁷.

Agapius, bu arada Bizans imparatorunun Hüsrev'e tekrar bir mektup yazarak Menbic'e gitmesini, orada bütün ihtiyaçlarla birlik ulaşmıncaya kadar beklemesini yazdığını belirtir. Böylece Hüsrev, orada imparatorluğuna yakın olacak ve düşmanına saldırılabilecekti. Bu arada 40 bin askerlik ordu, savaş malzemeleri ve para ile birlikte Hüsrev'e yardım için yola koyulmuştu³⁵⁸. *Siirt Vekayinamesi* de aynı şekilde Hüsrev'in Urfa'ya giderek oradan da Menbic'e ulaştığını ve burada Bizans imparatoru tarafından gönderilen birliklerle karşılaştığını, Irak'a dönerek Behram'ı yendiğini ve

³⁵⁴ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 319-320.

³⁵⁵ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 508.

³⁵⁶ Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VIII, s. 442-443.

³⁵⁷ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 508-509; Fyre, *Ancient Iran*, s. 335.

³⁵⁸ Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VIII, s. 443-444.

imparatorluğun sahibi olduğunu kaydeder ve Hüsrev'in daha sonra Maurice'ye değerli hediyeler gönderdiğini ekler³⁵⁹. Bu bilgileri Ebu'l Ferec de doğrulayarak kendisine yardımı karşılığında İran kralının, imparator Maurice'ye Dara ve Res Ayn şehirlerini geri verdiğini ve Maurice'nin kızı Maria ile evlendiğini yazar³⁶⁰.

591'de Hüsrev'in tahta oturmasıyla Yirmi Yıl Savaşları da son buldu. Bu savaşların net sonucu her iki tarafın da diğerini ciddi bir şekilde zayıflatmış ve yıpratmış olması, fakat bir diğeri üzerinde hâkimiyet kuramamış olmasıydı. Kendisini, savaştan hoşlanmayan imparator olarak takdim eden II. Hüsrev, Dara ve Martyropolis'i Maurice'ye geri vererek barışa zorladı. Ayrıca ona Ermeni bölgesinin bir kısmını da terk etti. (592 yılı) Buna göre, Nusaybin iki imparatorluk arasında yine bir sınır kenti vazifesini görecek³⁶¹. Sebeos'un yazdığına göre, Hüsrev, imparatora vaat ettiği hediyelerle birlikte Nusaybin'e kadar tüm Avestan'ı ve İberya'nın büyük bir kısmını verdi³⁶². Kaynaklardan belirtildiği üzere, Yirmi Yıl Savaşları sonunda Nusaybin, İranlıların özellikle ellerinde tutmaya gayret ettikleri bir şehir olarak Sasani İmparatorluğu'nun elinde kalmaya devam etmişti. II. Hüsrev, Roma imparatorunun kendisine yardımına karşılık Dara ve diğer bazı bölgeleri Romalılara terk etmesine rağmen Nusaybin'i önemseyerek onu Romalılara terk etmeye yanaşmamıştı.

Bu olaylardan Hüsrev'in 604 yılındaki Dara kuşatmasına kadarki dönemi bölge genel olarak sükûnet içerisinde geçirdi. Bununla birlikte *Siirt Vekayinamesi* Nusaybin ile ilgili VI. Asrın sonlarına doğru gerçekleşen önemli bir olayı bize aktarır. Buna göre papaz Grigor'un Nusaybin'den sürgün edilmesinden sonra Tanrı, Nusaybin sakinlerinden yardımlarını esirgedi ve piskoposa yaptıklarını ödetti. Grigor ayrıldıktan bir yıl sonra (muhtemelen 596 yılı) Mayıs ayında Grigor'a karşı Hnono'ya yardım edenler Hüsrev'e karşı ayaklanarak kentte yerleşmiş olan Marzban'ı katlettiler. Bu cinayet Hüsrev'i kızdırmış onlara karşı bir ordu göndermişti. Bu ordu kente girince kralın kendisine verdiği emirleri icra ile yaktı, yıktı ve katletti. Karşılaştığı hiç kimseye iyi davranmadı, kaçanlar Helen ülkesine dağıldı. Onlardan birçoğu Hüsrev'e esir olarak

³⁵⁹ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 320.

³⁶⁰ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 166. Ayrıca bkz. Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 320.

³⁶¹ Malcolm, *History of Persia*, s. 132; Sykes, *History of Persia*, I, s. 519; Oman, *Byzantine Empire*, s. 121; Ernst Gerland, "Byzantine", *Cath. Encyc.*, vol. III, New York, 1913, s. 105; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 27; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

³⁶² Sebeos, *History*, s. 41.

götürüldü. Kalanlar ise aşağılandılar ve boyun eğdiler. Bu cezanın başpiskopos Grigor'a karşı tutumlarından dolayı gerçekleştiğine ikna oldular³⁶³.

Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu sırada Hüsrev'in yanında ünlü piskopos Sabrişo da vardı ve Nusaybin halkına kentin kapılarını açtıkları takdirde canlarından emin olacaklarına dair söz verdi. Fakat kente giren İran ordusu çok sayıda insanı katletti³⁶⁴.

1.3.5. II. Hüsrev'in Dara'yı Ele Geçirmesi (604)

VI. yüzyılın sonlarında imzalanan barış VII. yüzyılın başlarına kadar bölgeye bir sükûnet ve huzur kazandırmıştı, fakat 602 yılında Maurice'nin katili ve ardılı olan Phocas (602-610), Mezopotamya'daki Roma arazilerinin Persliler tarafından istila edilmesine sebep oldu. Şimdiye kadar Mezopotamya iki rakip güç arasında savaş arenası olmuştu ve Dara, Amida ve Nusaybin hâkimiyetin anahtarlarıydı³⁶⁵. Kaynaklar, Sasani kralı Hüsrev'in 604 yılında Dara'yı ele geçirdiğini belirtirler ve onun bu teşebbüsünün sebebi olarak babası gibi gördüğü ve İran tahtına oturmasında kendisine yardımcı olan Bizans imparatoru Maurice'nin öldürülmesini gösterirler³⁶⁶.

Bu dönem olaylarıyla ilgili bilgi veren *Siirt Vekayinamesi*, iki imparatorluk arasındaki barışın 12 yıldan fazla sürdüğünü belirtir. Fakat sonradan Helenlerin imparator Maurice'i, karısı ve çocuklarını öldürmesiyle ilişkilerin bozulduğunu bu haberi alan Hüsrev'in büyük bir acı ve öfkeyle Helenlere saldırmaya ve bu cinayetin öcünü almaya karar verdiğini ve Nusaybin'e doğru yola koyulduğunu kaydeder. Müellif, sefere kendisiyle birlikte iştirak eden Nusaybin piskoposu Sabrişo'nun telkiniyle öncelikle Helenlere kendisine itaat etmeye ve Maurice'nin oğlu Theodisios'u tahta oturtmaları talimatını veren bir mektup yolladığını, fakat Helenlerin itaat etmemeleri üzerine Dara'yı kuşatarak ele geçirdiğini yazar³⁶⁷.

³⁶³ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 355-356. Bu konuyla ilgili detayları ilmi ve kültürel bölümde ele alacağımızdan şimdilik bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

³⁶⁴ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 356; Neusner, *History of the Jews*, V, s. 120; Aydın vd., *Mardin*, s. 63.

³⁶⁵ Gabriel Oussani, "Syria" *Cath. Encyc.*, vol. II, New York, 1913, s. 403.

³⁶⁶ James of Edessa, "Chrological Canon", *ZDMG*, s. 323; Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, 103; Bar-Idta, *History*, II, s. 252; Sebeos, *History*, s. 80. Ayrıca bkz. Buckingham, *Travels*, s. 239; Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 72; Sykes, *History of Persia*, I, s. 521; Holmes, *The Age of Justinian*, II, s. 757; Oussani, "Persia", *Cath. Encyc.*, XI, s. 717; Gerland, "Byzantine", *Cath. Encyc.*, III, s. 105.

³⁶⁷ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 344-345.

Ermeni tarihçi Sebeos'a göre, Hüsrev'in krallığının 14'üncü, Maurice saltanatının 20. yılında Thrace'deki Bizans ordusu imparatora karşı isyan etti ve Phocas adında birini kralları olarak seçtiler. Birlikte İstanbul'a giderek imparatoru ve oğlunu öldürdüler ve Phocas'ı imparatorluk tahtına oturttular. O sırada kendileri Thracan'a düşmanı karşılamaya gittiler. İmparator Maurice'nin Theodisius isminde bir oğlu vardı ve onun kaçarak İran kralına sığındığına dair bir söylenti tüm ülkede yayılmıştı³⁶⁸.

Edessalı James de aynı şekilde bu yıl Bizans imparatoru Maurice'nin öldürüldüğünü ve Perslilerle Bizanslılar arasındaki barışın bozulduğunu Perslilerin Dara ile birlikte Tur Abidin kalesi, Amid, Thello (Viranşehir), Res al-Ayn ve Urfa'yı ele geçirdiğini hatta bütün Suriye, Filistin ve Mısır'a hâkim olarak Libya'yı zapt ettiğini kaydeder³⁶⁹. Bir başka çağdaş yazar, Rabban Bar-Idta da tarihinde aynı şekilde Bizans imparatoru Maurice'nin, Phocas tarafından öldürülmesine sinirlenen Hüsrev'in ordusuyla ilerleyerek Dara'yı ele geçirdiğine dair bilgi yer alır³⁷⁰. Hadise, Thomas Marga ve Ebu'l Ferec tarafından da daha kısa ifadelerle teyit edilir ve Hüsrev'in saltanatının 15. yılında Dara'yı zapt ettiği kaydedilir³⁷¹.

Sebeos'ta diğer kaynaklara nazaran daha fazla ayrıntı ediniyoruz. Buna göre, Kral Hüsrev, İskenderiye'de bulunan General Heraclius kendi birlikleriyle Phocas'a karşı isyan ettiğini, ayrıca Suriye ve Mezopotamya'da General Narses'in de isyan ettiğini duyunca kalabalık bir orduyla Edessa üzerine yürüdü. Ayrıca Ermenistan'da da birlikler topladı. Kral Hüsrev, şehrin içerisine girmek için kapısına ulaştı. Narses, bir gence hükümdarlık giysisi giydirdi ve başına bir taç koyarak onu Hüsrev'e gönderdi ve: *Bu imparator Maurice'nin oğlu Theodosius'tur. Af onun üzerine olsun. Tıpkı babasının affının sizin üzerinize olduğu gibi* dedi. Kral Hüsrev, Theodosius'u büyük bir sevinçle kabul etti ve Dara'ya gitti. O, Theodosius'u hükümdarlık onuruyla muhafaza etti. Hüsrev, Dara'yı bir buçuk yıl kuşattı. Şehrin duvarlarının altını kazdı, duvarları yıktı ve şehri ele geçirdi. Herkesi kılıçtan geçirdi, şehri yağmaladı ve Ctesiphon'a gitti³⁷².

Hüsrev, böylece Dara'yı ele geçirmişti. Bu başarıyı Amida'nın ve Doğu Mezopotamya'daki diğer kalelerin zaptı takip etti. 607'de Pers ordusu Harran, Edessa ve Batı Mezopotamya'daki diğer şehirleri zapt etti. Fırat'ı geçerek Hierapolis (Halep)'i

³⁶⁸ Sebeos, **History**, s. 80; Buckingham, **Travels**, s. 247.

³⁶⁹ James of Edessa, "The Chronological Canon", **ZDMG**, s. 322-323.

³⁷⁰ Bar-Idta, **History**, II, s. 252; ; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 167.

³⁷¹ Th. Marga, **The Book of Governors**, II, s. 86.

³⁷² Sebeos, **History**, s. 82. Bu sırada müellifin belirttiğine göre, Ermenistan'da da taraflar arasında çarpışmalar sürüyordu. Bkz. **Aynı Eser**, s. 82-83.

ve diğer şehirleri ele geçirdi³⁷³. Fakat İstanbul'dan bir başka güç Edessa üzerine geldi, onlarla savaştı ve şehri aldı. Onlar Narses'i yakaladı, öldürdü ve orada kan döktüler³⁷⁴. II. Hüsrev'in istilaları, İslam'ın doğuşundan önce Bizans'ın Asya'daki gücüne en sert darbeydi³⁷⁵. Bu dönemde Hüsrev, Mezopotamya'yı altı ya da yedi ana bölüme ayırdı ki ana bölümlerden birisini Nusaybin ve çevresi teşkil etmekteydi³⁷⁶.

1.3.6. Sasani Devleti'nin İnkırazı ve Son Savaşlar

613'te İranlılar son kez Mezopotamya'ya hâkim olur ve 618-619'da imparator Heraclius (610-641) bölgeyi onlardan geri alır³⁷⁷. Sebeos, 624 yılında Hüsrev ile Heraclius'un tekrar karşı karşıya geldiğini kaydeder. Buna göre Heraclius, İran üzerine sefere çıktı ve Ganzdak köyüne karşı yürüdü.

Kral Hüsrev harekete geçti. Ordu yoruldu ve dayanamadı. Hüsrev, hazinelerini Ctesiphon'da sakladı ve kaçımağa hazırlandı. İran ordusu aceleyle Nusaybin'e ulaştı. İmparator Heraclius, Hüsrev'in Nusaybin'e geldiği haberini aldı. Birliklerini ve esirleri aldı, güvenli Media arazisine çekildi. Hüsrev, Heraclius'un geri döndüğünü ve Paytakaran'a ulaştığı haberini aldı ve İberya'ya geçmek istedi. General Shahr Varaz'a, Heraclius'tan daha ileri gitmesi talimatını verdi. O, Heraclius'tan önce Gardman'ı geçip hızlı bir şekilde Ararat'a ulaştı ve Tignakurt'te karargâhını kurdu. Sonra Shahren, 30 bin kişilik birliğiyle ulaştı ve Heraclius'un arkasında Tigranket'te kamp kurdu. Böylece biri bir tarafta diğeri öbür tarafta karargâh kurmuş ve Heraclius'un ordusu ikisi arasında kalmıştı. Heraclius, ortada tuzağa düşürüldüğünü görür görmez arkasındaki birliklere döndü. Kararlı bir güçle İranlı generale saldırdı. Onu yardı ve Tsghuk üzerinden gitti. Kış zamanı dağlara rağmen Nahçıvan düzlüğünde giderek kendisini kurtardı³⁷⁸.

Heraclius'un bu doğu seferiyle ilgili olarak *Siirt Vekayinamesi*'nden de bilgiler ediniyoruz. Buna göre Heraclius, ordusuyla Hüsrev üzerine harekete geçti. Yolu üzerindeki Ermenistan'ı ve Perslilerin elinde bulunan Helen kentlerini ele geçirdi.

³⁷³ Sykes, **History of Persia**, I, s. 521; Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, XI, s. 717; Gerland, "Byzantine", **Cath. Encyc.**, III, s. 105.

³⁷⁴ Sebeos, **History**, s. 82.

³⁷⁵ Oussani, "Persia", **Cath. Encyc.**, XI, s. 717.

³⁷⁶ Aydın vd., **Mardin**, s. 62.

³⁷⁷ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler F. Köprülü), Ankara, 1977, s. 96-97; Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 757; Aydın vd., **Mardin**, s. 68; Keser, **Tur-Abidin**, s. 16.

³⁷⁸ Sebeos, **History**, s. 104.

Hüsrev, bu olayları duyunca ona karşı ordusunu gönderdi. Ama askerlerinin bir bölümü öldürüldü, öbürleri de kaçtı. Bunun üzerine Hüsrev, Heraclius'a karşı ordularının generali Rozbihan'ı gönderdi. Rozbihan onu Büyük Zap'ta karşıladı. İki ordu arasında savaş kızıştı. Rozbihan öldürüldü. Helenler yürümeye devam etti, Hüsrev'in bulunduğu Daskara (Dasqarto)'ya vardıklarında onların eline düşmekten korkan Hüsrev, yanına alabildikleri ve ordusuyla birlikte geri çekildi. Böylece Selevkiye'ye ulaştı. Heraclius, ordusuyla Daskara'ya girdi. Hüsrev'in bıraktığı her şeyi ele geçirdi, sonra oradan geçmek için Nahriwan'a yöneldi. Köprülerin kesildiğini ve geçmenin olanaksız olduğunu görünce ganimetlerle dolu olarak Nusaybin'e döndü³⁷⁹.

Agapius, Heraclius'un hanedanının 18. yılında (628) İran kralı II. Hüsrev'in 38 yıllık saltanattan sonra öldürüldüğünü ve oğlu II. Kawad'ın onun yerini aldığını, Kawad'ın Greklerle barış yaparak babasının almış olduğu yerleri onlara iade ettiğini kaydediyor³⁸⁰. Böylece, Mezopotamya için yapılan ve yüzyıllarca süren savaşlar sonucunda, Hüsrev'in oğlu II. Kawad'ın tüm Mezopotamya'dan Bizans lehine feragat etmesi Bizans zaferinin ve İran devletinin sükûtinin bir neticesi olmuştu³⁸¹. Kawad'ın saltanatı yalnızca bir yıl sürdü. Onun yerini oğlu III. Ardeşir (628-629) aldı. Fakat satrap Şahrabaz da onu öldürerek Pers tahtına oturdu. İlk iş olarak Bizans ile barış yaptı ve Nusaybin ötesinde yerleşen Dara'ya kadar kendisinin ve diğerlerinin almış oldukları yerleri onlara iade etti³⁸².

Siirt Vekayinamesi, İran Devleti'nin bu dönemde kendi içindeki taht kavgalarıyla ilgili bilgi verir. Buna göre, Helenlerle Persliler arasında ateşkes antlaşmasına varıldığında Persliler arasında önemli ayrılıklar baş gösterdi. Pers orduları generali Piroz, Kral Buron (630-631)'a ihanet etti ve onu boğazlattı; hükümdarlığı 16 ay sürmüştü. Böylece ordular dağılmaya başladı. Horasan'da bulunanlar, kral olarak kraliyet ailesinden Mahir-Hüsrev adlı bir çocuğu tanıdılar. Selevkiye'de bulunanlar ise Hüsrev'in karısı Şirin'in kızı Arzemidoth'u ilan ettiler, İstahr ve Pers çevresinde olanlar ise Hürmüz'ün torunu Yezdigerd'i atadılar. Böylece ayrılıkların büyüdü ve iç savaş patlak verdi. Arzemidoth, bir yıl hükümdarlık yaptıktan sonra gözleri oyularak

³⁷⁹ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 377-378.

³⁸⁰ Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VIII, s. 452.

³⁸¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 96.

³⁸² Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VIII, s. 452. Müellifin kayıtlarından açıkça anlaşılıyor ki, İran kralları, imparatorluğun son dönemlerindeki devlet içerisindeki tüm karışıklıklara rağmen, Nusaybin'i kendi yönetimlerinde tutmaya özen gösterdiler. Aynı durum, II. Hüsrev'in tahta oturduğu dönemde de söz konusu olmuştur. Bu durum, kentin Sasaniler açısından arz ettiği önemi gösterir.

katledildi, Horasan'ı yöneten çocuğu da öldürdüler. Böylece III. Yezdigerd (632-651), imparatorluğun tek sahibi oldu ve bütün Persliler bunu onayladı. Onun İstahr'ı terk etmesini istediler ve ona Selevkiye'yi önerdiler, oraya yerleşti³⁸³.

Kaynaklarda net olarak ifade edilmemesine rağmen dönemin olaylarından anladığımız kadarıyla Nusaybin ve yakın çevresi, Müslümanlar fethedinceye kadar Sasanilerin kontrolünde kalmıştı. Arap fetihlerinin Nusaybin kapısına dayanmadan yaklaşık yedi yıl öncesinde (632 yılı) Hüsrev'in torunu V. Hürmüz, Nusaybin'de askerleri tarafından öldürülmüştü³⁸⁴. Ayrıca, İmam Ebu Yusuf (öl. 792)'un, *Kitabu'l Harac*'ında Pers askerlerinin Kadisiye'deki hezimetten sonra dağıldıkları, sadece Sincar ahalisinin sınırları muhafaza ile Mardin ve Dara'da ovalarında savunma yapıldığına dair kayıtları Sasani yönetiminin Arap fetihleri sırasında bu bölgeyi elinde tuttuğunu gösterir³⁸⁵. Aynı müellifin İslam öncesi iki imparatorluk arasındaki Mezopotamya sınırıyla ilgili verdiği bilgi de, bu dönemde Nusaybin'in Perslilerin kontrolünde olduğuna dair en önemli kaynağımızdır.

İslam'dan önce, Mezopotamya'nın bir kısmı Rumların bir kısmı da Perslilerin hükmü altındaydı. Bu kısımlarda tabi oldukları hükümetin vali ve askerleri bulunmaktaydı. Resu'l Ayn ve aşağısında bulunan mevkiler, Fırat nehrine kadar Rumların; Nusaybin ve ötesinde bulunan mevziler, Perslilerin elindeydi. Mardin ile Dara ovaları, Sincar ve Beriyye'ye kadar Perslerin; Mardin ile Dara ve Tur Abidin dağları Rumların elindeydi. Rumlar ve Persliler arasındaki sınır Nusaybin ile Dara arasındaki Serka (Sargathon, Serci) adlı kalesiydi³⁸⁶.

Siirt Vekayinamesi, son Sasani kralı III. Yezdigerd'in beşinci yılında Arapların tüm ülkeyi ele geçirdiğini ve vergileri toplamaya başladıklarını belirtir. Müellif, Yazdigerd'in, Sad b. Ebi Vakkas ile yaptığı savaşı kaybederek Merv şehrine kaçtığını, burada umutsuzca para ve asker toplamaya çalıştığı sırada Arapların Merv şehrine gelerek ona tekrar saldırdığını bu kez kaçamayan Yezdigerd'in saklandığı bir

³⁸³ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 404-405.

³⁸⁴ Cl. Huart, "Hürmüz", *İA*, V/I, Eskişehir, 1997, s. 632.

³⁸⁵ İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, 1982, s. 142. Müellif, Pers devleti yıkıldıktan sonra kendilerini İslam'a davet edenler o tarafa gidince davete icabet edip şehirlerinden kaldıklarını ve İyad b. Ganem'in bunlara şahıs başına cizye koyduğunu da ekler. Bkz Aynı Yer.

³⁸⁶ Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, s. 139. Serci (Sargathon), Nusaybin'in 15 km batısında bulunan bir kaleydi. 363 barışında Nusaybin'in Perslilere terk edilmesinden sonra bir Limes (sınır kalesi) olarak görev yapmaya başlamıştır. Bkz. Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

değirmende bulunarak öldürüldüğünü ve böylece 385 yıl süren Pers İmparatorluğu'nun son bulunduğunu kaydediyor³⁸⁷.

Müslümanlar, 639 yılında doğuda Fırat ve Dicle'nin kaynakları boyunca ilerlediler. Edessa ve Amida duvarları ile Şapur ve Anuşirvan'ın makine ve silahlarına dayanan Nusaybin ve Dara duvarları ele geçirildi³⁸⁸. Böylece, Sasani İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Mezopotamya bölgesi Bizans İmparatorluğu'nun elinde de kalmamış, Müslümanların durdurulamaz ilerleyişi sebebiyle Heraclius tüm Suriye'den çekilmek zorunda kalmıştı³⁸⁹. *Siirt Vekayinamesi*, Müslümanların bu bölgeye gelişi ve o sırada imparator Heraclius'un onlara karşı tutumu hakkında şunları yazar:

Heraclius, adamlarına Tanrı'nın emirlerine karşı gelip bu adamlarla savaşmamalarını söyledi. Ama kendilerine emanet edilen kentleri ve yerleri savunmakla getirip eğer istenirse vergi vermelerini emretti. Onu elinde tutabileceğini umut etmediğinden Suriye'yi terk etti. Mısır'ı, Nusaybin'i ve çevresindeki bölgeleri de bıraktı ve İstanbul'a çekildi. Olaylar karşısında umutsuzluğa kapıldı ve derin acılardan bitkin düştü. Bu bölge sakinlerinin çoğu imparatorluğun içlerine sığındılar. Mallarını geride bıraktılar³⁹⁰.

Justinian'ın ölümünden sonra geçen bir yüzyıldan az bir zaman dilimindeki olaylar böyleydi. Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyet bölgesinin üçte biri Müslümanların eline geçmişti ve 700 yılından önce Araplar yönlerini oldukça batıya çevirmişlerdi³⁹¹.

1.4. İslam Fetihlerinden Sonraki Dönem (639-974)

İslamiyet Arabistan'da ortaya çıktıktan sonra, çok kısa bir süre içerisinde hızlı bir yayılma göstermişti. Müslüman orduları, kısa bir süre içinde İran Sasani devletine son verdikten sonra hızla Suriye ve Irak'ı istila ederler ve Kuzey Mezopotamya'yı işgalleri sadece bir zaman meselesidir. Belli başlı şehirler Harran, Edessa Nusaybin,

³⁸⁷ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 405-406.

³⁸⁸ Hamadhani, "Kitabu'l Boldan", *BGA*, V, s. 132; al-Jakubi, "Kitabu'l Boldan", *BGA*, VII, 362; Gibbon, *Roman Empire*, VI, s. 356; Parry, *Syrian Monastery*, s. 161; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", *Encyc. Isl.*, VII, s. 983; Lieu, "Nisibis", *Encyc. Ir.*

³⁸⁹ Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, s. 188; Holmes, *Age of Justinian*, II, s. 757; Gerland, "Byzantine", *Cath. Encyc.*, III, s. 105.

³⁹⁰ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 439.

³⁹¹ Holmes, *Age of Justinian*, II, s. 757.

Mardin ve Diyarbakır 639'da teslim olurlar. Onları Dara ve Viranşehir takip eder. Bizanslıların Fırat'ın batısına çekilmekten başka yapabileceği bir şey yoktur³⁹².

İslam ordularının bölgedeki kati zaferinden sonra Bizans İmparatorluğu X. yüzyılın ortalarına kadar Mezopotamya'yı bir daha göremeyecekti. İmparatorluk bu üç asırlık sürede kendi içerisindeki karışıklıkları halledip İslam ordularının hızlı gelişen fetihlerinin şokunu atlatmak için genellikle savunmada kalacaktı. Hilafet devletinin zayıflaması ve Mezopotamya'daki Hamdani, Mervani ve Ukayli gibi vassal devletlerle bile baş edemeyecek bir duruma gelmesi, Bizanslıları üç yüzyıl önce kaybettikleri Mezopotamya topraklarını geri kazanma konusunda tahrik etmişti. Araştırma konumuz açısından bütünlüğü sağlamak açısından bu üç yüzyıl içerisinde gelişen olayları ana kaynaklar ışığında çok genel ifadelerle özetlemenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Bölgenin, İslam fetihlerinden sonra Hz. Osman dönemine kadar geçen süreyi genel olarak sükût içinde geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde Suriye ve Cezire valisi Muaviye'nin emriyle bölgeye iskân edilen göçebe Arap kabileleri sayesinde buralar daha yoğun bir biçimde Araplaşmaya ve İslamlaşmaya başladı³⁹³. Hz. Ali dönemine geldiğinde ise, genel olarak İslam dünyasında çıkan iç karışıklık ve mezhep kavgalarının, Şam ve Kufe sınırlarını aşp bu bölgeye de sıçradığı görülüyor. 659-660 yılından itibaren Nusaybin şehri, Dara, Meyyafarikin, Sincar ve Amid gibi el-Cezire şehirleri ile birlikte Hz. Ali-Muaviye mücadelesine de sahne oldu³⁹⁴. İbnu'l Esir'de yazılanlara göre, söz konusu yılda Muaviye'nin bölgeye gönderdiği adamları, Hz. Ali'nin bölgedeki adamları ile çarpışmıştı. Hz. Ali taraftarı Kumeyl b. Ziyad'ın, Muaviye taraftarı Abdurrahman b. Kabas b. Eşyem'i mağlup etmesiyle sonuçlanan çarpışma sonrasında, Hz. Ali'nin el-Cezire valisi olup Nusaybin'de ikamet eden Şebib b. Amir, Baalbek'e kadar akınlar düzenleyip Nusaybin'e dönmüş ve Hz. Ali'yi durumdan haberdar etmişti³⁹⁵. Sıffin savaşından sonra Hz. Ali'nin bölge valisi olan

³⁹² Dönemin İslam Bizans, Ermeni ve Süryani kaynakları bu fethin ayrıntılarını sunarlar. Şu kaynaklarda konuyla ilgili bilgiye ulaşılabilir: Belazuri, **Fütühu'l Buldan**, s. 251-252; Yakut, **Mu'cem'ul Buldan**, V, 289; Vakidi, **Fütühu's-Şam**, II, s. 125, 154; Taberi, **Tarihü-l Ümem**, V, s. 26-27, 82; İbn Kesir, **el-Bidaye**, VII, s. 126; Yakubi, **Tarih-i Yakubi**, II, Beyrut, 1415, s. 150; Ebu'l Feret, **Muhtasar**, s. 101; amlf., **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 178; Ostrogorsky, **Bizans Devleti**, s. 103, 108; Segal, **Edessa**, s. 252; Barthold-Köprülü, **İslam Medeniyeti**, s. 13, 22; Honigsmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 53; Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, II, İstanbul, 1986, s. 298-299. Ayrıca toplu bilgi için bkz. Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi", **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 157-164; Kütük, **Ortaçağ'da Nusaybin**, s. 23-26.

³⁹³ Aydın vd., **Mardin**, s. 71-72.

³⁹⁴ Dineveri, **Ahbaru't Tival**, (neş. Ö. Faruk al-Kubba), Beyrut, ts., s. 144.

³⁹⁵ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, III, 389.

Malik b. Eşter'in, Muaviye'nin bu bölgedeki valisi Dahhak b. Kays el-Fihri ile girdiği mücadeleyi kaybetmesiyle Muaviye'nin bu bölge üzerindeki otoritesi arttı³⁹⁶.

Emevi ve Abbasi dönemlerinde Nusaybin kenti ile ilgili kaynaklarda ulaştığımız bilgiler, söz konusu dönemlerde bu kentin genel olarak Şam ve Bağdat yönetimine başkaldıran asiler için bir sığınma merkezi olduğunu gösteriyor. Gerçekten bu devletler zamanında özellikle Haricilerin mesken tuttuğu Nusaybin, halifelerin çoğu zaman bizzat gelmek zorunda kaldığı ya da ordu sevk ettiği bir şehir haline gelmişti. Bunun yanında kentin özellikle Abbasiler döneminde Azerbaycan tarafına yapılan seferler sırasında bir harekât merkezi olarak kullanılması Nusaybin'in Roma ve Sasaniler zamanındaki askeri karargâh pozisyonunu muhafaza ettiğini gösteriyor³⁹⁷. Kaynaklar, Emevi devleti döneminde Nusaybin'i genellikle Harici isyanları vesilesiyle anıyorlar³⁹⁸. h. 76/ m. 695-696'da ise Dara ve çevresinde ikamet etmekte olan Salih b. Muserrih isyanı sırasında da zor günler yaşayan Nusaybin halkı, şehrin kalesine çıkarak isyancılara karşı kendilerini savunmaya koyuldular. Bilahare el-Cezire emiri Muhammed b. Mervan'ın gönderdiği ordular, Salih'i mağlup etmeyi başardı³⁹⁹.

Muaviye'nin ölümüne müteakip Yezid döneminde başlayan kargaşa ortamı Nusaybin ve çevresinde de kendini hissettirdi. John bar Pankaye'nin *Özet Dünya Tarihi*'inde verdiği değerli bilgilere göre, bu dönemde Mezopotamya'nın batılı ve doğulu Arapları Nusaybin hâkimiyeti için birbirlerine düştüler. Kenti ellerinde bulunduran batılı Araplar, *Nusaybin, Roma ülkesinin bir parçası olduğundan dolayı haklı olarak bize aittir* dediler. Doğulular ise kentin aslında Perslilere ait olduğunu söyleyerek Nusaybin'in kendi hakları olduğunu söylüyorlardı. Bu antlaşmazlık sebebiyle Mezopotamya'da büyük bir kargaşa oldu. Batılılar galip geldi ve doğulular kovuldular. Fakat daha sonra Khazir Nehri üzerinde meydana gelen savaşta, Doğulular galip gelerek Nusaybin'i ele geçirdiler⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Işılta, **Urfa Bölgesi**, s. 103, not 1; Aydın vd., **Mardin**, s. 72; K. V. Zettersteen, "Dahhak al-Fihri", **İA**, III, Eskişehir, 1997, s. 459. İbn Kesir, **el-Bidaye**, VII, s. 490.

³⁹⁷ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, IX, s. 118; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VI, s. 149.

³⁹⁸ Süryani Mihail, **Vekayiname**, Fasil XII; Taberi, **Tarihü'l Ümem**, VI, s. 661, VII, s. 108; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, IV, s. 241.

357; Dineveri, **Ahbaru't Tival**, s. 268; İbn Kesir, **el-Bidaye**, VIII, s. 450-452. Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101.

³⁹⁹ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, VII, s. 108; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, IV, s. 357; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX, s. 25.

⁴⁰⁰ John Bar Pankaye, "Ktâbâ d-rêš mellê", (Summary History of World), (Süryanice metin ve Fr. çev. A. Mingana), **Sources Syriaques**, vol. I, Leipzig, 1907, (İng. R. Pearse), 2010. XV. Kitap. İki Arap kabilesi arasındaki bu diyalog, Nusaybin'in İslam tarafından fethi üzerinden yaklaşık bir asır geçmiş olmasına rağmen, şehrin ismen de Roma ve Sasani arasında bir anlaşmazlık bölgesi teşkil ettiğini göstermesi bakımından değerli bilgilerdir.

Devletin çöküşe doğru sürüklendiği son dönemlerde de Emeviler, bölgede yine Hariciler ile meşgul oldular. Haricilerin, son Emevi halifesi Mervan döneminde de Nusaybin merkezli başlattıkları isyan, İslam kaynaklarında anlatılır: İbnu'l Esir'den edindiğimiz bilgilere göre, h. 128/m. 746 yılında Harici reisi Dahhak b. Kays es-Seybani'nin Musul'u istila etmesi üzerine o sırada Hıms'ı kuşatan Emevi halifesi Mervan, Cezire'de kendisine vekil olan oğlu Abdullah'a Nusaybin'e giderek Dahhak'ın Cezire'ye geçmesine engel olması için bir mektup yazmıştı. Abdullah da 7-8 bin kişilik bir askerle Nusaybin'e hareket etmişti. Bunu haber alan Dahhak da yanında 100 binden fazla asker olduğu halde Nusaybin'e geldi, burada Abdullah'ı sıkıştırdı⁴⁰¹. Abdullah, Nusaybin önlerinde Haricilerle yaptığı savaşı kaybederek şehrin surlarının gerisine çekilmek zorunda kalmıştı, bunun üzerine bizzat Mervan, Hariciler üzerine yürüdü. Kefertusa mevkiinde meydana gelen savaşta Harici reisi Dahhak öldürüldü, ordusu dağıtıldı⁴⁰². Bütün bu Harici isyanlarına rağmen genel olarak Nusaybin kentinin, yıkılışına kadar Emevi yönetimine bağlı olarak yaşadığı görülüyor⁴⁰³.

Abbasiler dönemine gelince: Halifeliğin Abbasilere geçmesiyle ilk Abbasi halifesi es-Seffah'ın iktidarı el-Cezire bölgesinde tanınmadı ve bölge Urfa emirinin önderliğinde başkaldırdı. Ancak isyancı emirler, halifenin kardeşi Mansur tarafından yenilgiye uğratıldı ve bölgede Abbasi hâkimiyeti kuruldu⁴⁰⁴. es-Saffah'ın ölümünden sonra Nusaybin, Cafer el-Mansur ile amcası Abdullah b. Ali'nin halife olma konusunda mücadeleleri vesilesiyle kaynaklarda anılıyor⁴⁰⁵. Süryani Mihail'in, h. 135/m. 752 vukuatı içerisinde anlattığına göre, es-Saffah'ın ölümüyle onun veliahdı Cafer el-Mansur ile İbnu'l Ali kuvvetleri arasında Nusaybin yakınlarında bir çarpışma olmuş ve Ebu Cafer galip gelmişti⁴⁰⁶. Ebu'l Ferec de, *Kronografyasında* ve *Muhtasar*'ında olayı

⁴⁰¹ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, V, s. 289-290; Taberi, **Tarihü'l Ümem**, VIII, s. 234; Yakubi, **Tarih-i Yakubi**, II, s. 338; İbn Kesir, **el-Bidaye**, X, s. 56; J. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, Ankara, 1963, s. 186; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 112.

⁴⁰² Taberi, **Tarihü'l Ümem**, VIII, s. 235; Yakubi, **Tarih-i Yakubi**, II, s. 338; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, V, s. 290; Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VIII, s. 518-520; Dolapönü, **Mardin**, s. 34; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 112; Wellhausen, **Arap Devleti**, s. 186; K. V. Zettersteen, "Dahhak al-Şeybani", **İA**, III, Eskişehir, 1997, s. 459. İbn Kesir savaşın Nusaybin'de olduğunu yazıyor. Bkz. İbn Kesir, **el-Bidaye**, X, s. 56.

⁴⁰³ Aydın vd., **Mardin**, s. 77; **Tarihin Tanığı Nusaybin**, Ankara, 2001, s. 34.

⁴⁰⁴ Aydın vd., **Mardin**, s. 77.

⁴⁰⁵ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VIII, s. 534-535; Hitti, **İslam Tarihi**, II, s. 446; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 114; W. Barthold-M. H. Yinanç, "Ebu Müslim", **İA**, IV, Eskişehir, 1997, s. 40; Dolapönü, **Mardin**, s. 34-35; Claude Cahen, **Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet**, (çev. E. N. Erendor), İstanbul, 1990, s. 60-61; K. V. Zettersteen, "Abdullah b. Ali", **İA**, I, Eskişehir, 1997, s. 295.

⁴⁰⁶ Süryani Mihail, **Vekayiname**, Fasıl XIX.

kısa cümlelerle aktarıp teyit ediyor⁴⁰⁷. İslam kaynakları, hadiseyi h. 137/m. 754-755 yılı vukuatı içerisinde anlatıyor ve yukarıdakilere ek olarak, Abdullah'ın, Nusaybin çevresine bir hendek kazdığından söz edip savaş sonunda mağlup olunca da Irak'a kaçtığını yazıyor, fakat öldürüldüğüne dair bir kayıt düşmüyorlar. Bu çarpışmada Ebu Müslim önemli rol oynadı⁴⁰⁸.

Harun Reşid zamanına gelinceye kadar, gerek el-Mehdi ve gerekse el-Hadi dönemlerinde mütemadiyen süren Harici isyanlarıyla Diyar-ı Rabia bölgesinde huzursuzluğun devam ettiği söylenilebilir⁴⁰⁹. h. 176/m. 792-793 senesinde Fadl adlı bir Harici, Nusaybin'de bir isyan başlatmış ve şehir ahalisinden bir hayli mal aldıktan sonra Dara, Amid ve Erzen üzerine yürüyerek tekrar Nusaybin'e gelmişti. Çok geçmeden burada başkaldıran Velid ed-Tağlibi'nin isyanı, Yezid b. Mezyed tarafından bastırılabilmişti⁴¹⁰.

Harun Reşid'in ölümünü takip eden devrede (809), halifenin seçimi konusunda Emin-Memun arasındaki mücadele neticesinde el-Cezire'de ortaya çıkan isyanlar sırasında Nusaybin ve Amid halkı yağmacılık kasdı ile seferlere giriştiler⁴¹¹. Bu kitle üzerine gönderilen İran ordusu, Dara'ya saldırarak kenti almış ve iki bin Arap öldürmüştü⁴¹².

Bütün bu iç karışıklıklara rağmen İslam ordularının Bizans'a karşı yürüttükleri mücadeleleri devam ediyordu. 830 yılında Halife Me'mun, Musul, Nusaybin, Resu'l Ayn, Harran ve Urfa'dan geçerek Bizanslılar üzerine sefere çıktı⁴¹³. İslam kaynakları, h. 223/ m. 837-838 yılında halife Mutasım'ın da Nusaybin'e kadar geldiğini yazıyor. Buna göre, Mu'tasım, söz konusu yılda kendisine karşı halifelik iddiasında bulunan Abbas b. Memun ve taraftarlarını bertaraf etmek için Nusaybin'e gelmişti. İsyancılardan Ömer el-Fergani'yi öldürüp burada defnettirdikten sonra Semerra'ya gitmişti⁴¹⁴. Süryani

⁴⁰⁷ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 199; amlf., **Muhtasar**, s. 125.

⁴⁰⁸ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, VIII, s. 383-384; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, V, s. 377-380; İbn Kesir, **el-Bidaye**, X, s. 109; İbn Şakir el-Kutbi, **Fevatu'l Vefayat**, II, Beyrut, ts., s. 192; Yakubi, **Tarih-i Yakubi**, II, s. 366; Ahmed Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya**, II, s. 29.

⁴⁰⁹ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 115; Cahen, **İslamiyet**, s. 62; K. V. Zettersteen, "Mansur", **İA**, VII, Eskişehir, 1997, s. 295.

⁴¹⁰ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, IX, s. 104; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VI, s. 122-123.

⁴¹¹ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Aydın vd., **Mardin**, s. 76.

⁴¹² Aydın vd., **Mardin**, s. 77.

⁴¹³ Fikret Işıltan, "Me'mun", **İA**, VII, Eskişehir, 1997, s. 698.

⁴¹⁴ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VI, s. 429; Taberi, **Tarihü'l Ümem**, IX, s. 612; Yakubi, **Tarih-i Yakubi**, II, s. 476.

Mihail'in, 841 yılı olayları içerisinde kaydettiğine göre, Rabia Arapları Nusaybin ve havalisini yağmalamıştı⁴¹⁵.

Halife el-Mustain (862-866) döneminden itibaren Abbasilerin bölgedeki hakimiyeti yavaş yavaş sarsılmaya ve bölge Bizans'ın yağmalarına maruz kalmaya başlamıştı. Halife Mu'tez döneminde 869 yılında Diyarbakır valiliğine atanan İsa b. Şeyh, Mutez'in yerine el-Muhtedi halife olunca ayaklanarak bağımsızlığını ilan etti. Kendisine bağlı Rabia, Tağlib, Bekr ve Yemeni aşiretleriyle Musul'a yürüyen Şeyh, Nusaybin'de İshak b. Kundacık tarafından mağlup edildi⁴¹⁶. Abbasi halifesi el-Mutemid dönemine rastlayan h. 266/ m. 879-880 senesine gelindiğinde, Taberi ve İbnu'l Esir'in anlattığına göre, Rumların bir askeri birliği Diyar Rabia'ya bağlı Tel Yesma'ya girerek 250 kişiyi esir aldıktan başka, bazı kişileri öldürmüşler ve bunun üzerine Nusaybin ve Musul halkı onlara karşı harekete geçince Anadolu'ya geri dönmüşlerdi⁴¹⁷.

X. yüzyıldan itibaren Nusaybin ve genel olarak Cezire bölgesi, yerel yöneticiler tarafından idare olunan, buraya yönelen Bizans saldırılarını bertaraf etmek ve kendi vilayeti içerisindeki gelir fazlasını halifeye göndermekle yükümlü olan⁴¹⁸ bazı özerk hususiyetlere sahip bir devletçikler tarafından idare olunmuştur. Zamanla Abbasi devletinin zayıflaması bu devletçikler bölgede bağımsızlık mücadelesine girişerek Abbasi Devleti'nin bölgeye ordu sevk etmesine sebep olmuşlardı. Değişik dönemlerde bölgede hüküm süren bu vassal devletlerin en önemli görevi bu bölgeye yönelen Bizans saldırılarını önlemek olmuştur. Bunlar arasında şüphesiz Hamdaniler, Mervaniler, Ukayliler bu konuda önemli görevler ifa ettiler. Fakat bu devletlerin gerek Abbasi devletiyle olan çekişmeleri gerekse birbirleriyle arasında yaşadıkları rekabet, Bizans devletini bölgede var olan otorite zafiyetinde istifade etme konusundaki isteklerini kamçılamıştı⁴¹⁹. Bu vassal devletler döneminde Nusaybin, sürekli olarak birinden diğerine el değiştirmiş ve çoğu zaman Bizans saldırılarının hedefi haline gelmiştir⁴²⁰.

⁴¹⁵ Süryani Mihail, **Vekayiname**, s. 200; Aydın vd., **Mardin**, s. 77.

⁴¹⁶ Aydın vd., **Mardin**, s. 77; **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 35.

⁴¹⁷ Taberi, **Tarihü'l Ümem**, X, s. 426, 431, 470; İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VII, s. 277-278, 304. Bu sefer, Bizans'ın bölgeye yapacağı seferler öncesinde bir keşif seferi olarak değerlendirilmeli.

⁴¹⁸ Zeydan, **İslam Uygarlıkları**, s. 198-199.

⁴¹⁹ Bu konu hakkında bkz. M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Belleten**, VII, Sayı 25, Ankara, 1943, s. 62-63.

⁴²⁰ Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul 23-25 Haziran 1997)**, Ankara, 1999, s. 34-35; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 146.

1.4.1. John Curcaus'un 943 yılı Nusaybin Seferi

Abbasi Devleti'nin giderek zayıflaması ve el-Cezire'de kendisine bağlı hanedanlıklarla baş edemeyecek bir duruma gelmiş olmasıyla meydana gelen siyasi boşluk, bu dönemde Bizans imparatorlarının dikkatini çekmiş olmalı. Gerçekten bu tarihlerden itibaren Bizans'ın VII. yüzyılın ortalarında kaybettiği Nusaybin ve çevresine tekrar yöneldiğini görüyoruz. h. 331/m. 942-943 yılında Hamdanilerin vergi vermeye yanaşmaması sebebiyle, Nasruddevle ile Bağdat yönetimi arasında yine bir dizi mücadele geçti⁴²¹. Aynı yıl, Bizans İmparatorluğu'nun bir sefer düzenleyerek bölgeye gelmesi ve Mezopotamya'da Nusaybin, Dara, Meyyafarikin gibi önemli kentleri ele geçirmesi kuşkusuz bir tesadüf değildi⁴²².

Mezopotamya'daki kargaşa ve otorite boşluğunu fırsata çevirmek isteyen Bizans İmparatorluğu, VII. yüzyıl ortalarında kaybettiği Mezopotamya'ya karşı ilk ciddi çıkarma harekâtını 943 yılında gerçekleştirdi ve Dara ve Nusaybin'e girdi. Bu dönemde Bağdat halifeliğindeki karışıklıklar ve diğer zorluklar Seyfüddevle'yi Bizans sınırından çekilmek zorunda bırakmıştı ve bu durum, John Curcaus'un Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya'da nasıl bir dizi zafer kazandığının cevabıydı. 942-943'te Meyyafarikin, Dara ve Nusaybin şehirleri zapt edildi. 944'te Edessa birkaç kuşatma sonrasında Greklere teslim oldu⁴²³.

Hadise İslam ve Süryani kaynaklarında da anlatılır. Yahya b. Said el-Antaki, h. 331 yılı Ramazan ayının 10. gününde (m. 18 Mayıs 943) Greklerin, Diyar Bekr bölgesi üzerinden Dara şehrini ele geçirdiklerini ve h. 332 yılının Rabiül Evvel ayında (13 Ekim 943) da Resu'l Ayn kentini istila ettiklerini yazar⁴²⁴. Ebu'l Ferec de bu olayları teyit ile Romalıların Nusaybin, Arzen ve Meyyafarikin'e geldiklerini ve esirler alarak köyleri yakıp ve geri döndüklerini kaydediyor⁴²⁵. John Curcaus yönetimindeki Bizans ordusu Mezopotamya'ya girerek ve Meyyafarikin, Arzen ve Nusaybin'i işgal etti. Nusaybin bu zamana kadar Hamdanilerden Nasruddevle'ye aitti⁴²⁶.

⁴²¹ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VIII, s. 334-335, 346; Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya**, II, s. 130.

⁴²² Gerland, "Byzantine", **Cath. Encyc.**, III, s. 108.

⁴²³ A. A. Vasilev, "The Struggle with Seracens (867-1057)", **CMH**, vol. IV, Cambridge, 1923, s. 143; Ostrogorsky, **Bizans Devleti**, s. 259; Segal, **Edessa**, s. 277; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; amlf., "Resu'l Ayn", **İA**, IX, Eskişehir, 1997, s. 696; Tuncel, "Nusaybin", **DİA**, XXXIII, s. 269.

⁴²⁴ Yahya Ibn Sa'id D'Antioche, **Historie**, (Fr. çev. A. Vasilev), **Patr. Or.**, vol. XVIII, Paris, 1924, s. 733.

⁴²⁵ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 256.

⁴²⁶ Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 983.

Üç asır süren ayrılıktan sonraki ilk buluşmada Nusaybin ve çevresindeki Bizans varlığı kalıcı olmadı. 945-957 yılları arasında da Bizans ordusunun Mezopotamya'yı geri kazanmak adına Seyfûddeve ile bir dizi çarpışma içerisinde olduğunu görüyoruz. Kimi zaman galip kimi zaman mağlup olunan bu çarpışmalar Bizans ordusuna Mezopotamya'da toprak kazandırmadı. Fakat imparatorluk bu bölgedeki mücadeleyi ısrarla sürdürmek istiyordu.

945 yılında Constantine Parphyrogentius (945-959) Bizans İmparatorluğu'nun hükümdarı oldu. Onun 959'da ölümüne kadarki kısa süre içerisinde doğudaki askeri operasyonlar durmadı. İhşidilerle olan problemlerini 947'de çözen Seyfûddeve, Bizans'a yöneldi. 949 yılında Grekler, Seyfûddeve'yi Hadath yakınında dar bir geçitte yendiler. 952'de Fırat'ı geçtiler ve Mezopotamya şehri olan Seruc'u ele geçirdiler. Fakat 952-953'te Seyfûddeve, Maraş'tan uzak olmayan bir yerde onları mağlup etti. 954'te Seyfûddeve Hadath yakınında yeni bir zafer kazandı. 956'da imparator John Tzimiscēs Yukarı Mezopotamya'daki Tell-Batrik yakınında onun tarafından yenildi. Sadece 957'de talih Greklerden yana döndü. Bu yıl Hadath onlara terk edildi. 958'de John Tzimiscēs, Yukarı Mezopotamya'da Samsat'ta Arapları yendi⁴²⁷.

1.4.2. Nicephoros'un 966 Yılı Nusaybin Seferi

943 yılında gerçekleştirilen seferle elde edilen bölgeler kalıcı olmamış ve bölgedeki yerel hanedanlar tarafından geri kazanılmıştı. Bu seferlerden yaklaşık 20 yıl sonra Bizans yeniden bölgeye geldi. Nicephoros Phocas, Seyfûddeve ile başarılı savaşlar yaparak 961 yılı sonu ya da 962 yılı başlarında Anazarbus'u zapt etti. 962'de Maraş, Raban ve Dük'ü ele geçirdi ve sonunda Aralık ayı sonunda Hamdani emirlerinin merkezi olan Halep'i zor bir kuşatma sonunda ele geçirdi. Nicephoros, Bizans bölgesine çekildiği için bu yerler Greklerin elinde kalmadı⁴²⁸. 23 Haziran 966'da Fırat üzerinde bulunan Samsat'ta esirlerin değişimi gerçekleşti⁴²⁹.

İslam kaynaklarının verdiği bilgiye göre, h. 355/m. 965-966 yılında Bizans imparatoru, ikinci bir teşebbüste bulunarak İslam topraklarına girdi ve Amid şehrini

⁴²⁷ Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, IV, s. 143.

⁴²⁸ Mateos, **Vekayiname**, s. 8-9; Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, s. 144; Honigmann, **Doğu Sınırı**, s. 92. Bu seferde Şair Ebu Firas da Nicephoros tarafından esir edildi. Miskeveyh'in verdiği bilgiye göre, bilahare 966 yılındaki esir değişimiyle özgürlüğüne kavuştu. Bkz. Miskawaihi, **Tecaribu'l Ümem**, II, s. 233-234; Vasilev, "The Struggle with Seracens", s. 144, 145.

⁴²⁹ Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, s. 145.

muhasara etti, fakat ele geçiremeyince Dara üzerinden Nusaybin'e yöneldi. Bu sırada Nusaybin'de bulunan Seyfuddevle kaçmayı düşündüyse de Rumların kente varmadan geri döndüklerini duyunca vazgeçti ve burada ikamete devam etti⁴³⁰.

İbnu'l Esir'in verdiği bilgiye göre, h. 355 yılının Şevval ayında (m. Eylül-Ekim 966) Rumlar, İslam topraklarına karşı saldırıya geçerek Amid'e karşı başarısız bir kuşatma gerçekleştirdikten sonra Dara ve Nusaybin'e karşı yürümüşlerdi. Bu sırada Meyyafarikin'den gelen bir kervanı olduğu gibi ele geçirmişler, bu durumdan korkuya kapılan Nusaybin halkı da kaçmaya başlamış, bundan dolayı bir bineğin ücreti bin dirheme ulaşmıştı. Bu sırada Nusaybin'de bulunan Seyfuddevle de kaçmayı düşündüyse de Bizans ordusunun Nusaybin'e girmeden geri döndüğünü duyunca yerinde kalmaya devam etti⁴³¹. Bizans ordusu Suriye sınırına doğru ilerledi ve Ekim 966'da Antakya'yı kuşattı⁴³².

Süryani kaynaklardan Ebu'l Ferec'in olayla ilgili verdiği bilgi kısadır. Buna göre imparator Nicephoros, Amid'e karşı yürümüş fakat onu zapt edememişti. Bunun üzerine Antioch'a (Nusaybin'e) gitti ve günlerce savaştı fakat onun da zaptına muvaffak olamayınca etrafındaki köyleri ve bahçeleri harap ederek geri döndü⁴³³.

1.4.3. John Tzimiscēs'in 971 Nusaybin Seferi

Nicephoros'un 966 yılında gerçekleştirdiği başarısız seferden sonraki beş yıl içerisinde Bizans'ın Nusaybin'e karşı bir girişimi olmadı. 971 yılından itibaren bölgeye yapılan Bizans saldırıları tüm hızıyla devam etmişti. İslam dünyasının bu istilalara kayıtsız kalması, kaynaklarda belirtildiğine göre Nusaybin halkının Bağdat'a kadar yürüyüp konuyu halifeye şikâyet etmesine sebep olmuştu.

İbnu'l Esir'in h. 361 (m. 971-972) yılı olayları içerisinde anlattığına göre, bu dönemde bölge Nasruddevle'nin bir diğer oğlu ve Hamdanilerin sonuncusu Ebu Tağlib b. Hamdan'ın elindedir. İbn Hamdan, aynı yıl Urfa'dan başlayıp Nusaybin'e kadar

⁴³⁰ Yahya İbn Sa'id, **Historie**, s. 805; İbn Kesir, **el-Bidaye**, XI, s. 443; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 169; Segal, **Edessa**, s. 279.

⁴³¹ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VIII, s. 493; Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, s. 145.

⁴³² Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, s. 145.

⁴³³ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 265. Burada müellifin kentimizden bahsederken Nusaybin ismi yerine Antioch adını kullanması, giriş kısmında bahsettiğimiz kentin ilk ve ortaçağlar boyunca müstear bir isimle *Makedonya Antakyası* olarak tanınmasından dolayıdır.

ilerleyen Bizans saldırı ve yağmasına karşı kayıtsız kalarak müdafaaya geçmemiş, Bizans'a bir miktar mal ve para göndererek saldırıyı geçiştirmişti⁴³⁴.

Yahya b. Said el-Antaki'nin bu seferle ilgili verdiği bilgiye göre Bizans imparatoru, Bulgarlar üzerine seferden döndükten sonra h. 362 (m. 973-974) yılında İslam beldelerine sefere çıkmaya karar vermiş ve Fırat üzerinde Malatya'ya gelerek Muharrem ayının ilk cumartesi günü Nusaybin'e girmiş, kenti yakıp yıkarak esir ve yağma icra etmiştir⁴³⁵.

Süryani tarihçi Ebu'l Ferec, eserinde bu olay hakkında kısa bir bilgi sunar. Fakat onun diğer kaynaklarda rastlamadığımız Bizans imparatorunun Nusaybin'de kaç gün kaldığına dair bilgi değerlidir. Buna göre, bu sefer sırasında imparator, Nusaybin'de 22 gün kaldı, esirler alarak kenti yağma etti. Müellif ayrıca Nusaybin'deki bu yağma ve katliama sinirlenen Bağdat halkının Halifeye karşı isyan ettiğini yazar⁴³⁶. Urfalı Mateos da imparatorun Ermeni kralı Aşot'a yazdığı mektubu eserine aktarmak suretiyle Bizans'ın bu yıl Nusaybin'e geldiğini doğruluyor⁴³⁷. Görüldüğü gibi dönemin birçok tarihçisinin belirttiği gibi Bizans ordusu kent halkına karşı acımasız bir tutum sergilemişti. İslam dünyasının ve onların başında bulunan halifenin bu yağma ve katliama karşı kayıtsızlığı bölge halkını kızdırmış ve onlar toplanarak Bağdat'a yürümüşlerdi⁴³⁸.

Bu konuyla ilgili en değerli bilgileri edindiğimiz İslam tarihçisi Miskeveyhi'nin verdiği bilgilere göre, 971/972 senesinde Bizans, Nusaybin'i işgal ederek burayı ele geçirdiği, yaktığı, erkekleri öldürüp çocukları esir aldığına dair mektupların hükümete ulaşmıştı. O sırada birçok insan, kamu camileri ve sokaktaki Müslümanların toplanarak Diyar Rabia ve Diyar Bekr'den Bağdat'a geldiler ve yolun Bizanslılara açık olduğunu, Irak ile bitişik olan halkın evlerini istiladan koruyacak herhangi bir şey olmadığını beyan ederek Bizans istilalarına karşı hükümetin kayıtsız kalmasına serzenişte bulundular⁴³⁹:

⁴³⁴ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, VIII, s. 530.

⁴³⁵ Yahya İbn Sa'id, **Historie**, s. 353; Bulduk, **el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, s. 26; G. W. Freytag, "Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo", **ZDMG**, vol. X, Leipzig, 1856, s. 486; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 983; Vasilev, "The Struggle with Seracens", **CMH**, s. 147.

⁴³⁶ Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 268.

⁴³⁷ Mateos, **Vekayiname**, s. 24-25.

⁴³⁸ Bkz. Bulduk, **el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, s. 26.

⁴³⁹ Miskawaihi, **Tecaribu'l Ümem**, II, s. 326.

Birçok insan Bağdat'ta onlara katıldı ve Muti'nin sarayına yürüdüler. İçeriye zorla girmeye çalıştılar. Bazı pencereleri söktüler, girişler çoğalınca kapılar onlara karşı kilitlendi. Ona aşağılayıcı bir dil kullandılar. Onun görevini yerine getirmede beceriksiz olduğunu belirttiler. Bahtiyar, bu sırada Kufe'deydi. Görünüşte şehitliği ziyaret ediyordu, fakat gerçekte bir av seferindeydi. Bağdat'ın önde gelenleri, Müslümanların işleriyle ilgilenmediği, din düşmanı Bizanslılar yayılırken bütün enerjisini Kıbla'nın halkından biri olan İmran üzerine harcadığı için onu kınadılar. Bunun üzerine Bahtiyar, Vasıt'a dönmeye söz verdi ve Abu Tağlib'e bir mektup yazarak Bizanslılar üzerine bir saldırı düşündüğü konusunda onu bilgilendirdi ve yeterli hazırlığı yapması konusunda onu mecbur etti⁴⁴⁰.

İbnu'l Esir'de de aşağı yukarı aynı bilgiler mevcuttur. Nusaybin ve çevresinin Rumlar tarafından işgaline tepkisiz kalınması, bölge halkından bazı kimselerin Bağdat'a giderek camilerde ve halkın toplandığı diğer yerlerde nutuklar atarak Rumlara karşı savaşa davet etmelerine sebep olmuştu. Onlar Rumların memleketlerinde yaptıkları yağma ve esir aldıkları Müslümanları bir bir anlatmışlardı. Halk, bu yapılanlara karşı hayli üzülmüştü. Hep birlikte halife Tai Lillah'ın sarayına yürüyerek ona saldırmak istemişler, fakat onlara engel olunmuş, sarayın kapıları kapatılmış buna rağmen onlar halifeye karşı çok çirkin küfürler savurmuşlardı⁴⁴¹.

Ermeni tarihçi Mateos'a göre, imparator John Tzimiscas bu Suriye seferinden döndükten sonra 974 yılında Ermeni kralı Aşot'a bu seferle ilgili bir mektup göndermiş ve *Tüm Mezopotamya'yı itaati altına aldığı, Aziz Yakub'un kalıntılarını bir Müslüman şehri olan Nusaybin'den çıkardığını ve Müslümanların mükellef bulundukları vergilerini alarak oradaki esirleri kurtardığını* yazmıştır⁴⁴². Aynı senenin sonbaharında bu kez Ioannes, Doğu Mezopotamya'ya girerek Nusaybin'i zaptetti⁴⁴³. Bu seferler, Bizans'ın Nusaybin'i son görüşü oldu. İmparator'un Aşot'a yazdığı mektubunda uzun uzadıya övdüğü başarıları, imparatorluğa bölge hâkimiyeti adına kalıcı bir başarıyı getirmemiş, 943 ve 966 yılındaki seferlerde olduğu gibi kısa süreli bir hâkimiyet sağlanmıştı.

XI. yüzyıldan itibaren Türklerin de dinamik İslam orduları olarak bu bölgeye gelmeye başlamasıyla Bizans İmparatorluğu'nun bölge hâkimiyeti için bütün umutları

⁴⁴⁰ Miskawaihi, *Tecaribu'l Ümem*, II, s. 326-327.

⁴⁴¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 530; Şakir el-Kutbi, *Fevatu'l Vefayat*, III, s. 172; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, s. 461; Yahya Ibn Sa'id, *Historie*, XXIII, s. 354; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 148; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 26; Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 509; Dolapönü, *Mardin*, s. 37; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101-102.

⁴⁴² Mateos, *Vekayiname*, s. 24-25. Mektubun tam metni için Aynı Eser, s. 24-31.

⁴⁴³ Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 97; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, (çev. F. Işıltan), İstanbul, 1992, s. 24; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 275; Aydın vd., *Mardin*, s. 78.

tükenme noktasına varacaktı. Onların, Mezopotamya’da kaybettikleri toprakları geri kazanma adına Haçlı gücünü kullanma siyasetleri de uzun vadede başarısız oldu. Nitekim, Haçlılar belli şehirlerde kendi kontluklarını tesis ettiler, bir süre sonra Bizans İmparatorluğu onlarla da mücadele etmek zorunda kaldı⁴⁴⁴. Haçlıların Nusaybin ve çevresinin ele geçirmek adına teşebbüste kalan sınırlı sayıda girişimi oldu. Anonim Süryani Vekayinamesi’nin verdiği bilgiye göre, 1104 yılında gerçekleşen *Harran Savaşı* öncesinde Haçlılar toplanarak Türklerin elinde bulunan arazileri paylaştılar ve önce Nusaybin’e yürümeye karar verdiler. Fakat Harran Savaşı’nda Türklere karşı ağır bir mağlubiyet alarak geri çekildiler⁴⁴⁵.

Frankların bu havali üzerine ikinci teşebbüsü 1128 yılında olmuştur. Gerek İslam kaynakları, gerekse Hristiyan kaynaklarından edindiğimiz izlenim, Haçlıların bu seferler sırasında bölgede pek iyi şeyler yapmadıkları yönündedir. İbnu’l Esir, *al-Atabekiya* adlı eserinde, ne bir müşrike ne de bir mümine acımayan Haçlıların, Cezire’den Nusaybin ve Resu’l Ayn’a kadar olan memleketlerin halkının elinde bir şey bırakmamış ve Dımaşk’a giden bütün yolları kesmiş olduklarını yazar. Ebu’l Ferec de *Kroniği*’inde Haçlıların Amid, Harran, Colonicus (Rakka), Resu’l Ayn ve nihayet Nusaybin’e kadar geldiklerini, bölge halkı onlar yüzünden çaresiz bir vaziyete düştüğünü kaydeder⁴⁴⁶. Bu işgal teşebbüslerine rağmen bu dönemde Mezopotamya’daki güçlü Türk devletleri sebebiyle Haçlılar, çok seyrek olarak Edessa’dan doğuya geçebildiler ve Nusaybin bölgesini elde etme düşünceleri bir hayal olarak kaldı⁴⁴⁷.

XII. yüzyıla gelindiğinde de Bizans’ın, Mezopotamya bölgesi için girişimleri olacak, fakat bunlardan hiçbirinde Antakya ya da Edessa’dan doğuya geçemeyecekti. Bu çerçevede Bizans imparatoru Ioannes Comnenos’un 1137 ve 1142 yıllarında gerçekleştirdiği iki ayrı Suriye seferi başarısız olması bir yana araştırma bölgemize de ulaşmayacaktır⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ Hâlbuki ilk Haçlı seferini gerçekleştirenler, Bizans imparatoruna Bizans’a ait olup Türkler tarafından zapt edilen yerleri ele geçirdikten sonra imparatorluğa teslim edeceklerine dair yemin etmişler, fakat ilk başarıların akabinde bu sözlerini çabucak unutmuşlardı. Bkz. Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu, (1098-1146)**, I, s. 116-117.

⁴⁴⁵ Anonim, **Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, s. 19-21. Geniş bilgi için Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, I, s. 87-99.

⁴⁴⁶ İbnu’l Esir, **al-Tarikh al Bahir fi al Dawla al Atabekiya (h. 555-630)**, (neş. A. A. Tolaymat), (Basım yeri ve tarihi yok), s. 32-33; amlf., **el-Kamil**, XI, s. 94; Ebu’l Ferec, **Abu’l Farac Tarihi**, II, s. 362; Honigmann, “Resu’l Ayn”, **İA**, IX, s. 696; Aydın vd., **Mardin**, s. 88.

⁴⁴⁷ Nusaybin’in bundan sonraki siyasi tarihi araştırmamız kapsamında değildir. Kent, bundan sonraki dönemlerde de yoğun siyasi olaylar zinciri içerisinde kalarak Müslüman ve Türk devletleri arasında sık sık el değiştirdi. Sonraki dönemlerle ilgili olarak bkz. Kütük, **Ortaçağ’da Nusaybin**, s. 34-67.

⁴⁴⁸ Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, I, s. 116-133.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİ SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Herhangi bir bölgenin, özellikle ilk ve ortaçağ dönemindeki sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili bilgiler, tarihi kaynaklarda siyasi tarih kadar yer almadığı için daha az bilinir. Nusaybin ve yakın çevresinin Bizans dönemindeki sosyo-ekonomik yapısının tarihi de aynı hususiyete haizdir. İncelediğimiz dönemin ana kaynakları, genel olarak dünya tarihi şeklinde yazılmış siyasi tarihleri içeren vekayiname tarzı eserler olduğundan bölgemizin sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili bilgiler, bu kronik ya da kilise tarihlerinde anlatılan siyasi olaylar arasında seçilebildiği kadar vardır.

Nusaybin ve çevresinin Bizans dönemindeki sosyal tarihinin çerçevesi, genel olarak bölgenin etnik ve dini unsurları ve kent halkına özgü olarak kaynaklarda aktarılan hususi özellikleri, günlük ve sosyal yaşamlarına dair bilgilerle çizilebilir. Bu bakımdan ele aldığımız dönemde kent içerisinde yaşayan Paganistler, Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve diğer dini unsurlar ile Süryani, Grek, İranlı, Arap ve Ermeni gibi etnik unsurlar araştırmanın bu bölümünde birer sosyal tarih unsuru olarak tarihi kaynaklarda kentle ilgili bahislerde geçtiği kadarıyla aktarılmıştır.

Nusaybin şehrinin, tarihin ilk dönemlerinden itibaren İran-Roma milletleri arasında paylaşılamamasının ardında yatan bir sebep de siyasi ve askeri önemi kadar ticari yollar üzerindeki konumudur. Bu sebeple Nusaybin'in Bizans dönemindeki iktisadiyatı, ana kaynakların da açıkça belirttiği şekliyle kentin İpek yolu ticareti üzerinde bir durak noktası olması ve özellikle ele aldığımız dönemde doğu ve batı ürünlerinin takas edildiği bir sınır şehri olması çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu bağlamda Nusaybin ve çevresinin Bizans dönemi ekonomik yapısıyla ilgili olarak kaynaklarda geçtiği kadarıyla kentin İpek yolu ticaretindeki konumu, ticari ürünlerin türü ve değişimi, kentte tarım ve hayvancılık alanında yürütülen faaliyetler ile darphaneler ve para basımıyla ilgili bilgiler aktarılıp belirli sonuçlara ulaşılabilir.

A. YÖRENİN EKONOMİK YAPISI

2.1. Nusaybin ve Çevresinin İpek Yolu Ticaretindeki Konumu

Nusaybin, kadim bir ticaret şehridir. Tarih öncesi çağlardan bu yana kendini gösteren bu özelliği sebebiyle kent, ilk dönem Süryani kaynakları tarafından *Sobha* (Buluşma Yeri) olarak adlandırılmış, antik dönem seyyahlarınca da bazı yolları birbirine kavuşturan konumuna dikkat çekilmiştir. Antik dönem araştırmalarıyla ilgili kaynakların verdikleri bilgilere göre, Phoenicianlar adı verilen kavim bu bölgede dünyanın ilk ticari faaliyetlerini gerçekleştirdiler. Buna göre, onlar ulaşamadıkları bölgelere kafileler gönderirlerdi ve nehirlerin sığ yerlerinde ya da dağların eteklerinde ticaret merkezleri kurarlardı. Thapsacus'ta ve Nusaybin'de bu tür ticari merkezlerin varlığını biliyoruz ve onlar dünyanın ekspres merkezleri üzerinde bir dizi ticaret merkezi hizmeti görmüş olmalı¹.

Asurlular döneminde Anadolu ile Mezopotamya arasında sıkı bir ticari münasebet vardı². Yeni Asur devrinde en önemli anayollardan biri Kaşyari Yolu'dur. Bu isim, ilk kez Boğazköy metinlerinde görülür. Kaşyari'nin Yeni Asur devri için en etkileyici yanı Diyarbakır'a ulaşmak için sağladığı bağlantı ve stratejik değerdir. Nusaybin ve çevresinden geçen Asur yollarından biri de Suriye sınırı boyunca devam eden Tur Abidin'in hemen güneyinde doğu-batı bağlantısını sağlayan anayoldur³.

Nusaybin, doğu'da İran, Hindistan ve Çin'i, batıda Fırat'ın geçit veren yerlerini birleştiren bir konumda bulunmaktaydı. Kent, Suriye ile Dicle'nin ötesinde uzanan ve Mezopotamya ile Ermenistan arasında uzanan ana ticaret yolları üzerinde iyi bir konumdaydı⁴. Dönemin bir diğer önemli şehri olan Urfa ile birlikte kuzey-güney ticaret yolu ile doğu-batı ticaret yollarının kesiştiği önemli duraklardan biri olmasıyla Selevkoslar döneminde de bu önemini muhafaza ederek Hindistan ipeğinin Ön Asya'nın kalabalık şehirlerine ve Akdeniz sahillerine taşınmasında önemli bir noktada bulunmuş, bu önemini ortaçağın ortalarına kadar sürdürmüştü⁵.

Roma imparatoru Diocletion döneminden bu yana Roma hâkimiyetinde bulunan şehir, Mezopotamya'da İran saldırılarına karşı başlıca bir kale olmaktan başka, İran ile

¹ Maspero, **History of Egypt**, IV, s. 282-283.

² Kınal, **Anadolu Tarihi**, s. 74-75.

³ Erkanal, "1984 Gırnavaş Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 201-202.

⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Lafli, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 55-56.

⁵ Segal, **Edessa**, s. 32; M. Rostovzeff, "Sarmatae and Parthians", **CAH, (The Imperial Peace AD. 70-192)**, vol. XI, Cambridge, 1936, s. 123.

Roma arasındaki yegâne ticaret deposu durumundaydı⁶. Gerçekten, Sasani kralı Narses'in emirnamelerine bakıldığında, Nusaybin iki imparatorluk arasında ticari mübadelenin yapıldığı bir nevi *açık şehir* ya da *serbest ticaret bölgesi* olarak anılmaktadır⁷. Böylece Roma, batı ile Hindistan ve Çin arasındaki zengin ticaret yollarının kontrolünü elinde tuttu⁸. Fakat Roma imparatorları, bilahare imparatorluğa giriş tehlikelerinin artması üzerine yabancı tüccarların faaliyetlerini kontrol amacıyla vergi koymaya başladılar. Bu amaçla 297'de Diocletian, Dicle üzerinden Pers ile imparatorluk arasında Nusaybin şehrine tüm ticareti kısıtladı⁹. Buna göre, Persia ve Roma arasındaki alışveriş yalnızca Nusaybin ile sınırlandırılacaktı. Fakat Narses tarafından kesin olarak reddedildi¹⁰.

Nusaybin'in Roma ve Sasani hanedanları arasında bir sınır kenti olarak görev yaptığı süreçte uluslararası ticaretin önemli bir merkezi olduğu açıktır¹¹. 363'te İranlıların eline geçinceye kadar şehir, Roma Mezopotamya'sının doğu bölümünün ticari ve askeri merkezi olarak görünmektedir¹². Aynı zamanda şehir, tüccarların Bizans topraklarına geçişlerinin ana merkezi olmaya devam etti¹³, fakat haydutlara karşı güvenli korunma yerleri kondu¹⁴.

Nusaybin ile Urfa arasında ilk dönemlerden beri dinamik bir ticari münasebet mevcuttu. IV. yüzyıl boyunca bu iki şehrin Roma İmparatorluğu ve Büyük Asya ticareti arasında bir üstünlüğü vardı. Zaten Edessa ile Adiebene arasında Nusaybin üzerinden sürekli bir gidiş geliş vardı. Her iki şehrin Yakınoğu'daki ticari malların Akdeniz'e ulaştırılmasında önemli duraklar olması, bu iki şehir arasındaki ilişkilerin de her zaman canlı kalmasını adeta gerekli kılmıştır. Havari Addai'nin Urfa'da verdiği vaazında hazır bulunanlar arasında Nusaybinli tüccarlar da bulunmaktaydı. O dönemde Urfa

⁶ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100-101; Neusner, **History of the Jews**, III, s. 5; Millar, **Roman Near East**, s. 179, 483; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15; Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 16; Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 59-60; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 141-142.

⁷ Akşit, **Roma Tarihi**, s. 501; Wiesehöfer, **Ancient Persia**, s. 194; Aydın vd., **Mardin**, s. 57.

⁸ Neusner, **History of the Jews**, III, s. 5.

⁹ Neil Middleton, "Early Medieval Part Customs, Tolls and Controls on Foreign Trade", **Early Medieval Europe**, 2005, 13 (4), s. 317; Gary Keith Young, **Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, BC. 31-AD 305**, London, 2001, s. 172.

¹⁰ Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 307; Christensen, "Sasanid Persia", **CAH**, XII, s. 117. İran kralının bu maddeye kesin bir dille karşı koyması, ticari sirkülasyon bakımından kenti sadece Sasanilere münhasır bir şehir olarak görmek istemesinden mi kaynaklanıyordu?

¹¹ Young, **Rome's Eastern Trade**, s. 172.

¹² Aydın vd., **Mardin**, s. 57.

¹³ Millar, **Roman Near East**, s. 179.

¹⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

halkının Nusaybin'den gelen malların ticaretini yaparak zenginleştirdiği sanılıyor¹⁵. 363 anlaşmasından önce kaleme alınan bir yazı, bu iki şehrin ticari önemini ve bu şehir halklarının ticari hayata yatkınlığını güzel ifade eder:

Nusaybin'in mükemmel halkı, iş hayatında çok kurnaz ve iyi donatılmış olağanüstü zengin ve her türlü mal ve eşyaya sahiptirler. Çünkü onlar, İran'dan mal ve eşyayı satın alır, onları bütün Roma İmparatorluğu içinde satar ve aldıkları paralar karşılığında başka mallar alarak onları naklederler. (Mezopotamya) şehirleri sürekli ticari işlerle meşguldüler. Tüm eyalette başarılı bir şekilde bu işleri yaparlar. Nusaybin'den sonra yine bir muhteşem şehir olan Osrhoene Edessa'sı (Urfa) gelir¹⁶.

359-360 yılında Anonim bir yazar tarafından yazılan *Expositio totius mundi et gentium* adlı kaynakta ise Nusaybinlilerin ticari zekâları şöyle ifade edilir:

Hintlilerden sonra Romalıların komşusu olan Persliler gelir. Ülkemiz (Roma İmparatorluğu) onlarla sınırdadır. Nusaybin ve Edessa... Onlar ticarete zeki ve avda iyilerdir. Dahası, mallarıyla zengindirler. Onlar, Perslilerden malları alır ve bütün Roma ülkesine kendileri satarlar. Romalılardan aldıkları malları da Perslilerle takas ederler. Cevher ve demir hariç. Çünkü düşmanın cevher ve demirle ihtiyacını karşılamasına müsaade edilmez¹⁷.

Bununla birlikte, Roma İmparatorluğu'nun sonlarına doğru 363'te İran ile Roma arasında yapılan anlaşmayla bu ticari dinamizmin bir süre kesildiğini açık olarak söyleyebiliriz. Gerçekten bu anlaşma, Urfa'yı Bizans yörüngesinde bırakarak Nusaybin'i bir İran müstahkem mevki haline getirmiş, bu sayede ticari ilişkileri çok canlı olan bu iki şehri birbirinden ayırmıştı. Hindistan ile Uzakdoğu ürünlerinin taşındığı kervan yolunun bu şekilde kesilmesi, Batı Mezopotamya tüccarları için yoksulluk ve çöküş anlamına gelmekteydi¹⁸. 363 anlaşması sonucu, Roma-İran sınırının Mezopotamya ortasından geçmesiyle Nusaybin, İran tarafında kalmak üzere bir gümrük

¹⁵ Segal, *Edessa*, s. 53, 63, 65, 121; David Bundy, "Bishop Vologese and The Persian Siege of Nisibis in 359", *Prequest Religion*, Winter, 2002, 63, sayı ½, s. 56.

¹⁶ Segal, *Edessa*, s. 185-186. Ayrıca bkz. Neusner, *History of the Jews*, I, s. 2.

¹⁷ Wiesehöfer, *Ancient Persia*, s. 194; Millar, *Roman Near East*, s. 483; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", *CSCO*, 102, s. 16; Lange, "The Portrayal of Christ", *CSCO*, 118, s. 16.

¹⁸ Segal, *Edessa*, s. 147.

noktası olarak konumunu korumuştur. Urfa ise her şeye rağmen, Nusaybin karayolu üzerinde bulunmakla yurttaşları için önemli bir gelir kaynağıydı¹⁹.

Bizans döneminin başlarında kent, doğu-batı ticaretinde Anadolu'ya giriş üssü olması bakımından önemini korumuştur. Asya'dan İpek Yolu'nu izleyerek gelen ve imparatorluğun zenginleri ile yönetici sınıfları için lüks mallarla birlikte baharat getiren tüccarlar, İran'ı aştıktan sonra imparatorluğun doğu sınırındaki ilk büyük istasyon olan Nusaybin'e geliyorlardı²⁰. Bizans hükümeti, İran'dan gelecek malların Bizanslılara satılacağı bazı pazaryerlerini tayin hususunda üç önemli merkez belirlemiş ve bu konuda İran hükümeti ile anlaşmıştı. Böylece, Artoxata, Nusaybin ve Callinicus (Rakka) sınır bölgesinde Romalı tüccarlar için illegal pazarlar olarak kullanıldı. Bu rota üzerinden seyreden ticari faaliyetler iki imparatorluk arasındaki barışın sürdürülmesine dayalıydı²¹. Her iki şehir de (Nusaybin ve Artaxata) Perslilerin kontrolündeydi²². Bu üç merkezdeki ticari serbestlik 408-409 yılına kadar sürdü, fakat 562'de sınırların değişmesinden dolayı kontrollü ticaret şehirleri Nusaybin ve Dara idi. Sonraki yüzyıllarda yabancı devletlerle yapılan birçok antlaşmayla doğudaki sınır ticaret şehirleri önemli roller oynadı²³.

562 yılı barış antlaşması tüccarların Nusaybin ile Dara arasında sınırda ticari mallarına gümrük vergisi ödemek suretiyle, her iki tarafta ticari faaliyette bulunmalarına izin verildi²⁴. Dönemin kronikçisi Menander'in antlaşmanın 5. maddesi olarak kaydettiği bilgiler Nusaybin ve Dara'nın iki imparatorluk arasındaki ticari önemini göstermesi açısından kayda değerdir: *Her iki devletin Seracenli ve diğer barbar tüccarları yabancı yollardan seyahat etmeyecek, Nusaybin ve Dara güzergâhını kullanacaklar ve resmi izin olmaksızın yabancı bölgelerden geçiş yapmayacaklardı. Fakat antlaşmaya aykırı bir şeye cesaret ederlerse Asurili (Assyrian) de olsa Romalı da olsa taşıdıkları mallarıyla birlikte cezalandırılacaklardı*²⁵.

Bu maddeden de anlaşıldığı gibi Bizans ile Sasani arasında iki sınır şehri olarak görev yapan Nusaybin ve Dara aynı zamanda tarafların ticari dolaşım açısından da

¹⁹ Segal, **Edessa**, s. 185; Aydın vd., **Mardin**, s. 57, not, 10.

²⁰ Aydın vd., **Mardin**, s. 55; Taştemir, "Mardin", **DİA**, XXVIII, s. 46.

²¹ W. Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, (çev. E. Z. Karal), Ankara, 2000, s. 7 ve not 15; Holmes, **Age of Justinian**, I, s. 186.

²² Wiesehöfer, **Ancient Persia**, s. 195.

²³ Middleton, "Early Medieval Part Customs", **Early Medieval Europe**, s. 317; Wiesehöfer, **Ancient Persia**, s. 195.

²⁴ Aydın vd., **Mardin**, s. 67.

²⁵ Menander, **History**, s. 73-75; Diehl, "Justinian's Government in the East", **CMH**, II, s. 30; Shahid, **Arabs in Sixth Century**, s. 12.

değer verdikleri iki önemli merkezdi. Antlaşma maddesinde aksine hareket edenlerin mallarına el konarak cezalandırılacağına açıkça belirtilmesi tarafların bu konudaki hassasiyetini gösteriyor.

2.2. Kentin Ticari Güzergâhı

Nusaybin, tarihin ilk çağlarından itibaren mevcut olan ticari yollar içerisinde varlığını ve önemini sürdürmüştür. Kent ismine NEΣIBI şekliyle tesadüf ettiğimiz Asurlular döneminde İpek Yolu güzergahı, Guzana (Tel-Halaf)'dan başlayıp Nusaybin'e varıyor, oradan doğu ve güneydoğuya yönelerek Asur'a ulaşıyordu. Nusaybin'e ulaşan bir başka yol, Orta Fırat kıyısından başlayıp Tel Şeyh Hammad, Katni ve Tel-Berri (Kahat) üzerinden, güneyden gelmekteydi²⁶. Nusaybin'den geçen her iki yol ve ayrıca Kaşyari Yolu, doğal bir geçitle yani Çağçağ vadisiyle bağlanmaktadır. Vadinin iki tarafında bulunan karakol görünümündeki kaleler yeni Asur devrine ait satıh buluntuları vermektedir²⁷. 1986 yılı Gırnavaz kazılarında ele geçen bir Asur tabletinde adı geçen Urraka şehrinin, Nasibina'yı batıya bağlayan kral yolunun (Harran Şarı) batı istikametinde ilk istasyonu olduğu ve Gırnavaz'a çok yakın olup Nasibina'ya bir günlük mesafede olduğu modern araştırmacılar tarafından öne sürülür²⁸.

Hititler dönemine gelince: Akkadlı Sargon zamanından beri işleyen kara yollarının Hititler devrinde de kullanıldığına şüphe yoktur. Bu yolların tespiti için yapılan tetkiklerle, bu yolun Hattuşas-Kaneş (Kültepe), Tegerama (Gürün), Darende, Melit (Malatya), Samusat (Samsat) üzerinden Urşu (Urfa)'ya vardığı ve buradan ikiye ayrılarak bir kolun batıya Kargamış (Cerablus) ve Halpa'ya diğerinin Nisibis (Nusaybin) üzerinden doğuya Asur ve Babil'e gittiği tahmin edilmektedir. Zira bu şehirlerin hepsinde Hitit devrine ait eserler bulunmuştur²⁹.

Nehri geçince kuzeye çıkan bir yol Harran ve Res Ayn'dan Nusaybin'e ve Sincar'a ulaşır. Bilahare Ninova yakınındaki Dicle vadisine katılır. Bir diğeri daha kuzeyde Mardin ve Nusaybin aracılığıyla Edessa'ya ulaşır. Bu yol tarihi olarak eskidir. İskender, tarihi zaferinde bu yolu takip etti. Tıpkı dört yüzyıl sonra Trajan'ın Partlılara

²⁶ Erkanal, "1984 Gırnavaz Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 202-203; Aydın vd., **Mardin**, s. 45.

²⁷ Erkanal, "1984 Gırnavaz Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 203.

²⁸ Erkanal, "1986 Gırnavaz Kazıları", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 364-365.

²⁹ Kinal, **Anadolu Tarihi**, s. 169.

karşı seferinde Nusaybin'i kalıcı bir Roma kalesi haline getireceği seferinde yaptığı gibi³⁰.

Roma İmparatorluğu dönemine gelindiğinde, Romalı ve Çinli yazarlar tarafından tanımlanan ana ticaret yolu Çin Türkistan'ı ve Lan-che (Bactra) pazarı içerisinden Merv'e Çin'den gelir ve oradan Ecbetana ve Seleucia'ya uzanır. MÖ. ilk yüzyıllara kadar Fırat üzerinde bulunan karışıklıklar sebebiyle Parthia batıdaki iki anayolu sahiplenmişti. Bunlardan biri Ashur ve Harta içerisinden kuzeye Nusaybin'e uzanıyordu ki, burada da kollara ayrılarak Zeugma ve Ermenia'ya ulaşıyordu. Diğeri Neapolis'teki Fırat'ı geçerek Nicephorium'a uzanıyordu ve oradan Belik, Harran ve Zeugma'ya çıkıyordu³¹.

İpek Yolu olarak adlandırılan tarihi ticaret yolları güzergahı üzerinde önemli bir mevki işgal eden Nusaybin, kuzeyde Karadeniz kıyılarına ve Kafkasya'ya uzanan, güneyde Basra körfezine ve Doğu Akdeniz kıyılarına varan ticaret yollarının ve kültürel alışverişin gerçekleştiği hatların bağlantı noktası çerçevesinde doğu-batı ticareti için büyük bir pazar yeri olarak görev yapmaktaydı³². Böylece, Asya'dan gelen tüccarlar kara yoluyla uzun seferlere çıkıyor, Semerkant'tan Persia sınırına varıyor, Persia'yı aşip imparatorluğun doğu sınırındaki Nusaybin'e erişiyorlardı³³. Nusaybin'e Kuzey Dicle üzerinden güneye doğru kavis çizen bir yol da Erbil'e uzanıyordu. Edessa gibi Suruç, Harran, Resul Ayn (Ceylanpınar) da bu yollar üzerinde önemli konaklama noktalarıydılar³⁴. Gırnava höyüğünde Roma ve Erken Bizans dönemine ait konaklama yerleri açıkça görülebilmektedir³⁵. V. yüzyılın ortalarına doğru kervanlar tüm Asya bölgesini Çin okyanusundan Suriye denizine 243 günde dolaşıyordu³⁶.

İslam dönemindeki ticari güzergahı kente gelmiş olan seyyahlar özetlemiştir. Bunlardan İbn Hurdazbih (öl. 912) ve Kudame b. Cafer (öl. 948), Nusaybin şehrinin el-Cezire yolları üzerindeki kavşak noktasına dikkat çekip güzergahı şu şekilde kaydederler: Bağdat ve Musul üzerinden gelen doğu yolu Nusaybin'de ikiye ayrılmaktadır. Kuzeye giden kestirme yol Hirmas vadisinden geçerek Hısn Keyfa üzerinden Erzen'e, oradan da Bitlis, Ahlat güzergahını takiple Kafkaslar ve İran'a

³⁰ M. P. Charlesworth, **Traderoutes and Commerce of Roman Empire**, Cambridge, 1924, s. 101.

³¹ Tarn, "Parthia", **CAH**, IX, s. 599.

³² Vaux, "Nisibis", **DGRG**, II, s. 440; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 2; Aydın vd., **Mardin**, s. 1; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 141-142.

³³ G. Leopold Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (çev. M. Tunçay), Ankara, 1980, s. 10.

³⁴ Segal, **Edessa**, s. 40; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15.

³⁵ Erkanal, "1984 Gırnava Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 203.

³⁶ Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 67.

gitmektedir. Batı yolu ise Nusaybin'den Dara'ya, oradan yolların yine çatallaştığı Kefertusa'ya ulaşır. Bu yollardan biri güney istikametinde Resu'l Ayn üzerinden Rakka'ya, diğeri ise kuzeyde Amid'e ulaşmaktadır³⁷. Bundan başka Nusaybin şehrinin, İslami dönemde önemli konumu sebebiyle ana posta güzergâhlarından biri olduğu kaynaklarda ifade ediliyor³⁸.

2.3. Ticareti Yapılan Ürünler

Ticaret yolları güzergâhı içersinde bir kent olması hasebiyle Nusaybin'den nakliyesi gerçekleştirilen veya yerli halkın kendi ürünü olarak ticaretini yaptığı ürünler hakkında ana kaynaklardan edindiğimiz sınırlı bilgileri paylaşmak istiyoruz.

Nusaybin'in tam ortasında yer aldığı yukarıda açıkladığımız ticari güzergâh içerisinde doğudan getirtilip batıya geçen ürünler arasında ipek ve baharat şüphesiz araştırma dönemimiz süresince ağırlığını her dönemde korumuş gözüküyor. Nusaybin, ipeği bir taraftan Soğdiana'dan hareket edip İran'ı güneybatı yönünden kesen kervanlar aracılığıyla alırdı. Öte yandan da Dicle'ye yakın oluşu ona Basra Körfezi ile ulaşım sağladığından ipeği denizden de getirtebilirdi. Nusaybin, genel olarak Hindistan ve Çin mallarını Fırat üzerindeki Birecik ile Urfa arasında, doğuda Suruç ovasında bulunan Batne pazaryerlerine gönderirdi. İpek ister bu yollardan biri, ister diğeriyle nakledilsin bunu ilk önce elde edenler İranlılar olur ve bunun kendi ülkelerinden başkasından ve kendilerinden başka bir taşıt ile Doğu Romalıların eline ulaşmamasına kıskançlıkla önem verirlerdi³⁹.

Nusaybin Yahudileri ipek ticaretinin içerisindeydi⁴⁰. Kentin ileri gelen Yahudilerinden Judah b. Bathyra, Nusaybin Yahudi Akademisinde hukuk tahsil etmiş olan Samuel Yarnı'ah'ın tüccar olan babası Abba'ya, bir ipek elbise siparişi etmiş ve Abba onu kısa sürede temin ederek Judah'a getirmişti⁴¹. Nusaybin ve Ermenistan çarşılarına dadanan ipek, Persliler tarafından doğrudan doğruya Romalılara nakledildi. Fakat ateşkes süresince kıskançlık ve açgözlülükle yapılan bu ticaret rakip

³⁷ Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 148-149.

³⁸ Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti**, (çev. S. Şaban), İstanbul, 2000, s. 560.

³⁹ Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, s. 7 ve not 15; Diehl, "Justinian's Government in the East", **CMH**, II, s. 40-41.

⁴⁰ Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 20.

⁴¹ Jacob Zallel Lauterbach, "Samuel Yarhina'ah", **Jew. Encyc.**, vol. XI, London, 1905, s. 29.

imparatorluklar arasındaki uzun süren savaşlar sebebiyle zaman zaman kesintiye uğrayabiliyordu⁴².

359-360 yılında yazıldığı belirtilen yukarıda verdiğimiz paragrafa bakılırsa, en azından araştırma dönemimizi kapsayan dönemde cevher ve demir gibi savaş malzemelerinin bu ticari meta arasında olmadığını kesin olarak anlayabiliyoruz. Çünkü bunlar savaş malzemeleri için birer hammaddeydi ve düşmanın bu malzemelerle güçlenmesi ezeli rekabetle uyuşmayacaktı⁴³. Bunun dışında Bizans adıyla yeniden kurulan imparatorluğun gereksinimleri, kuşkusuz doğu tüccarlarının bölgedeki etkinliklerini ve taşra şehirlerindeki zanaatçıların girişkenliklerini etkilemekteydi. Tüccarlar, baharatın dışında her zaman lüks maddelere gereksinim duyan saray ve imparatorluğun zenginleri için çeşitli mallar da getirmekteydi. Dolayısıyla yeni başkent gereksinimleri, debdebeli yaşam ve lüks merakı tüccarların bölgedeki faaliyetlerini doğrudan etki ediyordu⁴⁴.

İslami dönemden sonraki süreçte el değiştirdikten sonra da Nusaybin ticari faaliyetler yönünden hız kesmedi. İpek, yine doğu-batı ticaretinin en gözde metasıydı. İbn Abi Usaibi'ah'ın belirttiğine göre, Halife Reşid'in çok zengin olan doktoru Jibrail İbn Baktishu, değerli elbiseler satın almayı severdi. Baktishu, Tiraz, Yemen ve Pers ülkesinin elbise ve kumaşıyla ünlü diğer merkezler yanında Nusaybin'den de basma ipekten üç elbise satın almıştı⁴⁵. Keza, yetiştiricilik geleneğinin İslami dönemde de devam ettiğini söyleyebiliriz. Yakut'un övdüğü, İbn Cübeyr'in hayran kaldığı 40 bin bahçe kuşkusuz bu sürekliliğin en somut örnekleridir⁴⁶.

İbn Havkal, şehirde önemli miktarda meyve yetiştirildiğini, zengin su kaynaklarına sahip olup bahçeleri ile arpa ve buğday ekilen tarlalarının çok olduğunu, kaliteli ve ucuz üzüm yetiştirildiğini yazar⁴⁷. İdrisi (öl. 1165), şehirde imal edilmiş olan

⁴² Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 67.

⁴³ Wiesehöfer, **Ancient Persia**, s. 194. Ayrıca yukarıda bkz. s. 158.

⁴⁴ Seidler, **Bizans Düşüncesi**, s. 10.

⁴⁵ Abu Usaibi'ah, **Uyunu al-Anba fi Tabaqat al- Atibba, (History of Physicians)**, (Arapça'dan terc. Dr. L. Kopf), (kısmi notlar. M. Plessner) vol. I, Jerusalem, 1954, s. 262.

⁴⁶ Yakut, **Mu'cemu'l Buldan**, V, s. 288; İbn Jubayr, **Travels**, s. 239; İbn Cübeyr, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, s. 175. Nusaybin ve yakın çevresindeki bu bahçe kültürü, bulunan tabletlerle Asurlular dönemine kadar uzanmıştır. Gırnava ve çevresinde Çağçağ nehrine bitişik birçok bahçe bulunmaktadır. Bu konuda bkz. Erkanal, "1984 Gırnava Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 207.

⁴⁷ İbn Havkal'dan aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 148.

güzel kumaşlardan söz eder⁴⁸. İbn Battuta, burada eşsiz parfüm ve helvaların yapımında kullanılan gülsuyu üretildiğini kaydeder⁴⁹.

2.4. Tarım ve Hayvancılık

Mezopotamya, eskiçağlardan beri tarıma dayalı bir coğrafya olarak⁵⁰ sahiplerini bu özelliğiyle ilgili faaliyetlere zorlayan bir bölge olmuştur. Nusaybin'i inşa ettiği rivayet edilen Nemrut'un buraya Çiftçiler anlamına geldiği rivayet olunan *Akhar* adını vermesi bu bakımdan anlamlıdır⁵¹. Siyasi olayların içerisinde süzebildiğimiz bilgilerden anlaşıldığına göre, Nusaybin halkı, temel geçim kaynağı olarak ticaretin yanında tarım ve hayvancılıkla da uğraşmaktadır. Genel olarak, Kuzey Mezopotamya'da toprağa dayalı tarımdan elde edilen ürünlerin de bu dönemde pazarlarda yer aldığını tahmin etmek güç değildir. Nitekim Nusaybin'in yerlilerinden olan Efraim, daha IV. yüzyılda kent ve çevresinde şarap, tahıl ve sulama sistemleriyle desteklenen meyve yetiştiriciliğinden bahseder⁵².

Henüz Bizans-Sasani savaşlarının tüm hızıyla devam ettiği dönemlerde 504 yılında Bizans ordusu bölgeye gelmiş ve Sasanilere ani bir saldırıda bulunarak 120 bine ulaşan koyun, at ve sığırı el geçirmişti. Yeşua'nın bizzat telaffuz ettiği bu meblağ bu çevrede hayvancılığın önem ve değerini ortaya koyuyor⁵³. İslami dönemden sonraki süreçte de Nusaybin'de bu yetiştiricilik geleneğinin devam ettiğini söyleyebiliriz. h. 358/m. 968 yılında Nusaybin'de 5 bin dinar ev hayvanları ve sebze vergisi tahsil edilmiş olması, İslami dönemde Nusaybin'de tarım ve hayvancılığın önemini gösteren bir örnektir⁵⁴.

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Nusaybin'i ziyaret eden Tudelalı Benjamin kentin bolca sulak olduğunun altını çizer⁵⁵. Her ne kadar, doğrudan Nusaybin ile ilgili kayıtları bulunmasa da XIII. asır seyyahı olan Marco Polo'nun, Mardin'de iyi cins pamuk yetiştirildiğine dair yazdıklarından bu bölgede pamuğun ve pamuklu ürünlerin

⁴⁸ İdrisi'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 150.

⁴⁹ İbn Battuta, **Seyahatname**, s. 337.

⁵⁰ Mitchell, **Ancient Geography**, s. 37; Keipert, **Ancient Geography**, s. 93; Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 2003, s. 51.

⁵¹ Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 10.

⁵² Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 14.

⁵³ Joshua, **Stylite**, s. 61; (Türkçe terc. s. 95.)

⁵⁴ Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 152.

⁵⁵ Tudelalı Benjamin, **Itinerary**, I, s. 90.

üretim ve ticaretinin ileri bir düzeyde olduğunu anlamak güç değildir⁵⁶. Bunun yanında Yakut'un ve İbn Cübeyr'in eserlerinde bahsettikleri 40 bin bahçe bu tarımsal faaliyetlerin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştı⁵⁷. İbn Havkal, şehirde önemli miktarda meyve yetiştirildiğini, zengin su kaynaklarına sahip olup bahçeleri ile arpa ve buğday ekilen tarlalarının çok olduğunu, kaliteli ve ucuz üzüm yetiştirildiğini yazar⁵⁸.

Makdisi, kentte yetiştirilen ürünler arasında, yuvarlak olmayan, fındıktan daha büyük ve daha tatlı olan kestaneler, kuru meyveler, teraziler, mürekkep kapları ve dövme çubuklarını sayıyor. Yine onun ifadesine göre şehrin içinden beyaz kirecin aktığı bir su kaynağı vardır ki buradan elde edilen kireç hem evlerde hem de hamamlarda kullanılmaktadır⁵⁹. İdrisi (öl. 1165) şehirde imal edilmiş olan güzel kumaşlardan söz eder⁶⁰. Müstevfî'nin övdüğü şaraplarda kuşkusuz buradaki üzümün kalitesini gösteriyordu⁶¹.

2.5. Darphane ve Paralar

Nusaybin şehrinde, İlkçağlardan beri var olan yoğun ticari faaliyetler ve İpek Yolu'nun önemli bir durağı olması gibi sebepler, olasılıkla kentte bir darphane kurulmasını gerekli kılmıştı. Bununla birlikte, Nusaybin'de para basımıyla ilgili ilk bilgi ve kalıntılara ulaştığımız dönem Selevkoslar dönemidir. Selevkoslar devleti döneminde doğu vilayetleri sadece bir darphaneye sahipti: Mezopotamya'da Nusaybin, Babylonia'da Selevkiye, Susiana'da Susa ve Media'da Ecbatana. Nusaybin hariç bütün bu şehirler ikinci yüzyılın ortasında Partlılara kaybedildi⁶².

Selevkoslar Devleti döneminde ilk olarak Karrhai (Harran) bu devletin para basım merkezi olarak ön plana çıkmış, daha sonra I. Antiochos döneminde yakınındaki

⁵⁶ Marco Polo, **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, (çev. Ö. Güngören), İstanbul, 1985, s. 24; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993, s. 210.

⁵⁷ Yakut, **Mu'cemu'l Buldan**, V, s. 288; İbn Jubayr, **Travels**, s. 239; İbn Cübeyr, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, s. 175.

⁵⁸ İbn Havkal'dan aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 149.

⁵⁹ Makdisi'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 149. İbnu'l Esir'in Nusaybin'de bir fırtınadan bahsederken şehirde kireçten yapılmış olan köşkerin uçtuğundan söz etmesi Makdisi'nin verdiği bilgileri teyit ediyor. Bkz. İbnu'l Esir, **el-Kamil**, XI, s. 336.

⁶⁰ İdrisi'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 150.

⁶¹ Müstevfî'den aktaran Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 171; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 95; Aydın vd., **Mardin**, s. 103; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 155.

⁶² Otto Morkholm, **Early Hellenistic Coinage, from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea, (MÖ. 336-186)**, Cambridge, 2001, s. 178.

Edessa (Urfa) bu görevi yerine getirmeye başlamıştı. Fakat çok geçmeden bu iki Mezopotamya şehri yerlerini daha doğudaki Nusaybin'e terk ettiler. Nusaybin'deki gümüş sikkelerin basımı III. Selevkos ve III. Antiochos dönemlerinde de devam etmiş, bu sonuncusu döneminde Nusaybin darphanesinde çok sayıda tetradrahmi basılmıştır⁶³. Selevkos krallarından IV. Antiochos (MÖ. 175-164) döneminde basılan sikkeler üzerinde kentin adı NEΣIBI şeklinde görülür⁶⁴.

Bu paralar üzerindeki şekil ve portreler hakkında da bilgiye sahibiz. Selevkos hükümdarı IV. Antiochos hakimiyeti altında 3, 6 ve 12 gm ağırlığındaki bronzlar üzerinde kullanılmış olan AX, BX, ΔX değerinde aynı işaretler vardır. Metalik çözümleme sırası olmaksızın Nusaybin'de ve başka herhangi bir yerde alaşım kullanılmasından dolayı düşük ağırlık örneğinin olup olmadığı net değildir. Fakat açıktır ki Nusaybin'de tıpkı Seleucia ve Phonicia'da olduğu gibi kullanılan işaretler var olan değerleri değiştirmiyordu. Nusaybin'deki bronz (paralar) üzerindeki işaretler şöyleydi:

- Δ Δ Δ 12 gm
Δ
- B 6 gm
- A 3 gm⁶⁵

Osroene Krallığı'nın X. Abgar'ın hâkimiyeti döneminde yani MS. 240-242'de Edessa, Kuzey Mezopotamya'daki bronz sikke basma tekeline sahipti, bu tarihten sonra bu görev ve imtiyaza Harran ve Sincar ile birlikte Nusaybin de ortak olmuştu⁶⁶. 220-251 yılları arasında basılmış olan sikkelerin % 17-% 30'u Nusaybin'de basılmış ve bu dönemde Nusaybin, Urfa'dan sonra en çok sikkenin basıldığı merkez olmuştu⁶⁷.

Roma İmparatorluğu ve ardından Sasani-Bizans hakimiyetleri döneminde Nusaybin'de para basıldığına dair bilgilerimiz bugüne ulaşan paralarla münhasırdır. Yukarıda bahsettiğimiz bu bölgedeki yoğun ticari faaliyetlere bakılacak olursa adigeçen dönemlerde Nusaybin, para basılması gereken bir merkez olarak görünüyor. Ayrıca

⁶³ Morkholm, "Séleucus IV à Nisibe", **RN**, s. 44; amlf., **Early Hellenistic Coinage**, s. 118.

⁶⁴ Arthur Hungton, "Timarchus as King in Babylonia", **RN**, 6e Serie-Tome 21, annee 1979, s. 217; Honigmann, "Nasibin", **IA**, IX, s. 99-100; Tuncel, "Nusaybin", **DIA**, XXXIII, s. 269.

⁶⁵ David W. Mac Dowall, "The Weight of Greco Bactrian Chouls", **XIII. Congreso Internacional de Numismática**, Madrid, 2003, s. 345-347.

⁶⁶ Segal, **Edessa**, s. 46, not 21.

⁶⁷ Segal, **Edessa**, s. 63, not 87.

Romalılar döneminde şehre bahşedilen *colonia* statüsü de bunu gerekli kılmış olabilir⁶⁸. Kentin Roma imparatorluk dönemi sikkeleri Elagabalus'dan Trianus Decius'a kadar devam eder. Sikkeler üzerinde **KOA. NЄCIBI., CЄΠ. KOAΩ. MHT., IOY. CHII. KOA. NЄCIBI** gibi kısaltmalar görülür. Septimina ve Julia gibi sikkelerde var olan ibareler Septimus Severus ve yaşlı Philip dönemindedir. Metropolis ibaresi de Severus Alexander zamanından itibaren görülür⁶⁹.

Resim 3: III. Gordian Döneminde Nusaybin'de Basılmış Bir Para

İslam devletleri dönemine gelince, İslam'ın ilk yıllarında, Hz. Peygamber zamanında Müslümanlar sikke basmamış, o zamana kadar Araplar arasında tedavülde bulunan sikkeler kullanılmıştı. Genel olarak Sasani ve Bizans paralarının tercih edildiği bu dönem Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan döneminde ilk İslam sikkelerinin basımına kadar sürmüştür⁷⁰. Emeviler döneminde Nusaybin şehrinde para basıldığına dair bir kayda ulaşmadık. Dolayısıyla Arap devletleri döneminde kentte para basıldığına dair ilk kaydımız Abbasiler dönemine aittir. Sonraki İslam-Türk devletleri dönemlerde Eyyubiler'den günümüze ulaşan bir Nusaybin sikkesi bu dönemde bir darphanenin varlığına işaret ediyor⁷¹.

XIX. yüzyıl başlarında Nusaybin'i ziyaret etmiş olan J. Kinneir, Mardin başpiskoposu tarafından kendisine köy halkı tarafından kalıntılar arasından çıkarılmış birkaç antika ile birlikte birkaç Grek ve Roma madeni paraları sunduğunu kaydediyor⁷². Aynı durum, diğer seyyahlar Badger ve Fletcher için de geçerli olmuştur. Badger, Dara gezisi sırasında birkaç köylünün kendisine eski paralar getirerek onlar için iyi bir para

⁶⁸ Mardin müzesinde bölgenin Roma ve Bizans dönemine ait çok sayıda antik para kalıntıları mevcuttur.

⁶⁹ Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 62. Nusaybin'de Roma döneminde basılmış olan paralar üzerindeki ibarelerle ilgili değerli bir çalışma olarak bkz. T. E. Mionnet, **Description de Medailles Antiques Grecques et Romaines**, Paris, 1811, s. 625-628.

⁷⁰ İbrahim Artuk, "Sikke", **İA**, X, Eskişehir, 1997, s. 622.

⁷¹ Artuk, "Sikke", **İA**, X, s. 625.

⁷² Kinneir, **Geographical Memoir**, s. 262.

ödemelerini istediklerinden söz eder. Seyyah Sasani, Roma, Halife Dönemi Seracenlilere ait olduğunu belirttiği bu paralardan iyi bir koleksiyon satın aldığını, bunlardan bazılarının sonradan *British Museum* uzmanları tarafından kendisinden alındığını da ekler⁷³. Diğer seyyah Fletcher'in de Dara gezisi sırasında kent halkı onun yanına gelerek arazi üzerinde çoğu zaman antika bulduklarını ve bunlar arasında Makedonya hanedanına ait birkaç para göstermişlerdi⁷⁴. 1982 yılında gerçekleştirilen Girnavaz'daki arkeolojik çalışmalar sırasında Roma dönemine tarihlenen bir adet bronz sikkeye ulaşılmıştır⁷⁵.

Son olarak bu bölgede basılan sikkeler üzerindeki figürlerden bahsetmek istiyoruz. Bu konuda bölgede darb edilmiş sikkelerin zenginliği hemen göze çarpıyor. Bazı kralların kendi büstlerini paralar üzerine bastırdığını görüyoruz. Singara (Sincar) şehrinde III. Gardianus (MS. 238-244)'un bastırdığı sikkelerin ön yüzünde bu kralın ve karısının büstleri karşılıklı duruyor. II. Antiochos ve Selevkos'un bazı bronz sikkelerinin ön yüzünde biri profilden öteki üç ayrı cepheden resmedilmiş Dioskur kardeşlerin büstleri vardır. II. Selevkos zamanında tedavüle çıkarılan sikkelerin bazılarında kralın kısa sakallı bir portresi bulunmaktadır. Nusaybin'de Selevkoslar döneminde basılan sikkelerde fil tasvirleri de göze çarpıyor. Bu dönem sikkelerinin bazılarının ön yüzünde Selevkos ordusunun ünlü fillerini temsil eden bir fil tasviri bulunmaktadır⁷⁶. Sikkelerin arka yüzünde en sık görülen tasvirler Tyche başları ile bir ırmak tanrıçasıdır. Aynı zamanda *tetrastilos* tarzında sütunları burmalı bir tapınak görülür⁷⁷.

⁷³ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 308.

⁷⁴ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 327.

⁷⁵ Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, s. 135.

⁷⁶ Morkholm, "Séleucus IV à Nisibe", *RN*, s. 44; Oğuz Tekin, *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Kataloğu*, İstanbul, 2003, s. 85.

⁷⁷ Lafli, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", *Makalelerle Mardin I*, s. 62.

B. YÖRENİN SOSYAL YAPISI

2.6. Kentin Dini Yapısı

Nusaybin kenti, tipik bir Mezopotamya yerleşim yeri olarak, ilkçağdan itibaren birçok inancın belirli oranda temsil edildiği bir merkez olmuştur. Bizans ve Roma döneminde şehir, bu yapısını korumuş olan kent Paganist, Yahudi ve Hristiyan (Keldani, Yakubi, Nasturi vs) nüfusun, kente hâkim olan siyasi idareye göre, muhtelif oranda arttığı ya da azaldığı bir yerleşim yeri olarak var olmuştur. İslam orduları tarafından fethedildikten sonraki süreçte ise Müslümanların ağırlıkta olduğu bir şehir olmuştur.

Yukarıda anlattığımız kentin siyasi tarihi ile ilgili olaylarda, Nusaybin kentinin ilkçağlardan itibaren dinler açısından da önemli bir yerleşim yeri olduğunu anlamak zor değildir. İlkçağ dönemlerinden itibaren putperestlik, şehirde belli ölçüde temsil ediliyordu. Bunun dışında Nusaybin, sonraki dönemlerde üç semavi dine de yurtluk yaptı. Bu dinlerin kentteki varlığını gösteren mimari eserleri bir yana, faydalandığımız kaynaklarda rastladığımız kentin bu konumu ile ilgili bilgileri aşağıda bu alt başlıklar halinde vermeye çalışacağız.

2.6.1. Paganizm

Nusaybin’de ilk dönemlerde paganizm’in varlığı ana kaynaklarda açıkça ifade edilir. Msiha Zha’nın *Erbil Vekayinamesi*’nde yazdığına göre, *IV. yüzyıl başlarında Nusaybin kentinde Hristiyanlık vardı, fakat putperestlerden korkulduğu için piskopos yoktu*⁷⁸. Bu cümleden anlaşıldığı gibi, Hristiyanlığın Mezopotamya’da henüz yayılmaya başladığı bu yüzyılda kentte paganistler, diğer din mensuplarının ürkeceği bir ağırlıkta mevcuttular. Bunun dışında bir diğer kilise tarihçisi Sezomen’in verdiği bilgilere göre, Julian kendisini imparatorluğun tek sahibi olarak bulduğunda doğudaki Pagan tapınaklarının yeniden açılmasını, ihmal edilmiş olanların yeniden tamir edilmesini, yıkılmış olanların yeniden tamir edilmesini ve sunakların restore edilmesini emretti. Bu amaç için para tahsis etti ve antik gelenekleri yeniden canlandırdı. Bizzat kendisi tapınaklarda kurbanlar sundu. Bunlara şöhret ihsan etti. Putların papazlarını önceki imtiyazlarıyla yeniden kurdu ve ulusal vergileri ödemekten onları muaf tuttu.

⁷⁸ Msiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 97.

Nusaybin halkı, Perslilere karşı onun yardımını dilemeye gittiği zaman o, onlara yardım etmeyi reddetmişti. Çünkü onlar, ne tapınakları yeniden açmışlar ne de putperest papazlara başvurmuşlardı. Onların elçisini kabul etmeyecekti ve paganizme dönmeyinceye kadar asla onların şehirlerini ziyaret etmemekle tehdit etti⁷⁹.

Arkeolojik kanıtlar, Efraim'in zamanında pagan kültürünün devamlılığı konusunda bilgi verir. Jürgen Tubach, Greek tanrıçası Tyche ya da Mygdonius nehir tanrısının resimlerini taşıyan üçüncü yüzyıl paralarına işaret eder. IV. yüzyılda Yakub kilisesi yapıldığı zaman Nusaybin Hristiyanları corinthian biçimi harfleri (majiskül) kullandılar. J. Tubach bu zamanda pagan tapınaklarının hala kullanımda olduğuna inanır. Harran, Palmyra ya da Edessa gibi diğer Süryani şehirler de Nusaybin vatandaşlarının hala pagan tanrılara ve yıldızlara taptığını ileri sürerler. Efraim'in kendisi memleketinde diğerleri arasında magicianları, keldanileri, pagan peygamberlerini ve güneşe tapanları açıklar. İlk bestelerinde bu gruplardan bahsetmesine rağmen Efraim, imparator Julian pagan kültürünü yeniden Nusaybin'e getirmekle suçlar. Tartışmanın öfkesi içerisinde Constantine'den (306-337) bu yana ilk anti Hristiyan hükümdarlar içerisinde Nusaybin'in kaybedilmesinin sebebinin Julian'ın pagan inançlarının tanıtımının sebep olduğunu iddia eder⁸⁰.

İstifade ettiğimiz kaynaklarda Nusaybinli olan bazı ünlü paganlardan bahsedilir. IV. asrın başlarındaki Diocletian zulümleri sırasında öldürülen Nusaybinli Febronia'nın arkadaşı olarak kaynaklarda adı geçen rahibe Bryene, başlangıçta bir pagan olup sonradan Hristiyanlığı kabul etmişti⁸¹. Bunun yanında IV. asrın ünlü doktoru Nusaybinli Magnus da bir pagandı⁸². Ayrıca, Süryani din adamı Efraim'in Nusaybinli olduğu kaynaklarda belirtilen babası da Abnil ya da Abizal isimli bir tanrıçanın papazı olan bir pagandı ve Efraim'e Hristiyanlığa girdiği için çok kızmış onu kovmuştu⁸³. Güneşe aya ve yıldızlara tapan paganist inancın yanında bazı kaynaklarda IV. yüzyılda Nusaybin'de kutsal bir taş inancını var olduğu da ifade edilir. Be'l Shamin adı verilen taş Nusaybin'de bulunuyordu. Bu inanç Mezopotamya'dan Ermenistan içlerine bile yayıldı⁸⁴.

⁷⁹ Sozomen, **Church History**, s. 209.

⁸⁰ Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 17-18. Efraim, imparator Julian'ı Nusaybin'e pagan kültürünü tekrar getirmekle suçlar ve bu durumu Nusaybin'in Perslilere kaybedilmesinin bir sebebi olarak görür. Bkz **Aynı Eser**, s. 118; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 92.

⁸¹ Gould, **Virgin, Saints and Martyrs**, s. 60.

⁸² Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

⁸³ Labourt, "Ephraem", **Cath. Encyc.**, V, s. 498.

⁸⁴ Lewis Bayles Paton, "Baal, Beel, Bel" **Encyc. Rel.**, vol. II, New York, 1910, s. 287, 295.

2.6.2. Yahudilik

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Mezopotamya ile birlikte Nusaybin'in, Yahudiler için bir yerleşim sahası olduğu söylenebilir. Edessa gibi Nusaybin de büyük bir Yahudi nüfusuna sahipti⁸⁵. Aynı zamanda antik Bit Adini'de büyük bir Yahudi sayısı vardı. Orada Kuzi İsrail'in on kabilesi Asuriler tarafından yerleştirilmişti. Onların yerleşimlerinin merkezi muhtemelen Kuzey Mezopotamya'daki Nusaybin'di⁸⁶. Targumim'deki kanıt ikinci yüzyılda Nusaybin'de bir Yahudi toplumun varlığına dalalet eder⁸⁷.

İlk dönem Mezopotamya Yahudileri hakkında en değerli bilgileri şüphesiz Yahudi Roma tarihçisi Flavius Josephus'tan ediniyoruz. Onun verdiği bilgiye göre, hem Babylonia'da hem de Seleucia'da yaşayan tüm Yahudi milleti korku içerisindeydi. Çünkü buralarda yaşayan tüm Suriyeliler, Yahudilere karşı savaşma konusunda Seleucialılarla anlaşmıştı. Bu yüzden onların çoğu bir araya toplandı ve Nearda* ve Nusaybin'e giderek bu şehirlerin dayanıklılığıyla güven elde ettiler. Bu dönemde Babylonia'daki Yahudilerin durumu buydu⁸⁸.

Part İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin sayısı Avrupa, Suriye ve Afrika'dakinden daha fazlaydı. Onlar, Mezopotamya ve Babylonia bölgesine sahip olan önceki sürgün edilenlerin torunlarıydılar. Narda (Nehardea) gibi Nusaybin de Fırat üzerindeki bölgeler merkezi bölge oldu⁸⁹. Mihridates (MÖ.171-139) döneminde Babylonialılar ve Suriyeliler Yahudilerin peşlerine düştüler. Onlardan 50 binden fazla kişiyi öldürdüler. Çok azı Ctesiphon'a yönelerek buraya firar ettiler, fakat kendilerini burada güvende

⁸⁵ Graetz, **History of the Jews**, II, s. 393; Wiesehöfer, **Ancient Persia**, s. 143; Aydın vd., **Mardin**, s. 73-74; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.** Efraim'in şiddetli anti-Yahudi tartışmaları aynı zamanda kentte etkili bir Yahudi toplumun varlığına tanıklık eder. (Possekkel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 20.) Efraim'in Nusaybin'deki rakipleri olan Yahudilere karşı ana suçlaması onların İsa'yı çarmıha geldikleridir. Yahudiler, İsa'yı çarmıha gerebilmişti, çünkü İsa, inayetine rağmen çarmıha gerilmeyi kabul etmişti. Sonradan Tanrı onları kovdu ve Hristiyanlarla değiştirdi. (Bkz. Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 17, not 27 ve s. 108.) Efraim, Yahudilere karşı aşağılayıcı bir ağıt bile yazdı. Bkz. I. Broyde, "Ephraem Syrus", **Jew. Encyc.**, V, London, 1903, s. 187.

⁸⁶ Neusner, **History of the Jews**, I, s. 13.

⁸⁷ Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 17.

* Burası, Selevkiye ve Ctesiphon'un batısında Fırat üzerinde yerleşen Babylonia'daki Yahudi sürgünlerinin önemli bir merkeziydi. Josephus'un Nusaybin'i Neherdea'nın yanına yerleştirmesi sebebiyle (Bkz. Josephus, **Antiquities** II, s. 89.) birçok araştırmacı onun coğrafi doğruluğunu düşünerek bunun Kuzey Mezopotamya'daki Nusaybin değil Neherdea yakınındaki başka bir Nusaybin olduğunu düşünmüşlerdir. Fakat kuvvetle muhtemel Josephus coğrafi bir hata yapmıştı. Vergi gelirleri için yakınlıktan ziyade bir bütün olarak doğu diasporası için biri güney Mezopotamya'da Neherdea diğeri Kuzey Mezopotamya'da Nusaybin kastedilecektir. Bkz Richard Bauckham, **The Jewish World around the New Testament**, Tübingen, 2008, s. 454.

⁸⁸ Josephus, **Antiquities**, II, s. 94.

⁸⁹ Graetz, **History of the Jews**, II, s. 202; Rawlinson, **Seven Monarchies**, III, s. 225.

hissetmeyerek sonunda dayanıklı şehirleri olan Neerda ve Nusaybin'e sığınarak kendilerini yeterince güvenlik altına aldılar⁹⁰.

Adiabene bölgesinin en büyük Yahudi topluluğuna sahip olan Nusaybin, Kuzey Mezopotamya'daki Yahudilerin dinleri nedeniyle işkenceye uğradıkları dönemlerde gelip sığındıkları bir kaleydi. Bu bölgenin Yahudilerinin Kudüs'teki tapınağa yaptığı bağışlar Nusaybin'de toplanmaktaydı. Şöhreti sadece Güney Mezopotamya'ya değil, Filistin'e kadar uzanan Yahudi Akademisi'nin merkezi de burasıydı. Adiabene krallarının, ünlü haham Nusaybinli Judah ben Bathyra⁹¹,nın zamanında Yahudiliği kabul etmeleri rastlantı değildi. 114-115'te Trianus'un kuvvetleri Doğu'ya ilerlediğinde karşısına Edessa, Nusaybin ve Adiabene Yahudileri çıkmıştır⁹².

Trajan'ın tahta çıkmasından sonra Mezopotamya Yahudileri genellikle bölgelerini Roma İmparatorluğu'na katmak isteyen fatihlere karşı direndiler. Fakat Nusaybin Yahudileri tarafından gerçekleştirilen en inatçı direnmede dahi şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele alınabildi⁹³. Yahudilerin, Trajan'ın doğu seferi sonrasında ele geçirdiği Nusaybin'den döndükten sonra bu kentte patlak veren isyanda önemli rol oynadıkları söylenir⁹⁴. Trajan tarafından isyanı bastırmak için görevlendirilen Lucius Queitus, Mezopotamya ve Babylonia'daki Yahudilere acımadı. Yahudi yazarlara göre Lucius, binlerce Yahudi'yi yok etti ve Yahudiler tarafından meskun olan Nusaybin ve Edessa'yı harap etti. Evler caddeler ve yollar cesetlerle doldu⁹⁵.

Julian döneminde Hristiyanlara karşı mücadele şiddetlenmiş olmasına karşın, Hristiyanlığa karşı paganizmin müttefiki olarak kabul edilen Nusaybin Yahudilerine ılımlı davranılmıştır⁹⁶. Buna rağmen, kaynaklar Nusaybin Yahudilerinin, kentteki Hristiyan nüfusla İranlılar arasındaki mücadelede sonuncuları destekleyerek Bizans'ın karşısında yer aldığını yazıyor⁹⁷.

Nusaybin, bölgenin diğer şehirlerindeki Yahudiler için de ticari ve manevi bir önem taşımaktaydı. Bu bağlamda 363 anlaşması ile Nusaybin'in İranlılara terki, özellikle Nusaybin ile ilişkilerin kendileri için hayati bir önem taşıdığı Urfa'daki

⁹⁰ Lindsay, **The History of the Parthians**, s. 56.

⁹¹ Özellikle hukuk alanındaki çalışmalarıyla bilinen Judah b. Bathyra ve onun Nusaybin'deki faaliyetleri ile ilgili İlmî tarih kısmında daha geniş bilgi vereceğiz.

⁹² Max Seligsohn, "Nisibis", **Jew. Encyc.**, vol. IX, London, 1905, s. 314; Neusner, **History of the Jews**, I, s. 57; Segal, **Edessa**, 77-78; Isidore Levy, "Asia", **Jew. Encyc.**, vol. II, London, 1902, s. 209.

⁹³ Seligsohn, "Nisibis", **Jew. Encyc.**, IX, s. 314.

⁹⁴ Bury, **Roman Empire, (BC. 27-AD.180)**, s. 452-453.

⁹⁵ Graetz, **History of the Jews**, II, s. 398; Seligsohn, "Nisibis", **Jew. Encyc.**, IX, s. 314.

⁹⁶ Aydın vd., **Mardin**, s. 58.

⁹⁷ Segal, **Edessa**, s. 146-147.

Yahudiler için altından hiçbir zaman kalkamadıkları bir felaket olarak görülmekteydi. Nusaybin olmayınca onlar yoksul olmaları yanında lidersiz de kalmıştı⁹⁸. Nusaybin’de Aramileşmiş sayılabilecek bu Yahudi kolonisinin nüfusu, Sasani ve İslam dönemlerinde giderek azaldı. Trianus döneminde uğradıkları takibat, II. yüzyıla kadar oldukça kalabalık bir Yahudi nüfusu barındıran, bir Yahudi akademisine ve Yahudi krallara sahip olan Nusaybin ve Adiabene Yahudilerini Urfa’ya göç etmeye zorlamıştı⁹⁹.

Nusaybin, burada yaşayan Yahudiler açısından bir sığınma yeri olmasının yanında başka bir önemli görevi daha yerine getiriyordu. Babylon bölgesinde iki önemli şehir Naerda ve Nusaybin, Kudüs’e para akışının sağlandığı depolar olarak kullanılıyordu¹⁰⁰. Bu değerli bilgilerin kaynağı da Yahudi Roma tarihçisi Flavius Josephus’tur. Onun kaydettiğine göre, Mezopotamya’daki Yahudiler bu dönemde uğradıkları işkencelerden emin olmak için doğal dayanıklılığa sahip iki güçlü şehir olan Neara ve Nusaybin’e sığındılar. Ayrıca bu şehirleri birer hazine olarak kullanıp burada biriktirilen paraları doğru zamanda Kudüs’e aktardılar. On binlerce adam bu yardımın nakliyesi için görev alırdı¹⁰¹. Böylece onlar güçlü refakatçiler eşliğinde haydut göçebeler, nebatiler ve Parthlıların saldırılarından korundular ve güven içerisinde Kudüs’e taşındılar¹⁰².

Nusaybin, bölge Yahudileri arasında aynı zamanda bir ilim ve kültür başkenti olarak kabul edilmekteydi. Bu doğrultuda Yahudilerin, Hristiyanlardan önce Nusaybin’de bir akademi kurarak ilim ve eğitim faaliyetlerinde bulunmaları, onların bu kente atfettikleri önemi göstermesi bakımından kayda değerdir. Nusaybin’deki Hristiyan akademisi, Urfa’daki akademinin yanı sıra bu Yahudi akademisini de model olarak benimsedi¹⁰³. Bu akademi sebebiyle araştırmacılar, Nusaybin’in batıya komşu şehirlerin Hellensitik toplumlarına oranla, Yahudi toplumunun yaygın bir kimlik çevresinde daha birleşik bir hususiyete sahip olduğunu savunurlar¹⁰⁴.

⁹⁸ Segal, **Edessa**, s. 147.

⁹⁹ Lange, “The Portrayal of Christ”, **CSCO**, 118, s. 17; Aydın vd., **Mardin**, s. 48.

¹⁰⁰ Lindsay, **History of the Parthians**, s. 54; Graetz, **History of the Jews**, II, s. 53; Neusner, **History of the Jews**, I, s. 13, 47; Seligsohn, “Nisibis”, **Jew. Encyc.**, IX, s. 314; Bauckham, **Jewish World**, s. 454; Possekel, “Greek Philosophical Concepts”, **CSCO**, 102, s. 19; Lange, “The Portrayal of Christ”, **CSCO**, 118, s. 17.

¹⁰¹ Josephus, **Antiquities**, II, s. 89.

¹⁰² Graetz, **History of the Jews**, II, s. 53; Jacob Neusner, **Talmudic Judaism in Sasanian Babylonia: Essays and Studies**, Leiden, 1976, s. 122; Seligsohn, “Nisibis”, **Jew. Encyc.**, IX, s. 314.

¹⁰³ Segal, **Edessa**, s. 201, not 92.

¹⁰⁴ Lange, “The Portrayal of Christ”, **CSCO**, 118, s. 17.

Yaklaşık 1000 yılı civarında Nusaybinli Eliah, Bizans Yahudileri hakkında şu tanımlamayı yapar: *Romalılar kendi sınırları arasında birçok Yahudi halka hoşgörü gösterdiler, onları korudular, ibadetlerini yapmaları ve sinagoglarını inşa etmelerine izin verdiler. Ülkesinde bir Yahudi açıkça ben Yahudiyim diyebiliyordu.* Nasturi metropolitanın kaydettiği bu bilgiler, burada Yahudilerin durumunun heretik Hıristiyanlardan daha iyi olduğunu gösteriyor¹⁰⁵.

Ortaçağda kente uğramış olan seyyahlar, Nusaybin'deki Yahudi cemaatiyle ilgili bilgi vermeyi ihmal etmemişlerdir. Bunlar arasında Nusaybin'i 1173 yılında ziyaret etmiş olan Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin'in verdiği bilgiye göre, kentte yaklaşık 1000 Yahudi yaşıyordu ve bunlara ait bir de sinagog vardı. Yazar, ayrıca kente yakın mesafede bulunan Chorana adı verilen yerde yaşayan 20 Yahudinin Esdra tarafından inşa edilen bir sinagoga sahip olduklarını ve buraya herhangi bir kimsenin bir yapı inşa etmesine izin verilmediğini ifade ederek şöyle devam eder: *Burası babamız İbrahim'in bulunduğu yerdir. Müslümanlar bile o yere saygı gösterir ve oraya dua etmek için uğrarlar*¹⁰⁶. Aşağı yukarı aynı dönemde bu kenti ziyaret etmiş olan Ratisbon Petechia tarafından bu sayı 800 olarak verilir ve burada Betehra'nın oğlu Yehudah'ın (Judah b. Bathyra) sinagogunun olduğu, ayrıca Benjamin'i teyitle Esdra'nın yaptırdığı iki sinagogun bulunduğu kaydedilir¹⁰⁷.

Osmanlı'nın bölgeyi fethettikten sonraki ilk tahrir defterlerinde (1518, 1526) kentte hiç Yahudi nüfus kaydedilmediği halde¹⁰⁸, 1567 tarihli tahrir defterlerine göre, Nusaybin'de 9 hane 1 mücerred Yahudi olduğu belirtilir¹⁰⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kenti ziyaret etmiş olan Buckingham, Nusaybin'de bu tarih itibariyle hiçbir Yahudinin bulunmadığını belirtirken, ona yakın bir tarihte kenti ziyaret etmiş olan bir başka batılı seyyah Badger daha önce burada yerleşik 40 Yahudi aileden dördünün kalmış olduğunu, diğerlerinin başka yerde barınma yeri aramak için dağıldıklarını

¹⁰⁵ Krauss, "Byzantine Empire", **Jew. Encyc.**, III, s. 454.

¹⁰⁶ Tudelalı Benjamin, **Itinerary**, I, s. 90; Buckingham, **Travels**, s. 248; Seligsohn, "Nisibis", **Jew. Encyc.**, IX, s. 314; Lewis N. Dembitz, "Synagogue", **Jew. Encyc.**, XI, s. 625; Herman Rosenthal, "Armenia", **Jew. Encyc.**, vol. II, London, 1902, s. 118.

¹⁰⁷ Petachia, **Travels**, s. 9, 53; Seligsohn, "Nisibis", **Jew. Encyc.**, IX, s. 314; Lewis N. Dembits, "Synagogue", **Jew. Encyc.**, vol. XI, London, 1905, s. 625.

¹⁰⁸ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul, 1969, s. 83.

¹⁰⁹ Göyünç, **Mardin Sancağı**, s. 58, 77.

yazar. Bir sonraki seyyah Oswald Parry ise kentte 150 Yahudi'nin bulunduğunu yazar¹¹⁰.

2.6.3. Hristiyanlık

Hristiyanlığın Nusaybin'e girişi hakkında kaynaklarda muhtelif bilgiler veriliyor. Hristiyanlığın Nusaybin ve doğu bölgelerine girişinin Mari'nin ve Addai'nin diğer öğrencilerinin eseri olduğunu iddia eden geç döneme ait hikayeler bir efsane yığınının ibarettir¹¹¹. Her ne kadar bu dinin önce Urfa'ya daha sonra onun doğusunda bulunan Nusaybin'e girdiği mantıklı gelse de, Hristiyanlığın büyük bir Yahudi kitlesinin bulunduğu Nusaybin'e Urfa'dan daha önce girdiği kanaati daha yaygın olarak kabul görmektedir¹¹². Dolayısıyla, Hristiyanlığın ilk yüzyılların en ünlü Edessalı tanrıbilimcileri olan Bardaysan ve Aziz Efraim gibi din adamları tarafından Nusaybin üzerinden Urfa'ya taşınmış olması muhtemel görünmektedir¹¹³.

Hristiyanlığın Nusaybin'e girişini daha gerilere götürüp Hz. İsa ile bağdaştıran rivayetlere göre, Hz. İsa çarmıhtan baygın olarak kurtulmuş, bilahare tebliğ vazifesini yerine getirmek için önce Kudüs'e sonra Nusaybin'e gelmiştir. Onun daha sonra Tahran, Herat, Kabil Peşaver yoluyla Siringar'a gittiği kaydedilmektedir¹¹⁴. Bütün bu varsayımlar bir yana, Nusaybin'de Hristiyanlığın varlığının en erken kanıtını Yunanca Abercius (Avircius) mezar kitabesi vermektedir. 1883 yılında Sir W. M. Ramsay tarafından Frigya'daki Hierapolis'in 3 mil ötesinde bulunan ve iki parçadan ibaret olan bu kitabe, II. yüzyılın sonunda dindaşlarının topluluklarını ziyaret etmiş olan Küçük Asya'daki Hierapolisli bir Hristiyan olan Abercius'un batıda Roma, doğu'da Nusaybin'e yaptığı seyahati tanımlıyordu ve kitabede şunlar yazıyordu: *Suriye'yi ve onun bütün toprağını gördüm Fırat üzerinden geçerken Nusaybin'i gördüm. Her yerde tarikat kardeşlerim vardı*¹¹⁵. Avircius Marcellus ayrıca bu kentteki Hristiyan

¹¹⁰ Krş. Buckingham, **Travels**, s. 249; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 67; Parry, **Syrian Monastery**, s. 226.

¹¹¹ Segal, **Edessa**, s. 106, not. 36.

¹¹² Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 86. Bu konudaki tartışmalarla ilgili olarak bkz. Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 18-19.

¹¹³ Segal, **Edessa**, s. 110.

¹¹⁴ E. Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul, 1999, s. 306-307.

¹¹⁵ H. Lecherco, "Abercius", **Cath. Encyc.**, vol. I, New York, 1913, s. 40; F. Crawford Burkitt, "The Christian Church in the East", **CAH, (The Imperial Crisis and Recovery AD. 193-324)**, vol. XII, Cambridge, 1939, s. 489; Segal, **Edessa**, s. 110; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 86; Aydın vd., **Mardin**, s. 50-51; Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 18.

nüfusunun büyüklüğüne işaret ediyor, bu kent III. yüzyılda balkanlarda birçok Hristiyan piskopos ihtiyacını karşıladı¹¹⁶.

Hristiyan toplulukları, Sasani Devleti'nin batı kısmında yerleşiktiler. Piskoposluk Seleucia-Ctesiphon'daydı. Susiana, bütün Seleucia patrikliği altında dört piskoposluğa ayrılmıştı. Diğer patriklikler Kaşkar ve Hira'da, Nusaybin, Adiabene, Horosan ve birçok yerde kurulmuştu¹¹⁷. 200 yılına kadar doğuda dikkate değer sayıda kilise mevcuttu. Aziz John tarafından açıklandığına göre, bu dönemde 7 Asya kilisesi mevcuttu. Samyrna, Pergamum, Thyatira, Sardis, Philedelphia, Laodicea ve Antakya. Bunların yanında İskenderiye Kudüs, Nusaybin, Seleucia, Beroea, Apamea, Hierapolis ve Samosata kiliseleri de ünlüydü¹¹⁸. Ermenistan'da Aziz Grigor (257?-337?)'dan önce Hristiyanların hatta papazların olduğu kesindir. Suriye'de Edessa'ya ve Nusaybin'e kadar güney bölgelerinde İncil öğretilmişti¹¹⁹.

Siirt Vekayinamesi, Roma imparatoru Diocletian'ın hükümdarlığının 13. yılında (yaklaşık 298 yılı) bütün ülkedeki adamlarına yazarak kiliseleri, manastırları yıkmaları, kitapları yakmaları, piskopos, papaz ve bütün Hristiyanların evlerinin yakılması yönündeki emir verdiği ve bu zulümlerin Nusaybin'e kadar ulaştığına dair bilgiler verir¹²⁰. Diocletian'ın bu zulümlerinde hayatını kaybedenlerden biri de kentimizdeki bir manastırda rahibe olan Nusaybinli Febronia idi¹²¹.

Roma İmparatorluğu'nun kendisi için bir tehdit olarak algılamaktan vazgeçip Hristiyanlığı tanımamasına kadar Sasani denetimindeki Nusaybin, bu din için önemli bir sığınak vazifesi görmüştü. MS. II. yüzyılın ikinci yarısında artık bölgede Hristiyanlık yaygın bir din olmuştur¹²². Nusaybinli Eliya'nın belirttiğine göre, bu kentteki piskoposluk 300-301 yılında, bu görevi 309 yılına kadar sürdürecektir olan Babo tarafından kurulmuştur. Bu durumu, Erbil Vekayinamesi'nin yazarı Msiha Zha tarafından yazılan şu cümleler de doğruluyor.

¹¹⁶ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹¹⁷ Neusner, **History of the Jews**, V, s. 6-7.

¹¹⁸ Platnauer, **Septimus Severus**, s. 152.

¹¹⁹ Adrian Fortescue, "Gregory Illiminators", **Cath. Encyc.**, vol. VII, New York, 1913, s. 23.

¹²⁰ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 79. Vekayiname, bu zulümler esnasında birçok Hristiyanın öldürüldüğünü, çok sayıda insanın bu işkencenin acımasızlığından yılarak dinlerinden çıktıklarını yazar.

¹²¹ Nusaybin'de yaşamış olan bu kişi hakkında ilmi ve kültürel kısımda kapsamlı bilgi vereceğiz.

¹²² Aydın vd., **Mardin**, s. 51.

...Ancak Nusaybin kentinde o tarihlerde putperestlerden korkulduğu için piskopos yoktu ama Part Arsakidlerin hükümdarlığı sona erdikten sonra oralardaki Hıristiyanlar da piskopos istemeye başladılar¹²³.

Bölgedeki en eski Hıristiyan anıtı, 313-320 tarihleri arasında yapıldığı düşünülen 713 ile 758 tarihleri arasında kiliseye çevrilmiş katedralden kalan ve piskopos Vologaeses ve Papaz Akepsumas'ın 359 yılına ait Grekçe bir kitabesinin bulunduğu Nusaybin vaftizhanesidir¹²⁴. Nusaybin halkının maneviyatı Constantin'in dönmesinden sonra bölgede Hıristiyanlığın gelişmesinde büyük rol oynamıştı. Şehrin ilk piskoposlarından biri olan Yakub, ilk kuşatmada garnizonun maneviyatının artırılmasında etkin rol oynadı¹²⁵. Nusaybinli Eliyo'ya göre, Nusaybin'de ilk kiliseyi inşa eden aynı Yakub'du¹²⁶.

Babo'nun ardılı 337-338 yılında bu göreve getirilen Yakub'dur. Aziz Efraim'e göre, 337-338 yılından 363'e kadar ve ondan sonraki dönemde bu görevi Babo (II?) (338-343) Walgaş (343-361) ve Abraham (361-?) sürdürmüşlerdir. Nusaybin 363 yılında Perslilere terki sırasında Hıristiyan bir merkezdi. Nusaybin metropolitliği, 410 yılında kilise kararıyla kurulduğu zaman metropolitlikler sıralamasında Kuzistan metropolitliğinden sonra ikinci sırayı alıyordu ve kentin 6 tane yardımcı piskoposu vardı. V. yüzyılın ortalarına kadar kent Seleucia (Ctesiphon)'dan sonra Pers kilisesinin en önemli merkeziydi¹²⁷.

İmparator Julian döneminde (361-363), Nusaybin büyük ölçüde Hıristiyan bir kent idi¹²⁸. Bununla birlikte kent halkı, başlangıçta bu dini kabul etmelerinden dolayı bir putperest olan Julian tarafından çok tazyik görmüş olmalı. Gerçekten Julian, halkı Hıristiyan olan kentlere yardımda bulunmaktan kaçınmıştır. Öyle ki, eski dine (putperestlik) dönmemekte ısrar eden Nusaybin halkı, Pers tehlikesi karşısında Julian'a elçi göndererek yardım isteğinde bulunduğu zaman, imparator onların bu isteğini geri çevirmiş ve bir daha elçilerini kabul etmeyeceğini, putperest oluncaya kadar da kentlerine gitmeyeceğini bildirmiştir¹²⁹. Önceden Julian'ın ordu komutanı olan ve onun

¹²³ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 97, 114 ve not 86.

¹²⁴ Aydın vd., **Mardin**, s. 59-60; Keser, **Tur-Abidin**, s. 14.

¹²⁵ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹²⁶ Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 20.

¹²⁷ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 34, 114, not 86; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 84.

¹²⁸ Aydın vd., **Mardin**, s. 59-60.

¹²⁹ Sozomen, **Church History**, s. 209; Baydur, **İmparator Julianus**, s. 121; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 91.

ölümüyle imparator seçilen Jovian döneminde ise¹³⁰, kent Hristiyanlarının paganist baskı ve zulümden kurtuldukları düşünülse de bu kez de adigeçen imparatorun kenti II. Şapur'a terk etmesiyle Sasani zulmüne maruz kalacaklardı.

Genel olarak V. asır ortalarına kadar Sasani İmparatorluğu, Hristiyanlara karşı zulme ve yıldırmaya dayalı bir politika takip etti ve bu durum II. Şapur döneminde en üst sınırına ulaştı. Agapius'un, bu dönemle ilgili verdiği bilgilere bakılacak olursa 338 yılındaki birinci Nusaybin kuşatmasından sonra kentin Hristiyan halkı, II. Şapur'un zulümlerine maruz kalmışlar, bununla birlikte ölünceye kadar inançlarından vazgeçmemişlerdi¹³¹. Siirt Vekayinamesi de konuyu teyitle II. Şapur'un Nusaybin dolaylarında Hristiyanlara yaptığı bu zulmün 6 yıl sürdüğünü yazar¹³². Firuz döneminde (459-484) bu baskı ve zulümler yerini hoşgörülü ve iyi niyetli bir politikaya terk etti. Firuz putperest olduğu halde Hristiyanlara karşı iyi davranıyordu. Valaş (484-488)'ın kısa hükümdarlığı sırasında da aynı politika yürütüldü. Hristiyan yazarlar onu iyi niyetli bir hükümdar olarak hatırlıyorlar. Genellikle Hristiyanlara karşı bu dönem Sasani İmparatorluğu'nun davranışı sakindi ve onlara karşı şikâyetler de kralın kulağına ulaşmıyordu. Aynı şekilde Hristiyan yazarlar Kawad (488-531)'ın uzun hükümdarlık dönemi için de olumlu şeyler yazıyorlardı¹³³.

İslam devletleri dönemine gelince: Genel olarak İslam'ın semavi dinlere olan hoşgörüsü çerçevesinde buradaki Hristiyanların varlıklarını emniyetle sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Abbasi devleti döneminde Halife yönetimi altında Nasturilere ait 15 metropolitlik oluşturulmuştur. Bunlardan birisi de X. asra kadar Bakerda, Balada, Arzun, Mardin, Mayperkat, Gesluna, Amid, Harran, Rakka gibi piskoposların bağlı bulunduğu Nusaybin metropolitlik bölgesidir¹³⁴. VI. yüzyılın sonlarına kadar yaz aylarında Nusaybin yakınlarında konaklayan ve İslam fetihlerinden sonra da Hristiyanlıklarını sürdüren Arap kabilelerinin varlığı, bu dinin kentteki bazı Araplar arasında da kabul gördüğünü gösteriyor¹³⁵.

¹³⁰ Siirt Vekayinamesi Jovian'ın, Julian doğu seferi sırasında Hristiyan olduğuna ve bunu Julian'dan gizlediğine dair uzun hikâyeler anlatır. Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 233-234.

¹³¹ Agapius, "Kitab Al-Unvan", **Patr. Or.**, VII, s. 565.

¹³² Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 124.

¹³³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 199-200; E. L. Woodard, **Christianity and Nationalism in The Later Roman Empire**, London, 1916, s. 48.

¹³⁴ İbnu'l Erzak, (Hillenbrand), s. 37, not. 49; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101; Aydın vd., **Mardin**, s. 63, 74-75.

¹³⁵ Aydın vd., **Mardin**, s. 69, 72.

Türklerin bölgeye gelişinden sonraki süreçte de Hristiyanların varlıklarını sürdürdüler. Esasen, Selçuklular ve bütün Türk devletleri gibi, ortaçağın önemli bir zaman diliminde bölgemize hâkim olmuş bulunan Artukluların da bir İslamlaştırma siyaseti ve hareketleri yoktu. Nitekim Süryani ve Ermeni kaynakları *Allah'ın, Rafizi Rumların fenalıklarını kaldırmak için gönderdiği Türklerin, kimsenin dinine ve inancına karışmadıklarını, hiçbir baskı ve zulüm düşünmediklerini* belirtirken bu noktaya dikkat çekmektedirler¹³⁶. İslami dönem Arap seyyahlarından İbn Havkal, Nusaybin ve çevresinde Hristiyanlar tarafından iskân edilmiş olan yerlerden bahseder¹³⁷. Bu hoşgörü siyaseti, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil tüm Türk-İslam devletlerinin genel politikasıydı. Kentin Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1526) Nusaybin genelinde 151 Hristiyan hanenin mevcut olduğu yazılır¹³⁸.

XIX. yüzyılda kenti ziyaret etmiş olan batılı seyyahlar burada az da olsa Yakubi ve Ermeni Hristiyanların varlığından söz ederler. Bunlardan G. Percy Badger, Nusaybin'de sayıları 20 aileyi bulan Yakubi ve Ermeni Hristiyanların bulunduğunu ve bunlara ait bir kilisesi ya da papazlarını olmadığından söz eder¹³⁹. Aynı şekilde Dara'da da Ermeni yerleşiminin olduğunu söyleyebiliriz. J. McDonald Kinneir, 1813-1814 yılında ziyaret ettiği Dara kalıntıları arasında birkaç Kürt ve Ermeni ailenin varlığından söz eder. Badger, daha ayrıntılı bir şekilde Dara antik kentinde 40 Ermeninin yaşadığı bir köy olduğunu ve bu köyün Hristiyanlara ait küçük bir kilisesi ve papazı olduğunu, buradaki Hristiyanların Diyarbakır diyakozuna bağlı olduklarını belirtir¹⁴⁰. Bir diğer seyyah Southgate de Dara'da yaşayan 25 Süryani ve Ermeni aileyi bulan Hristiyanların kent içerisindeki antik kiliseyi kullandıklarını gözlemler¹⁴¹.

2.7. Şehrin Etnik Yapısı ve Nüfusu

Bir Mezopotamya şehri olarak Nusaybin de tıpkı diğerleri gibi, ilkçağdan bu yana bölgede Babiller, Hititler, Asurlar, Medler, Persler, Yunanlılar ve Romalıların hüküm sürmesi sebebiyle, etnik açıdan heterojen bir yapıya sahip oldu¹⁴². Özellikle

¹³⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 236.

¹³⁷ Ebn Haukal, *Kitabu'l Mesalik*, s. 56.

¹³⁸ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 83.

¹³⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s. 440; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 67.

¹⁴⁰ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 308.

¹⁴¹ Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 189.

¹⁴² Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10; Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", *Makalelerle Mardin I*, s. 57, 61.

ilkçağın başlarında, iki kez burada kurulan Hristiyan okulu çeşitli milletlerden insanları buraya çekmiş olmalı. Bundan başka, şehrin yıllarca İran-Bizans savaşlarının merkezi olmasına rağmen ticaret yolları kavşağında bulunmasının getirdiği ticari dinamizm bölgedeki etnik heterodoksiyi etkilemiş görünüyor. Keza, verimli toprakları, zengin su kaynakları gibi etkenler tarihin birçok döneminde kentin dışarıdan göç almasına neden olan saiklerdir¹⁴³.

Daha MÖ. III. bin yılında Kafkas ırkına mensup oldukları kuvvetle muhtemel olan ve bölgenin eski ahalisini de kendi karakterlerine uydurdukları anlaşılan Sami menşeli Subarlar, Mezopotamya’da görülmeye başladılar. MÖ. II. binde tüm Ön Asya’ya doğru yapılan Hitit muhacereti, Mezopotamya’nın etnik kimliğinde pek bir değişiklik yapmadı. Aynı bin yılın ikinci yarısında bölgenin Aramileşmesi hareketi başladı. Sami göçebeler olan Aramiler, Subarları da kendi içlerinde eritip evvela Fırat vadisi bilahare Dicle’ye doğru yayıldılar. Hatta Asurilerin kuvvetli dönemlerinde bile bölgenin Asurileşmesi karşısında Aramilerin en önemli engel olarak durduğunu görüyoruz¹⁴⁴.

2.7.1. Süryaniler

Araştırma dönemimizi kapsayan zaman diliminde kentin etnik yapısı hakkında ana kaynaklar ışığında edindiğimiz izlenime göre, adigeçen dönemde en baskın etnik unsur Süryanilerdi. Nusaybin şehri, tıpkı Urfa gibi Hristiyanlığın önemli unsurlarından olan Süryanilerin edebiyat ve biliminin önemli merkezlerinden birisidir. Her şeyden evvel burada IV-VII. yüzyıllar arasında Süryanice’nin eğitim dili olarak kullanıldığı bir akademi var olmuştur¹⁴⁵. Roma egemenliğinin bölgede yayılmasından başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar uzan süreçte Süryanice edebi bir dil olarak gelişmiştir. Süryani edebiyatının en büyüğü olarak kabul edilen ve Süryani zühd hareketini güçlü bir biçimde etkilemiş bulunan Efraim burada doğmuştur¹⁴⁶. Süryaniler, Grek kültürünü İskenderiye’den alıp onu doğuya doğru Edessa, Nusaybin, Harran ve Cündişapur

¹⁴³ Bu konuda şu kaynağa bkz. Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 278; Şeşen, “Güneydoğu Anadolu’nun Durumu”, s. 38.

¹⁴⁴ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 28-29.

¹⁴⁵ De Lacy O’leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, (çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay), Ankara, 1959, s. 14.

¹⁴⁶ Aydın vd., **Mardin**, s. 58.

okullarında propagandasını yapıyorlardı¹⁴⁷. Sonraki dönemlerde de Süryani din adamları ve önde gelen kişilerinin, büyük önem verdikleri bu kentle bağlantılarını koparmamış görünüyor. İlim ve kültürleri, kilise ve manastırlarıyla diğer Hristiyanlardan üstün bir seviyede bulunan Süryaniler, Türklerin bölgeye gelişinden sonraki süreçte onlara karşı dostluklarına daima sadık kaldılar. Buna karşılık, Selçuklu sultanları gibi Artuklu hükümdarları da Süryani alimleri, tabipleri, filozofları ve metropolitleri ile dostça ilişkileri devam ettirmişlerdir¹⁴⁸.

Süryaniler, kentteki varlıklarını ortaçağdan sonraki süreçte de korudular. Bu konudaki ilk kesin rakamları elde ettiğimiz Osmanlı tahrir defterlerinde her ne kadar Mardin sancağı Hristiyanları için, Ermeni kelimesinin çoğulu olarak *Eramine* şeklinde bahsolunsa da bu sancaktaki Hristiyanların sadece Ermenilerden oluşmadığını biliyoruz. Bilakis bunların büyük kısmı Süryani'dir¹⁴⁹. Süryanilerin Nusaybin ve çevresindeki varlıklarını onların tarih boyunca kent ve havalisinde kurdukları köyler ve mimari eserlerinden çıkarabiliyoruz. Bunlar arasında Nusaybin'in 26 km. doğusunda bulunan Marbobo (Günyurdu) köyünde bulunan Mor Bobi, Mor Aho, Mor Şemun ve Mor Şmuni kiliseleri onların buradaki varlıklarını gösteren mimari eserlerdir. 1870 yılında yapılan sayıma göre burada 181 kişiden oluşan 41 Süryani aile oturmaktaydı¹⁵⁰.

Nusaybin'e bağlı olup kentin 24 km. güneyinde yer alan bir başka Süryani köyü olan Gündükşükro (Odabaşı) köyünde 1870 sayımına göre, 128 kişiden oluşan 28 aile oturmaktaydı. Süryaniler, bölge nüfusundaki ağırlıklarını Osmanlı'nın son asırlarına kadar sürdürmüşlerdir. 1881-1882 Osmanlı nüfus sayımına göre, sadece Mardin sınırlarında 17.754 Süryani yaşıyordu. Bir-Guriye (Balaban) köyü de kentin 34 km. uzağında bir Süryani köyü olup 1974 sayımına göre, 35 Süryani aile bu ikamet etmekteydi¹⁵¹. Bu döneme yakın bir tarihte kenti ziyaret etmiş olan Parry, burada piskopos Yakub'un oturduğu güzel eski kiliseye bağlı olan 30 Süryaninin varlığından söz eder¹⁵².

¹⁴⁷ T. J. De Boer, **The History of Philosophy in Islam**, (İng. çev. E. R. Jones), London, 1903, s. 11.

¹⁴⁸ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 235.

¹⁴⁹ Göyünç, **Mardin Sancağı**, s. 77.

¹⁵⁰ Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 33-36.

¹⁵¹ Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 37-43; Keser, **Tur-Abidin**, s. 18.

¹⁵² Parry, **Syrian Monastery**, s. 226.

2.7.2. İranlılar

Nusaybin, tarihi dönemlerden itibaren ve özellikle incelediğimiz dönemde Roma-Pers sınır şehriydi ve İslam fetihlerine kadar çoğu zaman bu iki unsurdan birinin elinde bulunmuştu. İranlılar, Mezopotamya'yı zapt ettikleri sırada Aramiler artık bu bölgenin asıl sekenesini teşkil ediyorlardı. İranların Mezopotamya'ya çok miktarda gelmemiş oldukları, dolayısıyla bölgenin etnik yapısına herhangi bir tesirde bulunmadıkları muhakkaktır¹⁵³.

Konumuzla ilgili bilgi veren ana kaynaklarda kentteki İran nüfusuna dair çok sınırlı bilgi vardır. Bunlar arasında en değerlisi şüphesiz 363 barışı sonrasında Nusaybin'in yerli halkının büyük kısmının terki sonrasında boş kalan şehre, II. Şapur döneminde 12 bin Mecusi ailenin yerleştirildiğine dair bilgilerdir¹⁵⁴. Bu 12 bin Mecusi nüfusu, bu kentin sadece dini kimliğini değil etnik kimliğini de bir anda İranlılar lehine çevirmiş olmalı. Bundan sonraki süreçte Nusaybin'in kesintisiz olarak üç asır boyunca İranlıların elinde kalmış bir şehir olarak Pers nüfusunun baskın olduğu bir şehir olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

2.7.3. Grekler

Genel olarak bölgeye, Büyük İskender'in istilasıyla büyük kitleler halinde gelmeye başlayan Makedonya ve Greklerin, burada eskiden beri var olan iskan mahallerinde şehirler kurmak suretiyle Mezopotamya'nın etnik çevresinin renklendiğini söylemek mümkündür. Hatta İskender'in seferinden sonra buraya yerleşen çok sayıda Grek nüfus sebebiyle Nusaybin'e *Makedonya Antakya'sı* müstear isminin verildiğini yukarıda defaatle belirttik. Bununla birlikte bir Grek uzantısı olan Selevkoslar Devleti'nin yıkılmasıyla ana yurtlarından muhaceretin kesilmesiyle Grek unsuru Partlılar döneminde azalmaya yüz tuttu¹⁵⁵.

2.7.4. Araplar

Arapların Nusaybin'e ve genel olarak Yukarı Mezopotamya bölgesine yayılmaları sanılanın aksine, İslam fetihleri ile birlikte başlamamış olup Persler devrine

¹⁵³ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 29.

¹⁵⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383; Aydın vd., *Mardin*, s. 61.

¹⁵⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 30.

kadar uzanmaktadır¹⁵⁶. Daha 117 yılında Mezopotamya Araplarının bir kısmı Trajan'a itaat etmiş ve Trajan bir Arap prensliği kurmuştu, fakat Araplar bağımsızlıklarına düşkünlüler¹⁵⁷.

Roma imparatoru Severus, MS. 195 yılında doğu seferi sırasında Dicle'nin ötesine bile yayılmış olduğunu gördüğü Arap kabileleri üzerine generallerini göndermişti. Selevkoslar Devleti'nin inkırazı sonucunda Partların bütün Mezopotamya'ya hâkim olmalarını müteakip Araplar, bölgeye gittikçe artan oranda göç etmeye başladılar. MS. III. yüzyıla gelindiğinde, Tektek dağlarından Nusaybin'e kadar uzanan kırsal alan büyük ölçüde Arap göçebelerin egemenliği altındaydı. Bu yoğun göçten olacak ki, IV. yüzyıldan itibaren Nusaybin-Cizre-Musul arasındaki bölge "Arabistan" anlamına gelen *Bet Arabaya* adıyla anılmaktadır. Sonraki dönemlerde bölgede Arapların, yerli halk arasına karışarak Urfa merkezli Osrhoene krallığını kuracak kadar çoğaldığını görüyoruz¹⁵⁸.

Bölge, sonraki dönemlerde de yeniden Arapların yerleşmesine sahne olur. Bu bağlamda V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında Arap Tağlib kabilesinin ilk grupları Sincar'dan Nusaybin'e kadar olan bölgeyi işgal ettiler. Onları VI. yüzyılın ortalarında diğer Tağlib grupları izledi. Rabia ve Tağlib kabile federasyonuna bağlı bazı gruplar, Cezire'nin doğu kısımlarında ve Nusaybin'de göçer bir hayat sürdürmekteydi. Nusaybin gibi Arami kentlerine yerleşen Arapların, Sasanilerin son yıllarında Aramilerin içinde asimile oldukları ve büyük ölçüde Nasturileştikleri söylenmektedir¹⁵⁹. Genel olarak İslam fetihlerinin bölgeye yapılmakta olan Arap göçlerini daha da sıklaştırdığı söylenebilir. 639 senesinde Müslümanlar bölgeyi fethettikleri zaman, burada Aramiler (Süryaniler), Araplar ve az miktarda Grek bulunuyordu. Doğru kısmında az miktarda göçebe Kürt vardı. İslam fetihlerinden sonra el-Cezire şehirleri Araplaşarak bölgede İslam-Arap kültürü gelişti¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Hitti, **İslam Tarihi**, II, s. 431; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 29; **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 33.

¹⁵⁷ Keightley, **Roman Empire**, s. 173.

¹⁵⁸ Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 30; Aydın vd., **Mardin**, s. 48, 69. Bkz. Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 146, not 14.

¹⁵⁹ Aydın vd., **Mardin**, s. 69-70.

¹⁶⁰ Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul 23-25 Haziran 1997)**, Ankara, 1999, s. 38-39.

2.7.5. Ermeniler

Bölgedeki bir diğer etnik unsur Ermenilerdi. Kentte çeşitli dönemlerde bir miktar Ermeni nüfus var olduğunu söylemek mümkündür¹⁶¹. Onların MÖ. I. asırdan itibaren Osrhoene şehirlerine yerleştiklerini hatta bölgeye kısa bir süre hâkim olduklarını bilmemize rağmen, Nusaybin'deki varlıklarına dair elde ettiğimiz en erken tarihli bilgi, Mardin'deki Surp Kevork Kilisesi'nde bulunan bir Ermenice yazıta aittir. Bu yazıta göre, MS. 351 yılında Nusaybin'in yıkılmasıyla buradaki bir kısım Ermeni Mardin'e göçmüştü¹⁶². Kentteki Ermenilerin bir kısmının da 363 barışından sonra Urfa'ya göç eden kabile arasında olduğu muhakkaktır. İslam ve Türk fetihleri döneminde bölgedeki Ermeniler konusunda, istifade ettiğimiz kaynaklarda bir bulguya rastlamadık. Bunların bu dönemlerde kentte az sayıdaki varlıklarını sessiz bir şekilde korudukları düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu dönemlerde Nusaybin'in, Ermenilerin yerleşim merkezi olma konusunda batıdaki komşusu Urfa'ya nazaran daha geride olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2.7.6. Diğer Etnik Unsurlar

Nusaybin yukarıda bahsettiklerimizin dışında, başka etnik unsurları da içerisinde barındıran bir kentti. Bir İbrani etnik unsuru olarak Nusaybin'de özellikle ilkçağlarda Yahudilerin varlığından dini kısımda uzun uzadıya bahsettik. Bunun yanında Türkler ve Kürtler de kentin diğer etnik unsurlarıydı. Orta Asya kökenli Türk askerleri olarak dönemin kaynaklarında geçen ismiyle Eftalitlerin (Hunların), Sasani-Bizans mücadelesinde her iki tarafın da ordularında yer almak suretiyle bölgedeki varlıklarından haberdarız. Özellikle, Dara Savaşı'nda Hunların önemli bir rol oynadıklarını yukarıda belirtmiştik.

İslam fetihlerinden sonraki süreçte Türkler ve Kürtler Mezopotamya'da daha fazla var olmaya başlamış, Türk devletlerinin kurulmasıyla Türkler egemen unsur haline gelmişlerdir¹⁶³. Türkmenlerin gelmesinden kısa bir süre sonra Frenkler de Haçlı

¹⁶¹ Bu konuda şu makaleye bakılabilir: Paul E. Dion, "The Aramaens, Their Ancient, History, Culture, Religion", **BASOR**, Sayı 327, Ağustos, 2002, s. 55-60.

¹⁶² Aydın vd., **Mardin**, s. 8 (not. 21), s. 60.

¹⁶³ Türk ve Kürtlerin kentteki varlıkları araştırma dönemimizden sonraki süreci kapsamaktadır. Ayrıntı için bkz. Kütük, **Ortaçağ'da Nusaybin**, s. 98-101.

seferleri çerçevesinde bu bölgeye kadar gelmişlerdi. Bununla birlikte Frenklerin hâkimiyeti, sınırlı sahaya münhasır kalarak Nusaybin çevresine ulaşmamıştı¹⁶⁴.

2.8. Sosyal Hayat ve Günlük Yaşam

2.8.1. Kentin ve Kent Halkının Hususi Özellikleri

Kaynaklarda, Nusaybin'in ve halkının kendine özgü özellikleri olarak onları diğer yerleşimlerden ayırt eden bazı hususiyetlerinin olduğu göze çarpar. Her şeyden önce Nusaybin'in özellikle Roma-Bizans dönemindeki sekenesi inatçıydı ve yeni sahiplerini kabullenme konusunda isteksiz, eski yönetimlerine ise çoğu zaman sadıklardı. Kent halkı, bu uğurda gerektiğinde düşmana karşı savaşı bile göze almaktaydı. Bu noktada Flavius Josephus'un, *Nusaybin'in çok sayıda sakinlerinin tümü savaştı insanlardı* şeklindeki kayıtları manasını buluyor¹⁶⁵. Gerçekten, siyasi kısımda da anlattığımız gibi şehir halkı daha imparator Trajan'ın 115 seferinde kenti kuşatmacılara karşı inatla savunmuşlardı¹⁶⁶.

II. Şapur, bu kenti defalarca kuşatmasına rağmen alamamış, kent halkı inatla şehirlerini savunmuşlar, her defasında Şapur'a karşı zafer elde etmişlerdi. Dönemin tarihçisi Ammianus da Nusaybin halkının savunma konusundaki başarılarını överek şöyle der: *Bu şehrin direnmesi olmasaydı tüm doğu imparatorluğu çok uzun zaman önce Perslilerin eline düşecekti*¹⁶⁷. Onlar, 363 barışıyla Nusaybin Perslilere terk edilip imparator Jovian tarafından yalnız bırakılmalarına rağmen, Perslilere karşı kentin savunulması konusunda hala istekliydiler. Fakat imparator nezdinde bu talepleri kabul görmemişti¹⁶⁸.

İslami dönemlerde de bu inadın devam ettiğini söyleyebiliriz. Bir kaynağa göre, İslam ordularının şehre girişi de ancak kentte bolca bulunan akreplerin kavanozlara konarak şehre fırlatılması sonrasında gerçekleşebilmişti¹⁶⁹. Keza, başka bir kaynakta anlatıldığına göre, VII. asır sonlarına doğru İbrahim b. Eşter kente hâkim olmuş ve kardeşini buraya general yaparak Kufe'ye dönmüştü. Fakat Nusaybinliler, kendi

¹⁶⁴ Şeşen, "Güneydoğu Anadolu'nun Durumu", s. 41, 44.

¹⁶⁵ Josephus, *Antiquities*, s. 94; Segal, *Edessa*, s. 77.

¹⁶⁶ Graetz, *History of the Jews*, II, s. 393.

¹⁶⁷ Ammianus, *Roman History*, s. 397.

¹⁶⁸ Ammianus, *Roman History*, s. 398-399; Bleterie, "Emperor Jovian", *Sel. Wor.*, II, s. 305; Gibbon, *Roman Empire*, III, s. 229.

¹⁶⁹ Eliot, *Biographical Index*, s. 166.

şehirlerinden bir general istediler, generale karşı ayaklandılar ve onu subaylarla birlikte öldürerek ülkelerinden biri olan Abu Karib isminde birini yönetmek için yerleştirdiler¹⁷⁰. Sonraki dönemlerde de Nusaybin halkı yeni sahiplerini kolayca benimsemedi ve genellikle güç ve yağma ile ele geçirildi. 1093'te Tutuş'un ve 1183'te Selahaddin'in kenti ele geçirmeleri hep aynı yolla gerçekleşti¹⁷¹.

Genel olarak araştırma dönemimizi içeren zaman diliminde Nusaybin sekenesinin Romalılara taraftar hisler taşıdıklarını söyleyebiliriz¹⁷². Septimus Severus'un doğu seferinden önce bölgede Roma İmparatorluğu aleyhine çıkan kargaşa ortamında Nusaybin, Romalılara sadık kalmış, imparatorluk aleyhine bir faaliyete girişmemişlerdi. İmparator Severus, tüm bu karışıklıklar esnasında sadakatlerinden dolayı kentin statüsünü yükselterek ve bir şövalyeyi kente vali olarak atamak suretiyle Nusaybin halkını ödüllendirmişti¹⁷³.

363 barışında Jovian kentlerini Şapur'a terk ettikleri zaman kentin ileri gelenlerinden olan Sabinus, imparatora hitaben kenti kendi imkânlarıyla savunmalarına izin vermesini isteyerek *Şapur'a karşı her ne zaman zafer kazanıp hürriyetlerini tekrar kazanırlarsa yine Romalılara bağlanacaklarını ve onların yönetimlerine itaat edeceklerini* söylemişti¹⁷⁴. Fakat kentin savunulması konusunda imparatorun onay alamayınca Şapur'un tebaası olmaktansa şehri terk etmeyi yeğlemişlerdi¹⁷⁵. Aynı şekilde, kilise tarihçisi Zachariah'ın VI. yüzyıla ait olayları aktarırken satır arasında düştüğü bir ifade bu kanaatimizi teyit ediyor. Buna göre, Hypatius ve Areobindus adlı iki Bizans generali Nusaybin'e giderler ve bu kent halkı *Romalılara meyilli* olmalarına rağmen kendilerini savaşta tembel gösteren bu generaller kenti ele geçiremezler, Pers kralı olayları işiterek bölgeye hareket etmesi üzerine kaçarlardı¹⁷⁶.

Nusaybin, yukarıda bahsettiğimiz gibi, kozmopolit bir etnik ve dini yapıya sahipti. Kentin bu çok çeşitli olan etnik ve dini yapısı, çoğu zaman idarecilere karşı isyan ve başkaldırıların merkezi olmasına sebep oldu. Trajan döneminde kent

¹⁷⁰ John Bar Pankaye, **Summary of World**, XV. Kitap.

¹⁷¹ İbnu'l Esir, **el-Kamil**, X, s. 189, 216; amlf., **al-Atabekiya**, s. 15; Mateos, **Vekayiname**, s. 180-181; Ebu'l Ferec, **Abu'l Farac Tarihi**, I, s. 334-335, 429; V. Minorsky, "Mardin", **İA**, c. VII, Eskişehir, 1997, s. 318. Toplu bilgi için bkz. Kütük, **Ortaçağ'da Nusaybin**, s. 42-44, 55-56.

¹⁷² Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 101.

¹⁷³ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁷⁴ Zosimos, **History**, s. 91. Ayrıca bkz. Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 305.

¹⁷⁵ Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 223; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 307.

¹⁷⁶ Zachariah, **Chronicle**, s. 161.

Yahudilerinin başını çektiği grubun Roma yönetimine karşı isyan ettiğini biliyoruz¹⁷⁷. Şehir, Perslilerin eline geçtikten sonra Hristiyan halk zaman zaman İran yönetimine karşı isyan etmişti¹⁷⁸. İslam hâkimiyetine geçtikten sonra da Harici, Karmati ve İsmaili gibi heteredoks mezheplerin sığınma yeri olduğunu biliyoruz¹⁷⁹.

Kaynaklarda Nusaybin halkının hususi bir özelliği olarak ticari yatkınlıklarına da değiniliyor. Bu konuda ticari kısımda verdiğimiz bilgilere ilave edecek bir şey yoktur. Kentin Roma-Pers imparatorlukları arasında bir sınır şehri olması, iki imparatorluk arasındaki antlaşmalarda yegâne ticaret şehri olarak gösterilmesi onları bu özelliklerini geliştirmeye zorlamış olmalı. Bu durum Nusaybin halkının çoğunun Roma ve Bizans dönemlerinde zengin ve müreffeh bir hayat sürdüklerine işaret ediyor.

Kentin bir diğer önemli hususiyeti, kuşkusuz konumundan dolayı tarihin ilk çağlarından bu yana bir koloni şehir olarak görülmesi ve bu şehirde askeri karargâhların kurulmuş olmasıdır. Selevkoslar döneminde I. Selevkos Nusaybin'e bir Yunan kolonisi yerleştirdi¹⁸⁰. Selevkos Devleti'nin bir diğer kralı olan IV. Antiochus ise MÖ. II. yüzyıl ortalarında bu kente koloni statüsü bahşederek kendi ismine izafeten *Antiochia Mygdonia* ismini vermişti¹⁸¹. Daha sonraki Roma imparatorlarının da kente koloni statüsü bahsettiklerini ve burayı yapılacak seferler için askeri bir üs olarak kullandıklarını biliyoruz. İslam fetihlerinden sonraki dönemlerde ise Nusaybin, Azerbaycan'a yapılan seferler için bir harekât merkezi olarak kullanıldı¹⁸².

Nusaybin, ayrıca bahçeleri ve güllerinin çokluğu ile de ünlenmişti. Yakut¹⁸³, şehrin meşhur beyaz güllerinden ve kırk bin civarında bahçesi olduğundan bahsederken, İstahri¹⁸⁴, şehri el-Cezire'nin en güzel ve yeşilliği bol beldesi olarak tanımlayıp bostan, bahçe ve mezraların şehrin çevresinde yayıldığını kaydediyor. h. 580/m. 1184'te şehri ziyaret etmiş bulunan İbn Cübeyr¹⁸⁵, kentin bahçelerinden övgü ile söz ederek şehrin önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ovoidan, dalları olgun meyvelerle yüklü pek çok ağacın bulunduğu tarlalardan bahsediyor. Müstevfi de

¹⁷⁷ Cassius Dio, **Dio's Rome**, V, s. 207.

¹⁷⁸ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 355-356.

¹⁷⁹ Bkz. Siyasi tarih kısmı s. 142-146.

¹⁸⁰ Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100.

¹⁸¹ Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 15.

¹⁸² Taberi, **Tarihü'l Ümem**, IX, s. 118; İbnü'l Esir, **el-Kamil**, VI, s. 149; Bletterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 301; Platnauer, **Septimus Severus**, s. 194-195; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 100; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 20; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁸³ Yakut, **Mu'cemu'l Buldan**, V, s. 288.

¹⁸⁴ İstahri, **Kitabu'l Mesalik**, s. 52-53.

¹⁸⁵ İbn Jubayr, **Travels**, s. 239; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 170-171; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 94-95; Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, IV, s. 4580-4581.

güllerden başka, üzümü ve diğer meyveleriyle şarabını övüyor¹⁸⁶. XII. yüzyılın önemli ediplerinden biri olan Hariri'nin yazdıkları şehrin bol yeşil ve müreffeh durumuyla ilgili önemli ipuçları veriyor:

Irak, bulutlarının yağmursuzluğu yüzünden kuraklığa uğradığı sırada kervanlar Nusaybin'in bolluğundan bahsediyor, halkının refah içinde yaşadığını söylüyorlardı. Soylu bir deveye bindim ve yayı da üzengi ile ayağımın arasına astım, yola koyuldum. Deve beni konaktan konağa götürüyor, inişlerden yokuşlardan geçiriyordu. Nihayet ben ve devem Nusaybin'e vardık. Bir yeşillığe inip bir meraya kavuşunca kıtlık geçinceye, toprak bol yağmura kavuşuncaya kadar oranın halkını komşularım bilecek ve orada kalacaktım¹⁸⁷.

Tarihi kaynaklarda Nusaybin'in doğal afet ve salgın hastalıklarla mücadele ettiğini görüyoruz. MS. 161-162 yılındaki Part seferi sırasında şehirde veba salgını başlamıştı¹⁸⁸. Joshua, VI. asrın başlarında Edessa ve çevresinde başlayan veba salgınının Nusaybin'e kadar geldiğini birçok zengin ve asilzadenin bu sebeple öldüğünü yazarak bu felaketin boyutlarını şöyle izah eder: *Bir gün içerisinde birçok ölüm gerçekleşti, fakat sayılarını kimse söyleyemez*¹⁸⁹. Abdişo katalogunda adı geçen Beit Rabbanlı Johanan'ın yazdıkları arasında Nusaybin'deki veba salgınına ilişkin şiirler de vardı¹⁹⁰. 717 yılında Nusaybin ve çevresinde meydana gelen deprem kente zarar vermişti¹⁹¹.

Son olarak şehrimizde ilk dönemlerden itibaren başka hiçbir şehirde olmadığı kadar akrep vardı. Seyahatname ve tarihi coğrafya ile ilgili eserlerde Nusaybin konusunda genellikle ilk olarak, buranın akrepleri ile ünlü bir şehir olduğuna dikkat çekilir. Konuyla ilgili kente uğramış olan İslam coğrafyacıları akreplerin kesafetinden söz ederler. X. asrın ilk yarısında yaşamış olan İstahri¹⁹², h. 358/ m. 968-969 yılında

¹⁸⁶ Müstevfî'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 155.

¹⁸⁷ Hariri, **Assemblies**, I, s. 215.

¹⁸⁸ Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 57.

¹⁸⁹ Joshua, **Stylete**, s. 34.

¹⁹⁰ Badger, **The Nestorians and Their Rituals**, II, s. 368. Şehirde İslam sonrası devirlerde de devam eden veba salgınları İslami kaynaklarda anlatılır. İbn Hallikan, biyografisini sunduğu Kureş b. Bedran'ın Nusaybin'de veba sonucu öldüğünü yazıyor. (İbn Khallikan, **Kitab-ı Vefayatu'l Ayan (Biographical Dictionary)**, vol. III, (İng. çev. Mac Guckin De Slane), Paris, 1843, s. 421.) Hamdullah Müstevfî de şehirle ilgili gözlemlerini anlatırken şehrin veba salgını ve akreplerden acı çektiğini not düşüyor. Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 984.

¹⁹¹ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Tuncel, "Nusaybin, **DİA**, XXXIII, s. 269.

¹⁹² İstahri, **Kitabu'l Mesalik**, s. 52.

şehirde bulunan İbn Havkal, Makdisi, İdrisi, XIII. ve XIV. asırlarda şehre gelen İbn Şeddad ile Hamdullah Müstevfî gibi coğrafyacıların hepsi akreplerin çokluğundan ve tehlikelerinden söz ederler¹⁹³. Bunlardan İbn Havkal, bu tehlikeli akrepler bir yana bırakılırsa şehirde iyi ömür sürüldüğünü ifade eder. Makdisi de, *Allah bizi buradaki akreplerden korusun* şeklindeki sözleriyle buradaki akreplerin tehlikesine dikkati çeker¹⁹⁴. İstahri de Nusaybin’de akreplerin çokluğuna dikkat çeken bir diğer seyyahdır¹⁹⁵. Yakut, bu akreplerin şehirdeki kesafeti ile ilgili olarak diğer kaynaklarda rastlamadığımız şu hikayeyi anlatır:

Nusaybin’i kuşatan fakat bir türlü ele geçiremeyen Sasani hükümdarı Anuşirvan, bunun üzerine Şehrizor köylerinden akrepleri ile meşhur Tayranşah’tan testilerle akrep getirterek bunları mancınıklarla şehre attırmıştır. Günlerce süren bu akrep saldırısı karşısında daha fazla direnemeyen Nusaybinliler, şehrin kapılarını bizzat kendileri açmak zorunda kalmışlar, böylece Anuşirvan savaşmadan şehri almıştır. İşte Nusaybin’deki akreplerin kökeni bu olaya dayanmaktadır¹⁹⁶.

Nusaybin’in İslam orduları tarafından fethinden sonra Belazuri’nin rivayet ettiği şu olay da şehirdeki akreplerin bu dönemde de çokluğunu ve tehlikesini anlatan bir diğer örnektir.

Nusaybin valisi Osman, Şam ve Cezire valisi Muaviye’ye yazdığı mektupta yanındaki bazı Müslümanları akrep soktuğundan şikâyet etti. Bunun üzerine Muaviye ona yazdığı mektupta şehrin her tarafındaki halkın her gece belirli bir miktar akrep yakalamakla mükellef tutulmasını emretti. O da bunu yaptı, halkın kendisine getirdiği akreplerin öldürülmesini emretti¹⁹⁷.

¹⁹³ Müstevfî’den aktaran G. Le Strange, “Mesopotamia and Persia Under The Mongols, (In the Fourteen Century AD. From The Nuzhat al-Kulub Hamdullah Mustawfi)”, **ASM**, vol. V, London, 1903, s. 55.

¹⁹⁴ Strange, **Eastern Caliphate**, s. 94-95; Cahen, “XIII. Asır Ortalarında el-Cezire”, **AÜİFD**, II, s. 95; Şemsettin Sami, **Kamusu’l Alam**, IV, s. 4580; Honigmann, “Nasibin”, **İA**, IX, s. 102; Çevik, “İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I**, s. 149-150. Şehirdeki akreplerin çokluğu İbn Cübeyr ve İbn Battuta’nın dikkatini çekmemiştir. (Bkz. İbn Jubayr, **Travels**, s. 238-240; İbn Cübeyr, **Endülü’s’ten Kutsal Topraklara**, s. 175-176; İbn Battuta, **Seyahatname**, s. 337.)

¹⁹⁵ İstahri, “Kitabu’l Mesalik ve’l Memalik”, **BGA**, I, s. 73.

¹⁹⁶ Yakut, **Mu’cemu’l Buldan**, V, s. 288; Çevik, “İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I**, s. 153. Kuşatılan şehirleri teslim zorlamak için mancınıklarla akrepler atılmasına dair farklı örnekler vardır. Muhtemelen sonraki dönemlerde şehirlerin fethi için kullanılan makinelere akrep isminin verilmesi bu sebeptendir. Bununla birlikte şehre fırlatılan malzeme bazen zehirli oklar, bazen ateş topları olabiliyordu. Bu usulün ilk çağlardan itibaren şehirlerin fethi için kullanılmaktaydı. Ayrıntı için bkz. Eliot, **Biographical Index**, s. 165-168.

¹⁹⁷ el-Belazuri, **Fütuhu’l Büldan**, s. 256; Yakut, **Mu’cemu’l Buldan**, s. 289.

Son olarak, Nusaybin’de insanların yaşam tarzı ile bilgiler daha sınırlı olmakla birlikte daha eskiye dayanır. İlkçağlarda şehirde kadınlar örtünmüş olarak sokağa çıkarlardı. Örtünmeden sokağa çıkmak kaçık bir kadın anlamına gelmekteydi. Nusaybin eşrafından birinin karısı 359’da İran kralının önüne dudaklarına kadar siyah bir örtüyle örtünmüş olarak çıkmıştır¹⁹⁸. Kadınların bu durumu Aziz Efraim’in ilahilerine konu oluyor. O, bir ilahisinde Nusaybin’in iffetli kadınlarının bu örtülerinden dolayı namuslu olduklarını ifade ediyor ve onlara bu sebeple teşekkür ediyor:

Bizim şehrimiz, diğerlerinden daha iyi,
Gerçekten kadın örtünün ne olduğunu biliyor.
Yabancıların itibar etmediği,
Onurumuzun siperleri olan o örtüye teşekkürler¹⁹⁹.

İslam seyyahı İbn Battuta, kent halkının insani özelliği olarak Nusaybin halkının *güvenilir, temiz yürekli ve dindar* insanlar olduğunu yazıyor²⁰⁰.

---

¹⁹⁸ Segal, **Edessa**, s. 204.

¹⁹⁹ Bundy, “Bishop Vologese”, s. 61.

²⁰⁰ İbn Battuta, **Seyahatname**, s. 337; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 171; Çevik, “İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I**, s. 155.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİNDEKİ MİMARİ YAPISI

Bizans İmparatorluğu döneminde Nusaybin'in mimari tarihi ile ilgili önceki bölümlerden farklı olarak sadece yazılı kaynaklardan bilgi edinilmez. Kent ve yakın çevresinde günümüze ulaşmış olan mimari kalıntılar da bu bağlamda önemlidir. Nusaybin'in, Roma ve Bizans dönemlerinde askeri bir sınır şehri olması haliyle kent ve çevresinde askeri mimari unsurların ön planda olmasını gerektirmiştir. Bunun yanında özellikle ilk dönemlerden itibaren dini ağırlıklı öğretimin yapıldığı bir akademinin var olması, Paganizm, Yahudilik ve Hristiyanlık açısından önemli bir şehir olması hasebiyle dini mimarinin de azımsanmayacak derecede var olduğunu görüyoruz. Son olarak insanoğlunun yaşadığı her şehir gibi, bu bölgede de sosyal mimari unsurların var olduğunu söylemeliyiz.

Bölgenin, Bizans dönemi mimari tarihiyle ilgili ayrıntılara geçmeden evvel bir konuyu vurgulamak istiyoruz. Nusaybin'in Bizans dönemindeki mimari tarihi de siyasi tarihi gibi Dara kentinden bağımsız olamaz. Dara şehri Nusaybin'in düşmana kaybedilmesiyle inşa edilmiş olan alternatif bir şehirdir ve bu bakımdan Gibbon'un da altını çizdiği gibi, bu dönemde inşa edilen Dara istihkâmları dönemin askeri mimarisini temsil eder¹. Dolayısıyla Bizans İmparatorluğu'nun bu bölgedeki mimarisi ile ilgili yapılacak inceleme, Dara kentinden ayrı olmayacağı için bu bölümde Dara'daki mimari unsurları Nusaybin'deki Bizans mimari anlayışı çerçevesinde birlikte incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte, Roma ve Bizans mimarisi arasında kalın çizgilerle ayrılan bir fark olmadığından Roma hâkimiyeti döneminde Nusaybin'de inşa edilen mimari unsurların da bu çerçevede ele alınması gerekir.

Araştırma konumuzun bu bölümünde Nusaybin ve Dara'daki Roma tarzı mimari unsurları ve bu unsurlarla ilgili öncelikle o dönemde yaşamış olan müelliflerin kalemlerinden dökülen ayrıntıları aktaracağız. Bunun yanında gerek ortaçağ seyyahlarının gerekse özellikle XVIII. ve XIX. yüzyılda bu bölgeye gelmiş olan batılı seyyahların kentteki Bizans yapılarıyla ilgili verdiği bilgileri işleyeceğiz. Ayrıca, araştırmamız çerçevesinde Nusaybin ve Dara'ya yaptığımız inceleme gezisi sonrasında edindiğimiz izlenimler ve görsel materyalleri paylaşacağız.

---

¹ Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 101; Vaux, "Daras", **DGRG**, I, s. 753.

3.1. Bölgedeki Roma-Bizans Mimarisinin Özellikleri

Araştırma dönemimizde hem Nusaybin hem de Dara'nın dini ve askeri birer merkez olması sebebiyle bu iki alandaki mimari unsurların çok olduğunu söyledik. Bu çerçevede askeri mimarinin unsurları olarak çok sayıda bulunan kale, sur, duvar ve askeri mühimmat depolarının yanında dini mimariyi temsil eden kilise, manastır ve mezarlar kendini göstermekteydi. Ancak bunlar dışında sosyal amaca matuf inşa edilmiş mimari unsurlar da yok değildi. Mesela hamamlar, köprüler, hastaneler ve su sarnıçları bu amaçla inşa edilmişlerdi.

Bizans (nihayetinde Roma) etkisi iç mimarisi VI. yüzyılda tam sınır üzerinde Nusaybin'de kendini göstermiştir. Kentteki Nasturi okulun kendisini görmek isteyen herhangi bir kimseye kapısını açık bırakan müdürü Abraham Beth Rabban oturma yerinin dış kapısında içinde dolaşan hayvanları muhafaza etmek için bir avlu inşa etti. O, böylece bu şekilde bir şey yapan ilk kişi oldu ve bu Nusaybin'de bir Roma mimari geleneğidir².

Dara antik şehrinin mimarisiyle ilgili en değerli kayıtları ise, şüphesiz Procopius verir. Yazarın *Wars* adlı eserinin yanında daha da önemli olarak *Buildings** adlı çalışması doğrudan bu alana münhasır yapılmış bir çalışmadır ve Procopius'un bu kitabındaki Dara istihkâm şehriyle ilgili bahisleri İstanbul hariç herhangi bir şehirden, Antakya bahsinden iki kat, Zenobia bahsinden dört kat daha uzundu³. B. Croke ve J. Crow, Dara kapılarında iki farklı tipte taş döşeme tarzı keşfetmişlerdir. A tipi yapılar, iyi süslenmiş düz kesme taş bloklar çakıl taşlarla sıvalıdır. Harç aynen dayanıklı ve iyi

² Michael G. Morony, **Iraq After The Muslim Conquest**, New Jersey, 2005, s. 268.

* Bütün antik dönem çalışmaları için en önemli çağdaş edebi metin olan Procopius'un bu eseri imparator Justinian'ın mimari çalışmaları üzerine bir övgü olarak tasarlanmıştır. Eserin tarihi tartışmalıdır, fakat 554 yılında yazılmış olabilir. 6 kitaptan oluşan eserin (belki de tamamlanmamıştı) en az İstanbul ve çevresini kapsayan ilk kısmı imparatorluk sarayı için dizayn edilmiş gözüküyor. Övgünün baskısı içerisinde Procopius, Justinian'ın inşa faaliyetlerini listelemeye ve tanımlamaya girişir. B. Croke ve J. Crow, Dara ve istihkâmlarının inşası ve tanımlanması konusunda Procopius'un imparator Justinian'a yapacağı övgünün altında ezilerek yanlış sunumlar ve tanımlamalar yaptığı fikrindedirler ve bu görüşlerini diğer kaynakların verdiği bilgiler ışığında birtakım mantiki temellere dayandırır. Buna göre, müellif imparator Justinian'ın Mezopotamya'daki işlerini övmek için aslında Anastasius döneminde yapılan yapıları Justinian'ın yaptığını ya da gerçekte sağlam inşa edilen yapıların çürük olduğunu ifade ederek bunları Justinian'ın sağlamlaştırdığını ifade eder. Makale, ayrıca Procopius'un Dara'da 530 yılında yerleşik olmasına rağmen Belisarius'a danışmanlık görevi bittikten sonra bir daha geri dönmediğine ve bu yüzden Dara ve çevresindeki olaylar hakkında diğer kişilerin belki yazılmış bazı kaynakların haberlerine dayanmak zorunda kaldığına dikkat çeker. Dolayısıyla *Buildings*'te Justinian'ın işlerini içeren bahis yalnızca ikinci elden bilgiye dayanmaktaydı. Bkz. Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 143-159.

³ Bu konuda çok değerli bir araştırma yazısı olarak bkz. Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 151.

ayakta kalmıştır. Kapı bölmesi ve bölmeye bağlanan batı kulesi bu stilde yapılır. B tipi yapılar, kapı bölmesinin arka yüzüne bitişiktir. Kesme taşlar, Tip A'dan daha geniş ve daha az dayanıklı sıvayla kaplıdır. Tip B taş düzeni, kapı bölmesinin batı kulesinin arka yüzüne uzanır⁴.

XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında Dara ve Nusaybin'i de ziyaret etmiş olan batılı seyyahlar buradaki mimari unsurlara geniş yer ayırırlar. Bunlardan Buckingham kentin istihkâmlarının onun kuruluşuyla yaşıt olduğunu tahmin ederek Nusaybin'deki mimari unsurlar arasında halen ayakta duran hisar, mabed (sinagog), bir köprü ve şu anda Yakub Kilisesi olarak anılan bir Roma binasını sayıyor. Dara (Kara Dara)'daki kalıntılar ise başlıca askeri istihkâm duvarları, su sarnıçları birçok yerde kazılan lahit mezarlar halen bulunur⁵. Kenti ziyaret etmiş olan bir diğer gezgin olan John M. Kinneir, XIX. yüzyılın ilk seyyahlarındandır. Kinneir'in kentimize uğradığı 1813-1814 yılında Nusaybin, bütün tarihi azametini rağmen bakımsız ve kendi haline terk edilmiş bir durumda olmalı ki, yazar kentten *sefil bir köy* olarak söz eder ve burada dikkat çeken mimari yapılar olarak Mar Yakub Kilisesi ve beş sütundan bahseder. Yazar, Dara'daki gözlemlerini ise günümüze ulaşan kalıntılarıyla geçmiş azametli bugünü ise (1814 yılı) tahribata karşı direnen bir şehir olarak özetler⁶ ve Dara ile ilgili olarak *Diyarbakır hariç Fırat'ın kıyısında gördüğüm herhangi bir Roma istihkâmından daha mükemmel durumdadır* der⁷. Southgate, 30 haneden oluşan Nusaybin'in kilise tarihinde bahsedilen antik Nisibis'ten farklı olduğunu, fakat şehrin antik Nisibis'ten kalan taşlarla dolu olduğunu, bunlar arasında en ilgi çekici olanın da Mar Yakub Kilisesi olduğunu yazıyor⁸.

J. Fletcher, Dara ile ilgili olarak Ermeniler tarafından iskân edilmiş bir tepenin yamacında oldukça fazla sayıda olan kalıntılardan söz ediyor. Buradan fazla uzak olmayan bir yerde keşfettiği antik duvar kalıntılarından söz ederek taşlarının oldukça iri en az 12'ye 8 adım olduğuna dikkat çekiyor. Ayrıca duvarların yazıtlarla dolu olduğunun da altını çiziyor⁹. Oswald Parry, Dara'ya ait kalıntılar arasında yontulmuş kaya kütleleri, kilise, hamam ve saray kalıntılarını sayar¹⁰.

⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 154.

⁵ Buckingham, *Travels*, s. 240, 250.

⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s. 437-443.

⁷ Kinneir, *Geographical Memoir*, s. 263.

⁸ Heraito Southgate, *Narrative of a Tourthrough Armenia, Kurdistan, Persia and Mesoptamia*, vol. II, New York, 1940, II, s. 272.

⁹ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 326-327.

¹⁰ Parry, *Syrian Monastery*, s. 155.

G. P. Badger, Nusaybin şehrinde halen var olan antik kalıntılar arasında iki mermer kolon, birkaç süs figürü ve Aziz Yakup Kilisesi olarak adlandırılan yeri kaydeder¹¹. Kenti gezen J. B. Fraser, Nusaybin'in Mygdonius (Hirmas)'ın batı kolu üzerinde bir düzlükte ve hala büyük yıkıntıların bulunduğu, normal yapılu küçük bir ibadethanesi, beş sütunla ayakta duran 20 kemerli uzun düz bir Roma mimari köprüsü ve şimdi Aziz Yakub olarak bilinen bir Avrupa yapısı kilisesinden bahseder¹². Son olarak, her iki kenti de 1911 yılında gezmiş olan G. Bell, kentin bu tarihlerdeki mimari unsurlarını fotoğraflayıp günümüze ulaştırmak suretiyle paha biçilmez bir arşiv oluşturmuştur¹³. C. S. Lingfoot, bu batılı seyyahların yorumlarından yola çıkarak Nusaybin'in konsül dairesi, forumu, ulusal banyoları, tapınakları ve pazar yerleriyle tipik bir Greko Roman şehir olduğunu var sayar¹⁴.

Roma dönemi arkeolojik kalıntıları bağlamında değerlendirecek olursak Nusaybin, bir klasik arkeolog gözüyle üzerinde fazla durulmamış bir merkezdir. Kentin bazı yerlerinde antik çağlardan az sayıda da olsa kesme taştan duvarlara rastlanmaktadır. Yapılan kazılarda kentin içerisinde farklı yerlerde mozaik kalıntlarına rastlanmıştır. Bu mozaikte kayık içerisinde bir deniz yaratığı tasvir edilmiştir¹⁵.

Dara istihkâm şehrinin, Nusaybin'in Perslilere terkenden sonra dönemin Roma mimarisini temsil ettiğini söyledik. Bu antik yerleşim yeriyle ilgili olarak günümüze kadar yerli arkeologlar tarafından yapılmış olan tek arkeolojik kazıyı ihtiva eden Metin Ahunbay'ın bilimsel ve arkeolojik inceleme çalışmaları, şehrin mimari unsurlarının tespiti bağlamında büyük değer arz eder. Bu çalışma, özellikle kentin savunma unsurlarından olup zamanla yerleşim yerinin altında kalmış olan sur ve burçları tespit edip numaralandırarak araştırmamızın askeri mimari başlığına önemli ölçüde bilimsel veri kazandırmıştır¹⁶.

¹¹ Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 67.

¹² Fraser, **Mesopotamia and Assyria**, s. 199.

¹³ Adıgeçen seyyahların gerek yazılı gerekse görsel arşivlerini aşağıda yeri geldikçe paylaşacağız.

¹⁴ Lange, "The Portrayal of Christ", **CSCO**, 118, s. 16. Nusaybin şehir merkezinde bir parkın bahçesinde Mardin Müze Müdürlüğü tarafından toplanmış birçok mimari blok bulunmaktadır ve bu bloklar arasında Roma dönemi malzemesi göze çarpmaktadır. Bkz. Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 64.

¹⁵ Laflı, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 64.

¹⁶ Bilimsel kazı ve araştırmalar, Mardin Müze Müdürlüğü başkanlığında 1986 yılında Metin Ahunbay'ın başkanlık ve sorumluluğunda başlatıldı ve sonuçlar 1990 ve 1991 yıllarındaki XII. ve XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda yayınlandı. İlk kazıda 24, ikinci kazıda +5 olmak üzere şehri çevreleyen toplam 29 burç noktası tespit edildi. Bkz. Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 392-393; amlf., "Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 197-199.

Kaynaklardan bölgemizin tarihi mimarisiyle ilgili edindiğimiz genel bilgiler bu şekildedir. Buna göre şehrimiz ve çevresinde askeri, dini ve sosyal olmak üzere üç alanda mimari unsurlar kendini göstermekteydi. Şimdi, bu yapıları ayrı başlıklar halinde ele alarak ilkçağdan günümüze ulaşan bilgileri paylaşmak istiyoruz.

3.2. Askeri Mimari Unsurları

3.2.1. Kale ve Duvarlar

Roma-İran savaşlarında bir sınır kenti olması ve ticari yollar kavşağında bulunması gibi sebeplerle güvenliğinin özellikle sağlanması gereken bir şehir olması, Nusaybin’de sağlam kale ve duvarların inşasını ilkçağlardan beri zorunlu kılmıştır. Bu bakımdan ilk ve ortaçağ boyunca Nusaybin’in kale ve surlar açısından zengin bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Nusaybin’in duvarları, II. yüzyılda tarihçi Cassius Dio’yu hayran bırakmıştır¹⁷.

Miladi III. ve IV. yüzyıllarda Diocletian ve Constantine hâkimiyeti döneminde kentin istihkâmına yönelik büyük gelişmeler kaydedilmiş olmalı. Nusaybin, Yakındoğu’da Roma İmparatorluğu’nun tarihçi Ammianus’un şu şekilde not düştüğü gibi en güçlü kalesi oldu: *Şayet iyi korunan güçlü ve müstahkem şehir olmasaydı genellikle doğu dünyası Perslilerin eline düşecekti. Şehir, doğunun en güçlü kalesiydi*¹⁸. II. Şapur, kenti üç kez kuşatmasına rağmen bu sağlam duvarlar onun güçlü ordusuna geçit vermemiş, en son Hirmas nehrini duvarlara yönlendirmek suretiyle duvarlarda bir gedik açabilmişti¹⁹. 363 barışından sonra Sasanilerin eline geçtikten sonra da askeri istihkâm merkezi olarak Nusaybin, çok büyük görevler ifa etti. Bu dönemde Sasani ordusunun dayanıklı sınır merkezi olarak görev yapan şehir, 530 yılındaki *Dara Savaşı*’nda İran’ın 60 bin kişilik ordusuna katılması için 10 bin adam gönderebilmişti²⁰.

İstifade ettiğimiz kaynaklarda çeşitli dönemlere ait siyasi olayların ayrıntıları verilirken Nusaybin’in o dönemki kale, sur ve duvarlarıyla ilgili bahisler geçer. İlk olarak tarihçi Cassius Dio, Lucullus’un MÖ.68’deki Nusaybin kuşatmasıyla ilgili bahiste kentin iki kat tuğladan yapılmış büyük duvarlarından söz eder ve bu duvarların

¹⁷ Cassius Dio, **Dio’s Rome**, II. s. 6-7.

¹⁸ Ammianus, **Roman History**, s. 397; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 228; Bleterie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 298; Possekel, “Greek Philosophical Concepts”, **CSCO**, 102, s. 16.

¹⁹ Ephraemi Syri, **Carmina Nisibena**, s. 79-80; Theodoret, **History of the Church**, s. 124-125 vd.

²⁰ John Simpson, “Sasanian Armies, The Iranian Empire, Early 3rd to 7th centuries AD”, **Antiquity**, Mart 1997, 71, Sayı 271, s. 244.

metaneti sebebiyle Roma generalinin kenti uzun bir kuşatmadan sonra güçlükle ele geçirdiğini yazar²¹. Ammianus ise, kentin 363'te Perslilere terk edilmesiyle üzerinde Pers bayrağının dalgalandırıldığı bir *kale (hisar)*'dan bahseder²². Bir diğ r tarihçi Malalas'ın, bu hisardan bahsederken *kalelerden biri* şeklinde kullandığı ifade bunların birkaç tane olduğuna işaret ediyor²³. Kentin etrafını  eviren geniş çift duvarlarla Nusaybin tuğlalardan örülmüştü ve duvarlar arasında barış zamanında üzerine köprüler kurulan derin bir hendek vardı²⁴.

Nusaybin'de Sasaniler döneminde  bnu'l Esir'in  ran Devleti'nin sonlarına doğru bir bahsinde andığı ve *el-Hicare* adıyla kaydettiğı kale, yine onun yazdığına göre aynı zamanda  ran tahtında altı ay gibi kısa bir süre kalmış olan H rrezad Hüsrev'in ikamet ettiğı bir istihk mdı²⁵.

Romalılar döneminde Nusaybin civarında inşa edilmiş olan ve kentin 20 km. kuzeydoğusunda Suriye sınırına yakın bir tepede bulunan Hefemtay (Rihabdium) adı verilen kale, Romalıların Suriye'den gelecek tehlikeler için ileri karakol işlevi yükledikleri bir istihk mdı. Kale, uzun zaman Araplar ve Romalılar arasında çekişme konusu olduğundan adı tarihte pek kanlı geçmektedir. Gerek Nusaybin ovası, gerekse kervan yolunun ge tiğı vadiyle Suriye ovasına tamamıyla hâkim bir durumda bulunan Hefemtay Kalesi 14 burç ve 2 gözetleme kulesine sahiptir²⁶.

Nusaybin'in kaleleri arasında, kentin 15 km kuzeydoğusunda bulunan ve eski Merdis (Mardin?) şehrinin üzerindeki yüksek kayalıklarda inşa edilmiş olan Marin kalesinden de bahsetmek gerekir. Kalenin kimler tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmese de inşa tarzından bir Bizans eseri olduğu ve tarih boyunca birçok kez onarıldığı anlaşıyor.  evre genişliğı 1500 m olup 12 kule ve burca sahip olan bu kalenin doğusunda Merdis kralının şatosu bulunmaktadır²⁷.

Nusaybin'i gezmış olan ortaçağ seyyahları kale ve surların durumu hakkında önemli bilgiler sunuyor. Bunlar arasında XIII. yüzyılda kenti gezmış olan Kazvini'nin, şehrin i  kalesi hakkında verdiğı bilgilerden, bu asır sonlarına kadar şehrin i  kalesinin

²¹ Cassius Dio, **Dio's Rome**, II. s. 6-7; Bleterie, "Emperor Jovian", **Sel. Wor.**, II, s. 300; Gibbon, **Roman Empire**, II, s. 320.

²² Ammianus, **Roman History**, s. 398; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²³ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

²⁵  bnu'l Esir, **el-Kamil**, I, s. 482.

²⁶ **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 109-110; Laflı, "Nusaybin ve  evresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 65.

²⁷ **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 109.

ayakta olduğunu öğreniyoruz²⁸. İbn Havkal, kentin ölümcül akreplerinin yanında ordular tarafından alınamayan çok güçlü kale ve hisarlara vurgu yapıyor²⁹. Mustevfi, Nusaybin surlarının uzunluğunun 6500 adım olduğunu kaydeder. Onun naklettiği bir hikâyeden anlaşıldığına göre, şehrin surları XII. yüzyılın sonlarına doğru bir tamirat geçirmiştir³⁰.

Şehir duvarlarının sadece güçlü ordulara karşı değil aynı zamanda doğal afetlere karşı da önemli rol üstlendiklerini tarihi kaynaklarda belirtilen ifadelerden çıkartabiliriz. Hirmas çayının, şehrin içinden akması ve zaman zaman sel felaketlerine sebep olması sebebiyle, Yunanlılar döneminde Nusaybin şehrini bu tehlikeden korumak için bir taş duvar inşa edilmişti. Yakut el-Hamevi, surların Romalılar döneminde yapıldığını yazdıktan başka, Sasani imparatoru Anuşirvan zamanında daha da geliştirilerek son halini aldığını yazıyor³¹. Abbasiler dönemine gelindiğinde halife Mütevekkil, bu surların derhal yıkılması için emir verdi, fakat su taşkın halinde şehre akmaya başlayınca yeniden duvarın tamir edilmesini emretti. Şehrin yaklaşık yüz mil güneyinde bir su bendi daha vardı³². XV. yüzyılda Nusaybin'i gezmiş olan seyyah Shiltberger kentin duvarlarıyla ilgili bahsinde Nusaybin duvarlarının Hristiyanların kanıyla lekeli olduğu ve bu sebeple kırmızı renkte olduğuna dair duygusal ifadeler mevcuttur³³.

Romalılar, Nusaybin'i 363 yılında Perslilere terk ettiklerinden bu dönemdeki Roma mimarisinin uzantılarını, alternatif bir askeri istihkâm ve sınır şehri olarak 507 yılında Roma imparatoru Anastasius döneminde tanzim edilen Dara'da görüyoruz. Dolayısıyla Roma mimarisi açısından Dara'da bugün bulunan kalıntıları incelemek bu dönem mimari anlayışının özelliklerini gün ışığına çıkarmak açısından önem arz eder. Siyasi tarih kısmında belirttiğimiz gibi, önceleri bir köy olarak var olan bu yerleşim yeri İmparator Anastasius'un emriyle 507 yılında tahkim edilmiş, halefi Justinian tarafından daha da güçlendirilmişti. Roma-Bizans dönemi Dara duvar istihkâmları, Nusaybin'deki duvar istihkâmlarına nazaran bugün daha çok ayakta kalmıştır.

Dara mimarisi ile ilgili en net ve kapsamlı bilgileri bu dönem tarihçisi Procopius'tan ediniyoruz. O, Nusaybin'den 28 stadia (yaklaşık 3.21 mil) mesafede

²⁸ Kazvini'den nakleden Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 154.

²⁹ Ebn Haukal, **Kitabu'l Mesalik**, s. 56.

³⁰ Müstevfi'den nakleden Strange, **Eastern Caliphate**, s. 95; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 155.

³¹ Yakut, **Mu'cemu'l Buldan**, V, s. 288-289; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 97-98.

³² Strange, **Eastern Caliphate**, s. 97-98.

³³ Schiltberger, **Bondage and Travels**, s. 44.

bulunan bu yerleşim yerinde inşa edilen duvarlarla ilgili şu değerli bilgileri verir: *Dara iç ve dış duvar olmak üzere iki duvarla çevrilidir. İç duvar yüksekliği altmış adıma ulaşan ve gerçekten mükemmel büyüklüktedir. Dış duvar ondan daha küçük fakat diğer açılardan ondan daha güçlüdür. İki duvar arasındaki mesafe elli adımdan az değildir*³⁴.

Justinian, Dara duvarlarının yeniden istihkâmıyla ilgili övülür. Procopius savunmada birçok yapısal gereksinimlerin başında nasıl acil yapının olduğunu tanımlar. Duvarlar çok alçaktı ve taşı düşük kalitede harç ile yapılmıştı. Bu bozuk yapı özellikle kötü havada aşınmanın ilerlemesiyle çökmeye başlayan kulelerde barizdi. Keza, Justinian'ın Dara duvarlarını yenileme bahsinde müellif, Anastasius şehrinin duvarlarının alelacele yetersiz yapıldığını, bu sebeple kısa süre içerisinde parçalarının bir yıkıntıya dönüştüğünü iddia eder. Dara'nın öneminin farkına varan ve gelişmiş Pers kuşatma makinelerinin farkında olan Justinian savunmanın restore edilmesi talimatının verdi³⁵. Justinian orijinal duvarları birleştirdi ve tek gözetleme olması için siperleri kapattı ve onu 30 adım daha yükseltti³⁶. Procopius Justinian'ın duvarlar üzerindeki yükseltme faaliyetlerinden bahseder.

Her şeyden önce o, (çok alçak olduğu ve düşman saldırısı için çok kolay olduğunu belirttiğim) duvarı hem ulaşılmaz hem de saldırılar için dayanıklı hale getirdi. Siperlerin orijinal aralıklarını taşlar yerleştirerek daralttı ve onları çok dar aralıklarla alçalttı. Onları yalnız küçük pencereler biçiminde işaretler bırakarak ve düşmana fırlatılacak okların çıkış noktası olması için hepsine içinden bir el geçecek kadar açık bıraktı. O zaman bunların üzerine o duvara yaklaşık 30 adımlık bir yükseklik ekledi. O, yüzeydeki mesafeyi harici kısımla taş dizeleriyle çevreledi ve tüm duvarın çevresini dolaşan sütun bir stoa inşa etti ve

³⁴ Procopius, **Wars**, II, s. 377; Gibbon, **Roman Empire**, V, s. 101; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 309; Southgate, **Church of Mesopotamia**, s. 188; Nicolas Adontz, **Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, (İng. çev. N. G. Garsoian), Lisbon, 1970, s. 124-125.

³⁵ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 152. Gerçekte bunlar, sadece imparator Justinian'ı övme kaygısıyla yazılmış şeylerdi. Justinian'ın Dara'nın tahkimi konusunda çok önemli işler yaptığı tartışılmaz bir gerçektir, bununla birlikte Anastasius döneminde yapılan inşaatın baştan savma yapılmadığını da biliyoruz. Nitekim Anastasius dönemi duvarlarının yüksekliği ve sağlamlığı inşa faaliyetlerini anlatan diğer vaka yazarlarınca teyit edilir. Birkaç örnek yeterli olacaktır: Mesela, Zachariah'ın, Anastasius dönemindeki ilk inşa faaliyeti ile ilgili yazdığı kentteki duvarın yükseltildiği ve onun arkasından sığınmayı önlemek için yeterince yüksek hale getirildiği şeklindeki ifadesi açıkça şehrin duvarının alçak olmadığını ve Anastasius döneminde yükseltildiğini gösterir. (Zachariah, **Chronicle**, s. 166.) Keza Joshua'nın belirttiği üzere, İranlıların Nusaybin'den inşa faaliyetlerini durdurmak için yaptıkları hücumların başarısızlığını da duvarların dayanıklılığına atfedebiliriz. (Joshua, **Stylite**, s. 70.) Bu yerinde tespitleri aynı makaleye borçluyuz. Bkz. Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 152.

³⁶ Holmes, **Age of Justinian**, II, s. 542.

o siperleri bu sütunlu giriş üzerine yerleştirdi. Böylece duvarlar gerçekten baştanbaşa ikili bir çatıya sahip oldu³⁷.

Resim 4: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Böylece Dara Kalesi, 15 adımlık bir mesafe arasında yayılmış sakinleri tarafından evcil hayvanların otlatılması için tahsis edilmiş, iki duvarla çevrilmiştir. İçteki duvar 60 adımlık fevkalade bir yüksekliğe ulaşır. Burçları 40 adımlık yükseklikteydi. Dolambaçlı ve taşlı bir yatakta akan ve bütün sapma tehlikelerinden doğal olarak muaf olan bir nehir şehrin içine akıyordu³⁸. Gözetleme delikleri küçük fakat çok sayıdaydı. Askerler çift tünelli siperler boyunca sıralanmıştı. Üçüncü bir platform (geniş ve sağlam olan) kulelerin zirvesinde uzanıyordu. Dış duvar daha az yüksek gözüküyordu, fakat daha sağlamdı. Her kule dörtlü surlar tarafından korunuyordu. İkili ve üçlü hendekler nehir suyuyla dolduruldu³⁹.

XIX. asır seyyahlarından Southgate, kentin giriş kısmı üzerinde 100 adım olarak saydığı kırık bir duvardan bahsederek bunun antik iç duvarın bir parçası olarak tahmin eder⁴⁰. Badger, eski duvarların halen ayakta olduğu güneydeki tepede dikkatli bir araştırma yapmasına rağmen Gibbon'un şehrin tanımlamasında açıkladığı ikinci duvarın

³⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 152.

³⁸ Bury, *Roman Empire (MS. 395-800)*, I, s. 426.

³⁹ Gibbon, *Roman Empire*, V, s. 101.

⁴⁰ Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 188.

kalıntılarını keşfedemediğini yazıyor⁴¹. Oswald Parry ise, büyük Dara duvarlarının tüm güneydoğu yolu boyunca uzandığını ve azametli ve güçlü gözükten bu duvarların çok iyi durumda olduğunu yazıyor⁴².

Gertrude Bell'in 1911 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezi çerçevesinde günümüze ulaştırdığı fotoğraflarla bizim gezimizde çektiklerimizi kıyaslayacak olursak geçen bir asır içerisinde Dara'da tahribatın büyük olduğunu görmek zor değildir. Bizim için esas üzücü olan ise, kent istihkâmlarının eski taşlarının şehir halkı tarafından birer yapı malzemesi olarak evlerin inşasında kullanıldığını görmek olmuştur⁴³.

Resim 5: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Antik Dara şehrinin Anastasius döneminde inşa edilip Justinian döneminde tahkim edilen duvar ve burçlarının az sayıdaki kalıntıları bugün halen ayakta. 1986-1990 yılları arasında M. Ahunbay başkanlığında başlatılan iki ayrı kazı çalışması sonunda toplam 29 burç noktası tespit edilmiştir. Burç tespit çalışması, kentin kuzeybatısından gözlemlenebilen 1. burçtan başlatılmış ve saat yönünün tersine bir istikamette yürütülmüştür. Burçların az sayıda olanı ayakta denebilecek durumdadır.

⁴¹ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 306.

⁴² Parry, *Syrian Monastery*, s. 158.

⁴³ Dara'yı ziyaretimiz sırasında gözlemlediğimiz bu durum, daha 1983'te B. Croke ve J. Crow'un da dikkatini çekmiştir. (Bkz. Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 156.) Dara'da yürütülen arkeolojik kazının başkanı M. Ahunbay da tahribatın ileri düzeyde olduğuna dikkat çekiyor. Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 392.

Toprak seviyesi üzerinde olanların bile yeterli kavranabilmeleri kazı yoluyla olmuştur. (Bkz. Plan 4)⁴⁴. Burç 29’dan sonrasında kale savunma duvarları rahat kavranamaz durumdadır ve bir burç kalıntısı görülmemektedir. Sur beden duvarı olarak yorumlanabilecek kalıntılar ve duvar izleri Kale Mahallesi’nin yoğun konut dokusu içerisinde dağılmaktadır⁴⁵.

Resim 6: Dara Duvarlarından Bugüne Kalanlar (A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011)

3.2.2. Gözetleme Kuleleri

Bir diğer askeri mimari unsuru gözetleme kuleleridir. Düşmanın kent istihkâmına yakın mevkideki hareketliliğini gözetlemek ve onlar ulaşmadan evvel gerekli tertibatı almak ve savunmayı gerçekleştirmek amacına hizmet eden bu yapılar özellikle Dara’da incelediğimiz dönemin en popüler mimari unsuru olarak göze çarpıyor. Kaynaklarda Nusaybin çevresindeki kulelerle ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Theodoret 350 Nusaybin kuşatması bahsinde kentin manevi koruyucusu olarak Yakub’un yüksek kulelerden birinde barbarlara lanet okuduğunu belirtir⁴⁶. Procopius’un 541 yılı olayları içerisinde verdiği ve siyasi kısımda genişçe bahsettiğimiz Belisarius’un emrine itaat etmeyerek Nusaybin sınırına ilerleyen Peter ve adamlarını mağlup ederek

⁴⁴ Ahunbay, “Dara-Anastasipolis”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 392. Planda tespit edilen burçların özellikleri için bkz Aynı Makale, s. 392-393.

⁴⁵ Ahunbay, “Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları”, **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 198.

⁴⁶ Theodoret, **History of the Church**, s. 125.

onun sancağını ele geçiren Persliler tam bu noktada bir kule inşa edip sancağın yerine sosisler asarak düşmanlarıyla alay etmişlerdi⁴⁷. Bunun dışında Efesli John, 573 yılındaki Nusaybin kuşatmasında General Marcian'ın kendisiyle birlikte getirdiği akıllı makinistler yardımıyla yüksek kulelerden oluşan daha güçlü yapılar inşa ettiğine dair bir not düşer⁴⁸.

Bölgedeki gözetleme kuleleriyle ilgili en geniş bahis ve en çok sayıda örnek Dara'da mevcuttur. İmparator Anastasius'un 507'deki ilk istihkâmda bu kuleler inşa edilmişti. Anastasius'un orijinal yapısının çağdaş bahsinde kenti bizzat ziyaret etmiş olması muhtemel görünen Marcellinus Comes, kuzey duvar kısmının biçimlendiren ve muhtemelen şehrin kuzeybatı kısmında yamacın tepesinde yerleşen Herculean kulesinden bahseder. Bu muazzam kule kuşbakışı bir görüntüye sahipti ve Nusaybin ve Amida'daki hareketlilikler için bir gözetleme kulesi görevi görüyordu⁴⁹. Efesli John'un 573'teki Perslilerin Dara kuşatmasıyla ilgili bahiste bu kulenin halen ayakta olduğu *Hüsrev Romalıların Hercules olarak adlandırdıkları ve diğerlerinden daha yüksek olan büyük kulenin karşısında ondan daha yüksek bir zemin üzerinde bir kule yapılması talimatını verdi* şeklindeki sözlerinden rahatlıkla anlaşılıyor⁵⁰.

Procopius, Wars'ta Hüsrev'in 573'teki Dara kuşatmasıyla ilgili bahiste şehrin duvarları yanında kulelerinden bahseder ve her birinin 100 adım yüksekliğe sahip olduğunu belirtir⁵¹. *Buildings*'te ise Anastasius dönemi kuleleriyle ilgili şu tanımlamayı yapar: *Kuleler bozuk inşaattan dolayı kar ve sıcağa dayanamadı ve birçoğu harabeye dönüştü*. Justinian arızalı kulelerin dikdörtgen biçiminde harici taşlarla güçlendirilmesini emretti. Her kule, zirvesine yerleştirilen ilave küçük kulelerle yükseltildi. Dış duvarlar aynı şekilde yükseltildi ve başlangıcı bir zemin olan ve kuşatma makineleri için uygun bir yer teşkil eden güney tarafta o hilal biçiminde suyla dolu bir hendek yaptı⁵².

Justinian döneminde kuleler de yukarıda belirttiğimiz gibi yeniden inşa faaliyetlerine maruz kaldı ve tıpkı duvarlar gibi eşit mesafede duvarın tepesini aşınca kadar yükseltildi. Daha büyük bir güvenlik için her ne kadar ikinci duvarın boyutları

⁴⁷ Procopius, **Wars**, II, s. 417.

⁴⁸ Efesli John, **Ecclesiastical History**, s. 367.

⁴⁹ Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 156.

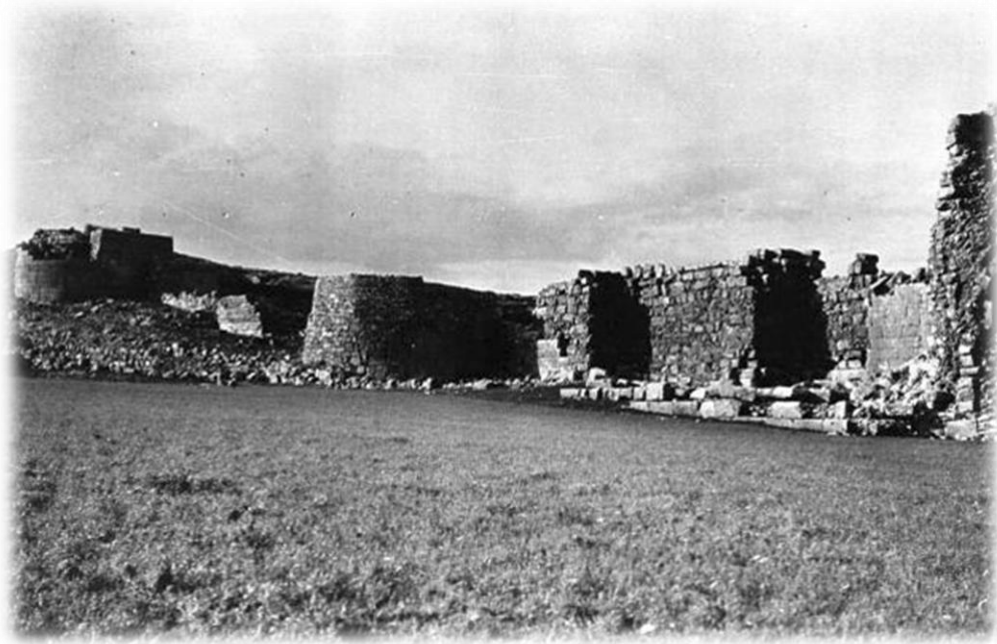
⁵⁰ Efes'li John, **Ecclesiastical History**, s. 380. Ayrıca bkz. Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 156.

⁵¹ Procopius, **Wars**, II, s. 377.

⁵² Croke-Crow, "Procopius and Dara", **JRS**, 73, s. 152-153.

birincisinden daha küçükse de birincisinin az bir mesafe önünde inşa edildi ve bu kule duvarının zirvesinden ordunun ana gövdesi bir saldırıyı defetmekte aktiftiler⁵³. Procopius, Justinian'ın Dara'daki kulelerle ilgili işlerini şu şekilde belirtiyor: *Kulelerde gerçekten duvarları savunan ve saldırıyı püskürten üç zemin vardı. Her kulenin ortasında ek siperlere yerleştirdiği yuvarlak bir yapı ekledi. Böylece duvarlar üç katlı oldu*⁵⁴.

Dara'da varolan istihkâm teknikleri bağlamında Esas Duvar, Destek (Siper) ve Kale Hendeği'nden oluşan üç çeşit savunma unsuru mevcuttu. Esas duvarlar gibi siper duvarlar da düşman saldırılarını geri püskürten bir dizi kule tarafından korunmaktaydı. İmparatorluk sınırında çok önemli stratejik kaleler olan Dara ve Teodosiopolis (Erzurum) bu doğrultuda inşa edilmişti. Bu istihkâm sisteminin Justinian tarafından doğuya nakledildiğini düşünmek bir hata olacaktır. O, şüphesiz yerel bir gelenek ürünüydü⁵⁵.

Resim 7: XX. Yüzyıl Başlarında Dara Duvar Kalıntıları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Dara'nın kuzeydoğusundaki savunma sistemi, uzun bir bölme (kapama) duvarı yaklaşık 50 m genişlikte U biçiminde kulelerden oluşur. Bu ana mesafe kuleleri

⁵³ Holmes, *Age of Justinian*, II, s. 542.

⁵⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 152.

⁵⁵ Adontz, *Armenia in Period of Justinian*, s. 124.

arasında normalde sayıları iki olan dik açılı iki küçük kule vardır. U biçimli kulelerin yüksekliği ilk zemin düzlükte daire biçiminde boşluk tonozları vardır. Boşlukların beş kemerli geniş pencereleri vardır. Ayrıca güney kapısının yan tarafından duran doğu kulesi, açık basamakların kalıntıları korunur. Bu basamakları kalıntıları olmasa bile kule içerisindeki iri tonozlar bunu akla getirecekti. Amida, Resaina ve Sincar'da olduğu gibi kulelerin önünde herhangi bir genişleme olmaksızın ana bölmeye paralel uzanır⁵⁶.

Dara'da günümüze ulaşmış Bizans yapısı duvarlar içerisinde kuleleri ayırt etmek zordur. Bununla birlikte, Procopius'un, yukarıda bahsettiğimiz kulelerle ilgili tanımlamasından yola çıkarak Gertrude'nin duvarların yaklaşık bir asır önceki durumuyla günümüze ulaştırdığı fotoğraflar çerçevesinde kentteki kulelerin varlığı ve yapısıyla ilgili en azından bir fikir edinebiliyoruz.

Resim 8: Dara Duvarlarına Yakın Kule Görünümlü Yapılar (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Yukarıda G. Bell'in çektiği fotoğrafta görülen daire biçimindeki yapıya dikkat edecek olursak, Procopius'un bahsettiği gibi genel duvardan yüksek, pencere veya kapı görünümünde kemerli yapılara sahip bir bina görüntüsündedir. Burası, muhtemelen bir gözetleme kulesi olarak günümüze ulaşan bir yapının XX. yüzyılın başlarına kadar ulaşmış olan kalıntısıdır.

⁵⁶ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 153.

3.2.3. Saray

Nusaybin ve Dara her şeyden önce düşmana karşı askeri organizasyonların yürütüldüğü sınır şehirleriydi. Bu sebeple her ne kadar günümüze ulaşmış bir bakiyesi bulunmasa da incelediğimiz dönemde gerek Nusaybin’de gerekse alternatif Dara şehrinde bir kentin önde gelen askeri yetkililerin ikamet ettiği ayrıca imparatorların bölgeye düzenledikleri seferler sırasında ağırlandıkları saray tipi yapılar olduğu kesindir. Nusaybin’de bu tarz yapılarla ilgili en değerli kanıtımız tarihçi Ammianus’un, imparator Jovian’ın 363 barışıyla Nusaybin’i Perslilere terk ettikten sonra İstanbul’a doğru yola çıktığı ve mola vermek için Nusaybin duvarları önünde durduğu sırada kent halkının ona gelerek kent içerisinde bulunan saraya gelmesi ve burada konaklaması yönündeki ısrarıdır⁵⁷.

Dara’da bir saray tipi yapıya dair en önemli kaynağımız ise, kuşkusuz Procopius’tur⁵⁸. XIX. yüzyıl seyyahları arasında şehri ziyaret eden Kinneir, Parry, ve Badger gibi seyyah yazarlar buradaki saray kalıntılarından bahseder. Badger’in saray olabileceği ihtimali üzerinde durduğu yapı ise aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz antrepodur⁵⁹.

3.2.4. Mühimmat Deposu (Ambar-Antrepo)

507 yılında tahkim edildiğinde askeri mimari bir unsur olarak Dara’da günümüze ulaşmış olan bir antrepo (depo)’nun varlığını görüyoruz. Zachariah’ın, şehrin bu dönemde yeniden istihkâmıyla ilgili kayıtları da kentte geniş bir ambar (antrepo) inşa edildiğini doğruluyor⁶⁰.

Oswald Parry’nin gözlemlerine göre, binanın orijinal kullanımı bir sır. Fakat geleneksel bir şekilde bir ambar olarak kullanıldığı söyleniyor. Bazıları, su deposu amacıyla kullanıldığını ya da bir hapisane, hazine odası, hatta bir divan olarak kullanıldığını söylüyor. Onun bir hapisane olduğuna duvardaki bir delik dalalet ediyor. Dara’daki kalıntılar arasında en büyüğü ve en iyi korunmuş olanı bir yer altı binası olarak göze çarpan bu yapı, bir tünele sahiptir. Tünelin sonunda dar bir merdiven büyük

⁵⁷ Ammianus, **Roman History**, s. 398. Ayrıca bkz. Bletierie, “Emperor Jovian”, **Sel. Wor.**, II, s. 296; Gibbon, **Roman Empire**, III, s. 229.

⁵⁸ Procopius, **Wars**, I, s. 255.

⁵⁹ Kinneir, **Journey Through Asia Minor**, s. 441; Parry, **Syrian Monastery**, s. 155; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s. 308.

⁶⁰ Zachariah, **Chronicle**, s. 166.

yükseklikte muazzam bir odaya uzanır ve 80 adım uzunluğundadır. İri kolonlar tarafından üç koridora bölünür⁶¹.

Dara'ya gerçekleştirdiğimiz gezide, Bizans dönemi kalıntısı olarak bu yapının bakımsız ve kendi kaderine terk edilmiş olmasına rağmen, tüm haşmetiyle ayakta olduğunu gördük. Yapıya giriş, bugünkü zeminin bir metre kadar aşağısında orta genişlikte bir kapıdan sağlanır. Girişte tipik Roma mimarisini temsil eden altı adet kemer mevcuttur. Yapının haşmetini borçlu olduğu taşlar her biri yaklaşık 3 karış eninde 5 ila 8 karış uzunluğunda dikdörtgen şeklindedir.

Resim 9: Dara'daki Depo (Silo) Giriş Kapı Kemerleri (A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011)

Kapıdan hemen girişte sağ tarafta taşlarla dolu dikdörtgen bir koridor var. Bu koridor, aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz kemerlerin her birinin altında dışarıya bakan orta büyüklükte bir pencereye sahip. Karşı istikamette içeriye uzanan dik ve kaygan bir merdiven ambarın içerisine iniyor.

Yapının esas kısmını teşkil eden kısım kare şeklinde olup yapının merdivenden girişine göre sağda 3, ortada 2 ve solda yine 3 olmak üzere toplam 8 adet büyük ve sağlam sütunlarla destekleniyor. Merdivenlerden bu alana girişe göre çapraz kısımda iki kişinin zor sığacağı bir büyüklükte bir hücre odası yerli halkın söylemine göre, bir zindan olarak görev yapıyordu.

⁶¹ Parry, *Syrian Monastery*, s. 159-160.

Resim 10: Dara'daki Depo (Silo)'nun İç Kısmı (Kolonlar) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Gezimiz sırasında ayrıca Dara'ya yaklaşık 1 km mesafede bugün *Ambar* olarak adlandırılan köyde yine buna benzer bir Roma yapısına tesadüf ettik. Yukarıdaki anlattığımız yapıya nazaran çok daha küçük, fakat onun ufak bir modeli şeklinde ve muhtemelen aynı amaca matuf inşa edilmiş bir yapı olarak dış görünüş itibariyle daha ilk bakışta bir Roma mimarisi olduğunu belli ediyor. İnce uzun bir koridordan içerisine girdiğimiz bu yapı, sütunlarla desteklenmesine gerek duyulmayacak kadar küçük bir boyutta ve kare şeklinde, güney cepheli yerden yüksek ve büyük pencereleri ve zemine bitişik oymalı kemerlere sahip. Köy, bugünkü ismini muhtemelen bu yapıdan alıyor. Bununla birlikte, Dara'nın zeminiyle kıyaslanacak olursa bu yapının bir tümsek üzerinde ona göre hayli yüksekte bulunması burasının ambar dışında başka amaçlar için kullanıldığını da gösteriyor.

Resim 11: Ambar Köyü'nde Bulunan Bizans Yapısı (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

3.3. Dini Mimari Unsurları

3.3.1. Kilise ve Manastırlar

Hıristiyanlığın miladi asırlardan itibaren kent ve çevresinde hızlı yayılma göstermesi, manastırcı ve çileci yaşamın Nusaybin ve yakın çevresinde yayılmasına ve kilise ve manastırların da Roma mimari anlayışının bir parçası olarak tezahür etmesine neden oldu.

Nusaybin ve çevresine manastırcı yaşamın Mısırlı Mar Awgin tarafından taşındığı söylenir⁶². Bu çerçevede IV. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan bu çevrede inşa edilen dini yapıların bu bölgedeki Roma dini mimarisinin ilk örnekleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. VI. yüzyıla tarihlenen kiliselerin önceleri Bizans İmparatorluğu'nun katkılarıyla yaptırıldığını, bilahare Hellenizm'in bölgedeki kilise mimarisini etkilediğini söyleyelim. Tur-Abidin ile birlikte Bizans-Sasani savaşlarında bir sınır şehri görevi gören Nusaybin, mimari açıdan her iki medeniyetin tesiri altında kalmış ve İslam fetihleriyle birlikte İslam mimari anlayışı; sonraları Selçuklu-Artuklular önderliğinde Türk mimarisi, geç kiliseler üzerinde etkili olmuştur⁶³.

⁶² Dom Cuthbert Butler, "The Lausiac History of Palladius", **Text and Studies**, vol. IV, Cambridge, 1898, s. 218-219.

⁶³ Keser, **Tur-Abidin**, s. 9.

Nusaybin’de inşa edilmiş olan kiliselerden, kaynaklarda ilk olarak şehrin piskoposu Yakub tarafından 313 senesinde kendi adına izafeten kurulmuş olan Mar Yakub Kilisesi kentin ilk ve en önemli kilisesidir. Metropolit Kyprianos 758-759’da bu kilisenin koro mahallini ve başkilise mihrabını tamamladı⁶⁴. İncelediğimiz dönemde Nusaybin’in en önemli dini mimarisini temsil eden bu kiliseyle ilgili aşağıda bölgeye gelen seyyahların yazdıkları doğrultusunda ayrı bir başlık altında etraflı bilgi vereceğiz.

Resim 12: XX. Yüzyıl Başlarında Mar Yakub Kilisesi (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Nusaybin’de bulunan bir başka kilise, II. Hüsrev zamanından kalma olduğu anlaşılan ve bölgenin göçebe kabileleri tarafından taziz edilen Sergius Strataletes’e atfen inşa olunan Sergius kilisesidir⁶⁵. Bundan başka Nusaybin’in 26 km. doğusunda bulunan Marbobbo (Günyurdu) köyünde bulunan Mor Bobi, Mor Aho, Mor Şemun ve Mor Şmuni kiliselerini de kentin Hristiyan mimarisine ait eserler arasında saymak gerekir⁶⁶.

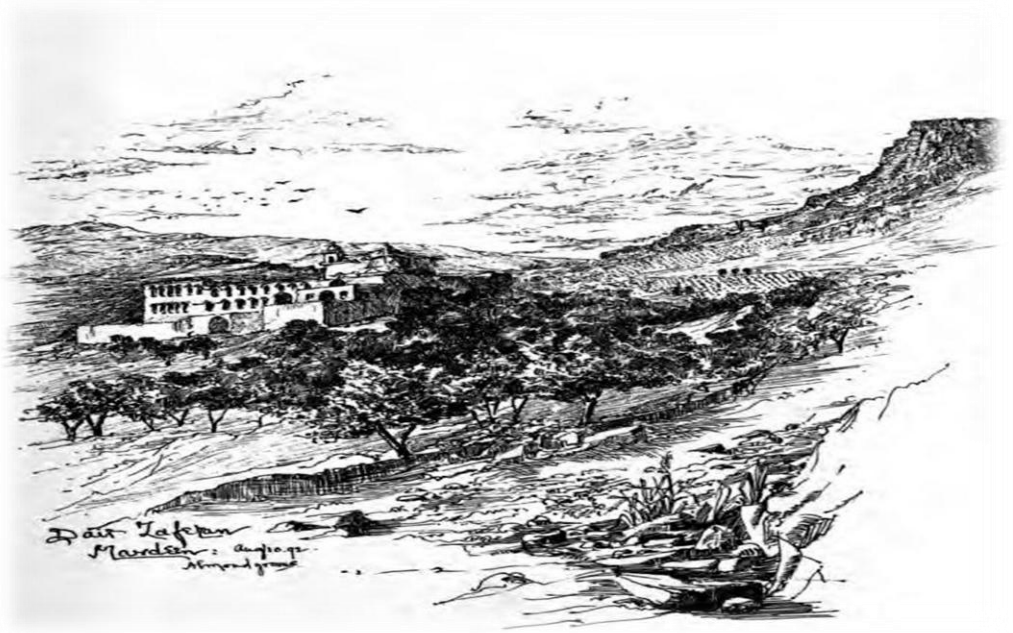
Manastırlara gelince, bunlar arasında ilk olarak Mar Abraham Manastırı’ndan söz etmek gerekir. Bagok Dağı’nın zirvesinde bulunmakta olup bir manastırdan çok bir asker kışlasını andıran bu mimari yapının daha sonra Hristiyanlarca kiliseye çevrildiği

⁶⁴ Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, *Encyc. Isl²*, VII, s. 983; Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101; Bundy, “Bishop Vologese”, *Prequest Religion*, 63, s. 57.

⁶⁵ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101.

⁶⁶ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 33-36; *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 111-112.

tahmin ediliyor. Bir diğer manastır Tur-Abidin Dağı'nın yamacında, ovadan 500 metre yükseklikte bulunan Mar Awgin Manastırı'dır. Mar Awgin'in Hristiyan azizlerden İncil müjdecilerinden olduğu belgelerde yazılıdır⁶⁷. Bunun yanında MS. V. asırda inşa edildiği tahmin edilen ve Mardin'in yaklaşık 4 km doğusunda bulunan Deyru'l Zafaran Manastırı da bu bölgedeki dini mimarinin önemli unsurlarından biridir. Etrafında yetişen zafaran (safran) bitkisinden dolayı bu isimle anılan Deyru'l Zafaran (Safran Manastırı)'ın milattan önceki tarihlerde güneş tapınağı, Romalılar zamanında ise kale olarak kullanılan bir kompleks üzerine inşa edildiği tahmin edilir. Romalıların bölgeden çekilmesinden sonra bu kale manastıra çevrildi⁶⁸.

Resim 13: Deyru'l Zafaran Manastırı (Temsili Resim) (*O. Parry, Syrian Monastery, Giriş Kısmı*)

Dara'daki kiliseler de Roma dini mimarisinin bölgedeki tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Dara'nın 507 yılındaki ilk istihkâmında burada kale, duvar, antrepo, hamam askeri ve sosyal mimarinin yanında kiliselerin de inşa edildiğini dönemin kaynakları belirtirler. Bu bağlamda Zachariah, kentin inşasında imparator Anastasius'un Amida piskoposu Thomas'a kentte bir kilise inşası için bir ödenek tahsis ettiğini açıkça belirtirken, Evagrius da benzer şekilde imparatorun Dara'yı diğer mimari

⁶⁷ **Tarihin Tanığı** Nusaybin, s. 111; Efravm, **Deyruzzafaran Manastırı Tarihi**, s. 19.

⁶⁸ Efravm, **Deyruzzafaran Manastırı Tarihi**, s. 21. Ayrıca Bkz. www.deyrulzafaran.org

unsurların yanında kiliselerle de süslediğini belirtir⁶⁹. Southgate, Dara’da antik Roma köprüsünün sol tarafında bulunan yuvarlak küçük bir kulenin halkın söylemine göre önceleri bir kilisenin parçası olduğunu kaydediyor⁷⁰. Burası bizim de gezimiz sırasında gözlemlediğimiz dış tarafı kısmen yıkılmış, dışarıya bakan birkaç küçük pencereye sahip, iç kısmında önemli bir yapı olduğu kare şeklinde küçük taşlardan oluşan tavan döşemesinden kolayca anlaşılan küçük fakat işlevsel bir yapıdır ve Dara’daki diğer tüm kalıntılar gibi kendi kaderine terk edilmiştir.

Resim 14: Dara’da Kilise Görünümlü Bir Yapı (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

3.3.1.1. Mar Yakub Kilisesi

Nusaybin’deki kiliselerle ilgili kaynaklarda en çok materyal bulduğumuz mimari yapı, kuşkusuz adı incelediğimiz dönemde kentle özdeşleşmiş olan Aziz Yakub’un kurduğu kilisedir. Kilisenin ilk inşasıyla ilgili bilgiler muhtelifdir. Bazıları Arian sapıklığının ateşli bir muhalifi olan Aziz Yakub’a atfedilen bu kilisenin, yaklaşık IV. yüzyılda Hristiyan ibadeti için yapılmış bir yer olduğunu düşünürler. Diğer bazıları ise buranın esasen Romalıların ve Greklerin bir tapınağı olduğunu, bilahare Hristiyanlık

⁶⁹ Zachariah, **Chronicle**, s. 165; Evagrius, **History of the Church**, s. 376. Procopius, Dara’daki iki ana kiliseyi Aziz Barthalomew ve şehrin Büyük Kilise olarak adlandırılan ana kilisesini imparator Justinian’a atfeder. Gerçekte Aziz Barthalomew Kilisesi Anastasius’un çalışmasıydı. Paragrafta belirttiğimiz gibi, Zachariah, Büyük Kilise’nin Dara’nın yapısında Amida papazı ve başpiskoposunun baş meşgalesi olduğu konusunda bizi bilgilendiriyor. Bu konuda bkz. Croke-Crow, “Procopius and Dara”, **JRS**, 73, s. 151-152.

⁷⁰ Southgate, **Church of Mesopotamia**, s. 189.

bölgede yayılınca kiliseye çevrildiğini yazar⁷¹. Burası kilise ve türbe olmak üzere iki farklı kısımdan meydana gelir⁷².

Resim 15: Mar Yakub Kilisesi'nin Batı Giriş Kısım (G. Bell Arşivi, Nisan-1911)

XVIII. ve XIX. yüzyılda kente gelen Avrupalı seyyahların ilk uğradığı yer olan bu kilise ile ilgili onların sunduğu mimari gözlemler kaydedilmeye değerdir. Bunlardan Buckingham, Nusaybin'i ziyaret etmekle birlikte kilisenin içerisine girme şansı bulamadığı için bu konuda görüş bildirmeyeceğini yazar⁷³. Bir sonraki asrın ilk seyyahı olan Kinneir, Aziz Yakub Kilisesi'ni kumlara gömülü, iç kısmı süslerle dizayn edilmiş dört adet korint tarzı sütunla desteklenen kaba olmayan kapı ve pencere lentillerine sahip küçük bir yapı olarak tanımlar⁷⁴.

Badger ise, kilisenin iki kısımdan oluştuğunu kaydeder ve ayrıntıları şu şekilde belirtir: *Dairesel biçimde olan birinci kısım sütunlarla desteklenir ve orta halli bir koruma durumundadır. Başlıca giriş doğuya bakar ve bu detay binanın iç planı kadar iyidir. Burası, onun bir kiliseden çok kutsal piskoposun kalıntıları üzerine inşa edilmiş bir mozole gibi gözüktüyor. Bitişik kısımları mimari süslemeden yoksundur ve buradan dar bir merdiven aracılığıyla mezara inilir. Burası 14 fit'e 8 fit uzunluğunda dar bir*

⁷¹ Buckingham, **Travels**, s. 250-251.

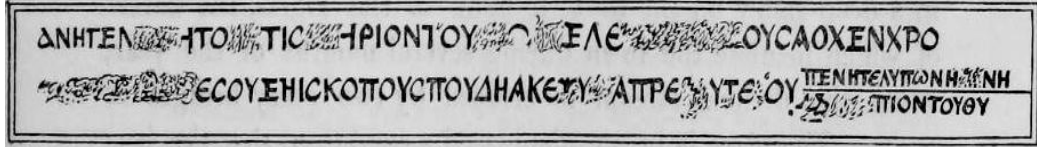
⁷² Southgate, **Narrative of a Tour**, II, s. 272.

⁷³ Buckingham, **Travels**, s. 250-251.

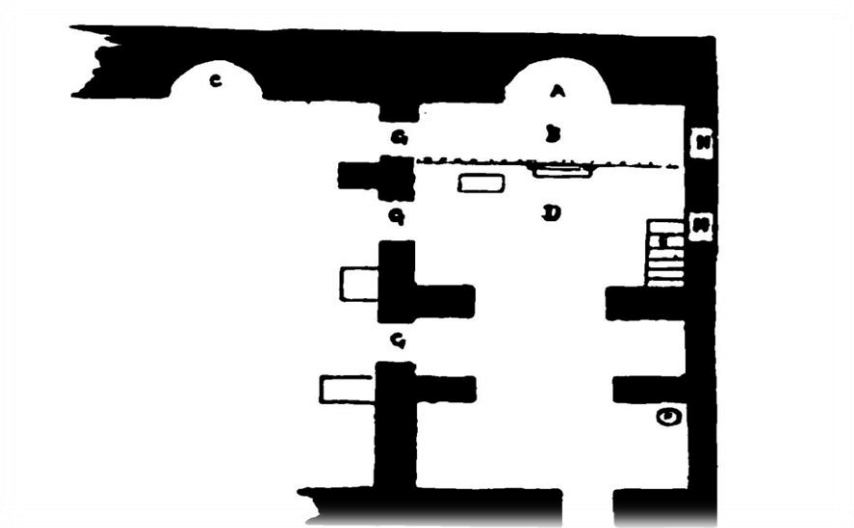
⁷⁴ Kinneir, **Journey Through Asia Minor**, s. 443.

hücredir. Bir kısmı yok olmuş olan bu mermer lahit Aziz Yakub'un geleneksel mezarına işaret eder. Ana giriş üzerinde harap olmuş bir kitabe keşfettik⁷⁵.

Fletcher, kilisenin antik zamanlardan kalma bir yapı olarak halen ayakta durduğunu ve mimarisinin Grek olduğunu yazar ve devam eder: *Neredeyse tamamı enkaz ve kalıntılarla dolu iki odadan oluşur. Yer altı hüccresine uzanan bir yolla aşağıya indik. Mermer bir lahit içerisinde Aziz Yakub'un küllerinin gömülü olduğu söylenir. Binaya girişlerden birinin yanında oldukça tahrip olmuş olan şu kitabeyi bulduk⁷⁶.*

İkinci bir el yazması kilisenin kubbesi altındadır. Merdivenlerle aşağıya bağlanan bu kubbe veya kilise bodrumunda kırmızı mermerden büyük bir lahit içerisinde Aziz Yakub yatar. Aziz Yakub'un türbesi, gövdesi uzun zaman önce ortadan kalkmış olan baştaki bir Grek haçı hariç sadedir ve her dindar ziyaretçi kutsama için onu öper ve susam yağıyla dolu bir lamba daima yanar⁷⁷. Oswald Parry'nin kilise iç planıyla ilgili çizdiği plan şu şekildedir:

A: Yüksek Mihrap	E: Aziz Yakub'un mezarına inen bölme
B: Koro'nun yükseltilmiş kısmı	F: Kırık sütundan eklenmiş yazı
C: Yan Mihrap	G: Zengin işlemeli giriş kapıları
D: Orta Kısım	H: Şuan kapanmış olan giriş kapıları

Plan 3: Aziz Yakub Kilisesi İç Kısım Planı (O. Parry, *Syrian Monastery*, s. 331)

⁷⁵ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 67.

⁷⁶ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 90.

⁷⁷ Parry, *Syrian Monastery*, s. 226-227; Southgate, *Narrative of a Tour*, II, s. 272.

Parry, ayrıca kilisenin mimarisiyle ilgili şu gözlemlerini kaydeder: *Kilise mükemmel bir binadır fakat acımasız yıkıcılık olgunlaştığı zaman onu yok etti ve tüm batı ve güney geçitleri modern Suriyeliler tarafından tamir edildi. Antik kubbe restore edildi, fakat pencereler güvenlik amaçlı kapatıldı. Yarım tekerlek görüntüsünde olan üç kapı arasında güneye bakanı Türkiye’de bulunan güzel oymacılığı içerir, kuzeyde olanı zengin bir asma ve çiçeklerle süslenmiş olup hala mükemmeldir ve lentolar Roma tarzında bir kemerle giderilmiştir. Bununla birlikte bu nakışların koro tarafında değil de geçide bakan kapı tarafında olması tuhaftır. Belki bir binanın tarihi için en fark edilebilir şey, kapılar üzerine işlenmiş şekillerdir ve zengin bir pervaz üzerinde bütün kubbeyi döner. Doğuda hepsi kiliseye açılan kilise yapısıyla aralarında herhangi bir perde veya duvar olmaksızın üç oda vardır*⁷⁸.

Resim 16: Mar Yakub Kilisesi’nin Güney Cephesi (G. Bell Arşivi, Nisan-1911)

Nusaybinli Eliyo’nun verdiği bir bilgiye göre, h. 141 (m. 758-759) yılında muhtemelen Aziz Yakub Kilisesi’nin kastederek kaydettiği Nusaybin’deki büyük kilisenin sunak ve yarı kubbesi tamamlandığına dair notu adigeçen yapının İslami dönemlerde de zaman zaman tamirat gördüğünü gösteriyor⁷⁹. Süryani Mihail, 1171 Nureddin’in şehirde yaptığı tahribatı anlatırken bu kiliseden de bahseder. Müellif,

⁷⁸ Parry, *Syrian Monastery*, s. 225-226.

⁷⁹ A. S. Tritton, *The Chalips and Their non-Muslim Subjects, A Crictical Study of Convenant of Umar*, London, 1930, s. 147; Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, *Encyc. Isl*², VII, s. 983; Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101; Bundy, “Bishop Vologese”, *Prequest Religion*, 63, s. 57.

Nureddin'in kilise ve manastırların içerisinde yeni yapılmış olan bütün binaları yıktırdığını, bu doğrultuda Nasturilerin Bar Çauma (Barsawmo) zamanından bu yana işgal etmekte oldukları Mar Yakub Kilisesi'nin büyük bir bölmesini yıkmaya başladıklarını belirtir⁸⁰. Oswald Parry, kenti ziyaretinden yaklaşık 30 yıl önce kilisenin onarıldığını ve kilisenin orijinal yüzeyi üzerinde bir alan oluşturmak için zeminin büyük bir kısmının kazıldığını belirtir. Diğer yerlerde zemin hala yaklaşık 12 adımdır⁸¹.

J. P. Fletcher, Müslümanların bu binayı Muhammed'den önce yaşayan bütün Hristiyan azizlerin türbelerine yaptıkları gibi büyük bir saygıyla ellerinde tuttuklarını belirtir ve kiliseyle ilgili kent halkından edindiği şu iki hikâyeyi günümüze aktarır: *Kentin son paşalarından biri, birkaç büyük kışla yaptı ve Aziz Yakub'un türbesini cephanelik içerisine taşımaya karar verdi. Plan çizilmişti ve mimar sonraki gün işine başlamaya hazırlandı. Sabahın erken saatlerinde aceleyle paşanın huzuruna çağrıldı ve en ağır cezalarla yapıya dokunmaktan men edildi. Şaşkın mimar paşa hazretlerinin kararındaki değişikliğin sebebini sordu. O, kendisine gece boyunca en korkunç doğada ilhamlar geldiğini, bu sebepten mozoleye karışılmasını kesinlikle yasakladığını söyledi. Kısa süre sonra Mardin'deki Süryani patriklere kiliseyi yeniden inşa etmeleri yönünde bir emir verdi*⁸².

Resim 17: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Tavan Kısım (G. Bell Arşivi, Nisan-1911)

⁸⁰ Süryani Mihail, **Vekayiname**, Fasıl XLXVIII; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 102; Aydın vd., **Mardin**, s. 95.

⁸¹ Parry, **Syrian Monastery**, s. 227.

⁸² Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 91.

Fletcher'in aktardığı diğer hikâyeye göre, önceki bir hükümet döneminde binanın odalarından birinin kısarak için ahır olarak kullanılmasının önerildiği söylenir. Fakat sonraki gün hiçbir sebep olmaksızın kısarak ölü olarak bulunur. Yazar bu bilgilerin kendisine Aziz Yakub hakkında onun ismi dışında hiçbir şey bilmeyen Müslümanlar tarafından verildiğini ve Hristiyanlar tarafından da fazlasıyla teyit edildiğini belirtir⁸³.

XIX. yüzyıl Avrupalı seyyahların anlattıklarıyla kıyaslarsak gezimiz sırasında Mar Yakub Kilisesi'nin eskiye göre daha bakımlı bulduğumuzu söyleyebiliriz. Kilisenin iç tasarımı ve alt katta bulunan Mar Yakub'un lahit mezarıyla ilgili onların gözlemlerine ilave edecek fazla bir şey yoktur.

Resim 18: Kilisenin Dış Batı Cephesinin Bugünkü Görüntüsü (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Oswald Parry'nin bahsetmiş olduğu yüzey çalışması bugün tamamlanmış durumda. Gertrude Bell'in 1911 yılında çektiği fotoğraflarıyla kıyasladığımızda dümdüz bir araziye tekabül eden kilisenin yakın çevresi bugün kiliseye ait sütunlar ve diğer kalıntılarla dolu. Kilisenin iki ayrı kapı girişi, iç kısımda işlemeli başka bir kapı aracılığıyla birbirine bağlanan iki ayrı odaya girişi sağlar. Bunlardan güney tarafta olan kapının üzerinde Süryanice bir kitabe mevcut.

Bu kapıdan girildiğinde tam karşıda yerden yarım metre yükseklikteki kilisenin mihrab olarak tanımlanan kısmı var. Diğer kapıdan girişte yine karşıda ortadan bir

⁸³ Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 91; Parry, **Syrian Monastery**, s. 226-227.

sütunla desteklenen iki kemerli buna benzer bir yapı bulunuyor. Her iki odadan da altta Mar Yakub'un mezarına inen bir küçük bölme mevcut ve bu alttaki iki odayı da birbirine bağlayan dar, uzun fakat oldukça alçak bir koridor mevcut. Mar Yakub'un baş kısmına gelen doğu tarafında ancak bir insanın sığacağı büyüklükte bir oyuk, bu oyuğun üst kısmında bir insan başı büyüklüğünde bir girinti var⁸⁴.

Resim 19: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısmı (Mihrab) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

2000 yılında Kültür ve İnanç Projesi kapsamında, Mardin Valiliği ve ÇEKÜL işbirliğiyle Mar Yakub Kilisesi ve çok yakınında bulunan Zeynel Abidin Camii yakın çevresini kapsayan alanda 7 metreye kadar çıkan yoğun toprak dolgunun kaldırılması ve toprak altındaki temel kalıntıların açığa çıkarılması amacıyla çalışmalar başlatıldı. Böylece, Mar Yakub Kilisesi ve Zeynel Abidin Camii yerleşkesinin tarihi mimarisini açığa çıkarmak için kilisenin batı kısmını ihtiva eden bahçesinde arkeolojik kazılar başlatıldı. Bu vesileyle bu tarihi alanda konservasyon, röleve, restorasyon, restitüsyon ve çevre düzenlemesi yapılarak bu iki kültür varlığını özgün alanlarıyla birlikte korunması hedeflenmektedir⁸⁵. 2005 yılına kadar sürdürülen kazılar sonrası kilise mimari planı tamamlanmıştır. Buna göre kilise, üç neften oluşmaktadır. Her nef arasındaki geçişler, yüzeyleri yüksek kabartma tekniğiyle bezeli dörder kapıdan

⁸⁴ Nusaybin'in bugünkü sakinlerinin belirttiğine göre, bu oyuk azizin inzivaya çekilerek duayla geçirdiği yerd.

⁸⁵ Bkz. <http://www.mardinmuzesi.gov.tr/mardinmuzesi/detay.asp?id=140&kategori=KAZILAR>

sağlanmaktadır. Neflerin doğusunda apsisler yer alıp neflerin içine girişler batıda yer alan kapılardan sağlanmaktadır⁸⁶.

3.3.2. Mezarlar

Nusaybin ve çevresinde bulunan bir diğer dini mimari unsur mezarlardır. Kente yakın bölgede Çağçağ vadisi üzerinde bulunan Gırnavez Höyüğü'nde yapılan arkeolojik araştırmalar her ne kadar genelde bölgenin tarih öncesi dönemi kalıntılarına yoğunlaşsa da bu çalışmalar esnasında kentin Roma-Bizans dönemiyle ilgili buluntularına da rastlanmıştır. Yürütülen bu arkeolojik çalışmalar neticesinde dört kültür katmanı tespit edilmiş olup birinci kültür katmanı höyüğün hemen tüm yüzeyini kapsayan bir mezarlıktan oluşmaktadır.

Mezarlar, Sanduka Mezarlar, üzerleri düzensiz taşlarla kaplı toprak mezarlar ve basit toprak mezarlar olmak üzere üç farklı özellikte karşımıza çıkar. Bunların dört, bazen de üç tarafı basit taş duvarlarla kaplanmıştır. Bu duvarların üst kısmı çok muntazam taşlarla örtülmüştür. İlk ikisi (Sanduka ve Düzensiz Taşlarla Kaplı Toprak Mezarlar) Geç Roma ve Erken İslam dönemine tarihlenir⁸⁷. Gırnavez'da kazısı gerçekleştirilen toplam 247,5 m²'lik alanda her 4,95 m²'ye bir mezar düşmesi, höyük ve çevresindeki mezar yoğunluğunu göstermesi bakımından kayda değerdir⁸⁸.

Basit toprak mezarların dışında ele geçen örneklerde çukur eğik olarak açılmış üzerleri de bu eğime uygun bir tarzda basit taşlarla kapatılmıştır. Bu mezarların arasında üzerinde üç çıkıntısı bulunan bir bazalt dikilitaş belli bir sisteme bağlı olmaksızın ele geçmiştir. Bu tür örneklerin Suriye'de Bizans devrinde mezar taşı olarak kullanıldığı ifade edilmektedir⁸⁹.

Gırnavez'daki örnekleri dışında Nusaybin'de Roma ve Bizans dönemine ait mezar kalıntılarına şehir merkezinde de rastlanmıştır. 2007 yılında Nusaybin'in Kışla Mahallesi Aram Sokak'ta yapılan bir inşaat çalışması sırasında IV. yüzyıla ait olduğu

⁸⁶ <http://www.mardinmuzesi.gov.tr/mardinmuzesi/detay.asp?id=140&kategori=KAZILAR>

⁸⁷ Erkanal, "1982 Gırnavez Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 132. Ayrıca bkz. amlf., "1983 Gırnavez Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 122-123; amlf., "1984 Gırnavez Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 204.

⁸⁸ Erkanal, "1983 Gırnavez Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 122; amlf., "1988 Gırnavez Kazıları", **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 264-265.

⁸⁹ Erkanal, "1983 Gırnavez Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 123. Eskiçağ toplumlarına özgü yaygın bir gelenek olarak buradaki mezarlarda da ölümlerin eşyalarıyla birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Toplu bilgi için bkz. Erkanal, "1988 Gırnavez Kazıları", **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 266-267; amlf., "1989 Gırnavez Kazıları", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 283; Akyurt vd., "1991 Gırnavez Kazıları", **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 271-273.

tahmin edilen iki lahit mezar bulunmuştur. Kesme taş kapaklı sanduka şeklinde yapılan iki lahit mezardan 80 cm genişliğinde 220 cm uzunluğunda açılan ilk mezardan cam vazo ve 30-40 yaşlarında olduğu tahmin edilen iki insan kemiklerine rastlanmıştır⁹⁰.

Nusaybin, Romalılar ve akabinde Bizanslılar tarafından bir nekropol şehir modeli olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda Roma dönemine ait ilk örnek kentin Mar Yakub Kilisesi alt katında bulunan Yakub Mezarı'dır. Gennadius, açıkça Yakub'un öldükten sonra Nusaybin duvarları içerisinde gömüldüğünü, hatta putperest olan imparator Julian'ın kenti ziyaretinde Yakub'un mezarının şehrin dışına çıkarılmasını emrettiğini, fakat kısa süre sonra Julian'ın ölümüyle yerine Jovain'ın geçtiğini kaydeder⁹¹.

XVIII. ve XIX. yüzyıl batılı seyyahları tarafından gözlemlenen bu mezar, kırmızı mermerden sade bir tarzda bina edilmiştir⁹². O. Parry, mezarla ilgili olarak türbenin uzun zaman önce gövdesi ortadan kalkmış olan baş kısımda nakşedilmiş bir Grek haçı hariç sade olduğunu ve her dindar ziyaretçinin onu öperek kutsadığını, susam yağıyla dolu bir lambanın burada daima yandığını belirtir. Southgate ise, bu türbenin üzerindeki kubbesiyle küçük bir bölme olduğunu belirtir ve şöyle devam eder: *O kadar çatlak ve kırık ki dokunulsa yıkılacaktı. Bölmenin etrafında mükemmel bir şekilde yapılmış heykel örnekleri bulunur*⁹³.

⁹⁰ Ayrıntılar için bkz. (www.kariyerhaber.com ve www.haberler.com Cihan Haber Ajansı'nın 3 Haziran 2007 tarihli haberi). Ayrıca bkz. Lafli, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 64-65.

⁹¹ Gennadius, "Lives of the Illustrious Men", **Sel. Libr.**, III, s. 386.

⁹² Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 90; Badger, **Nestorians and Their Rituals**, I, s67; Parry, **Syrian Monastery**, s. 226.

⁹³ Parry, **Syrian Monastery**, s. 226-227; Southgate, **Narrative of a Tour**, II, s. 272.

Resim 20: Kilisenin İç Kısmı (Aziz Yakub'un Mezarı) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Yukarıda bahsettiğimiz Mar Yakub yakın çevresinde 2000 yılında başlatılan arkeolojik çalışmalarda kilisenin doğu kısmı alanı üzerinden yaklaşık yarım mere seviyede tüm alan yayılan mezarlarla karşılaşıldı. Bu mezarlar doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup moloz taş ya da devşirme taşların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş basit toprak mezarlardır. Mezar içerisindeki iskeletler sırt üstü, eller göğüste kavuşturulmuş, başlar doğuya bakar bir pozisyonda gömülmüşlerdir. Geç dönem Süryani gömme geleneğinin bir örneği olarak düşünülen bu gömütlerin içinde özellikle çocuk mezarlarında cam bilezik ve çeşitli boncuklardan kolye ve düğme gibi buluntular elde edilmiştir⁹⁴.

Nusaybin ve çevresindeki Roma mezar mimarisinin diğer örnekleri Dara'da bulunur. Burası sadece mezarlardan oluşmayıp aynı zamanda muazzam dağ kayalarının oyulmasıyla yapılmış inziva hücrelerini de kapsar. Dara'daki kalıntıların en ilginç olan bu mezarlığı biçimlendiren birçok mezar ve ibadet odaları, çoğunlukla var olan kayalardan oyulmuş, bazıları ağıl ya da bir çoban barınağı kadar geniştir⁹⁵.

Kinneir'in Dara'daki gezisi sırasında ilk olarak dikkatini çeken mağara içerisindeki katakomp mezarlarıdır. Onun ifadesine göre, bunlardan bazıları zemin üzerinde 20 adım ve iki Grek kitabeyle okunamayacak kadar tahrif edilmiştir. Bu mağaranın sonunda bulunan mezar, şüphesiz seçkin bir kişiye aittir. Uzunluğu 80 adım

⁹⁴ <http://www.mardinmuzesi.gov.tr/mardinmuzesi/detay.asp?id=140&kategori=KAZILAR>

⁹⁵ Parry, *Syrian Monastery*, s. 160.

genişliği 40 adım yüksekliği şu anda yaklaşık 15 adım fakat önceden daha fazla olmalı. Süsleyici kemerlerin hepsi Roma tarzındadır⁹⁶.

Resim 21: Dara Kaya Mezarları (G. Bell Arşivi, Nisan-1911)

Southgate'in mezarlarla ilgili gözlemleri kısa fakat nettir: *Şehirden çıkarken yeraltı tünelleri yolumuz kesti. Burası anlaşılan o ki, o sırada şehrin mezarlığıydı. Alçak küçük odalardan oluşan tüneller mezardı, fakat içlerinde kalıntılar yoktu*⁹⁷. Badger'in gözlemlerine göre, bunların hepsi taş ocağı gözüken doğal kayalarla kesilir. Sayıları kesinlikle iki yüzden az değildir. Bazıları birkaç ailenin yaşayabileceği kadar genişti. Girişler, genellikle kemerlidir ve yuvarlak majüskül harflerle yazılmış kitabeler taşır. Fakat o kadar tahrip olmuş ki basit bir kitabe bile zor çözülebilir. Mezarların birkaçının iki ya da daha fazla cesedi alması hedeflenmiş ve bazıları lahite karışmış. Birkaç girişten fazlası dairesel bir hat içerisinde kesilir⁹⁸.

⁹⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s. 437-438.

⁹⁷ Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 191.

⁹⁸ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 306-307.

Resim 22: Dara Kaya Mezarları (A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011)

Badger, mezarla ilgili şu gözlemlerini kaleme almıştır: *Bu mezarların en ilginç olanı aynı zamanda kayayı kesen ve altmış adım ölçülen bir yer altı mezarıdır. Orijinal giriş kapalıdır, ilerlemek için elimizle ve dizimizle zorladık. Kendimizi üstteki tünelin platformunda bulduk. Bunun aşağısında daha küçük ebatta başka bir tünel var ve mezarlara açılan tüm girişleri kemerlidir. Çatının bir açısında huni biçiminde bir baca vardı. Burası belli ki yeraltı tüneline hava alıyordu. Orijinal giriş kayanın yüzeyindeydi ve ölümü sembolize eden birçok süslerle doluydu. Sol taraf kemik yığınıydı. Kemerin üzerinde başka bir kemik yığını var. Sağ tarafta bir selvi ağacı ve ot yığını var. İçerde mezarların üzerinde birkaç Grek mezar yazıtı var. Fakat tahrifattan dolayı oldukça okunaksızdır⁹⁹.*

⁹⁹ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 307.

Resim 23: Dara Kaya Mezarları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Fletcher'in birkaç taş ocağı kalıntısı olarak gözlemlediği bu yapılar iki tünel ya da kanal arasından ilerleyen ve bir mağaraya açılan yapılardan oluşmaktaydı. Bunların birçoğu türbe olarak kullanılmaktaydı. Fakat şimdi yakın arazileri işleyen köylüler ve onların aileleri tarafından iskân edilmişti. Hücrelerden biri neredeyse yarısı yerde gömülü güzel bir mermer lahitten oluşur. Diğerleri bir piramit biçimindedir¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Fletcher, *Notes From Nineveh*, s. 327.

Resim 24: Dara Kaya Mezarları (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Bizim gözlemlerimizde mezarlık ve inziva odaları, Dara'nın batısında bugün etrafı çevrilerek koruma altına alınmış, içerisinde mevcut kayalardan oyulmuş küçük odalarla avlu kısmında çok sayıda bulunan mezarlardan oluşur. Bazı kayaların üzerinde kitabeler halen varlığını koruyor. Hücrelerden bazıları dar bir kapıdan girilmesine rağmen geniş bir odaya açılır. Şehrin en batısında olan ve Badger'in de sözünü ettiği üzeri işlemeli ötekilere nazaran daha geniş bir hücreye tekabül eden kısım tel örgülerle çevrilidir.

Resim 25: Dara Kaya Mezarları (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

3.4. Sosyal Mimari Unsurları

3.4.1. Su Sarnıçları

Su sarnıçları, araştırma dönemimizde sosyal mimarinin önemli bir unsurudur ve Dara ile birlikte çok az Roma yerleşiminde örneklerine rastlanır. Nusaybin, içerisinde nehir geçen bir şehir olarak muhtemelen araştırma dönemimizde sarnıçlara sahipti. Bununla ilgili yegâne ve en değerli bilgiyi XIV. yüzyıl seyyahı olan İbn Battuta'dan elde ediyoruz. Buna göre, Nusaybin şehrinde Doğu kapısına yakın mevkide iki adet sarnıç mevcuttu¹⁰¹.

Dara yerleşimi, su sarnıçları açısından Roma mimarisinin en güzel örneğini temsil eder. Dönemin kaynakları, Dara'nın inşası bahsinde kentte su sarnıçları inşa edildiğini dağın aşağı kısmı boyunca uzanan bir kanal ve mükemmel sarnıçlar inşa edildiğini not düşüyor¹⁰². Su sarnıçları, Dara'nın kuzeyine düşen kent zeminine oranla yüksekte bulunan bir yerde bulunan muazzam kayaların oyularak üst kısmının kapatılmasıyla oluşmuş yapılardı. Bu yapılar özellikle sınır şehri olması düşmanlarına çok yakın bir mevkide olması sebebiyle en temel ihtiyaçlardan bir olan şehrin su ihtiyacını ağır kuşatma anlarında kontrol ve temin etmeye yönelik inşa edilmiş olmalı.

Justinian'ın Küçük Asya'da yaptığı en önemli işlerden biri, şehirleri nehir taşkınlarından korumak olmuştur. Hünerli mühendislikle Dara, Circessium, Edessa, Zenoiba, Helenopolis ve Tarsus gibi merkezlerde bu felaketleri önlemek birkaç örnekle gerçekleştirildi. Bunlar arasında en özenli çalışma, askeri savunma amaçlı gerçekleştirilen ve halen Pers istilalarına karşı ana istihkâm olarak var olan Dara idi¹⁰³.

Dara su sistemiyle ilgili Procopius'un *Buildings* adlı eserinde imparator Justinian, nehrin kaynağının yönünü değiştirme ya da engelleme işinin mucidi olarak sık sık övülür. Onun belirttiğine göre, iç ve dış duvar arasında ve kuzeyden Aziz Barholomew kilisesine yakın noktada akan nehirden şehrin içerisine gelen suyu depolamak için sarnıçlar yapıldı. Böylece nehir şehre girmeden önce kanalizasyonla toplandı ve bölme duvarlarda büyük demir bariyerlerle kanallar elde edildi. Şehrin içerisinden akan su, su depolarını doldurur, düzlüğe doğru şehirden ayrılırdı¹⁰⁴.

¹⁰¹ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 337.

¹⁰² Zachariah, *Chronicle*, s. 166.

¹⁰³ Holmes, *Age of Justinian*, II, s. 542.

¹⁰⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 156-157.

Müellifin bahsi, daha sonra su ihtiyacının kontrolünün zorluğuna döner ve nasıl çözüldüğünden bahseder. Buna göre, Justinian döneminde Dara'daki garnizon üyelerinden biri, şehrin yanında büyük bir çukur kazdı ve bir yer altı nehri icat etti. Ağır yağmurlar o kadar sele dönüştü ki, nehir normal olarak Dara'ya doğru taşıdı. Şehir dalgalarla dövüldüğünde duvarların güney tarafındaki normal kaynak çıkışı daha çok akıcı olduğu fark edildi. Nehir çukur yerine aktı ve yer altına gitti. Günler sonra yaklaşık 40 mil ötede Resaina (Thedosiopolis)'da yeniden ortaya çıktı. Bu yararlı bir keşifti, gelecekte şehir, güney tarafından kuşatıldığında şehir duvarlarındaki su kapakları kapatılarak ve nehir yer altı kaynağına kanalizasyonla edilerek nehrin akışı durdurulabilirdi. Procopius, böylece kuşatma ordusunun su yokluğundan zorluk çekerek kuşatmayı kaldırmak zorunda kalacağından bahseder¹⁰⁵.

Procopius'un bu bahsinin yer altı nehirlerinin Mezopotamya'da yaygın olduğu bilindiğinden doğruluğundan şüphe etmek için sebep yoktur, fakat bu keşfi Justinian'ın başarıları arasında göstermesi konusunda şüphe etmek için sebepler vardır. Nitekim, bu yararlı keşfin imparator Anastasius döneminde yapıldığına dair en değerli kanıtımız, VI. yüzyılda kutsal toprakların el kitabı olan ve Theodosius'un hacı bahislerinin bir parçasını biçimlendiren *de Tarrae Sanctae* başlıklı çalışmasında yer alan şu ifadelerdir:

Mezopotamya'da imparator Anastasius, Dara isminde bir şehir inşa etti. Şehrin üç mil uzunluğu vardı. Burası, Perslilerin bulunduğu yerdeydi. Onlar imparatorun bölgesini yağmalamaya geldiklerinde bir hendek yaptı, çünkü orası hariç hiç su bulunamadı. Nehir şehirde çıkar ve şehrin sonunda yeraltına geri döner. Tüm nehir duvarlar tarafından çevrelenir¹⁰⁶.

Bu metnin düzensizliğine rağmen bir şey kesindir: Nehrin şehrin içerisine yeraltından güney duvarları boyunca aktığı açıklanan Dara, bir Justinian öncesi şehirdir. Bu yüzden Procopius'un *Buildings*'teki açıklaması bir yanlış sunulmadır. Procopius, yer altı nehrinin ve çukurun Anastasius'un şehri inşasından bir süre sonra keşfedildiğini söylese de bu durum Anastasius dönemindeki bir tarihi reddetmez. Eğer Procopius'un tartışmalı metinlerini birleştirecek yer altı nehir kuyusu, şehrin 507-508'deki inşasıyla 530 yılları arasında yapılmış olmalı¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 157.

¹⁰⁶ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 158.

¹⁰⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 158.

Procopius, imparatorun şehre nasıl sarnıçlar ve su kemerleri sağladığını açıklamakla devam eder. Şehirdeki ilk su kemerinin kurucusu olarak Justinian'ı iddia etmek açıkça yanıltıcıdır. Çünkü Anastasius tarafından birçok su kemerinin inşa edildiğini biliyoruz. Bununla birlikte, Justinian'ın su kemerlerini ve sarnıçları tamir ettiği veya fazladan başkalarını yapmış olduğu muhtemeledir¹⁰⁸.

Southgate, sıralı on adet sarnıcın tepenin kenarında Müslüman mahallesine girmeden önce sağlam bir kayayı kestiğini, her su sarnıcının yaklaşık 150 adım uzunluğunda 75 adım derinliğinde ve 15 ya da 20 adım genişliğinde olduğunu belirtir. Onlardan bazıları hala mükemmeldir ve giriş kemerlerine sahiptir, diğerleri kısmen ya da tümüyle haraptır¹⁰⁹. Badger'in sarnıçlarla ilgili gözlemleri şöyledir: *Sarnıçlar, birbirine paralel on sarnıçtan oluşur ve modern Kürt köyünün olduğu tepe üzerinde yerleşir. Sarnıçlar kısmen kayalarla kesilir ve yüksekliği 40 fite kadar yükselir. Her biri 150 fit yüksekliğinde 15 fit genişliğindedir. 10 taneden üçü yok olmuş fakat şimdiki köylüler tarafından kullanılmasa da yedisi ayaktaadır. Bunlar uzun sarkıtlarla dolu olan iyi kemerlerle kaplıdır*¹¹⁰.

¹⁰⁸ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 158. Müellifin bahsine göre Justinian, dış duvarın önünde nehrin çıktığı yerden birkaç kırk adım ötede bir noktada kapaklarıyla bir baraj yapılmasıyla ilgili bir planı hayata geçirdi. Ayrıca taşan kuzey kapısı çok büyük taşlarla bloke edildi ve tepenin daha yüksek bir noktasına taşındı. Çağdaş makalenin yazarlarına göre, bu söylemlere değer biçmek için bir kanıt olmamakla birlikte bu baraj da muhtemelen Anastasius dizaynının bir parçasıydı. Bkz. Aynı Makale, s. 158.

¹⁰⁹ Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 190.

¹¹⁰ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 306.

Resim 26: Dara Su Sarnıçları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Oswald Parry, Dara’da ayrıca iki adet su kapısından bahseder: Biri güneyde diğeri kuzeyde olan su kapıları her biri su biriktirmek için bir su deposuna sahipti. Mygdonius’a katılan bu nehirlerden biri Temmuz ayında taşıyordu ve setler aracılığıyla tutuluncaya kadar tepelerden geçerek akar ve şehrin aşağısındaki kemerli su kapısı arasından su deposundan geçer. Bu kapılardan su şehre geçer ve şehrin içerisine dağılır ve çıkışından önce tekrar su deposunda birikir. Bütün bu kalıntılar o kadar dayanıklıdır ki, bugün bile mükemmel çalışma tarzındadır ve dolayısıyla Dara Mezopotamya’nın en sulu köylerindendir¹¹¹.

¹¹¹ Parry, **Syrian Monastery**, s. 159. Dara’ya yaptığımız inceleme gezisinde su sarnıçlarının doğuya bakan arka kısmında batılı seyyahların eserlerinde rastlamadığımız, kayadan oyulmuş büyük bir arslan başı dikkatimizi çekti. Ortalama bir insan boyunda olan bu arslan başı muhtemelen Roma gücünün bir simgesi olarak buraya kazılmıştı.

Resim 27: Dara Su Sarnıçlarının Bugünkü Görüntüsü (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Son olarak Dara’da 1990 yılında yürütülen arkeolojik kazılarda kentin su sistemine dair buluntulara tesadüf edilmiştir. Bu bağlamda Procopius’un, yukarıda nehrin yönlendirilmesi çerçevesinde bahsettiği hendek ve ona su boşaltan beş oluk tespit edilmiştir. Ayrıca muhtemelen bu su sisteminin bir parçası olan altıgen planlı bir süs havuzu da bu kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Büyükçe bir tarla içerisinde yer alan bu su elemanı altıgen planlıdır, su kurnası ise yuvarlaktır. Altıgenin köşeleri birer fiskiye ile donatılmıştır, yuvarlak kurna muhtemelen fiskiyeler ile doldurulmaktaydı¹¹².

3.4.2. Köprüler

Nusaybin içerisinden geçen Hirmas nehri, geçişler için bu nehir üzerine köprü yapımını gerekli kılmıştı. h. 580/m. 1184 yılında kenti ziyaret eden İbn Cübeyr kentte sert kayalarla inşa edilmiş bir köprüden bahseder¹¹³. XVIII. ve XIX. yüzyıl seyyahlarının gözlemlerinde bu köprüden söz edilir. Bunlardan ilki olan Buckingham, Nusaybin’de var olan köprünün nehir üzerinde uzun ve düz bir masonik çalışma olduğunu ve on iki ayak üzerinde duran bir Roma eseri olduğunu kaydeder. Köprünün yolu dere yüzeyi üzerinde 10 adımdan fazla değildir. Köprü, Antakya’dan Halep yolu

¹¹² Ahunbay, “Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları”, **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I**, s. 198.

¹¹³ İbn Cübeyr, **Endülüs’ten Kutsal Topraklara**, s. 175.

üzerinde bulunan Khallet el-Hhearin Köprüsü'ne benzer ve şüphesiz onun gibi bir Roma yapısıdır¹¹⁴. Oswald Parry ise Roma zamanına tarihlenen 12 kemerli köprüden bahseder¹¹⁵. Badger ise köprü'nün ilk ziyaretlerinde harap halde olduğunu fakat ikinci ziyaretinde sürpriz bir şekilde kırık olarak gördükleri birkaç kemerin yeniden inşa edilmiş olduğunun gözlemler¹¹⁶. Gertrude Bell bu köprü'nün 1911 yılındaki durumundan bir kareyi günümüze ulaştırmıştır.

Resim 28: Mygdonius (Hirmas) Nehri Üzerindeki Roma Köprüsü (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Dara'da da Roma yapımı köprüleri görmek mümkündür. H. Southgate, Dara gezisinde üzerinde Roma kemerlerini bulunan bir köprüden bahseder. Küçük olmasına rağmen kemerlerin bedeninden öyle gözüktüyor ki, bir dereden daha büyük bir nehir için yapılmıştır¹¹⁷. Gertrude Bell, bu köprü'nün de 1911 yılındaki fotoğraflarını günümüze ulaştırmıştır.

¹¹⁴ Buckingham, **Travels**, s. 250.

¹¹⁵ Parry, **Syrian Monastery**, s. 226. John Kinneir de bölgeye seyahatinde bu köprü üzerinden geçmesine rağmen yapının mimari özellikleriyle ilgili ayrıntı vermez. (Kinneir, **Journey Through Asia Minor**, s. 444.) Aynı yazar bir diğer eserinde köprü'nün 20 kemerli bir Roma yapısı olduğunu söylemekle iktifa eder. Bkz. Kinneir, **Geographical Memoir**, s. 261.

¹¹⁶ Badger, **Nestorians And Their Rituals**, I, s. 305.

¹¹⁷ Southgate, **Church of Mesopotamia**, s. 189.

Resim 29: XX. Yüzyıl Başlarında Dara'da Roma Köprüsü (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Dara'ya yaptığımız gezide şehrin doğu kısmında, açık arazide bulunan ve Roma mimarisinin kalıntıları olarak günümüze ulaşan bu köprünün kalıntılarına tesadüf ettik. Şu an kurak bir araziye süsleyen köprü, dış üst kısmından bazı tahrifat yaşamasına rağmen iç kısmı tüm güzelliğiyle ayakta durur. Onun yanında küçük bir modelini temsil eden iç kısmı toprak zemine karışmış başka bir kemerli yapı bulunur.

Resim 30: Dara'da Roma Köprüleri (Temsili Resim) (*P. M. Sykes, History of Persia, s. 480*)

Resim 31: Roma Köprülerinin Bugünkü Kalıntıları (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

3.4.3. Beş Sütun

Nusaybin şehrinin güney sınır kısmında Aziz Yakub Kilisesi'ne yakın mevkide bulunan ve *Beş Sütun* olarak adlandırılan kolonlar kent mimarisinin bir diğer tarihi kalıntılarından biri olup kente gelen batılı gezginlerin dikkatini çeken bir yapıdır. Nusaybin akademisinin kalıntıları olarak düşünülen ve Mar Yakub kilisesinin güneydoğusuna düşen istikamette bulunan bu yapılar, Nusaybin'deki Roma dönemi mimari kalıntılarından biridir. Kinneir, Beş Sütun'u Aziz Yakub kilisesinden yaklaşık 200 metre açıklıkta 5 adet sağlam taştan oluşan hala ayakta olan sütunlu bir giriş olarak tanımlar. Her biri yaklaşık 15 adımlık tek bir taştan oluşturulmuştur. Yazar, sütunların herhangi birinin yarısının zeminin üzerinde olmadığı konusunda bilgi edindiğini de ekler¹¹⁸.

¹¹⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s. 443.

Resim 32: Nusaybin Sütunları (Temsili Resim) (*O. Parry, Syrian Monastery, s. 223*)

O. Parry'nin söylemiyle burası, halen Araplar tarafından ağırlık (tartı) kolonları olarak adlandırılan ve şimdi çok geniş olan tepesi leylekler tarafından işgal edilen bir yerd¹¹⁹.

Resim 33: XX. Yüzyıl Başlarında Beş Sütun (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Beş sütun bugün Suriye-Türkiye sınırı arasındaki askeri alanda tel örgülü bölgede yer alır. Boyları aşağı yukarı eşit yükseklikte olan bu sütunlardan ikisi üzerinde

¹¹⁹ Parry, *Syrian Monastery*, s. 226.

bunları birbirine bağlayan bir kolon mevcuttur ve bu haliyle ona bir kapı girişi görüntüsü verir. Birçok yazar tarafından *Nusaybin İlahiyat Okulu* olarak tanımlanan bu yapı ve çevresinde henüz arkeolojik bir çalışma yapılmamıştır¹²⁰.

Resim 34: Kolonların Bugünkü Görüntüsü (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

3.4.4. Hamamlar

Nusaybin ve çevresinde hamamlar da incelediğimiz dönemin sosyal mimari unsurlarından biri olarak ön plana çıkar. Daha öncesinde şunu belirtmeliyiz ki, tarih öncesi bir yerleşim yeri olarak Nusaybin ve yakın çevresinde hamam kültürünün Asurlar dönemine kadar uzandığı bu bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar çerçevesinde ulaşılan banyo kabı buluntularıyla sabitlenmektedir¹²¹.

Araştırma dönemimizle ilgili vekayiname tarzı eserler genellikle Dara'daki hamamlardan, ortaçağ İslam seyyahları ise Nusaybin'deki hamamlardan söz eder. Bu bağlamda kaynaklarda, Dara'nın imparator Anastasius döneminde inşası sırasında kente bir hamamın da inşa edildiği açıkça kaydediliyor. Kilise tarihçisi Evagrius, Dara'nın kuruluşu bahsinde, kentte ulusal bir hamam yapıldığından bahseder¹²². Zachariah da konuyu teyitle, askeri istihkâmların yanında kentte kamuya açık bir hamamın da inşa

¹²⁰ Lafli, "Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi", **Makalelerle Mardin I**, s. 64.

¹²¹ Erkanal, "1986 Girnavaz Kazıları", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, s. 363-364.

¹²² Evagrius, **History of the Church**, s. 376.

edildiğini ve hatta bu hamamın inşasında İstanbullu Ephraim'in oğlu olup o sırada noter olan ve bilahare papaz olan Thelmideli Barkılı'nın gözlemci olarak görev yaptığını kaydediyor¹²³.

Procopius'un 530 yılında Bizans'ın Dara'daki zaferiyle ilgili bahsinde İran generali Firuz'un, bu yıl Dara önlerine geldiğinde muazzam ordusuna güvenerek Belisarius'a kendisine ertesi gün içerisinde yıkanması için derhal bir banyo hazırlaması talimatını içeren aşağılayıcı bir mesaj gönderdiğine dair kayıtları, Dara'da bir hamamın varlığına işaret ediyor¹²⁴.

İslam'dan sonraki dönemlerde Nusaybin'deki hamamlara gelince: h. 358/m. 968 yılına ait vergi rakamları, Nusaybin'de hamam ve değirmenlere ait vergilerin de tahsil edildiğini gösteriyor¹²⁵. Sonraki dönemlerde kente uğramış olan seyyah ve coğrafyacıların çoğu, özellikle şehrin hamamlarından bahsetmeyi ihmal etmemiştir¹²⁶. Bunlar arasında Makdisi, Nusaybin'deki hamamların, şehrin içinden akan bir su kaynağından elde edilen kireçle inşa edildiğini yazıyor¹²⁷. 1518 ve 1526 yılına ait tahrir defterlerinde kentte bir hamamın ve 1/3 hissesi Akkoyunlu Cihangir'in oğlu Hamza tarafından inşa olunduğu tahmin edilen Hamza-i Sağır zaviyesi evkafı arasında gösterilen bir değirmenin varlığından bahsolunur¹²⁸. Osmanlı döneminin son yıllarına ait kayıtları düşen Şemseddin Sami'nin de Nusaybin'de bir hamamın varlığından söz ettiğini belirtelim¹²⁹.

Günümüz Dara'sında ayakta duran bir hamam kalıntısı yoktur. Fakat zemin planı bile kaybolmuş birkaç büyük taştan ibaret olarak günümüze ulaşan yapıların varlığı bunlardan birinin bir hamam kalıntısı olabileceği intibamı uyandırıyor. Nitekim, XIX. yüzyılda kenti ziyaret etmiş olan seyyahlardan Parry, burada zemin planı hamama işaret eden yapılardan bahseder. Yapı, şüphesiz serin olması için zemin altındadır ve çatının büyük kısmı yıldırımlar yüzünden yok olmuştur. 10 tane birbirine paralel kubbeli boşluğu içerir, 7 tanesi ayaktadır¹³⁰.

¹²³ Zachariah, **Chronicle**, s. 166-167.

¹²⁴ Procopius, **Wars**, I, s.109.

¹²⁵ Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 152.

¹²⁶ Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 171; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 94-95; Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 149.

¹²⁷ Makdisi'den aktaran Çevik, "İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I**, s. 149.

¹²⁸ Göyünç, **Mardin Sancağı**, s. 58-59, 120-121.

¹²⁹ Şemsettin Sami, "Nusaybin", **Kamusu'l Alam**, IV, s. 4580.

¹³⁰ Parry, **Syrian Monastery**, s. 160.

3.4.5. Hastaneler

Mimari yapının bir başka unsuru olarak şehirde inşa edilmiş hastanelerden de bahsetmek gerekir. Nusaybin’de bir tıp okulunun varlığı ve modern tıbbın temelleri kabul edilen faaliyetlerin sürdürülmesi ayrıca bugün Roma dönemiyle ilgili Mardin müzesinde bölgeye ait bulgular arasında sergilenen tıbbi aletler ilkçağlardan itibaren kentte bir hastanenin olduğu konusunda bizi ikna ediyor. (Bkz. Resim 66). Bununla birlikte Nusaybin ve çevresinde günümüze ulaşmış olup Roma mimarisinin bir örneği olarak incelenebilecek bir hastane kalıntısı yoktur. Bu konuda bildiklerimiz, ana kaynaklarda verildiği kadarıyla Nusaybin’de var olan gelişkin tıp ilmi ve buna bağlı olarak kurulan hastane ya da buna benzer kuruluşların mevcudiyetinden ibarettir.

MS. 410’da Doğu Mezopotamya’daki kilise ve manastırların kendilerinde bağlı hastaneleri mevcuttu hatta Nusaybin’deki hastanede ayrıca öğrencilerin tıp eğitimi için yapılmış binalar mevcuttu¹³¹. Bununla birlikte okulda VI. yüzyıla kadar doktorlarla din adamlarının arası iyi değildi ve tıp eğitimi ancak altıncı yüzyılda okul müfredatına dâhil edildi¹³². Bu zamana kadar tıp eğitimi *xenedocheion* adı verilen bir hastane olarak da kullanılabilen yabancıların kabul edildiği binalarda yürütülüyordu¹³³.

İslam fetihlerinden sonraki dönemde, hastane (bimaristan) kurma çalışmaları, önce Dımaşk’ta başlamış daha sonra Abbasiler tarafından Bağdat’ta devam ettirilmiş, Nureddin Mahmud’un işbaşına gelmesiyle de Halep’te Nusaybin’de ve en mükemmeli Dımaşk’ta olmak üzere düzenli bir şekilde sürdürülmüştür¹³⁴. Cemaleddin Ebu Cafer Muhammed b. Ali, devrin (muhtemelen 1160’lı yıllar) meşhur ve nüfuzlu bir âlimi idi ve vakıfları ve hayratı ile de çok tanınmıştı. Nusaybin’de inşa ettirdiği hastaneye, tabiplerin maaşlarına, ilaçlara ve diğer ihtiyaçlarına mukabil zengin vakıflar yaptı. Bu şehirde ve Musul’da yetimler için mektep yaptı ve vakıflar kurdu¹³⁵.

Selahaddin döneminde (h. 580/m. 1184 yılı) Hama, Mardin Rakka ve Meyyafarikin gibi önemli şehirlerin yanı sıra Nusaybin’de de bir hastane

¹³¹ Segal, *Edessa*, s. 112.

¹³² Adam H. Becker, *Fear and God and the Begining of Wisdom: The School of Nisibis and Development of Scholastic Culture in Late Antique Mesopotamia*, Philadelphia, 2006, s. 42; Plinio Prioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Period*, vol. IV, Omaha, 2004, s. 123.

¹³³ Prioreschi, *History of Medicine*, s. 123.

¹³⁴ Bahaeddin Özkök, *Nureddin Mahmud Zengi*, İstanbul, 1992, s. 218; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1998, s. 347.

¹³⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 13.

bulunmaktaydı¹³⁶. Aynı yıl kenti ziyaret etmiş bulunan İbn Cübeyr ile XIV. asır seyyahı İbn Battuta, şehirde bir hastanenin varlığından bahsederler¹³⁷. Artuklu hükümdarları da bu konuda diğer devlet adamlarından geri kalmamış, sahip oldukları topraklarda imar faaliyetlerine girişerek başta Mardin olmak üzere Düneysir (Kızıltepe), Meyyafarikin, Hısn Keyfa ve Nusaybin’de hastaneler inşa etmişti¹³⁸.

---

¹³⁶ Ramazan Şeşen, **Salahaddin ve Devlet**, İstanbul, 1987, s. 314; Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s. 347.

¹³⁷ İbn Cübeyr, **Endülüs’ten Kutsal Topraklara**, s. 175; İbn Battuta, **Seyahatname**, s. 337; Abdulgani Efendi, **Mardin Tarihi**, s. 171; Strange, **Eastern Caliphate**, s. 94; Aydın vd., **Mardin**, s. 103; Çevik, “İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I**, s. 152, 155.

¹³⁸ Algül, **İslam Tarihi**, IV, s. 226.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖRENİN BİZANS DÖNEMİ İLMİ ve KÜLTÜREL YAPISI

Nusaybin, 325 yılındaki İznik konsiline katılan şehrin yerlisi Aziz Yakub tarafından ilk akademinin kurulduğu tarihten itibaren ilim ve kültür dünyasına en çok katkı sağlamış olan Mezopotamya şehri olmuştur. 363 barışı sonrasında kentin kültürlü halkının Edessa'ya göçmesiyle kesintiye uğrayan bu faaliyetler, 489 yılında Narsay tarafından gerçekleştirilen Nusaybin akademisinin ikinci kuruluşu ile yeniden ve daha üretken olarak devam ettirildi. İkinci kuruluştan sonra sadece dini alanlarda değil, tıp, astronomi, felsefe, mantık, hukuk ve gramer gibi sosyal ve pozitif alanlarda da önemli yazarlar inkişaf etti ve bu yazarların kaleme aldığı eserler günümüze ulaştı. Günümüzde sosyal ve pozitif ilimler alanındaki gelişme ve ilerlemelerde Nusaybin akademisinde erken ortaçağ döneminde yürütülen bu ilim faaliyetlerinin etkisi büyüktür.

Kaynaklar, Nusaybin akademisi vesilesiyle bölgenin ilmi ve kültürel yapısına ilişkin bolca bilgi sunarlar. Bu bölümdeki bilgilerin çoğunun Süryanice kaleme alınan kilise tarihi şeklinde oluşturulmuş vekayinamelere borçluyuz. Bununla birlikte, bu kaynakların çoğunda kentin ilim ve kültürel tarihine ilişkin bilgiler dini bir çerçevede sunulmuştur. Akademik faaliyetler çerçevesinde yürütülen tıp, felsefe, mantık, hukuk ve gramer gibi ilim alanlarına ilişkin bilgiler daha seyrek ve dağınıktır. Ayrıca önceki bölümlerde olduğu gibi ilmi alanda da Dara şehrinin Bizans döneminde Nusaybin ile yakın temas içerisinde bulunduğunu, çileci hayatın önemli bir yerleşimi olduğunu, ilim ve kültür faaliyetleri alanında “Dara’lı” sıfatını almış ilim adamlarının yetiştiğini görüyoruz.

Araştırma konusunun bu bölümünde Nusaybin akademisinin ilk kuruluşu ve ikinci kuruluşu, akademinin idari yapısı ve kuralları, bu akademiye yetişip kendi alanında temayüz etmiş olan seçkin şahsiyetler vesilesiyle kentin Bizans İmparatorluğu çağına tekabül eden döneminin ilmi ve kültürel haritasını çizmeye çalışacağız.

4.1. Sasani-Bizans Dönemi İlim Faaliyetleri

Nusaybin şehri, incelediğimiz dönem boyunca burada kurulan akademi sayesinde ilmi yönden en ileri seviyeye ulaştı. Kentte ilk asırlarından itibaren Yahudi ve

paganistlerin yoğurduğu ilmi bir ortam zaten vardı. Hristiyanlığın hızla bu bölgede yayılmasıyla Yahudi Akademisi model alınarak kurulan Hristiyan teoloji okulu sayesinde Aziz Yakub, Efraim, Narsay, Barsawmo, Babo gibi birçok din ve ilim adamı yetişti ve bunlar dini ilimler yanında başta tıp olmak üzere hukuk, felsefe, mantık, astronomi, gramer ve daha birçok pozitif ilimler alanında önemli eserler kaleme aldılar. Bu bakımdan incelediğimiz dönemde yukarıda saydığımız her ilim dalında temayüz etmiş olan kişilerin Nusaybinli olması ya da adının bir şekilde Nusaybin okuluyla anılması tesadüf değildir.

Pers ve Roma imparatorlukları arasındaki sınır bölgesinde kurulmuş olan Nusaybin kenti, tarihte üstlendiği bilimsel ve kültürel rollere göre *Um'al Ulum* (Bilimlerin Anası) ve *Madinat al Maarif* (Bilgi Kenti) ünvanlarına layık görülmüştür¹. Mşiha Zha'nın vekayinamesinde, *Bilimlerin Kaynağı* sıfatını kullandığı bu kentte, söz konusu dönemde hem bir Yahudi akademisi hem de bir Hristiyan akademisi var olmuş ve şehir tarihin değişik dönemlerde önemli teolojik ve tıbbi okullara ev sahipliği yapmıştır².

Böylece Nusaybin, Sasani-Bizans savaşları boyunca şöhreti yeryüzünün birçok bölgesine hatta İtalya ve Afrika'ya ulaşmış ünlü akademisi sayesinde ünlendi ve bu akademiden dine, bilime ve insanlara hizmet etmiş çok sayıda ünlü bilge çıktı. Bu yüzden Süryaniler oraya hak ettiği *Emo d yulfone* (Bilimler Diyarı), *Wa mdinat Sukole* (Bilimler Kenti) ve *W emo d malfone* (Öğretmenler Diyarı) adlarını verdiler³. 410 yılındaki Isaac sinodunda Nusaybin Doğu Suriye metropoliten vilayeti beş vilayetten biri olarak kuruldu ve ikinci sırayı aldı. Kentin yargılama hakkı Jovian tarafından 363'te terk edilmesiyle beş bölge ile (Arzun, Qardu, Bet Zabdai, Bat Rahimai ve Bet Moksaye) sınırlandırıldı ve kesintisiz olarak V. ve XIV. yüzyıllar arasında Doğu Suriye metropolit vilayeti olarak kaldı⁴. Şimdi araştırma dönemimizdeki ilim faaliyetleri çerçevesinde adı bir şekilde Nusaybin ile birlikte anılan aziz ve azizeler, Hristiyan, Yahudi ve paganist din ve ilim adamları, kentin dünya ilim tarihinde önemli yeri olan teoloji okulunun birinci ve ikinci kuruluşları, burada yetişmiş olan ilim adamları ve onların ilmi faaliyetleri hakkında bilgi vermek istiyoruz:

¹ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 10.

² Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 148; M. Dickens, "The Church of The East", **Fides et Historia**, XXXII, no. 2, s. 109.

³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 32.

⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

4.2. Akademi'nin Kuruluşundan Önceki İlmî ve Kültürel Durum

Nusaybin akademisi yukarıda belirttiğimiz gibi, hiç olmayan bir ilmi düzey üzerine inşa edilmiş bir eğitim kurumu değildir. Kentte Hristiyanlığın yayılmasından önce ileri bir ilmi seviye zaten vardı. Hristiyanlık yayılmaya başlamadan önce Nusaybin'in paganist ve Yahudilerin dinlerini icra ettikleri bir kent olduğunu, özellikle Yahudilerin sağlam bir sığınma yeri olarak bu kenti tercih ettiklerini sosyal tarih kısmında belirttik⁵. Süryaniler Hristiyanlığı kabul etmeden önce Nusaybin bilim ve kültür merkezi olarak biliniyordu. Siyasi kısımda bahsettiğimiz 297 yılında beş Pers prensliğinin Romalıları terk edilmesi hadisesi kilise adına önemli bir olaydı. Bu doğu ile batı arasındaki kiliseye ait bağları kuvvetlendirdi⁶.

Hristiyan okulundan önce kentte var olan paganistlerin kentin ilmi seviyesine katkıları hakkında çok fazla bilgi yoktur. Fakat onların ilmi yönden okulun kuruluşuna katkıda bulundukları rahatlıkla söylenebilir. İsa'dan çok önce yaşamış olan şair filozof Wefa ve II. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Mor Bar Serapiyon, Nusaybin okullarında yetişmiş Paganist Süryanilerdendi⁷. Bununla birlikte, Hristiyanlıktan önce Yahudilerin kentteki ilim faaliyetleriyle ilgili daha çok bilgi sahibiyiz. Kaynaklarda açıkça kaydedildiği üzere Nusaybin, Neherdae ile birlikte Mezopotamya Yahudilerinin sığınma merkeziydi ve Kudüs'e toplanan paralar bu iki kentten sevk ediliyordu⁸. Urfa'da ve komşusu Nusaybin'de birer Yahudi kolonisi vardı ve eski ahit zaten onlar tarafından Süryanice'ye tercüme edilmişti⁹. Var olan Yahudi Akademisi de ileride kurulacak Hristiyan teoloji okulu için güzel bir örnek teşkil edecekti. Bu okulun faaliyetleri içerisinde adından söz ettiren önemli kişiler yetişti. Bunlar arasında kentin Yahudileri arasından temayüz edip tüm dünya Yahudileri arasında saygı gören bir hukuk hocası Judah b. Bathyra önemli bir isimdi.

Kısaca hayatından bahsedecek olursak Kral Herodes döneminde Sanhedrin'i yönetmiş olan Bene Bethyra ailesinden gelen R. Yehodah b. Bethyra* Nusaybin'de

⁵ Josephus, *Antiquities*, II, s. 94.

⁶ Maclean, "Syrian Christians", *Encyc. Rel.*, XII, s. 170.

⁷ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 10.

⁸ Josephus, *Antiquities*, II, s. 89.

⁹ Burkitt, "The Christian Church in the East", *CAH*, XII, s. 494.

* Judah ile ilgili bilgi veren tarihi kaynaklar, kentte tarihsel süreçte iki Bathyra'nın Nusaybin'de yaşadığını varsaymışlardır. Bunlardan ilki tapınağın yok edilmesi öncesi ve sonrasındaki on yıllar süresince, diğeri ise 100 ile 160 yılları arası. Her ikisi de tannaitic hukuk ve gelenekler hususunda oldukça bilgiliydiler. Konuyla ilgili olarak şu kaynaklara bkz. Neusner, *History of the Jews*, I, s. 49, 133; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", *CSCO*, 102, s. 20. S. Krauss, "Burada R. Josiah'ın çağdaşı

yaşıyordu. R. Yehodah'ın imparator Trajan (MS. 98-117) ve Hadrian (MS. 117-137)hâkimiyetleri döneminde yıldızı parladı¹⁰. Onun Nusaybin'de diğer ünlü okullarla birlikte tavsiye edilen ünlü bir okulu vardı¹¹. Bathyranlar Kudüs memurluklarında yüksektiler. Onlardan biri olan Judah b. Bathyra Trajan döneminden önce Roma ve Partlılar arasında tartışma konusu olan Nusaybin garnizon şehrinde yaşadı. Onun Nusaybin'in para değişimcileriyle irtibat halinde olduğunu şu hikâyeden öğreniyoruz¹²:

Rabbi Yosi diyor ki, bir keresinde Nusaybin'i ziyaret ettim ve orada yaşlı bir adam gördüm ve ona dedim ki sen hiç Judah b. Bathyra'nın öğretilerinde uzmanlaştın mı? Ve o bana dedi ki ben şehrimde para değişimcisiyim ve o benim tezgâhımda para değiştirdi¹³.

Judah b. Bathyra Nusaybin'de yaşıyordu, fakat zaman zaman Filistin'e döndü. O, tahminen R. Akiba'nın da akademide olduğu dönemde Eliezer b. Hyrcanus'un bir öğrencisiydi. Muhtemelen m. 130 yılına kadar Nusaybin'e geri döndü¹⁴. Kudüs'te o şu mesajı aldı: *Selam sana Judah b Bathyra! Sen Nusaybin'de yaşarsın fakat senin ünün Kudüs'te yayılır*¹⁵. Judah b. Bathyra tapınağın otoriteleriyle de yakın temas halindeydi. O, tapınak yardımlarını topladı ve bu yardımların transferini denetledi. Ayrıca sadece kendi okulundakiler değil, sinagogda toplanan Yahudi toplumun meselelerini de düzenledi. Tapınağın hukuki işleriyle ilgilendi. Bütün bu hadiseler açıkça Nusaybin'de gerçekleşti¹⁶.

Bar Kochba Devrimi* sırasında R. Akiba'nın öğrencileri Filistin'den Judah b. Bathyra II'nin kaldığı Nusaybin'e kaçtılar ve güvenle geri dönünceye kadar burada

---

üçüncü bir Judah b. Bathyra'nın olması bile mümkündür" der. Bkz. S. Krauss, "Bathyra", **Jew. Encyc.**, vol. II, London, 1902, s. 598.

¹⁰ Graetz, **History of the Jews**, II, s. 358; Petachia, **Travels**, s. 73, not 12.

¹¹ Krauss, "Bathyra", **Jew. Encyc.**, II, s. 598.

¹² Neusner, **History of the Jews**, I, s. 47.

¹³ Neusner, **History of the Jews**, I, s. 48.

¹⁴ Neusner, **History of the Jews**, I, s. 133.

¹⁵ Krauss, "Bathyra", **Jew. Encyc.**, II, s. 598.

¹⁶ Neusner, **History of the Jews**, I, s. 50.

* Bar Kochba (Yıldızın oğlu) miladi II. yüzyılın ilk yarısında Messias (Mesih) olduğunu ilan ederek ortaya çıktı. Antik kehaneti tamamlamıştı. "Jacob'dan bir yıldız doğacak". Zamanın saygın ve bilgili kişisi R. Akiba açıkça yeni Messias'ın iddialarını kabul etti. Tüm ülkenin Yahudi savaşçıları Bar Kochba'nın etrafında toplandı ve Roma imparatoru Hadrian'a karşı davasını iki yıl için izah etti. Fakat Roma taktiği ve disiplini galip geldi. Roma generali Julius Severus'tan sonra Yahudi kaleleri birbiri ardına düştü. Kudüs alındı ve sonunda MS. 135'te isyancıların son sığınma yeri olan Bihter kalesi alındı. Bar Kochba öldürüldü ve biraz sonra R. Akiba ele geçirildi ve idam edildi. Fakat onun önde gelen 7 öğrencisi Nusaybin ve Nahardea'ya kaçtı. Bkz. Francis E. F. Gigot, "Jews", **Cath. Encyc.**, vol. VIII, New York, 1913, s. 390.

kaldılar¹⁷. R. Elazer Shanmua ve R. Johanan (Sandalcı) ondan eğitim almak için seyahate çıktılar. Fakat Filistin üzerindeki yabancı bir ülkeye öncelik verdiklerini öğrendiklerinde geri döndüler. Judah b. Bathyra birkaç öğrencisiyle birlikte Roma'ya bir seyahate girişti. Peteoli'ye ayak bastıktan çok geçmeden eve dönüler¹⁸.

Judah b. Bathyra, Nusaybin Yahudileri arasında temayüz etmiş ve bu dinin mensupları arasında büyük saygı gören bir hukuk hocası olarak Nusaybin Yahudi Akademisi'nde aktif görev yapmış, bölge Yahudilerinin örgütlenmesinde önemli bir misyon üstlenmiş bir şahsiyetti. Bu yönüyle Süryaniler ya da genel olarak Hristiyanlar arasında Aziz Efraim'in önem ve değeri neyse Yahudiler arasında Bathyra'nın önemi de aynı değerdeydi.

4.3. Nusaybin Akademisinin Kurulmasından Önceki Hristiyanlar

4.3.1. Nusaybinli Febronia (öl. 304)

Miladi II. yüzyıl sonlarına doğru Hristiyanlığın bölgede yayılmasından sonra manastır hayatının ve buna bağlı çileci hayatın Nusaybin şehrinde yayıldığını görüyoruz. Bununla birlikte, Roma İmparatorluğu bu ilk dönemlerde Hristiyanlığa sıcak bakmamış, imparatorlar başta olmak üzere önde gelen generaller Hristiyanlığın yayıldığı bölge ve şehirlerde işkenceye başlamışlardı. Bu işkencelere maruz kalanlardan biri de Nusaybinli Febronia'dır. Nusaybinli bir azize olan Febronia ile ilgili kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi vardır. Buna göre Febronia, Nusaybin'de yaşayan ve Diocletian zamanında yaklaşık 304 yılında şehit edilen bir bayandı. İmparatorun subayı Selenus, onu zorla yeğeni Lysimachus ile evlendirmek istedi. Fakat o evlenmeyi reddetti ve Selenus onu çok acı bir durumda ölümüne terk etti¹⁹.

Modern kilise tarihçisi S. Baring Gould, Febronia'nın hayatının ve uğradığı bu işkence sonunda ölümünün diyaloglara dayalı hikâyesini aktarır. Bu kaynaktan edindiğimize göre, Febronia daha 18 yaşında bir rahibe iken 304 yılında imparator Diocletian'ın subayı Selenus Hristiyanlara karşı zulüm için gönderildiği Sibapte (Nusaybin?)'ye ulaştı. Yeğenleri Lysimaschus ve Primus, Selenus'a eşlik etmişti. Sibapte'nin piskopos ve papazları hükümetin buraya geleceğini duyar duymaz dağıldılar

¹⁷ Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 20.

¹⁸ Krauss, "Bathyra", **Jew. Encyc.**, II, s. 598.

¹⁹ Bar-Idta, **History**, II, s. 203, not. 1.

ve gizlendiler. Manastırda da rahibeler kaçmışlardı. Selenus askerlerini manastıra gönderdi. Febronia ve geride kalanlar, Primus'un yardımıyla kaçmaya yeltendilerse de durumdan şüphelenen Selenus tarafından yakalandılar ve hapishaneye atıldılar²⁰.

Sonraki gün Selenus, yargıç kürsüsüne çıktı ve yeğenleri kendisine eşlik etti ve Febronia'ya: *Yeğenim (Lysimaschus) burada, onu kendine koca olarak al ve dinini unut. Teklifi kabul et ve her şey iyi (olsun) aksi halde red için pişman edeceğim* dedi. Febronia kesin bir dille reddedince Selenus, onun alçak bir ateşe yüzüstü yayılmasını, ellerini ve ayaklarını dört kazığa bağlanmasını ve onu böylece cezalandırılmasını emretti. Febronia, *İçinde bulunduğum durumun benim sonumu değiştirmeyeceğini öğren* dedi ve sürekli olarak dua etti. *Ey Allah'ım bana yardım et. Beni acımla terk etme.* Selenus, *Dilini kesin* diye emretti. Febronia işkence sehпасından direğe bağlandı. Fakat kalabalık işkencecilerin bu yaptığını görünce coşku kızgınlık o kadar arttı ki, yargıç (Selenus) emri iptal etmenin uygun olacağını düşündü. Onun yerine doktora onun dişlerini sökmesini emretti. 17 tanesi çekildiğinde Selenus durmasını emretti. Daha sonra bir dizi işkenceden sonra Febronia ateşe atıldı. Sonra o, bir kum yığını üzerine bırakıldı. Onun uzun saçları döküldü ve ezik vücudunu kapladı. Primus, kuzenine *zavallı kız öldü* dedi²¹.

Febronia hakkında var olan sınırlı bilgilerden biri de Bar-İdta tarihinde verilir. Bar-İdta, kaleme aldığı tarihinde kız kardeşinin Marga ülkesi yolu üzerinde bulunan Babhetha'da 563 yılında kendisi için bir rahibe manastırı inşa ettiğini ve tevazu içerisinde rahibe manastırının ismini Diocletian zamanında Nusaybin'de 20 yıl yaşadıktan sonra cennete göçen şehit kadın Nusaybinli Febronia'nın adını verdiğini kaydeder²². Yukarıdan yazılanlarla birlikte, Azize Febronia'nın ünü VI. yüzyıl ya da daha sonraki bir tarihe kadar ortaya çıkmamış gözüküyor. VII. yüzyılda Febronia'nın ünü ve mezhebi Aziz Artemious ile birleştiği İstanbul'a ulaştı ve muhtemelen imparator Heraclius'un önemiyle Martina isimli ikinci karısından olan kızı Febronia ismini aldı²³.

²⁰ Gould, **Virgin Saints and Martyrs**, s. 55-65.

²¹ Gould, **Virgin Saints and Martyrs**, s. 65-71. Yazar hikâyenin devamında Selenus'un bu olaylara şahit olan iki yeğeninin vaftiz olduklarını da kaydediyor. Hatta Lysimaschus'un kendisini içkiye ve eğlenceye zorlayan amcası Selenus'a olan kızgınlığıyla ona vurup öldürdüğüne dair ihtimali de aktarıyor. Bkz. Aynı Eser, s. 73-74. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Sebastian P. Brock-Susan A. Harvey, **Holy Women of the Syrian Orient**, London, 1998, s. 150-170.

²² Bar-Idta, **History**, II, s. 203. Bu manastır Nusaybin'de değil Dicle'nin karşısında bulunan Marga'dadır. Bkz. Brock-Harvey, **Holy Women**, s. 151.

²³ Brock-Harvey, **Holy Women**, s. 151.

4.3.2. Mar Awgin (öl. 363)

Kaynaklar, Mezopotamya’da Hristiyanlığın transferi konusunda önemli rol üstlenmiş kişi olarak Mar Awgin’i işaret eder. Konuyla ilgili en değerli bilgileri bulduğumuz *Siirt Vekayinamesi*, onun Mısır’da ortaya çıkışı ve mucizelerinin öyküsünü günümüze taşır. Buna göre Mar Awgin, Süveyş yakınlarında bulunan Kalüsme adı verilen bir adadan geliyordu. Deniz dalgıçıydı, oradan inci çıkarır, onları satar ve kazandığını yoksullara dağıtırdı. Bu mesleği 25 yıl boyunca yaptı, gemilerin önünde tarlada yürür gibi denizde yürüyordu. Bir gün korsanlar yüklü miktarda para yüklü bir gemiye saldırmak istediler, yakarmaya başladı. Tanrı’ya yalvarıyordu ve bir fırtınaya dönüştü. Gemiye korsanların elinden çekip aldı ve azizlerin oturduğu adaya attı, gemideki insanlar tanık oldukları bu olaydan dolayı hayrete düştüler ve azize 600 kilo altın verdiler. Bu parayla orada bir manastır yaptırdı ve ünü bütün ülkede yayıldı²⁴.

Aphraates’in tanıklığı, Mezopotamya’yı manastır hayatıyla tanıştıran Mar Awgin’in hayatıyla bilgilendirilir. Budge şöyle yazar: *Hristiyan monarşisinin ilk kez Mezopotamya ile tanıştırılmasının Mısırlı Mar Awgin tarafından gerçekleştirildiği tartışmasız bir durumdur. O, kısa bir süre sonra Mezopotamya’ya ayrıldı ve Nusaybin’e yakın dağlarda bir manastır inşa etti. Azizin hayatının bu dönemi Nusaybinli Yakub ile arkadaş olduğundan dolayı iyi bilinir. Nusaybin’in Şapur tarafından kuşatılmasını gördü ve onun günlerinde imparator Constantine öldü. Mar Awgin kendisi 362 (363)’te yaşlı bir adam olarak öldü*²⁵.

Mar Awgin, Nusaybin’e geldiğinde kuvvetle muhtemel henüz akademi kurulmamıştı. O, Nusaybin’de bir manastırda 30 yıldan fazla yaşadı. Böylece manastır, 333 yılından önce kuruldu Assemani, Süryani yazarlara dayanarak manastırın 325 İznik konsilinden önce kurulduğunu söyler²⁶. Bu dönemde Manastırcılık, Doğu Süryanileri arasında en gelişkin bir dönemindeydi. Nusaybin’e yakın İzla Dağı’nın ünlü manastırlarını ve Mardin yakınında Deyr el-Zaferan’ın kurucusu olan Mar Awgin’in Nusaybinli Yakub’un hocası olduğu da söylenir²⁷. Mar Awgin ya da Eugenius ile ilgili

²⁴ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 74.

²⁵ Butler, “History of Palladius”, *Text and Studies*, IV, s. 218-219.

²⁶ Butler, “History of Palladius”, *Text and Studies*, IV, s. 218-219; O. Zockler, “Asceticism”, *Encyc. Rel.*, vol.II, New York, 1910, s. 76.

²⁷ Maclean, “Syrian Christians”, *Encyc. Rel.*, XII, s. 175.

olan efsanevi açıklama Nusaybin yakınındaki manastırın 350 papazı kapsadığıyla ilgilidir²⁸.

Siirt Vekayinamesi, Mar Awgin'in Nusaybin'e gelişi ve buradaki faaliyetleri hakkında da şu değerli bilgileri verir:

Mar Awgin çölde (Mısır) yaşayan bütün rahiplerin hayır duasını isteyerek oradan ayrıldı. 66 kişi onu izledi ve Nusaybin'e kadar onunla geldi. İzla/İzlo adlı Bagoge/Bagog dağın çok yakınında oturuyorlardı. Ziyaretçilerin sayısı arttığı için bu dağa rahiplerin toplandığı bir manastır yaptı. Nsibin valisi Kardun'un oğlunu çaresiz bir hastalıktan kurtardı. Vali bütün ailesiyle vaftiz oldu ve bunu bildirmek için Constantin'e yazdı. Bu aziz Aryus'un yüzünden kilisede ne olacağını ve 318'lerde nasıl sona ereceğini önceden bildirdi. Daha sonra insanları doğru yola çevirmek için çocuklarıyla bütün ülkeleri gezmesi gerektiğini anladı. Hristiyanların düşmanı Şapur zamanında Kardo'da Bet Zabday (İdil)'da ve Nsibin'de birçok insanı Hristiyan yaptı. Yaşça çok ilerlediğinde öğrencilerini bıraktı. Her biri Tanrı'nın dilediği yere gittiler. Kiliseler ve okullar kurdular. Sonra o öldü ve manastıra gömüldü iki kız kardeşi vardı. Taqla ve Astratalniqa²⁹.

Mar Awgin'in yaşam öyküsünden anlaşıldığına göre, bu aziz MS. 363 yılında ölmüştür. Tarihçiler onun IV. yüzyıl sonu ve V. yüzyıl başlarında yaşadığını belirtirler³⁰.

4.3.3. Rabban Sari

Siirt Vekayinamesi'nde yer alan sınırlı bilgiye göre, Mar Awgin'in öğretilisi iyiliksever bu aziz, Mısır çöllerinde Mar Awgin ile birlikte yaşayanlardandır. Sayıları 28'dir. Tam bu sırada Dara dağına girmiş ve orada kilise ve manastırlar inşa etmiş birçok kişiyi Hristiyan dinine sokmuş ve birçok kişiyi iyileştirmiştir. Yaşamını sonlarında hala kendi adını taşıyan bir Cumro/Dayro manastır inşa etmiştir³¹.

²⁸ Oussani, "Persia", *Cath. Encyc.*, XI, s. 721.

²⁹ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 74-75. Ayrıca bkz. Efravm, *Deyruzzafaran Manastırı*, s. 19.

³⁰ Efravm, *Deyruzzafaran Manastırı*, s. 19.

³¹ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 240.

4.4. Nusaybin Akademisinin Kuruluşu

Nusaybin’de ilk olarak bir akademinin kurulmasının önünü açan hadise, Büyük Constantine’in hükümdarlığının 21. yılına tekabül eden MS. 325 yılında düzenlenen ve 318 piskoposun katıldığı İznik Konsili olmuştur³². Bu konsile doğuyu temsilen Mar Yakub da katılmıştı³³. Mar Yakub bu konsilin sona ermesinden sonra kendisinin piskoposluk bölgesi olan Nusaybin’de 326 yılında bir akademi kurmuştu³⁴. Akademinin başına yorumcu ya da yönetici olarak Efraim getirildi. Mar Yakub’un da desteğiyle Nusaybin’de açılan bu yatılı Süryani okulunda Efraim’in 28 yıl ders verdiği söylenmiştir³⁵.

Putperestlikten kalma eski Süryani okulunun enkazı üzerinde kurulan ve bünyesinde 800-1000 kadar öğrencinin yatılı olarak okutulduğu kaynaklarca ifade edilen bu akademi, çok gelişti ve Pers İmparatorluğu’nun içlerinden gelen Hristiyan gençlerin yeğlediği bir ruhban okulu olarak 38 yıl boyunca neredeyse Urfa Akademisi’ni gölgede bıraktı. Ama kentin 363 barışıyla Romalılar tarafından Perslere terk edilmesiyle Nusaybin Akademisi yok olmadı ise de üyelerinin çoğunu yitirdi. Halkın büyük kısmı zengin ve kültürlü sınıfın tümü batıya göçtü ve Roma İmparatorluğu’nun topraklarına, özellikle Urfa’ya yerleşti³⁶. Nusaybin’de rakip bir ruhban okulu kuruluncaya dek Urfa Ruhban Okulu, Asur ruhbanlarının yetiştirildiği en

³² Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 32. Siirt Vekayinamesi’nin yazdığına göre bu konsil üç yıl sürmüştür. Vekayiname konsile katılanların tamamının ismini veriyor. Bkz. Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 106-108.

³³ Theodoret, **History of the Church**, s. 31-33; Gennadius, “Lives of the Illustrious Men”, **Sel. Libr.**, III, s. 386; Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 41; Agapius, “Kitabu’l Unvan”, **Patr. Or.**, VII, s. 547-548. Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 106-107; Wright, **Syriac Literature**, s. 31. Bu konsile Efraim’in de katıldığına dair bazı bilgiler var. Agapius açıkça onun konsilde Yakub ile birlikte olduğunu yazıyor. (Agapius, “Kitabu’l Unvan”, **Patr. Or.**, VII, s. 547-548.) Siirt Vekayinamesi de onun Mar Yakub ile birlikte olduğunu üçüncü ağızdan kaydediyor. (Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 107. Ayrıca bkz. Ephraim, “Hymns And Homilies”, **Sel. Libr.**, XIII, s. 123.) Bütün bunlara rağmen Kildani Başpiskoposu Adday Şer, Aziz Afreim’in hocası Mar Yakub ile birlikte İznik konsiline katıldığı yönündeki bilgiyi gerçek dışı buluyor. Ona göre, Afreim, 323 yılında Nusaybin’den kaçmak zorunda kalmıştı. Oysa konsil 325 yılında toplanmıştı. (Bkz. Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 37.) İznik konsilinde aşırı doğu Nusaybin ve Persli Yakub tarafından temsil edilirken, aşırı batı düşüncesinin temsilcisi ise Cordovalı Hosius olmuştur. Bkz. George Milne Rae, **The Syrian Church in India**, London, 1892, s. 79.

³⁴ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 34; Mateos, **Vekayiname**, s. 25, not 73; Honigmann-Bosworth, “Nisibis”, **Encyc. Isl.**, VII, s. 983. Bazı kaynaklara nazaran okul, Babu (öl. 309) tarafından 300 yılında kurulmuş, Aziz Yakub, onun halefi olarak bu göreve devam etmiştir. Bkz. Vailhe, “Nisibis”, **Cath. Encyc.**, XI, s. 84.

³⁵ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 11.

³⁶ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 12; Vailhe, “Nisibis”, **Cath. Encyc.**, XI, s. 84; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 133, 152; Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 24-25.

büyük merkezdi ve tanrıbilim alanında Asur kilisesinin düşüncelerinin oluşmasında bu yüzden büyük paya sahip olmuştu³⁷.

Nusaybin'in zengin ve kültürlü sınıfının Urfa'ya gitmesi bu şehri bilimsel açıdan yüksek bir mevkie taşımıştı. Fakat bu yükseliş uzun sürmemişti. Dönemin kaynaklarının verdiği bilgiye göre bu okul 489 yılında İmparator Zenon döneminde, Nasturiliği yaydığı gerekçesiyle kapatılmıştı³⁸. Roma hâkimiyetinde olan Edessa'dan Sasani hâkimiyetinde olan Nusaybin'e yapılan bu ikinci göç, 363'te Nusaybin İranlılara terk edildiği vakit Süryani Hristiyanların Nusaybin'den Edessa'ya yaptıkları göçün geri dönüşünü ifade ediyordu. Edessa'dan gerçekleştirilen bu kaçış Nusaybin'in en azından sonraki yüzyıl için doğunun kilisesinin önde gelen entelektüel merkezi olmasıyla sonuçlandı³⁹.

Bu gelişmeyle Nusaybin'deki rakip akademi yeniden bir atılıma geçti ve monofizitçiliğe karşı doğuda Diyofizitçiliğin büyük bir kalesi haline gelerek ikinci kez kuruldu. Böylece, kovularak Nusaybin'e gelen âlimlerden bazıları, İran hiyerarşisinde yüksek mevkiler işgal etmiş, diğer bazıları (özellikle Narsay'ın kendisi) Nusaybin akademisinde ders vermiş ve bu okula İran sınırlarının çok ötesine uzanan bir ün kazandırmıştı. Bundan sonra Nasturilik, İran Hristiyan kilisesinin resmi doktrini haline geldi⁴⁰.

Bu yeni okulun yeni üyeleri, Diadore, Theodore ve Nestorious (öl. 440)'un öğretilerini* takip etmeyi tercih ettiler. Nasturi öğretisi, Theodore'ninkinin aynısıdır.

³⁷ Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 11.

³⁸ Anonim, **Chronicle of Edessa**, s. 35; George Foot Moore, "The Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 258; Woodard, **Christianity and Nationalism**, s. 48; Wigram, **Assyrian Church**, s. 148; Sykes, **History of Persia**, I, s. 476; Honigmann-Bosworth, "Nisibis", **Encyc. Isl.**, VII, s. 983; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**; Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 19.

³⁹ Becker, **School of Nisibis**, s. 41; A. Wylie, "The Nestorian Tablet of Se-gan Foo", **JRAS**, vol. V, New York, 1856, s. 300; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85.

⁴⁰ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 39-40; Dom R. H. Connolly, **The Liturgical Homilies of Narsai**, Cambridge, 1909, s. XX; De Boer, **Philosophy in Islam**, s. 12; Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 277; Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 46; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 239; Işıltan, **Urfa Bölgesi**, s. 27; Segal, **Edessa**, s. 140; O'leary, **İslam Düşüncesi**, s. 24; Sebastian P. Brock, "A Guide To Narsai's Homilies", **JSS**, vol. 12.1, s. 21; Aydın vd., **Mardin**, s. 64; Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 27-28; Mehmet Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, Ankara, 1997, s. 34.

* Tarsuslu Diodoros ve Mapsuestialı Theodor, İsa'nın gelişimini sadece vücudunda değil aklında ve karakterinde de olduğunu vurguladılar. Onlar, onun gerçekte günahsız olduğunu, fakat doğasının yaratılışının günah işlemeye müsait olmadığını kabul etmediler. Onda korunan ilahi ve insansı özelliğin her biri bütünlük ve belirginlik içerisinde korunur. Theodore, vahyin derecesinin ve çeşitlerinin değişik olduğunu kabul ediyordu. Theodor'un eleştirel görüşleri 533'teki İstanbul Konsili'nde mahkûm edildi ve onun çalışmaları göz ardı edilerek yok edildi. Nasturiler arasında sadece imparatorluk sınırından uzakta olanlar onun çalışmalarını kutsadı ve yalnız oralarda onun rasyonel yöntemi hayatta kaldı. Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 256, 262-266.

Edessa'da yasaklanan Theodore'nin bu öğretileri Nusaybin'den diğer okullara yayıldı ve Pers İmparatorluğu içlerinde propagandası yapılmaya başlandı. Edessa karardı, fakat Nusaybin dışarıya ışık saçtı. Roma hükümdarları hatayla doluyken Persia gerçek dinin bilgisiyle doluydu⁴¹. Böylece Theodor'un Hristiyan entelektüel düşüncesi, Nusaybin Okulu aracılığıyla Latin batıya taşınmıştı⁴².

Nasturilerin Roma İmparatorluğu'nda takibata maruz kalmaları, Persliler tarafından niçin kabul gördükleri için yeterli bir sebepti ve Nasturiler bu ilk korunma dönemlerinde Pers topraklarında hızlı bir şekilde yayıldılar. Diğer okullar mesela Seleucia'da kuruldu, fakat hiçbiri 200 yıl veya daha fazla süreyle İran topraklarına rahip yetiştiren ve Nasturiliği, Asya'nın en uzak bölgelerine ulaştıran Nasturi misyonerlerin eğitilmesi konusunda Nusaybin ile rekabet edemediler⁴³.

Urfa Akademisi'nin kapatılarak Nusaybin'deki akademinin tekrar yükselişe geçmesi hususu, *Erbil Vekayinamesi*'nde şöyle hikaye edilir:

Mar Hibay (Urfa piskoposu İbas), Urfa okulunda sürekli olarak doğruyu öğretiyordu. Ölümünden sonra (457) sahtekârın müridleri birleştiler ve bütün Persli öğrencileri kentten dışarı sürdüler. Onlar da yurtlarına döndüler ve şeytanın saldırısı karşısında geri çekilmemek için çok sayıda okul kurdular. Nusaybinli Barsawmo, ünlü öğretmen Narsay'ı evinde misafir etti ve biraderlerin eğitimi için Nusaybin'de büyük bir okul kurdu ve sürekli olarak öğretmenler ve çocuklar burada eğitim gördü⁴⁴.

Bu metinde de hikaye edildiği gibi, Urfa'daki akademiden ayrılıp Nusaybin'e giden ve orada Perslerin manastırına yerleşen Mar Narsay, Barsawmo tarafından iyi karşılandı. Barsawmo, kendisiyle birkaç gün geçirdikten sonra, ondan Nusaybin'de kendi yanına yerleşmesini ve burada uygun görürse bir akademi kurmasını rica etti, kendisini destekleyeceğine söz verdi. Barsawmo ona şöyle dedi:

Kardeşim, sanmıyorum ki senin Urfa'dan ayrılman ve kurulun dağılması bir rastlantı olsun; tam tersine bu Tanrı'nın isteğiyle olmuştur. Bana göre, Urfa

⁴¹ Connolly, *Liturgical Homilies*, s. XX; Moore, "Theological School at Nisibis", *SHR*, s. 258.

⁴² Adam H. Becker, "The Dynamic Reception of Theodore of Mopsuestia in the Sixth Century: Greek, Syriac and Latin", *Grek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, (ed. J. F. Johnson), Hampshire, 2006, s. 29; amlf., *School of Nisibis*, s. 74; John Geffcken, "Allegory", *Encyc. Rel.*, vol. I, New York, 1908, s. 330.

⁴³ Moore, "Theological School at Nisibis", *SHR*, s. 258.

⁴⁴ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 138-139. Bkz ayrıca J. H. Strawley, "Antiochene Theology", *Encyc. Rel.*, vol. I, New York, 1908, s. 592; A. J. Maclean, "Nestorianism", *Encyc. Rel.*, vol. VIII, New York, 1917, s. 332; Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 225-226.

Akademisi'nin dağılması Havarilerin Kudüs'ten dağılması gibidir. Öğüdümeye kulak verip burada yerleşirsen, tüm ülkeye büyük yararın dokunacak; çünkü tüm Pers ülkesinde senin amaçlarına bu kentten daha uygun bir kent bulamazsın. Burası önemli bir kenttir. İki imparatorluğun arasında bulunduğu için buraya her taraftan insan akabilir. İnsanlar, burada bir okulun var olduğunu, hele onu senin yönettiğini haber alınca buraya akın edeceklerdir. Barsawmo Narsay'ın zihnini yatıştırdı. Narsay, kendisine öğütlenen şeyi yapmaya (Nusaybin'de bir akademi kurmaya) razı oldu ve hemen bir akademi için gerekli her şeyin hazırlanmasını buyurdu⁴⁵.

Böylece, bütün tanrısal kitapları Mopsestiyalı Teodor'un öğretisinden hiç sapmadan yorumlayan Narsay'ın yanına bölgeden çok sayıda öğrenci gider. Adiyebenos piskoposu olan Yusuf da bu giden öğrenciler arasındadır⁴⁶. Bar-Hadbşobo'nun akademinin ikinci kuruluşundan sonraki gözlemleri ise şöyledir:

Akademi, birçok öğrenciyi çekti; buraya Persler, Süryaniler ve çevre ülkelerin insanları gelmekle kalmadı, Urfa Akademisi'nin öğrencilerinin çoğu da geldi ve bu, Tanrı'nın sanını yüceltmek için oldu. Bundan dolayı Pers ülkesinde akademiler gelişti ve Urfa akademisi çökerken Nusaybin Akademisi yükseldi. Romalıların İmparatorluğu'nu sapkınlık sardı, ama Perslilerinki Tanrı korkusuyla doldu⁴⁷.

Urfa'daki akademinin kapatılmasıyla birlikte Narsay da dâhil Süryanilerin bir kısmı Nastur'un felsefesini benimsediler. Dolayısıyla, Nusaybin Akademisi'nin tarihi, doğuda Nasturiliğin gelişim ve yükselme tarihi olarak da anlaşılabilir. Bu nedenle akademinin gerçek tarihi Narsay ile başlatılmalıdır. Bu olay aynı zamanda Süryani kilisesinin ikiye bölünmesine yol açtı. Pers Devleti'nin hudutları içerisinde kalan Süryanilere *Doğu Süryanileri* ve Roma sınırları içerisinde kalanlara da *Batı Süryanileri* denildi⁴⁸. *Erbil Vekayinamesi*, o dönemdeki Hz. İsa'nın doğası hususunda ortaya çıkan ikiliğe de dikkat çekerek şu bilgileri verir:

⁴⁵ Bar Hadbsabo, **Okulların Kuruluş Amacı**, s. 178-179; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 225-226; Bayraktar, **İslam Felsefesi**, s. 34.

⁴⁶ Erbil Vekayinamesi'ni çeviren Alfons Mingara, Nusaybin'deki akademiye gösterdiği yoğun ilgisinden yola çıkarak Mşiha Zha'nın da bu akademiiden mezun olduğu olasılığı üzerinde durur. Bkz. Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 59, Önsöz Kısmı.

⁴⁷ Bar Hadbsabo, **Okulların Kuruluş Amacı**, s. 180; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 226.

⁴⁸ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 13; Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 28.

O tarihlerde Tanrı'nın kilisesi ikiye ayrılmıştı. Batı kilisesi tek doğayı öğretiyordu ve tanrısallık kavramını, bu kavrama ve doğasına ters gelen aşağı şeyler için kullanıyordu. Doğu ise iki doğalı tek bir insan öğretisini kabul etmişti⁴⁹.

Narsay'ın Nusaybin Akademisi'nde Nasturiliği temsil etmesi, bu akademiyi bilim çevrelerinde ayrıcalıklı konuma getirdi. Yaklaşık iki yüz yıl devam eden akademide yetişen öğretmenler Nasturiliğin sıkı birer temsilcisiydiler. Abraham ve öğrencisi Kaşkarlı Abrohom (öl. 588) başta olmak üzere Yuhanna, Yusuf Huzoyo, Erbilli Hnono gibi önemli tanrıbilimciler yetişti⁵⁰. Abraham, doğu Hristiyan dünyasının bu yüksek okulunda 509-569 yılları arasındaki uzun zaman dilimi içerisinde liderlik yaptı⁵¹. Bu büyük bir hizmetti. Nasturiler Avrupa'ya ulaşan ortaçağ kültürünü Araplara öğrettiler ve Avrupalılar Barsawmo'ya çok şey borçludur⁵².

Özet olarak Nusaybin Akademisi, Urfa Okulu'nun kapatılmasıyla Doğu Süryanilerinin en önemli kalesi haline gelmiş ve bu durum akademiyi diğerlerinden ayrıcalıklı kılmıştır. Akademinin Nasturilerin kalesi olması, uzun süre peripatetik geleneğin burada varlığını sürdürmesine ve bu geleneğin kutsal metinler yorumunda bir referans olarak kabul edilmesine neden olmuştur⁵³. Okul, birkaç yüzyıl klasik Hristiyan öğretisinin büyük merkezi olarak kaldı ve İran kilisesi için Mar Aba da dâhil birçok lider yetiştirdi. Öğrenciler hem Yunanca hem de Süryanice'deki becerileriyle sonradan İslam dünyasına geçecek olan felsefi ve bilimsel birçok ilim bıraktılar⁵⁴.

4.4.1. Nusaybin Akademisinin Eğitim Düzeni ve Müfredatı

Nusaybin Okulu'nun müfredatıyla ilgili elimizde bir bütünlük arz eden bilgiler mevcut değildir. Fakat gerek ana kaynaklardan gerekse onları yorumlayan modern kaynaklardan elde ettiklerimizle konuyla ilgili en azından bir fikir oluşturabilecek kadar bilgiye sahibiz. Bu bağlamda özellikle Narsay ile birlikte başlayan ikinci kuruluş dönemi için yayınlanan kurallar değerlidir.

⁴⁹ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 139.

⁵⁰ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 15-16; Becker, **School of Nisibis**, s. 74.

⁵¹ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 13. Bununla birlikte, onun döneminde İran kralı Anuşirvan'ın emriyle akademinin iki yıl geçici süreyle kapatıldığını ekleyelim. Bkz. Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 52.

⁵² Sykes, **History of Persia**, I, s. 476. Barsawmo'nun Nusaybin'de Nasturi öğretisinin yayılmasıyla ilgili faaliyetleri hakkında bkz. al-Masudi, "Kitab at-Tanbih wa'l Ischraf", **BGA**, vol. VIII, s. 149-150.

⁵³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 21.

⁵⁴ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

Teolojik eğitim süreci, Ağustos'tan Ekim'e kadar üç aylık bir tatille birlikte 3 yıl sürerdi. Eğitim ve öğretim ücretsizdi, fakat öğrenciler kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için tatilde çalışmak ve kazanmak zorundaydılar. Çalışmayacak durumda olanlar müfettişin emriyle yardım alırlardı. Eğitim döneminde öğrencilerin herhangi bir işle uğraşmalarına izin verilmezdi. Okul yatılıydı ve öğrencilere ancak okulun yurdunda kalma imkânı olmadığı zaman şehirde yaşama izni verilmekteydi. Horozların ötüşüyle başlayan ve akşam şarkılarının söylenmesiyle sona eren derslere devam mecburiydi. Öğrenim saatleri uzundu. Tüm günlerini kitapları hıfz etmek, konferansları, dersleri dinlemek ve makamlı söylemeyi öğrenmekle geçirirlerdi⁵⁵.

Eğitim tarzı kurallarda tanımlanmaz. Bu bağlamda aktarılan düzenleme gerçekten Kitab-ı Mukaddes (İncil)'in kopyası ve ezberleme pratiği idi. İlk yılda öğrenciler Paul'ün kitabını (Bu, Kihn'in makul tahminine göre Kutsal Kitaba Giriş üzerine derslerdi) ezberlerlerdi. İkinci yıl ilahiler (mezmurlar), üçüncü yıl Yeni Ahit ve her yılda, aynı zamanda Nasturi Eski Ahit'i'nin bölümü⁵⁶. Nasturiler kendilerini antik kutsal kitap âlimlerinin mirasçıları yaptılar. Mapsuestialı Theodor, kendileri için "yorumcu" idi. Nusaybin'de onun etkisi sonraki zamanlarda o kadar büyüdü ki, onun yorumlarına ters düşmek bir profesör için kovulma sebebi olarak yeterliydi⁵⁷. İki başeğitimci, Mepsuestialı Theodor'un yardımıyla açıklayarak kutsal kitabı okuma ve yorumlamayla ilgileniyordu⁵⁸.

Nusaybin Akademisi'nin başkan olarak başında bulunan Rabban (öğretmen) adı verilen kişiye aynı zamanda Mfasqono (yorumcu) da denmekteydi, çünkü en önemli görevlerinden biri de dini kitapları yorumlamak Teodor'a ve Mor Afreim'e dayanarak onları açıklamaktı. Teodor'un Kutsal Kitab'a yaptığı açıklamasına Fusoqo (yorum) Afreim'in açıklamasına da Masselmonuto (gelenek) denir. Yorumcu, tanrısal kitapları açıklamakla beraber felsefeyi de veya az miktarda mantık bilimini de öğretiyordu. Basra metropoliti İšo-Dnah buna işaret ederek Nusaybin Akademisi'nde kilise felsefesi ve Helen edebiyatı alanlarında uzman olduğunu söylemektedir⁵⁹.

Yorumcu'dan sonra Moqriyono (okutucu) ve Mhagyono (yazı öğreticisi) gelir. Akademi yasalarında çok defa adları geçmektedir. Açıktır ki, okutucu söz dizimi

⁵⁵ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 258-260; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Segal, **Edessa**, 201.

⁵⁶ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 260.

⁵⁷ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 260.

⁵⁸ Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85.

⁵⁹ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 101-102. Ayrıca bkz. Wigram, **Assyrian Church**, s. 239.

bilimini öğretiyordu. Sobalı Abdišo'nun Nusaybin Akademisi yasalarından da açıkça anlaşılacağı gibi, okutucu aynı zamanda kilise ilahilerini de öğretiyordu. Yazı öğreticilerinin gerçekte ne öğrettikleri tam olarak bilinmese de onların hecelemeyi ve yeni başlayanlar için güzel okumayı öğretiyor olması muhtemeldir⁶⁰.

Şamlı olarak bilinen Patrik Sabrišo, öğrencilerin akademilerde ilk olarak Mezmurları öğrendiğini, sonra Tevrat'ı Peygamberlerin öykülerini ve Yeni Ahit'i okuduklarını bildirmektedir. O zaman akademilerden çıkıyorlar ve sanatları öğreniyorlardı. Bu eğilim, Nusaybin Akademisi'nde de geçerli olsa gerek. Bu dersleri bitiren öğrenciler, yazı öğreticisinden daha yüksek düzeyde olan okutucunun yönetimi altına giren bir aşamaya geçerlerdi. Yasaların girişinde ilk olarak başkanın, sonra okutucunun sonra yazı öğreticisinin sonra da vekilin adlarını görüyoruz⁶¹.

Kutsal kitabın doğru okunmasıyla ilgili Urfa Akademisi'nde keşfedilen sistem, Nusaybin akademisinde de Narsay tarafından uygulanmaya sokulmuştu. Bu okulun öğretmenlerinden olan Ahvazlı Yusuf, eski Urfa sistemini biraz değiştirerek yeni noktalar ve aksanlar ekledi. Nusaybin, yakınlarındaki Bet Şehak'ta bir akademinin kurucusu olan Sabroway (Sabrišo) VII. yüzyılda doğunun monofizitçilerine bu sistemi tanıttı. Ayrıca akademide din ilimlerinden başka Hipokrat ve Galen'in tıp kitaplarıyla Aristo mantığının bazı bölümleri de okutuluyordu⁶². Bundan başka akademide, bir din çerçevesi içinde, inanç yerine bilgiyi esas alan ve araştırmaya dayalı bilgelik yerine hakikate dayalı bilgeliği geçiren bir görüşü savunan Gnostik inanç ve öğretilere ağırlıklı bir şekilde yer veren akımlar mevcuttu⁶³.

4.4.2. Akademinin İdari Yapısı ve Kuralları

Nusaybin Akademisi, yasalarla kayıt altına alınmış ve bu yasalar dâhilinde yönetilen düzenli bir kurumdur. Rabban yani öğretmen olarak bilinen bir başkan okulun başındaydı⁶⁴. Özellikle ikinci kuruluşundan sonra okul başkanları tarafından okulun idari yapısını ve müfredatı düzenleyen kurallar yayınlandı. Bu bağlamda, öğretmen Narsay ve Nusaybin piskoposu Barsawmo, okula yeni kanunlar getirdiler. MS. 496

⁶⁰ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 104-405.

⁶¹ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 105.

⁶² Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 161, 252; Bayraktar, **İslam Felsefesi**, s. 34.

⁶³ Abdullah Ekinci, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", **TÜRDV**, Sayı 141, Aralık, 2002, s. 7-8.

⁶⁴ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 101.

yılında Barsawmo'nun yerine geçen II. Mor Huşoh, bu kanunları daha da genişletmiş ve onun döneminde okul yalnız doğuda değil, Roma İmparatorluğu'nda ve Afrika'da bile büyük bir şöhret kazanmıştır. Okulun kanunları yürürlüğe girmesinden ve disiplinli bir şekilde uygulanmasından dolayı herkesin hayranlığını kazandı⁶⁵. Erbil Vekayinamesi'nin verdiği bilgiye göre, VI. yüzyılın başlarında, okulun tefsircisi Quzbolu İlyas (Elisoc) ve yerine Mar Abraham geldi. Mar Abraham öğrencileri büyük bir dikkatle yönetti. Bu arada okulun dilbilgisi ve İncil öğretmenleri toplandılar ve bu toplantıda özellikle ekonomiye ilişkin dinsel yasalar ele alındı⁶⁶.

Süryanilerin geleneklerine titizlikle bağlı olmaları, özgünlükten yoksun eski örneklerle önem vermelerinden yola çıkarak Nusaybin Akademisi'nin yönetmelik ve tüzüklerinin Urfa Akademisi'nin yakın bir taklidi olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Nusaybin Akademisi'nin ikinci kurucusu Barşawmo ve kendisinin akademiye ilk müdür olarak atadığı Narsay, Urfa Akademisi'nin eski öğrencilerindendi⁶⁷. Nusaybin Akademisi, şüphesiz bu bakımdan sadece Edessa'daki Hristiyan akademiye değil, aynı zamanda Nusaybin'deki eski Yahudi akademiye de örnek almaktaydı⁶⁸.

İdari yapıyla ilgili en önemli materyali, kuşkusuz yayınlanan kurallardan ediniyoruz. Bu bağlamda Nusaybin Okulu'nun 496'da yayınlanan yönetmeliğine göre, bu dönemde okulun öğrenci mevcudu 800'e yaklaşmıştır. İdare ve disiplinle ilgili konular müdür (Rabban) ve onun meslektaşları tarafından okulun vekilharcına (Rabbaita) havale edilmekteydi. Ders veren hocaların ticaretle veya el sanatlarıyla uğraşmalarına ya da hocalık görevlerini aksatmalarına izin yoktu. Öğrenciler, bir giriş sınavına girmek zorundaydılar⁶⁹.

Okulun bir diğer Nasturi bilgini Abrohom Bet Rabban döneminde okulun sadece fiziki yapısında değil, kentin yükseköğretiminde de iyileştirme yoluna gidilmiştir. Döneminde öğrencilerin sayısının 1000 kişiye ulaştığı söylenen Abrohom ve Ruhbanlık yaşamını öğütleyen felsefesiyle tanınan Kaşkarlı Abrohom, Nasturi reformculardan etkilenererek okulda önemli değişimlere imza attılar⁷⁰.

⁶⁵ Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 29-30; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Becker, **School of Nisibis**, s. 81.

⁶⁶ Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, s. 146-147.

⁶⁷ Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 16, 164.

⁶⁸ Segal, **Edessa**, s. 201, not 92.

⁶⁹ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 258-259; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Segal, **Edessa**, 201.

⁷⁰ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 16.

Okul, ayrıcalıkları ve dikkate değer kişisel yönetimi derecesiyle bir kurumdu. Üstteki başkan, profesörler tarafından kitap yorumcuları olan profesörler arasından seçilirdi. Yönetim okul meclisinin dekan, kütüphaneci ve kâhyalık görevlerini yerine getiren üyeleri tarafından seçilen bir müfettişe emanet edilirdi. Fakat önemli meselelerde onun başkan ve önde gelen üyelerin oluşturduğu konsilin onayını alması gerekirdi⁷¹. Yönetim bir konsilin denetimi altındaki kâhya, disiplin şefi, kütüphaneci olan bir kişiye terk ediliyordu. Yakubi okullarından farklı olarak laik bölümlere ayrıldı. Bütün bunlara rağmen bir teoloji okulu⁷².

Akademnin işlerinin yürütülmesini başkan ve öğrenciler Rabbayto olarak adlandırılan vekile teslim edilmişti. Asıl anlamı ev başkanı demektir. Onun seçiminin baskı ve üzüntü olmaksızın olması zorunluydu. Görevi, akademnin gelirini ve bağışları sağlamaktı. Adaklar, yoksul öğrenciler için gerek onların geçimleri gerekse haklarında dava açıldığında mahkeme masrafları için toplanıyordu. Öğrenciler, kontrol altında tutuluyor ve suçlular cezalandırılıyordu. Görevlerini yapmayan ya da yasaların dışında bir iş yapan vekilden 10 dinar olan peşin bir para cezası alınır ve akademiden ve kentten kovulurdu. Vekilin seçimi bir yıl kadardı. Vekilin kâtip adında bir yardımcısı vardı. Vekile yardım etmenin yanında öğrencilere yazı öğretiyordu⁷³.

Yayınlanan kurallarda okul yönetiminde görevli olanların görev ve yetkileri yanında özellikle öğrencilerin uyması gereken kurallara bolca vurgu yapılır. Buna göre, öğrencilerin yıllık tatil olan Ağustos'tan Ekim'e kadarki dönemde şehirde oturanlara rakip olmamaları için ancak Nusaybin dışında ücretli bir işte çalışmalarına müsaade edilirdi. Öğrenciler evli olmamak zorundaydılar. Disiplin katıydı ve ihlaller okuldan atılmakla cezalandırılırdı. Öğrencilerin meyhaneye gitmeleri ve açık havada şarap partilerine katılmaları, dünyevi kitaplar okumaları, dilencilik yapmaları veya görüşlerinde itinasız olmaları yasaktı. Mümkün olduğunca öğrencilerin Bizans topraklarına geçme konusundaki hevesleri kırılmaya çalışılırdı⁷⁴. Onların şehirde hekimlerle birlikte oturmaları ve acil durumlar dışında eğitime ara vermeleri de yasaktı⁷⁵.

⁷¹ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 258.

⁷² Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85.

⁷³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 105-106.

⁷⁴ Segal, **Edessa**, 201; Yamauchi, "God And Shah", **Fides et Historia**, s. 92; Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 31-32.

⁷⁵ Segal, **Edessa**, s. 187; Akyüz, **Nusaybin Okulu**, s. 32.

Öğrenciler akademiye girmek için vekilden ve özel kardeşlerden izin almak, yasalar hakkında bilgi sahibi olmak zorundaydılar. Onlar bekâretlerini korumaya ve akademide kaldıkları sürece herhangi bir türden sakıncalı olmayan ve rahiplerin yaşamından çok farklı olmaya temiz bir yaşam yaşayacaklarına dair söz veriyorlardı⁷⁶.

Öğrenciler ve kuşkusuz hocalar okulda kalırlardı ve kurallar bu yaygın hayatı düzenlerdi. Ek kanun olarak okul öğrencisine kolejde kendileri için hiç yer olmadığı zaman kişisel bölgelerinde kalmalarına izin verilirdi. Öğrenciler, müfettiş ve meclisin uygunluk onayı alındıktan ve kurallar hakkında bilgilendirildikten sonra (okula) kabul edilirdi. Okul kuralları ayrıca yılda bir kez alenen okunurdu. Adaylar bekâr kalacaklarına dair söz verirlerdi. Eğitim süresi boyunca evlenen öğrenciler kovulurdu⁷⁷. Her akşam Mezmurlar'ı okuduktan sonra herkes odasına çekilirdi. Sabah horozunun ötmesiyle herkes ders odasına gelmek ve akşama kadar oturacak yerini almak zorundaydı. İki saf biçiminde oturuyorlardı. Din adamları bu dereceye ulaşmayanların önünde saf tutarlardı. Dersi ve kitabı bölen ve ders saatinde ayin ve ezgileri vaktinde hazır olmayanı oda başkanları şiddetle azarlardı. Eğer oda başkanının haberi olmazsa cezayı vekil uygulardı. Cenaze törenlerine ve kilise toplantılarına da katılmak zorundaydılar⁷⁸.

Okul odasında sıradan meseleleri konuşmak, karışıklık çıkarmak uzaklaştırılmayla cezalandırılırdı. Derslerini ihmal eden profesörlerin maaşlarında azaltma yapılır ve konsilden çıkarılırdı. Öğrenciler, yemeklerini bölgelerinde almak zorundaydılar. Lokantalarda veya hanlarda (meyhanelerde) yemek yemeleri yasaktı. Ayrıca geceyi şehirde geçirmeleri ve piknik yapmaları veya bahçe partileri yapmaları yasaktı. Hastalara refakatçileri tarafından odalarında veya sonradan kurulan bir revirde bakılırdı⁷⁹. Yaşı büyük öğrencilerin hücrelerde tek başına kalmasına izin verilmiyordu. Tersine öğrencilerin beraber kalması gerekiyordu. Akademide yer kalmaması durumu hariç kentte veya başka bir yerde kalmak yasaktı. Her hücre için kendisine başvurulması zorunlu hücre başkanları vardı. Bir hücrede yalnız kalanlar yemeği eşit bir biçimde hücrelerinde alırlardı. Bağ ve bahçelerde yemek yemek kentteki ziyafetlere gitmek ve

⁷⁶ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 106.

⁷⁷ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 259.

⁷⁸ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 106-107.

⁷⁹ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 259-260.

rahibelere manastırını ziyaret etmek yasaktı. Onlardan biri hastalandığında diğerleri ona hizmet ederlerdi⁸⁰.

Tatil boyunca öğrenciler Nusaybin şehri dâhilinde dürüst elişî işlerinde çalışabilirlerdi. Fakat herhangi bir şekilde ticaretle uğraşıyorlarsa muhtemelen tüccar derneklerin haklarını çiğnememek için şehir dışına çıkabilirlerdi⁸¹. Öğrencilerin mallarına sahip olma hakkı vardı. Çünkü onlar geçimlerini temin etmekle yükümlüydüler. Öğrenciler arasında yoksullar da vardı. Onlar, tatil zamanlarında çalışıyor ve yaşamlarını devam ettirecek geliri elde ediyorlardı. Tatil zamanlarında çalışanların düzgün bir yaşam sürmeleri ve onlardan dolayı akademi adının kirlenmemesi için pis işlerden uzak durmaları şart koşuluyordu. Ancak güçsüz ve hasta oldukları için çalışamayanlar vekile başvurur, o da olanaklar ölçüsünde yardım ederdi. Kapılarda dilencilik etmelerine izin verilmezdi. Bu yasanın tersi davranan hem akademiden hem de kentten kovulurdu⁸².

Şu kimseler de hem akademiden hem de kentten kovulurdu. Sözünü yerine getirmeyenler, evlenenler veya çalanlar, sihre ve sapkınlığa bulaşanlar, akademide kardeşler arasında fitne ekenler, vekilin izni olmaksızın arkadaşlarını dışarıya şikâyet edenler, rahibelere ders verenler ve kadınlarla flört edenler, kaybolmuş bir eşyayı bulup da vekile haber vermeyenler, okumak için vekilden kitap alıp da onu geri vermeyenler, vekilin izni olmaksızın bilim tahsil etmek üzere veya kutsal yerleri ziyaret etmek için bile olsa, Bizans'a geziye gidenler akademiden kovulurdu. Ticaret için Bizans'a gidenlerden oradan kazandığı veya en azından kazandığının yarısı alınır ve akademiye verilirdi. Bu yasa, akademi kurulduğu ilk zamanlarda geçerliydi. Bu dönemden sonra birçok öğrencinin Bizans'a bilimleri elde etmek ya da kutsal mekânları ziyaret etmek için gittiğini biliyoruz⁸³.

Son olarak, yayınlanan akademi kurallarından öğrencilerin giyim tarzı ve dış görünüşleriyle de ilgili birkaç cümlelik bilgi ediniyoruz: Buna göre, öğrencileri başka kimselerden ayıran özel kıyafetleri vardı. Saçlarını tıraş etmelerine ve diğer insanlar gibi hepsini kesmelerine izin verilmezdi. Tersine onlar kafalarında bir taç varmış gibi bir daire biçiminde kafalarının üst tarafını tıraş ederlerdi⁸⁴. Öğrenciler, şehre indikleri zaman dış görüntülerine dikkat etmeleri konusunda uyarılırdı. Onlar, terbiye sınırları

⁸⁰ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 107.

⁸¹ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 259.

⁸² Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 108.

⁸³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 108-109.

⁸⁴ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 106.

içerisinde ve alçakgönüllü giyinmeli, saçlarını ne tamamen tıraş etmeli, ne de zamanın genç züppelerinden etkilenerek kıvrıkcık lülelerle giyinmelilerdi⁸⁵. 647 yılında akademinin başına geçen Mor Ame (öl. 650)'nin öğrencilere ilk olarak başkalarından ayırt edilebilmeleri için kuşak bağlamaları zorunluluğu getirdiğini biliyoruz⁸⁶.

4.5. Akademiye Sosyal ve Pozitif İlimler

Nusaybin Akademisi, kuruluşundan bu yana ağırlıklı teolojik bir eğitim kurumu görünümü arz etse de sadece din ilimlerinin tahsil edildiği bir kurum olmamıştır. Bize ulaşan bilgilere göre, Nusaybin okulunda felsefe, coğrafya, dinle ilgisi olmayan tarih, astronomi ve doğa tarihi konularında dersler verildiği sonucu çıkmaktadır⁸⁷. Her ne kadar ilk dönemlerde tıp biliminin okulda öğretiminde zorluklar yaşanmış, bazı din adamları ve okul yöneticileri doktorlara kuşkuyla yaklaşmışsa da⁸⁸ sonraki yüzyıllarda bu konuda bir yumuşama olduğunu görüyoruz. VI. yüzyıldan itibaren tıp eğitimi okul müfredatına dâhil edildiği söylenir⁸⁹.

Sadece tıp alanında değil gramer, astronomi, felsefe, mantık, şiir, tarih ve hukuk gibi alanlarda da akademiye dünyaya yayılan bir ilim mevcuttu. Bu bağlamda, tıp alanında yetişmiş olan Efraim, Magnus ve Baboy; hukuk alanında yetişmiş olan Bathyra ve Ebedjesus; felsefe alanında yetişmiş olan Narsay ve Pavlos; astronomi alanında yetişmiş olan Severus Sebokht; gramer alanında uzman olan Yusuf Huzzoyo ve Eliyo gibi isimler bu akademinin temayüz ettirdiği isimlerden sadece birkaçıdır.

Akademiye süregelen sosyal ve pozitif ilim faaliyetleriyle doğru orantılı olarak adı geçen bu isimlerin kendi alanlarında verdikleri eserler doğrultusunda kentte zengin bir kitap ve kütüphane ortamının oluştuğunu söyleyebiliriz. Nusaybin'in bir piskoposluk bölgesi olması, onun muhtemelen felsefi bilimsel tercümelere ya da el kitaplarına sahip olan bir kütüphanesi olduğuna işaret ediyor. Dahası, şehrin ticari açıdan öneminden seyyahların sık sık buradan geçtikleri ve mallarıyla birlikte fikirleri de yaydıklarını tahmin edilebilir⁹⁰. *Siirt Vekaynamesi*'nin satır aralarında Nusaybin ve yakın

⁸⁵ Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 260.

⁸⁶ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 85.

⁸⁷ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 192.

⁸⁸ Okuldaki yasalara göre, öğrencilerin hekimlerle oturması yasaktı. Segal, **Edessa**, s. 187; Pioreschi, **History of Medicine**, IV, s. 123.

⁸⁹ Becker, **School of Nisibis**, s. 42.

⁹⁰ Possekel, "Greek Philosophical Concepts", **CSCO**, 102, s. 20. Nusaybin kiliselerinin kitap ve kütüphane zenginliğinin yanında diğer değerli malzemeye de sahip olduğunu söyleyebiliriz. XIII. yüzyıla

çevresinde zengin bir kütüphane varlığıyla ilgili kanaatimizi güçlendiren şu hadiseye tesadüf ediyoruz: Buna göre, Hüsrev ele geçirdiği Dara'da birçok kitap çıkardı. Hüsrev, onları 20 bin altın paraya satın alması için Grigor'u zorladı ve ödemeyi yapmasını istedi. Grigor bu ödemeyi kilise parasından yaptı⁹¹.

Nusaybin Akademisi'nin çöküşünden sonraki süreçte de kent ve yakın çevresindeki zengin kütüphanenin muhafaza edilmiş olduğunu görüyoruz. 927 yılında Nusaybinli papaz Moses halife el-Muktedir'den Hristiyan keşişler üzerine koyduğu vergileri kaldırması talebiyle gittiğinde birçok kitap biriktirme şansı elde etmişti. Moses, bunların bazılarını satın almış, diğer bazıları kendisine hediye edilmişti⁹². Nusaybinli Moses yaklaşık 250 cilt kitap biriktirmişti ve Bağdat'dan dönüşünde Aziz Mary Diapara Kilisesi'ne arz edildi⁹³. Keza, Mardin ve Harran piskoposu olan ve edebiyatla ilgilenen Jean'in (1125-1165) zengin bir kütüphanesi olduğunu kaynaklar belirtiyor⁹⁴.

Süryani Mihail, 1171 vukuatı içerisinde Nureddin'in, Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi'ni tahrip ettiği esnada kilise içerisinde bulunan hazineyle birlikte yaklaşık bin cilt kadar kitabın yağmalandığına dair düştüğü not Nusaybin kilisesinin bu dönemde zengin kütüphaneye sahip olduğunu açıkça gösteriyor⁹⁵. Sonraki asırlarda bu konudaki en etkili kanıtımız Ebedjesusus (Abdişo)'un 1316 yılında derlediği kütüphane katalogudur. Dinsel kitapların bu katalogu yedi hecelik nazımla yazılmıştır. Ebedjesus'un yaptığı Nusaybin kütüphanesindeki ona sunulmuş eserlerin büyük olasılıkla numaralandırılmasıdır⁹⁶.

---

ait bir kaynak, bu dönemde halifenin doktoru olan İsa İbn Shahla'nın 769 yılı civarında Nusaybin metropolitine bir mektup yazdığını ve "Halifenin hayatı benim elimde, onu iyileştirebilir ya da hasta edebilirim" diyerek kiliseye ait değerli malzemeyi istediğini kaydeder. Fakat bu mektubu okuyan Nusaybin metropoliti onu halifeye şikâyet etti. Halife, onun tüm malına el konulduktan sonra sürgün edilmesini emretti. Abu Usaibi'ah, **History of Physicians**, s. 239.

⁹¹ Anonim, **Siirt Vekaynamesi**, s. 363.

⁹² R. S. Mackensen, "Backround of the History of Muslem Libraries", **The American Journal of Semitic Languages and Literatues** 51, January, 1935, s. 108.

⁹³ W. Cureton, **The Festal Letters of Athanasius**, London, 1848, s. XXIV-XXV. Nusaybinli Moses tarafından hibe edilen bu ciltlerin önemli bir sayısı halen *British Museum*'da korunur ve açıkça onun el yazısıyladır. Joshua kroniğinin de Moses tarafından bu kiliseye getirilen yazmalardan biri olduğu tahmin edilir. Bkz. Joshua, **Stylite**, s. VIII.

⁹⁴ Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 115.

⁹⁵ Süryani Mihail, **Vekayiname**, Fasıl XLXVIII; Honigmann, "Nasibin", **İA**, IX, s. 102; Aydın vd., **Mardin**, s. 95.

⁹⁶ Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 11-12.

4.5.1. Tıp

Bizans dünyasında tıp eğitimi dini ve politik değişimlerle ayrılmaz bir şekilde bağlıdır⁹⁷. İlk kuruluşundan itibaren akademide tıp ilmi ileri bir düzeyde bulunmuştur. Musul, Nusaybin ve Erbil şehirleri haklı olarak öğrendiklerini kiliselerde paylaşan birçok bilgili doktorlar ve gayretli misyonerler yetiştirmekle ünlüydüler⁹⁸. Akademiden Magnus, Efraim, Baboy, Pawlos gibi doktorlar yetişmiş, böylece imparatorluğun kalkını olmasının yanında Nusaybin tıp biliminde de tartışmasız bir ün kazanmıştı⁹⁹.

MS. 410 yılına gelindiğinde Doğu Mezopotamya'daki kilise ve manastırların kendilerinde bağlı hastaneleri vardı ve Batı Mezopotamya'da durum aynıydı. Nusaybin hastanesinde öğrencilerin eğitimi için yapılmış binalar vardı¹⁰⁰. Bu zamana kadar bir hastane olabilen *Xenodocheion*, Pers kralı tarafından 553 ile 556 yılları arasında kuruldu. Bununla birlikte Nusaybin'de tıbbi eğitim VI. yüzyıldan önce başlatılmaz.

Nasturiler, Edessa'da başarılı bir tıp okulu ve iki hastane kurmuşlardı. Fakat 437'deki Efes Konsili ve Nasturilerin aforoz edilmesinden sonra Urfa Okulu 489 yılında imparator Zeno tarafından kapatıldı ve Nasturiler doğuda Pers sınırı üzerinde esasen teoloji üzerine olan fakat tıp eğitimi üzerine de gelişkin bir programa sahip olan başka bir okul buldukları Nusaybin şehrine sığındılar. Burada Hüsrev tarafından ılımlı karşılanarak onun koruması altında Persia, gücünün ve kültürünün zirvesine ulaştı¹⁰¹. VI. yüzyıldan itibaren okul, tıp fakültesi olarak tanımlanır, çünkü tıp eğitiminin bu yüzyılda okul müfredatına dâhil edildiği söylenir¹⁰².

Daha sonraları akademi için bir hastane kuruldu ve bir vakıf tahsis edildi. Hastalara bakmakla yükümlü kimsenin görevini en iyi biçimde yapması zorunluydu. Görevini aksattığında veya hastaneden bir eşya çaldığında cezalandırılır ve ondan miktarı 50 gümüş olan para cezası alınırdı ve sadece akademiden değil kentten de kovulurdu. Hastanede uzman doktorların tıp öğrenimini verdikleri bir akademi de vardı. Büyük Baboy, bu akademide tıp dersi gördü ve uzun süre tıp öğretti¹⁰³.

⁹⁷ Prioreschi, **History of Medicine**, s. 121.

⁹⁸ Fletcher, **Notes From Nineveh**, s. 138.

⁹⁹ Lieu, "Nisibis", **Encyc. Ir.**

¹⁰⁰ Segal, **Edessa**, s. 112.

¹⁰¹ Prioreschi, **History of Medicine**, IV, s. 20, 121; Nigel J. Shanks-Dawshe al-Kalai, "Arabian Medicine in the Middle Age", **JRSM**, vol. 77, January, 1984, s. 60.

¹⁰² Becker, **School of Nisibis**, s. 42.

¹⁰³ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 107-108.

Kaynaklardan edindiklerimizi dikkate alırsak, kentte din adamları ile hekimlerin arası iyi olduğunu söylemek zordur. Çünkü tıp prestijli ve kazançlı bir meslek olarak okulun hedefi olan teolojiden öğrencileri uzaklaştıracaktı. Hekimlerin dinsel değil de dünyevi işlerle meşgul olmaları, bazı din görevlilerinin onların mesleğine şüphe bakmaya götürmüştür. Nusaybin tanrıbilim akademisindeki öğrencilerin şehirde hekimlerle birlikte oturmalarının yasaklanması bu sürtüşmeyi gösteren en önemli kanıttır¹⁰⁴. Bu yönüyle tıp daima dünyevi bir mesele olarak kaldı ve 590 yılındaki Nusaybin okulundaki kurallara göre kutsal kitap dünyevi konulara değinen kitaplarla aynı odada okunmadı¹⁰⁵.

Sonuç olarak Bizans dünyasının erken yüzyılları boyunca tıp okulları hastanelerle birleştirilmedi. Tıp öğrencileri okulda muhtemelen kendi binalarını ya doktorların evlerinde ya da teolojik okulun dışında bir hastanede kabul ettiler¹⁰⁶. Her şeye rağmen, yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılan odur ki, gerek Nusaybin’de gerekse Urfa’da kurulan akademilerin bugünkü tıp ilminin ileri seviyelerde bulunmasına katkısı büyük olmuştur¹⁰⁷. Şimdi Nusaybin’de tıp alanında ilerleme kaydetmiş olan kişilerin tıbbi faaliyet ve eserleriyle ilgili bilgileri sunmak istiyoruz.

4.5.1.1. Nusaybinli Magnus

Doktor ve sofist olan Magnus Nusaybin’de doğdu. Zeno’nun öğrencisiydi ve tıp mesleğinin merkezi olan İskenderiye’de tıp eğitimi gördü¹⁰⁸. Doktor Magnus, bir pagandı ve diğer bir pagan filozof olan ve Julian’ın yakın arkadaşı ünlü medikal (tıp) yazarı olan Oribasius ile aynı öğretmene sahipti. Magnus, İskenderiye’de kendisi için oluşturulan özel bir okulda başarıyla ders verdi¹⁰⁹. Libanius, ondan 364’te yazılan bir mektupta söz eder. Ölümünde Palladas *Palatine Anthology*’de iyi bilinen şu vecizeye yazdı: *Magnus, Hades’e* indiği zaman Aidoneus titredi ve buraya ölüyü bile ayağa kaldıracak bir şahıs geliyor* dedi. Magnus, Libanius ona mektup yazdığı 338 yılında

¹⁰⁴ Segal, *Edessa*, s. 187; Pioreschi, *History of Medicine*, IV, s. 123.

¹⁰⁵ De Boer, *Philosophy in Islam*, s. 13.

¹⁰⁶ Pioreschi, *History of Medicine*, IV, s. 123-124.

¹⁰⁷ Bu konuda şu makalelere bakılabilir. Samir Jonha, “The Assyrians and Their Role in The History of Medicine”, *The American Surgeon*, Ekim, 2002, 68, s. 927; amlf., “Roots of Modern Medical Schools”, s. 627.

¹⁰⁸ Eunapius, *The Lives of Sophist*, (İng. çev. W. C. Wright), London, 1922, s. 532.

¹⁰⁹ Lieu, “Nisibis”, *Enyc. Ir.*

* Yunan mitolojisine göre, Hades ölümlere hükmeden yer altı tanrısıydı. Aidoneus ise, onun bir diğer ismiydi.

hala hayattaydı¹¹⁰. Magnus ile ilgili en itibarlı bilgiyi elde ettiğimiz Eunapius eserinde onun hakkında şunları kaydeder:

O, Zeno'nun öğrencisiydi ve onun belagatini elde etmek için yeteneğini zorladı. Fakat o, bir hatip olarak doktor olduğundan daha az tanınır. Diğer doktorların halen hasta olan kişilerini iyileştirirdi ve onlar sağlığına kavuştukları zaman kendilerini iyileştirdiği için minnettarlıklarını ortaya koymak için çabalarlardı. Magnus, meseleleri konuşmada ve sorunları teşhis etmede doktorların en iyisiydi. İskenderiye'de onun eğitim vermesi için ulusal bir okul özellikle ona tahsis edilmişti ve herkes onun derslerinde onu görmek ve takdir etmek ya da onun öğretilerinin faydalarına iştirak etmek için orada hazır bulunurdu¹¹¹.

Nusaybinli Magnus, belagat ve mantık ilminde de ünlüydü. Bununla birlikte pratik yetenekleri ve deneyimi daha az etkileyiciydi. Onun Arapça olarak hayatta kalan idrarlar hakkındaki kitabı sonraki nesiller tarafından oldukça ilgi gördü. Theophilus büyük kaynaklarından olan bu kitaptan bahseder. Arapçaya tercüme edildi ve sonunda Bizanslı doktorlar tarafından alıntılandı. Magnus, çeşitli idrarları toplayıp tipleri ve farklılıklarına göre tasnif etmesinden dolayı övülür. Fakat teşhissel ve sonucu önceden haber veren belirtileri kapsama konusundaki başarısızlıktan dolayı eleştirilir. Onun öğretisi bu yüzden kısmen ilk deneyimi olması hasebiyle eksik kaldı. Fakat onun tezi ve uygulamaları sonraki yazarlar tarafından takip edildi. Bu alandaki gelişmelerde Magnus'un rolü çok önemlidir. Nusaybinli Magnus açıkça bir teorik (kuramsal) profesörüydü¹¹².

Magnus, idrar üzerine bir kitap yazdı ve onu tıbbi uygulamada kullandı. O, idrarları şöyle sınıflandırır: **a) Renk:** 1) Beyaz 2) Sarı (renksiz) 3) Ateş rengi 4) Açık 5) Kırmızı 6) Siyah. **b) Katılık:** 1) Kalın 2) İnce. **c) Süspansiyon:** 1) Akıcı olan-olmayan 2) Normal olan-olmayan¹¹³.

¹¹⁰ Eunapius, *The Lives of Sophist*, s. 337, (Önsöz kısmı)

¹¹¹ Eunapius, *The Lives of Sophist*, s. 532-533.

¹¹² Vivian Nutton, "From Galen to Alexander Aspect of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity", *DOP*, vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, 1984, s. 3-4.

¹¹³ Pioreschi, *History of Medicine*, IV, s. 52.

4.5.1.2. Doktor Efraim (306-373)

İlk dönem doktorları arasında ilk bahsedilmesi gereken bir diğer kişi Aziz Efraim olmalıdır. Edessalı James, onun açıkça bir doktor olduğunu kaydediyor¹¹⁴. Efraim yukarıda defaatle bahsettiğimiz gibi, 363 barışından sonra memleketi Nusaybin'i terk etmek zorunda kalmıştı. O, Edessa'ya yerleşti ve orada zaten var olan okulda görev aldı. Yeni yöneticinin idaresi altında okul Grek öğretisinin korunduğu ve nakledildiği bir merkez oldu¹¹⁵. Bu mütevazı diyakoz tüm doktorların en ünlüsüydü¹¹⁶. Onun yazılarında geçen şu ifadeler gerçekte kendisinin tıp biliminin uzağında olmadığını açıkça gösteriyor: *Mide içinde bulundurduğu şeyleri dışarı çıkarmazsa bu, yiyeceklerin ağır ve soğuk olduğunu gösterir. Eğer hazmetmemişse yiyecek sıvı hale gelmemiş demektir ve eğer sıvı hale gelmemişse, mide onu dışarı çıkaramaz. Çünkü soğukluk yemekleri ağırlaştırır*¹¹⁷.

4.5.1.3. Nusaybinli Pawlos (Paul)

Nusaybinli Pawlos hakkında Msiha Zha tarihinde onun Nusaybin okulunda doktor olduğu ve Bet Rabbanlı Mar Abraham tarafından bir okul açmak için Erbil'e gönderildiği, okulu açtıktan sonra bu okulda 30 yıl öğretmenlik yaptığı, Patrik Mar Abo tarafından Huzistan'dan döndükten sonra 551 yılına doğru Nusaybin'e piskopos olarak atandığını yazar. Muhtemelen Nusaybinli Pawlos, piskoposluğa yükseltilmeden önce doktor sıfatıyla İstanbul'a dönmüştü. Zaten Afrikalı Julians da kitabının önsözünde Nusaybinli Pawlos'tan piskopos olarak değil, yalnızca doktor olarak söz ediyor¹¹⁸.

4.5.1.4. Doktor Yuhanun Sendori

Nusaybinli bir doktor olan bu kişi hakkında *Siirt Vekayinamesi*'nde sınırlı bilgiye tesadüf ediyoruz. Buna göre o, Hüsrev tarafından çok seviliyordu. Ancak onun kullandığı üçkâğıtları kral fark ettikten sonra özellikle Grigor'un katolikos seçilmesi

¹¹⁴ James of Edessa, "The Chronological Canon", **ZDMG**, s. 311.

¹¹⁵ Prioreschi, **History of Medicine**, IV, s. 121.

¹¹⁶ Butler, **The Lives of Fathers**, VII, s. 82.

¹¹⁷ Segal, **Edessa**, s. 220.

¹¹⁸ Anonim, **Siirt Vekayinamesi**, s. 206-207, not 372.

hadisesinden sonra ondan desteğini çekti. Bununla birlikte kral Şiroy'un tahta çıkmasıyla ona saygınlığı geri verildi¹¹⁹.

4.5.1.5. Doktor Mar Yusuf

Hayatı hakkındaki sınırlı bilgiyi *Siirt Vekayinamesi*'nden ediniyoruz. Buna göre, Mar Yusuf, ömrünün büyük bir kısmını tıp öğrendiği Bizans'ta geçirmiştir. Nusaybin'e döndüğünde bir süre bir manastıra yerleşmiştir¹²⁰.

4.5.1.6. Doktor Baboy

Adı Nusaybin ile özdeşleşmiş bir diğer tıp adamı Mor Baboy'dur. VIII. yüzyılın sonunda bir kaynak Mar Baboy'un Nusaybin'de bir *xenodocheion*'da doktor olduğunu söyler¹²¹. X. ya da XI. yüzyıla tarihlenen anonim bir metin ise, Mar Baboy hakkında şu bilgileri günümüze ulaştırır.

O Pers kitaplarını okuduktan sonra tıp kitapları okuduğu Nusaybin'deki hastaneye (bimaristan) döndü. On beş yıl orada kaldı ve Grek bilimi konusunda uzman oldu. Zaman zaman hastanede okuyacaktı. Bir gün o oradayken uyku bastırdı ve ona İzla Dağı'na gitmesi ve papazların lideri olan Mar Abraham'a yakın olmasını emreden korkunç bir ses duydu¹²².

Siirt Vekayinamesi, onun tıp bilgisiyle ilgili şu hikayeyi aktarıyor: Şiroy gençliğinde Buroy adlı Helen bir kadınla evlenmişti. 8 yıl çocukları olmamıştı. Nusaybinli doktor Sendore'nin oğlu Yuhannun ona şöyle dedi: Eğer izin verirsiniz İzla manastırını kuran Nusaybinli Baboy size hnono göndermesini isteyeceğiz. İstedığınızı elde edeceğinizi umuyorum. Bunu yapmakla yetkili olarak içinde istediğini belirttiği bir mektubu azize gönderdi. Aziz ona yanıt verdi kendi damgasıyla mühürlediği hnonoyu ona gönderdi. Kadın onu aldı, gebe kaldı ve bir erkek çocuk doğurdu¹²³.

¹¹⁹ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 364.

¹²⁰ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 197.

¹²¹ Prioreschi, *History of Medicine*, IV, s. 123-124. Bazı kaynaklarda onun güzel sesiyle de ünlü olduğu söylenir. Bkz. A. J. Maclean, "Hymns (Syriac Christian)", *Encyc. Rel.*, VII, New York, 1915, s. 14.

¹²² Prioreschi, *History of Medicine*, IV, s. 123-124.

¹²³ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 385.

4.5.1.7. Kaşgarlı Abraham

Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Kaşgarlı Abraham da tıp biliminde uzakta değildi. *Siirt Vekayinamesi*, onun İzla Dağı'na yerleştiği bahsinde telaffuz ettiği *Her taraftan hastalar getirtiliyor ve o onları iyileştiriyordu* ifadesi bu düşünceyi güçlü kılıyor¹²⁴.

4.5.1.8. Selevkiyalı Joseph

Nusaybin Akademisi'nde tıp eğitimiyle ilgili olan bir başka isim, Seleucia piskoposluğunda Mar Aba'nın ardılı olarak 552'de bu göreve getirilen (Selevkiyalı) Joseph'tir. O, batıda tıp eğitimi aldı ve manastırlardan birinde yaşadığı Nusaybin'de pratize etti. Persli bir asil aracılığıyla I. Hüsrev ile tanıştırıldı. Joseph, kralın bir hastalığını iyileştirdi ve onu o kadar sevindirdi ki onu kendisinin genel danışmanı seçti¹²⁵.

4.5.2. Felsefe ve Mantık

Nusaybin Akademisi'nde, bir din çerçevesi içinde, inanç yerine bilgiyi esas alan ve araştırmaya dayalı bilgelik yerine hakikate dayalı bilgeliği geçiren bir görüşü savunan gnostik inanç ve öğretilere ağırlıklı bir şekilde yer veren akımlar mevcuttu¹²⁶. Din ilimlerinden başka Hipokrat ve Galen'in tıp kitaplarıyla Aristo mantığının bazı bölümleri de okutuluyordu. Böylece Nusaybin Akademisi, bu süreçten sonra felsefe alanında Urfa okulunun devamı niteliğine büründü. Ancak burada diğer akademilere göre felsefi bilimlere daha fazla önem verildiği de bir gerçektir. Örneğin, Pers ülkesine Nasturi göçünü başlatan İbas, İsagoji'yi Süryanice'ye çevirmiş, Probus da İsagoji'ye açıklamalar yazmış ve Aristoteles'in *Hermeutica* ve *Analitikler* adlı eserini yorumlamıştır¹²⁷.

Nusaybin Akademisi'ne bağlı bilginlerden Persli Pavlos, Aristoteles'in *Peri-Ermenias* eserinin özeti biçiminde hazırladığı başkalarına göre de bağımsız olarak ele

¹²⁴ Anonim, *Siirt Vekayinamesi*, s. 166.

¹²⁵ Wright, *Syriac Literature*, s. 121.

¹²⁶ Ekinci, "Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *TÜRDÖV*, s. 7-8. Gnostizm hakkında daha fazla bilgi için bkz. amlf., *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket Karmatiler, (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara, 2005, s. 38-41.

¹²⁷ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 12-13.

aldığı *Mantiğa Giriş* adlı bir eser yazmış ve bu eserin önsözünde felsefenin dine olan üstünlüğünü savunmuştur. Bir diğer bilgin Seweriyos Sebokht (öl. 667), Arsitotales'in mantık eserlerini incelemiş ve Analitikler ile Peri-Ermenias'ı çevirmiştir. Sebokht tanrıbilim alanında olduğu kadar felsefi bilimlerde de çalışmalar yapmıştır. Felsefi literatürün Süryaniceye girdiği bu süreç felsefeyi Süryaniler için Tanrıbilim düşüncelerinin daimi bir temeli kılmıştır¹²⁸.

Severus, matematik ile de ilgiliydi. Ünlü bir metinde Hindu ondalık sistemini över ve ilk kez Hindistan'da kullanılan 9 numaralı sistemden bahseder¹²⁹. Onun çırağı Baladlı Athanasius aynı şekilde kendini Grek felsefesine adanmış¹³⁰.

Özellikle mantık ve kıyas alanında Aristo felsefesinin açıklama geleneği ve öğretisinde önde gelen bir isim olan Severus, Eski analitiklerde Kıyas Üzerine Bahis (638) üretti ve diğer felsefik metinler üzerine yorumlar yazdı. Paul'un (Persli), Aristo'nun *De Interpretatione* üzerine yazdığı yorumu Süryaniceye çevirdi. Severus, aynı zamanda Hint entelektüel görüşlerinin Suriye'ye ve dolayısıyla İslam dünyasına taşınmasında önemli bir rol oynadı¹³¹.

Nusaybin Akademisi'nde kutsal kitap hermenestiğinin kaynaklarından biri de Aristoteles ve Porphyrius gibi Helen filozoflarıdır. Nasturi geleneğin en önemli temsilcilerinden Narsay ve Mor Abraham gibi yorumcular bu açıklamalı yorum geleneği Aristoteles ve Porphyrius'un mantık çalışmaları ile daha fazla zenginleştirmişlerdir. Aristoteles'in Organon ve Porphyrius'un İsağoji adlı eserlerinde ortaya konan mantık modalitelerinin aynısını bu iki yorumcunun yorumlarında görmek olanaklıdır. Nitekim Teodor, İskenderiye ekolünün tersine açık seçik bir yorum yöntemini benimsemişti. Bu nedenle Nusaybin yorumcuları da Aristoteles ve Porphyrius'un açıklamalarını referans kabul etmişlerdir. Özellikle Abraham Bet Rabban'ın kutsal metinleri, bu şekilde yorumlamada ısrar etmesi ve yönelimleri sayesinde yaşadığı dönem Nusaybin Akademisi'nin Rönensans Dönemi olarak kabul edilir¹³².

¹²⁸ Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 12-13, 17-18; Wright, **Syriac Literature**, s. 138; Chabot, "Syriac", **Cath. Encyc.**, XIV, s. 411; L. C. Casartelli, "Philosophy", **Encyc. Rel.**, vol. IX, New York, 1917, s. 867; Hayes, **Urfa Akademisi**, s. 161, 252; Bayraktar, **İslam Felsefesi**, s. 34.

¹²⁹ M. John Mc Mahon, "Severus Sebokht", **The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference**, New York, 2007, s. 1044.

¹³⁰ Chabot, "Syriac", **Cath. Encyc.**, XIV, s. 411.

¹³¹ Mc Mahon, "Severus Sebokht", **Encyc. Astr.**, s. 1044.

¹³² Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 19-20.

4.5.3. Hukuk

Nusaybin’de hukuk çalışmaları, özellikle Yahudi Akademisi döneminde ileri bir düzeydeydi ve bu dönemde adı hukuk ile özdeşleşmiş olan Judah b. Bathyra Nusaybin’in ve Yahudi cemaatinin ileri gelenlerindendi¹³³. Bathyra’nın zamanında hukuk çömezleri özellikle Akiba’nın yedi müritleri Nusaybin ve Naarda’ya iltica etmişlerdi¹³⁴. Bunlardan biri Samuel Yarhina’ah (m. 165-237) idi. Samuel’in babası da bir hukuk hocasıydı. Judah, kendisine daha önceden bir oğlu olacağını ve hukuk bilgisi elde edeceğini kehanette bulunmuştu. O, oğlu Samuel’i Judah’ın okulunda hazır bulunması için Nusaybin’e gönderdi. Samuel, Nusaybin’de sadece kısa süre kalmış gözükmüyor¹³⁵.

Ebedjesus (Abdişo)’un hukuk çalışmaları daha az önemli değildir. Yakubiler için kanunları derleyen Barhabreus’un yaptığını Nasturiler için Ebedjesus yapmıştır. Onun din kurulu kararlarının özeti adlı kitabı iki bölümden oluşur. Birisi medeni hukuk öteki kilise hukukudur. Kitapta Nasturi kiliselerinin XIII. yüzyıldaki organizasyonu tamamen açıklanmıştır¹³⁶. Ebedjesus Bar Barika bu üç kaynaktan el yazması bir metin yaptı. Bu Ebedjesus’un Nomacanon’u hukukun en güzel derlemesiydi¹³⁷.

4.5.4. Astronomi

Tarih, Nusaybin’in astronomi alanında da önde gelen kişiler yetiştirdiğini anlatıyor. Bu konuda eserleri hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz kişi Severus Sebokht (575-667)’tur. Hayatı hakkında kesin olan az bilgi bulunmasına rağmen geç dönem antik Suriye’nin kilise, felsefe ve bilim kültüründe önde gelen isimlerinden biridir. Pers bölgesinde Nusaybin’de doğmuş, öğretim görevi için kentin ünlü okulunu 612 yılında Nasturiler arasındaki doktrinsel tartışmalardan sonra terk etti. Sonra bir piskopos olarak takdis edildi. Bilahare, Fırat’ın batı yakasındaki Kınnesrin’de manastırda bir keşiş olarak ikamet edip Bizans yargılama yetkisiyle Süryani monofizit kilisesinde kariyerini sürdürdü. En az 665 yılına kadar yazmaya devam etti¹³⁸.

¹³³ Tudelalı Benjamin, **Itinerary**, II, s. 109, not 204; Graetz, **History of the Jews**, II, s. 443-444.

¹³⁴ Graetz, **History of the Jews**, II, s. 432.

¹³⁵ Lauterbach, “Samuel Yarhina’ah”, **Jew. Encyc.**, XI, s. 29.

¹³⁶ Chabot, **Asur Edebiyatı**, s. 134.

¹³⁷ Adrian Fortescue, “Law”, **Encyc. Rel.**, vol. VII, New York, 1915, s. 840. Ayrıntı için bkz. Helen Youanansardaroud, “A List of the Known Manuscripts of The Syriac Maqamat of Abdiso bar Brika (öl. 1318): “Paradise of Eden”, **JAAS**, vol. 20, no: I, 2006, s. 28-41.

¹³⁸ Mc Mahon, “Severus Sebokht”, **Encyc. Astr.**, s. 1044.

Astronomi konusunda Severus üstündü. Süryani astronomisi baskın bir şekilde Ptolemaic idi ve Severus, Grek astronomi bilgisinin Süryani âlimlere ve dolayısıyla İslam medeniyetine geçmesinde önemli bir isimdir. O, Ptolemy'nin *Hindu Tables*'ine aşinaydı ve onun *Almagest*'i Süryanice'ye çevirdiğine dair işaretler var. Her halükarda Severus, bu kitabı Nusaybin okulunda ve sonra Suriye'de öğretti. Aynı şekilde Severus Grek astronomi geleneğinin doğuya aktarılmasında önemli bir bağlantıydı. O, çalışmalarında birkaç metninde kendisini bilimsel metodolojinin yanında olarak belirtir ve kuramsal (kuşkulu) astrolojiye karşı çıkar¹³⁹.

Severus, gökyüzünün tekerlek ya da küre gibi yeryüzünün etrafını çevreleyip çevrelemediğini, yeryüzünün yaşanabilir ya da yaşanamaz kısımları üzerine gökyüzünün ve yeryüzünün ölçümleri ve onlar arasındaki boşluk ve güneşin ve ayın hareketlerine dair konulara değindi¹⁴⁰.

Severus astrolojiye iki büyük katkıda bulundu. İlki *Astroloji Üzerine Bilimsel Bir İnceleme* ki İskenderiyeli Theon'un kayıp çalışmasına dayanır ve içeriği Severus'un kendi çalışmasıyla korunmuştur. 660 yılında iki parça halinde yazılmıştır. İlk parça aşağıdaki aletlerin temel öğeleri hakkında bilgi içeren genel bir tanımlamadır. Diskler, Spiderdiopter, bölgeler (zones), fiziksel ve mekanik parçaların açılarıyla ilgili. Çalışmanın ikinci bölümü 25 parça halinde yazılmıştır. 12-50. bölümler arası kayıptır. Onun gerçek kullanıma dair bilgileri kapsar. Bu bölümler aletlerin bütün uygulamalarını kapsar. 1-3 bölümler günün ve gecenin saatini tespit eder. 4-6. bölümler güneşin, ayın ve uyduların boylamı ve ayın enlemini bulur. 7-8. bölümler aletleri kontrol eder. 9-10 ve 25. bölümler çeşitli işaretlerin konulması ve yükselmenin tespit edilmesi, 11. bölüm ise yıl boyunca günün uzunluğu ile ilgilenir. Coğrafi boylamlar ve şehirlerin enlemleri ile yerel gün ortalarının farklılıklarını tespiti 13-15. bölümdedir. 16. bölüm sağ küredeki yükselmeleri tespit eder, 19-21. bölümler yıldızların enlem ve boylamları ile ilk ve son görüş uzaklıklarını takdir etme, 17. ve 18. bölümler gözlemcinin her iklimin enlemini bulması 22. ve 23. bölümler güneş tutulması ve batışının gözlemlenmesi ve 24. bölümde ise yerdeki ve gökteki beş bölgenin tanımlanması (farkına varılması) gibi konular ele alınır¹⁴¹.

Severus'un genellikle *Takımyıldızları Üzerine İnceleme* olarak bilinen diğer çalışması 660 yılında yazıldı. 18 orijinal bölüm mevcuttur. Çalışma astrolojik ve

¹³⁹ Mc Mahon, "Severus Sebokht", **Encyc. Astr.**, s. 1044.

¹⁴⁰ Wright, **Syriac Literature**, s. 138.

¹⁴¹ Mc Mahon, "Severus Sebokht", **Encyc. Astr.**, s. 1044-1045.

bilimsel bir kritikten oluşan 5 bölümle başlar. Burada Severus'un takımyıldızlarının yapılarının doğal alçaklıkta yerleştirilmediğini fakat bunun daha çok insanın hayal gücünün bir sonucu olduğunu gösterir. Dördüncü bölüm Aratus'un *Phaenomenas*'ından takımyıldızlarıyla ilgili özetlere ağırlık verir. Kalan 13 bölümden (6-18) gökyüzü ve yeryüzünün bilimsel analizine ayrılmıştır. Burada Severus 46 takımyıldızını ve onların önemli yıldızlarını birer birer sayar ve onların muhtelif hareketlerini ve yükselme ve alçalmalarını açıklar. O, aynı zamanda semavi coğrafyayı ve göklerin dönencelerini, ekvatoru, meridyeni, horizon ve ekliptik'i tartışır. 3 bölüm (14-16) kapsamlı biçimde yedi iklim bölgesini yer ve boyutları, güneşe karşı konumları ve her birinde gün ve gecenin uzunluğunu Ptolemys'in *Handy Tables*'i uyarınca inceler. Son iki bölümde Severus, yeryüzünün ve gökyüzünün boyutunu ele alır ve yeryüzünün yerleşik ve ıssız bölgelerini sayar. Severus 665'te çalışmasına ziyaretçi bir papaz olan Kıbrıslı Basil tarafından ortaya atılan muhtelif astronomik, kozmolojik ve matematiksel sorulara cevaplar içeren 9 ek bölüm ekledi¹⁴².

Nusaybin'de Severus Sebokht dışında adı astronomiyle anılan bir kişiye daha kaynaklarda rastlıyoruz. *Siirt Vekayinamesi*'nin ismini Gabriyel Bar Rufino olarak verdiği bu kişi, aynı zamanda Nusaybin metropolitiydi ve astronomi ile ilgileniyordu. Bu yüzden Nusaybin halkı onu kovdu¹⁴³.

4.5.5. Dilbilgisi (Gramer)

Nusaybin Akademisi'nde yetişmiş olan kişilerin dilbilgisi alanında çalışmalar verdiklerini biliyoruz. Bunlar arasında Yusuf Huzoyo'nun yazdığı dilbilgisi kitabı Süryanice dilbilgisi hakkında bize ulaşan en eski kitaptır. Yusuf, benzer adlar ile ilgili bir makale daha yazdı. Mari b. Süleyman, onun dokuz tane seslendirme işareti (fuhome) bulunduğunu söyler¹⁴⁴. Süryani edebiyatında bilinen en eski gramerle ilgili bilimsel eseri kazandıran Yusuf Huzoyo, Nasturi arasında kullanılan noktalama sisteminin mucidi olarak bilinir. O ayrıca aynı harfle telaffuz edilip değişik manaları muhtevi olan

¹⁴² Mc Mahon, "Severus Sebokht", *Encyc. Astr.*, s. 1045. Severus'un bunların yanında teolojik çalışmaları da mevcuttu. Onun Kıbrıslı Basil'e yazdığı mektuplar (665 yılı), Daniel'in haftaları üzerine bir eser ve Sincar başrahibi Sergius'a mektupları vardır. Ayrıca bir komünyon (ayin) meydana getirdiği de söylenir. Wright, *Syriac Literature*, s. 139.

¹⁴³ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 70.

¹⁴⁴ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 59-60.

kelimeler hakkında bir eser de yazdı. Belki de Nusaybin Yahudilerinin etkisiyle massoretik sembollere uydu¹⁴⁵.

Gramer alanında Yusuf Huzoyo'nun bıraktığı yerden devam eden bir diğer dilbilimcisi Ananisho olmuştur. O, babaların kitabında zor kelimelerin telaffuzu ve doğru okunması hakkında bir çalışma kaleme aldı. Ananisho, ayrıca kelimelerin değişik telaffuzları ve anlamları başlıklı bir çalışma yaptı¹⁴⁶. Bunun yanında Elias Bar Shinaya (975-1049) Aramice'de bir gramer hazırlamıştı, bu eserin birçok yazması var bu da Süryanilerin ondan ne kadar yararlandığını gösterir. Yazdığı Sözlük kitabı Arap-Asur dillerindeki kitap konulara göre bölümlere ayrılmıştır¹⁴⁷. Abdişo kataloğunda Nusaybin metropoliti olarak onun bir tarih, bir gramer, şiirler, kilise kanunları hakkında dört kitap ve çeşitli konularda Süryanice ve Arapça mektuplar yazdığı kaydedilir¹⁴⁸. Bunun dışında Elias III Ebu Halim (1176-1190) de *Noktaların Birbiriyle Bağlantısı* yazısını yazdı. Aramice'de şiirsel bir gramer çalışması vardır¹⁴⁹.

4.5.6. Müzik

Akademide çok sınırlı sayıda da olsa müzik alanında çalışmalarını yapıldığını ve bu alanda temayüz etmiş olan kişilerin varlığını görüyoruz. Bunların kuşkusuz en önemlisi güzel sesinden dolayı da övülen Nusaybinli Baboy'un hayatı ve eserlerinden bahsetmek gerekiyor.

Babhai bar Nesibhnaye, ailesi Nusaybinli olduğu için kendisine bu isim verildi. Hananisho'nun halefi katolikos Salibzeka (713-729) altında yıldızı parladı. Tihran'da Gebhilta ya da Jabilta'nın yerlisiydi ve Thomas Marga tarafından uzun, güçlü ve muhteşem sesli, nazik, ılımlı ve üstelik bilgili biri olarak tanımlanır¹⁵⁰. O, kendini Nasturi kilisesinin müzik hizmetlerinin yeniden düzenlenmesine adadı. Abdişo'nun kataloğuna göre, değişik çeşitlerde vaazlar, muhtelif durumlar için birçok ilahiler, kutsal kişilerin tarihleri ve mektuplar yazdı¹⁵¹.

¹⁴⁵ Chabot, "Syriac", *Cath. Encyc.*, XIV, s. 409-410; Wright, *Syriac Literature*, s. 116.

¹⁴⁶ Wright, *Syriac Literature*, s. 175.

¹⁴⁷ Chabot, *Asur Edebiyatı*, s. 111-112; amlf., "Syriac", *Cath. Encyc.*, XIV, s. 412.

¹⁴⁸ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, II, s. 378.

¹⁴⁹ Chabot, *Asur Edebiyatı*, s. 121; amlf., "Syriac", *Cath. Encyc.*, XIV, s. 412.

¹⁵⁰ Th. Marga, *Book of Governors*, II, s. 289; Wright, *Syriac Literature*, s. 184.

¹⁵¹ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, II, s. 374; Wright, *Syriac Literature*, s. 184-185; Maclean, "Hymns (Syriac Christian)", *Encyc. Rel.*, VII, s. 14.

4.6. Nusaybin Akademisinin Çöküşü ve Dağılması

Nusaybin Akademisi, ilk kuruluşundan itibaren doğuda Hristiyan inancının yayılması ve din adamları yetiştirilmesinde etkin bir rol üstlendi. İkinci kuruluş sonrasında ise, Hristiyan dünyasının İsa'nın doğası hakkında yaşanan ihtilaflar neticesinde yaşanan mezhepsel bölünmeleri sonucunda katı Monofizit (Yakubi) olan Roma İmparatorluğu'nun görüşüne karşı, İsa'da çift doğanın varlığını kabul eden ve Nastur'un öğretilerine dayanan Diyofizitçiliğin (Nasturilik) merkezi oldu. Bu ikinci kuruluşta Barsawmo ve Narsay önemli roller üstlendiler. Barsawmo, Pers hükümdarlarının desteğini alarak Nasturi öğretisinin imparatorluk içerisinde serbestçe yayılmasını sağladı. Akademi, ikinci kuruluştan sonra dini ilimlerin yanında sosyal ve pozitif ilimlerin de icra edildiği bir merkez oldu ve çeşitli alanlarda temayüz etmiş önemli isimler yetiştirdi. Müslümanlar VII. asır ortalarına doğru kenti fethettiklerinde burada Süryanice yazılmış olan ilmi eserleri tercüme faaliyetlerine giriştiler. Bu tercümelerin ortaçağ sonlarında Avrupalıların eline geçmesiyle bugünkü Avrupa medeniyetinin temelleri atılmış oldu.

Nusaybin Akademisi'nin çöküşü Hristiyanlığın doğudaki genel zayıflama dönemine tekabül eder. Erbilli Mor Hnono'nun öğretilerinden dolayı Nusaybin Akademisi'nde ortaya çıkan çetin çekişme ve öğrencilerin oradan ayrılması ile birlikte akademi yıldan yıla dağılamaya başladı. Hnono'nun bu biçimde aforoz edilmesi Doğu Süryanileri arasından Antakyalı Peder Teodor'a karşı bir daha muhalif bir sesin ortaya çıkmamasına neden olmuştur. Akademi, bu gerilemesinden sonra bir daha kendine gelememi. Akademiden çıkan öğrenciler Kaşkar'da, Balad'da, Bet Ardeşir'de ve Ledon'da ve daha birçok yerde kurulu akademilere gittiler. Katolikos Mor Abo, Saliq Qtisfon'da (Medayin) bir akademi örgütleyip genişletmişti. Bu konuda arkadaşlarından daha başarılı oldu. Ama hiçbir zaman Nusaybin Akademisi'nin eriştiği başarıya ve parlaklığa yükselemedi. VII. yüzyıla kadar parlak bir devre geçiren bu akademi, IX. asırda çöktü ve devamı olarak Bağdad'da yeni bir Nasturi medresesi açıldı¹⁵².

¹⁵² Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, s. 12, 21, 98; Moore, "Theological School at Nisibis", **SHR**, s. 258; Vailhe, "Nisibis", **Cath. Encyc.**, XI, s. 85; Bayraktar, **İslam Felsefesi**, s. 34.

SONUÇ

Mezopotamya, miladi asırlardan bu yana Roma ve İranlıların hâkimiyet mücadelesine sahne olan bir coğrafya olmuştur. Romalıların doğu, İranlıların ise batı sınırını ihtiva eden bu tarihi coğrafyada her yerleşim yeri, kuşkusuz bölge hâkimiyeti açısından önemliydi. Bunlar arasında hem Romalılar için hem de İranlılar açısından diğerlerine nazaran en önemli kent ise kuşkusuz sınır kenti Nusaybin idi. Nusaybin'in askeri bir istihkâm kenti olması yanında, doğu ile batı dünyası arasındaki ticari değişimlerin yapıldığı bir merkez olması hasebiyle iktisadi açıdan; teolojik bir akademinin varlığı sebebiyle ilmi açıdan; bir piskoposluk merkezi ve burada yetişen kilise babalarının faaliyetleri sebebiyle de dini bir merkez olarak temayüz etmiş olması, bu şehrin önemini her iki imparatorluk nazarında daha da arttıran diğer etkenlerdir.

Araştırma tezimizle ilgili ulaştığımız sonuçlara geçmeden evvel çalışmanın birçok noktasında vurguladığımız şu noktayı tekrarlamak istiyoruz. Nusaybin kentinin Bizans dönemiyle ilgili yapılacak herhangi bir araştırma Dara şehrinden bağımsız olamaz. Burası, aynı zamanda Bizans'ın 363'te Nusaybin'i kaybettikten sonra Sasanilere karşı yürüttüğü mücadelenin merkezidir. Dolayısıyla Dara, Bizans'ın 363 yılına kadar Nusaybin'de sürdürdüğü siyasi, askeri, ticari ve mimari organizasyonların bu tarihten sonraki alternatif şehridir. Bu bağlamda başlangıçta sadece bir köy olarak var olan Dara kenti, Bizans imparatoru Anastasius ve halefi I. Justinian'ın istihkâm faaliyetleri çerçevesinde incelediğimiz dönemde Bizans İmparatorluğu'nun siyasi, sosyo-ekonomik, mimari ve kültürel faaliyetlerine dair bilgi veren önemli bir yerleşim yeridir.

Araştırma konumuz olan Bizans İmparatorluğu döneminde Nusaybin ve çevresini konu alan bu çalışma sonunda kent ve yakın çevresi açısından siyasi, sosyal, ekonomik, mimari ve kültürel alanlarda şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız:

Nusaybin ve genel olarak Mezopotamya toprakları üzerindeki egemenlik mücadelesi, Büyük Roma İmparatorluğu tarafından miladi asırlardan itibaren ezeli rakipleri İranlılara karşı sürdürülen doğu fetih politikasının Bizans İmparatorluğu tarafından devralınmasıyla tüm hızıyla devam etti. Romalılar, bir dünya imparatorluğu kurma hedefleri önündeki en büyük engel olarak gördükleri Partlılara karşı yapılan savaşlara büyük önem veriyorlardı. Öyle ki, Part savaşlarında başarı gösteren imparatorlara Roma ulusal meclisi tarafından *Parthicus* unvanı verilmekteydi. Aynı

durum Part İmparatorluğu açısından geçerliydi. Bizans İmparatorluğu da Partlilerin varisleri olan Sasanilere karşı aynı mücadeleyi, Arap-İslam İmparatorluğu ortaya çıkıp Sasanileri yok edinceye kadar yaklaşık iki buçuk asır boyunca sürdürdü.

Siyasi açıdan Bizans döneminde Nusaybin, klasik ismiyle Nisibis, militer bir askeri istihkâm şehridir ve hem Romalılar hem de İranlıların hâkimiyeti döneminde bir sınır şehri olarak görev yapmıştır. Bu pozisyonu sebebiyle kent, hangi imparatorluğun elinde olursa olsun diğerinin kıskançlıkla saldırılarına maruz kalan bir askeri idare merkezi olarak stratejik bir öneme sahip olmuştur. Nusaybin, bu süreçte A. Wigram'ın yerinde deyişiyle bir nevi *Alsace-Loren* pozisyonunda olup her iki imparatorluk nazarında Mezopotamya hâkimiyeti için anahtar bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla, bu iki rakip imparatorluğun Nusaybin hâkimiyeti için gösterdiği çaba, aynı zamanda Mezopotamya hâkimiyeti adına verilen mücadelelerdir, diyebiliriz.

Esas itibarıyla Nusaybin, araştırma konumuzun tarihsel sürecini içine alan IV. asır sonlarından X. yüzyıl başlarına kadar geçen yaklaşık altı yüzyıllık süreçte hiçbir zaman istikrarlı bir biçimde Bizans İmparatorluğu'nun elinde bulunan bir şehir olmadı. Bununla birlikte, bu altı asırlık süreçte Bizans, rakiplerinin elinde bulunduğu dönemde dahi Nusaybin'i tamamıyla kendisine ait olması gereken bir şehri olarak görmekteydi. Dahası şehrin Sasanilere terk edildiği 363 yılından İslam fetihlerine kadar geçen yaklaşık üç yüzyıllık süreçte Nusaybin halkı da Romalılara taraftar hisler taşımaktaydı. Bu durum, Bizans İmparatorluğu'nun V. yüzyıldan X. asra kadar bölge hâkimiyeti için sürdürdüğü ısrarlı mücadeleyi izah etmektedir.

Nusaybin, aslında 363 yılındaki antlaşma uyarınca *120 yıl sonra eski sahiplerine geri verilmek üzere* Sasanilere bırakılmıştı. Ancak Sasaniler bu süre dolduktan sonra şehri Romalılara iade etmeye yanaşmadı. Bu sebeple Bizans İmparatorluğu, Nusaybin'i her yönüyle kendilerine ait, fakat düşmanın elinde bulunan bir şehir olarak görüyorlardı. Bu kanaat, Bizans imparatoru Justinus'un, kendisinden altın ve toprak talebinde bulunan İran kralı Kawad'a yazdığı mektupta kullandığı şu ifadelerle güçleniyor: *Ben, önceden almış olduğunuz altınları da sizden geri istiyorum. Biz sizden Roma'ya ait olan Nusaybin'i istediğimiz halde, siz bizden kuzeydeki bir memleketi nasıl isteyebilirsiniz. Eski vesikalarda yazılı olduğu vecihle İranlılara, burası şartlara bağlı olarak verilmişti.*

Miladi asırlardan itibaren Mezopotamya ve çevresinde gelişen siyasi olaylara bakıldığında, genel olarak Roma ve onların devamı olarak Bizans İmparatorluğu'nun genel politikasının, rakiplerine Dicle'yi sınır olarak kabul ettirmek olduğunu görmek

zor değildir. Tam tersine olarak, batıda ezeli rakiplerine karşı kendini güvence altına almak isteyen Partlılar ve onların devamı olarak Sasani İmparatorluğu'nun politikası ise, Romalılarla olan Mezopotamya sınırını Fırat'ın ötesine çekmek olmuştur. İncelediğimiz dönemde meydana gelen iki tarihi hadise, her iki imparatorluğun bu amacıyla birer kez başarılı olduklarını gösteriyor. Bu bağlamda Romalılar adına bir başarı olarak kabul edebileceğimiz 303 yılı antlaşmasında Dicle sınır kabul edilmişken; İranlılar adına bir başarı olarak kabul edilen 363 barışında ise Fırat sınır kabul edilmişti.

Araştırma konumuzu kapsayan zaman dilimi içerisinde özellikle Sasani hanedanının işbaşına geçmesiyle birlikte III. yüzyıl ortalarından itibaren İranlıların, Roma İmparatorluğu'na karşı Mezopotamya'da saldırgan bir politika takip ettiğini, buna karşılık rakiplerinin VI. asır başlarına kadar genel anlamda istikrarlı bir savunma politikası yürüttüğünü görmekteyiz. Sasanilerin bu saldırgan politikası, kuşkusuz Narses döneminde 303 barışıyla Romalılara terk edilen Dicle ötesindeki beş vilayet ile birlikte Nusaybin'in geri alınması noktasındaki ihtiraslarından kaynaklanıyordu. Sasani kralı II. Şapur döneminde başlatılan bu geri kazanma hareketi, Nusaybin'in 338, 346 ve 350 yılında olmak üzere üç şiddetli kuşatmaya maruz kalmasına sebep oldu. Bu kuşatmalar sırasında, Nusaybin halkının istila girişimlerine karşı kentlerini savunma noktasında gösterdikleri direnç, ana kaynaklarda sık sık övülür ve bu yönüyle bir nevi Türk tarihindeki *Çanakkale Savunması*'nı andırır.

II. Şapur, kuşatma yoluyla elde edemediği şehri 363 Barışı vesilesiyle ele geçirmiştir. Bu bağlamda 363 barışı, kelimenin tam anlamıyla 303'te Sasaniler aleyhine imza edilen barış antlaşmasının rövanşının alınmasıydı. Bu antlaşmayla 303 yılında ağır şartlarla Romalılara terk edilen Mezopotamya toprakları ve Nusaybin geri kazanılmıştı. Nusaybin, Perslilerin eline geçtiği bu tarihten sonra da saldırılara karşı bir istihkâm şehri olmaya devam etmiş, fakat bu tarihe kadar doğudan gelen saldırıları geri püskürten şehir, tabiri caizse saf değiştirerek bu kez batı tarafından yani Romalılardan gelen saldırılara karşı Sasani ordularının en önemli istinat noktası olmuştu.

Genel olarak Romalıların, Sasanilere karşı yürüttüğü Mezopotamya'daki siyasi varlık mücadelesini iki döneme ayırmak gerekirse, bu noktada 363 tarihi ayırt edici bir tarih olarak ortaya çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu, Nusaybin ile ilk ilgilendikleri dönem olan Lucullus döneminden (MÖ. 68) Julian dönemine (MS. 363) kadarki dört asrı aşkın süre içerisinde rakiplerine karşı Mezopotamya'da başarılı ve istikrarlı bir mücadele sergilemiş, sınırlarını koruyarak İranlılara karşı açık bir üstünlük sergilemişti.

Jovian döneminden itibaren ise, üç şiddetli kuşatmaya rağmen alınamayan Nusaybin sınır şehri, Sasanilere terk edilerek kent halkı sürgün edilmeye zorlanmıştı. Bu antlaşma Romalıların Mezopotamya'daki varlığı açısından bir dönüm noktasıydı ve bir diğer sınır istihkâm şehri Dara inşa edilinceye kadar Bizans İmparatorluğu'nu doğu sınırında rakiplerine karşı çok zor durumda bırakmıştı. Bu durum, Nusaybin sınır şehrinin Romalılar için askeri önemini açıkça gösteriyordu. Dara'nın 507'de inşa edilmesinden sonra toparlanan Bizans ordusu, zeki ve becerikli bir general olan Belisarius'un doğu kuvvetlerinin başına geçmesiyle daha da güçlenerek 530 *Dara Savaşı*'nda sayıca üstün olan rakiplerine karşı ilk zaferini kazanmış ve böylece imparatorluk sınır istihkâm faaliyetlerinin ilk meyvesini de almıştı.

Dönemin siyasi olayları, iki imparatorluk arasında Mezopotamya'da yürütülen mücadelede barışın da tıpkı savaş gibi bir gelenek olduğunu gösteriyor. Her iki imparatorluğun da bu bölgede barışı talep etmek için makul sebepleri vardı. Bizans İmparatorluğu için batıda Vandal ve Gotlulara karşı yürütülen savaşlar, doğu sınırını emniyet altına almayı gerektiriyordu. Sasaniler için ise doğu sınırlarında Hun istilası tehlikesi, imparatorluğun batı sınırlarında barışı hararetle gündeme getirmekteydi. Bu barışlar, savunma politikası yürüten taraf olarak çoğu zaman Bizans'ın Sasanilere vergi vermeyi kabullenmesiyle sonuçlanmaktaydı. Bizanslıların 530 yılındaki *Dara Savaşı*'ndan sonra muzaffer olarak masaya oturdukları 532'deki *Sonsuz Barış*'ta bile Sasanilere Lazica'nın müdafaası için belli bir miktar vergi vermeyi kabullenmeleri bu durumun açık bir göstergesiydi. Bunun dışında dâhili taht kavgaları da rakiplerin kendi lehine çevirdikleri sonuçlar doğurabiliyordu. II. Hüsrev'in, Behram'a karşı taht mücadelesinde kendisine yardım eden Bizans imparatoru Maurice'ye Nusaybin'e kadar tüm Mezopotamya topraklarını vermesi bu durumun bir örneğidir.

Her iki taraf, yeri geldiğinde barışı istemesine rağmen rakibi karşısında mağrur bir duruş sergileyerek karşı tarafa psikolojik üstünlük kurmayı temel ilke edinmişti. *Dara Savaşı*'ndan önce Pers generali Firuz'un, Belisarius'a gönderdiği *kendisine ertesi gün içerisinde yıkanması için derhal bir banyo hazırlaması talimatını içeren aşağılayıcı mesaj*, galibiyetten emin bir psikolojinin ürünü olarak karşı tarafı moral olarak çökertmeyi amaçlıyordu. Aynı savaş öncesinde taraflarını birbirlerine gönderdiği ve olayların canlı tanığı olan tarihçi Procopius tarafından günümüze ulaştırılan mektuplar, genel olarak barışı öngören, savaşın sorumluluğunu da karşı tarafa yükleyen bir anlayışın ürünüydü. Kısacası, Sasani-Bizans döneminde Mezopotamya'da gerçekleşen

savaşlarda tarafların barışa ve savaşa yaklaşımı aynıydı: *Barıştan mutlu oluruz ama savaştan da kaçmayız.*

Barış için gönderilen delegelerin zeki, bilge ve devletlerarası hukuk alanında tecrübeli diplomatlar olmalarına özellikle önem veriliyordu. 562 yılında taraflar arasındaki barışta Roma delegesi Peter, Perslilere hitaben *Romalılarla barış yapıyorsunuz “Romalılar” demek yeterlidir. İsmi her şeyi anlatır* şeklindeki hitabına Pers delegesi Zikh şöyle karşılık vermişti: *Romalılar kimdir? Sizin için Perslilere ilk önce barış teklif etmek alışık bir durumdur. Bizim tarafımızdan mağlup edilmenize rağmen, barış teklifinde hızlı davranarak zaferi kurtarıyorsunuz. Böylece savaşta elde ettiğiniz onursuzluğu gizliyorsunuz* demişti. Dönemin askeri personeli olan Menander’in günümüze ulaştırdığı bu satırlar, her iki tarafın birbirlerine karşı psikolojik bir üstünlük kurma çabasını göstermesi bakımından kayda şayandır. Bununla birlikte her iki taraf rakibinin gücünün farkındaydı. 303 barış görüşmeleri esnasında Sasani elçisi Apharban’ın, *Roma ve İran devletlerini birinden diğeri olmayınca eksik kalan bir çift göze benzetmesi* bu durumun bir göstergesidir.

İncelediğimiz dönemde bölgede siyasi hâkimiyet kurma noktasında Mezopotamya ve çevresindeki farklı etnik kökendeki halkın, imparatorlukların bölgedeki hâkimiyetleri açısından anahtar bir rol oynadığını görüyoruz. Rawlinson’un yerinde söylemiyle *bu bölgeye yapılacak herhangi bir seferin başarısı büyük oranda bu iki imparatorluk arasındaki sınır bölgelerinin sahibi olan yarı bağımsız prensliklerin isteğine bağlıdır.* Bunlar arasında en önemlileri Arap Osrhoene Krallığı ile Ermeni Krallıkları idi. Bu bağlamda her iki imparatorluk bölgenin yerli halkının kendi safında görmek için büyük çaba sarf etmişti.

Dönemin tarihi kaynaklarında Seracenliler olarak kaydedilen Arapların bir kısmı bu mücadelede Perslileri desteklemiş, bir diğer kısmı ise Bizans saflarında yer almıştı. Esasen bu durumun daha milattan önceki asırlardan itibaren geçerli olduğu ve Mezopotamya sınırındaki Arap kabilelerin Partlıları ve Romalıları destekleyenler olarak ikiye ayrıldıkları, Roma dönemi coğrafyacısı Strabo’nun *bu Arap şeflerinden bazıları kendilerini Partlılara, diğer bazıları bitişik oldukları Romalılara bağlamışlardı* şeklindeki söylemleriyle kesinlik kazanıyor. Öyle ki, aynı etnik kökene mensup olmalarına rağmen, bu dönemden itibaren İranlılara tabi Araplarla Romalılara tabi Araplar sınırda birbirleriyle çarpışabiliyordu. Keza, Ermeniler de bölge mücadelesi açısından önemliydi. IV. yüzyılın ortalarında Nusaybin’i yeniden kazanma

mücadelesinde olan II. Şapur, bölgede önemli bir güç olan Ermeni krallarını kendi tarafına çekmek için yoğun çaba harcamış, fakat başarılı olamamıştı. Ermeniler kuvvetle muhtemel dindaşları olmaları sebebiyle genellikle Romalıların tarafında yer almıştı.

Mezopotamya'da İranlılara karşı yürütülen altı asrı aşkın mücadele sonunda rakibine oranla daha güçlü şekilde ayakta duran taraf olarak Bizans İmparatorluğu uzun vadede başarılı kabul edilebilir. Bununla birlikte Bizans, 363 barışından sonra rakibinin en zayıf döneminde bile Nusaybin'i ele geçiremedi. Sasani İmparatorluğu tıpkı rakibi gibi kentin sınır hattı üzerindeki askeri öneminin bilincindeydi. Bu sebeple II. Hüsrev, kendisine tahta oturmasında maddi ve askeri anlamda yardım eden imparator Maurice'ye Dara'ya kadar olan yerleri iade etmesine rağmen, Nusaybin'i elinde tutmaya özellikle özen gösterdi. Aynı politika, Sasaniler'in Mezopotamya'daki varlık mücadelesinde düşmanlarına karşı zayıfladıkları son dönemleri için de geçerli oldu.

İki imparatorluğun sınır savaşlarının hararetle devam ettiği VI. yüzyıl sonlarında Arabistan'da bir yeni din ortaya çıkmış ve İslam orduları VII. yüzyıl ortalarına doğru Mısır, Irak, Suriye ve İran hâkimiyetinden sonra Kuzey Mezopotamya'ya dayanmıştı. Müslümanlar, Bizans İmparatorluğu'nun ezeli rakiplerini ortadan kaldırmakla birlikte onlara karşı daha güçlü bir rakip olarak ortaya çıkmış ve imparatorluğun Mezopotamya'daki istinat noktaları olarak kabul edilen Edessa, Nusaybin ve Dara ile birlikte tüm Mezopotamya'yı kısa sürede elde etmişti.

İslam fetihleriyle birlikte Bizans İmparatorluğu, iyice Anadolu içlerine çekilmekle birlikte Mezopotamya topraklarından tamamıyla vazgeçmedi. VII. asırda imparatorluğun İslam orduları karşısında başlayan bocalama dönemi, yaklaşık üç yüzyıl devam etti. İslam devletlerinin en güçlü olduğu Dört halife ve Emevi dönemlerinde bir toparlanma süreci yaşarak savunmada kaldı ve Mezopotamya topraklarının geri kazanımı için uygun zaman gözetildi. Bu arada, Emevilerin ilk halifesi Muaviye'nin ölümünü müteakip Yezid döneminde başlayan karışıklıklardan sonra Nusaybin, bu bölgede yaşayan batı Arapları ve doğu Arapları arasında bir anlaşmazlık konusu olmuştu. Bu dönemdeki olaylarla ilgili bir ana kaynakta geçen batılı Arapların *Nusaybin, Roma ülkesinin bir parçasıdır ve haklı olarak bize aittir* şeklindeki ifadelerine karşı doğulu Araplar, *Nusaybin Perslilere aittir ve bizim hakkımızdır* şeklinde karşılık vermişlerdi. Bu ifadeler, bölgede İslam fetihleri gerçekleşikten bir asır

sonra dahi Nusaybin hâkimiyeti konusunda Roma-Pers mücadelesinin ismen de olsa varlığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

X. yüzyıl ortalarında Abbasiler döneminde İslam devleti içerisinde mezhepsel ayrılıklar derinleşmiş, Bağdat yönetimi, bölgedeki yerel hanedanlıklarla bile baş edemez duruma gelmişti. Bu duraklama döneminde Bizans, bölge hâkimiyeti için tekrar harekete geçti ve 943, 966 ve 971 yıllarında Nusaybin'e hâkim oldu. Fakat bunlar geçici zaferlerdi ve Nusaybin ve genel olarak Mezopotamya bu dönemlerde tam manasıyla bir İslam kimliğine bürünmüş olduğundan imparatorluk bu bölgede eski tabanını bulamadı. Urfalı Mateos'un eserinde naklettiği, Bizans imparatorunun Ermeni kralına yazdığı mektupta geçen Aziz Yakub'un mezarının *bir Müslüman şehri olan Nusaybin*'den çıkarıldığına dair ifade, aslında Bizans'ın bu tarihte kenti bir Müslüman şehri olarak kabullendiğine dalalet ediyor. Haliyle bölgedeki hâkimiyet, günlerle ifade edilecek kadar kısa süreli oldu. 971 yılındaki sefer, imparatorluğun Nusaybin'i son görüşüydü. Bu tarihten sonra Bizanslıların son kurtuluş ümidi olarak gördüğü Haçlıların başarılı kabul edilen ilk seferleri bile Nusaybin'e kadar uzanamadı.

Bizans İmparatorluğu döneminde Nusaybin'in sosyal ve iktisadi durumu ile ilgili olarak elde ettiğimiz sonuçlar daha kısa fakat nettir. Bizans İmparatorluğu döneminde Nusaybin ve yakın çevresi, sosyal yapının unsurları olan dini ve etnik açıdan kozmopolit bir kültürü temsil etmekteydi. Dini açıdan şehir, geç Roma İmparatorluğu'na bağlı olduğu dönemde paganizmin önemli ölçüde temsil edildiği bir merkezdi. Ayrıca semavi din mensuplarının yerleşik olduğu Nusaybin, tarihin ilk yüzyıllarında Yahudilerin, Roma İmparatorluğu'nda uğradıkları takibat sebebiyle sığındıkları güvenli bir yerleşim yeri ve aynı zamanda Kudüs için toplanan yardımların gönderildiği bir sevkiyat merkezi olarak görev yapmıştı. Bunun yanında Nusaybin'de Hristiyan okulundan önce bir Yahudi akademisinin kurulmuş olduğunu biliyoruz.

Hristiyanlığın Nusaybin'e ve tüm Mezopotamya'ya Mısırlı keşiş Mar Awgin tarafından taşındığı genel olarak kabul edilir. Bu dönemde şehir, Paganist Roma imparatorlarına karşı verilen mücadelenin merkezi, 325'teki ünlü İznik konsiline temsilci gönderen ve bu dönemden itibaren teolojik bir Hristiyan okuluna sahip olan bir yerdir. Hristiyan okulunda yetişen kilise babaları aracılığıyla Nusaybin Akademisi, İslam ortaya çıkıncaya kadar Hristiyanlığın Mezopotamya, Suriye, Mısır, İran ve daha birçok bölgeye yayılmasına vesile olan bir teolojik eğitim merkezi olmuştur.

Akademiden yetişen din adamları ülkenin birçok şehrine piskopos hatta başpiskopos olarak atanıyor ve misyonerlik faaliyetleri yürütüyordu.

İncelediğimiz dönem Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden sonra bu dinin doğuda hızla yayılma gösterdiği ve kilise babalarının Antakya, Edessa, Nusaybin, Cundişapur gibi merkezlerde örgütlenerek bu dini yaymaya çalıştıkları bir süreçtir. Henüz, putperestlikten vazgeçmeyip Hristiyanlığı kabul etmeyen erken Bizans dönemi imparatorlarına rağmen, IV. asır sonlarına doğru genel olarak benimsenen bu din aracılığıyla Bizans İmparatorluğu, kilise babalarını ve onların manevi güçlerini de yanlarına alarak barbar olarak tanımladıkları İranlılara karşı Mezopotamya'da yüzyıllarca mücadele ettiler. Bu bakımdan Hristiyanlığın, genel anlamda barbarlara karşı yürütülen mücadelede manevi dayanak noktası olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en bariz örneği ise II. Şapur'un Nusaybin kuşatmalarında şehrin yerlisi olan Yakub ve öğrencisi Afreim'in şehir halkının savunmasına sağladıkları katkıdır.

Araştırmada istifade ettiğimiz ana kaynaklarda açıkça belirtilmese de Nusaybin'de Yahudiler ve Hristiyanlar arasında bariz bir rekabet mevcuttu. Bu bağlamda Yahudiler, özellikle Roma İmparatorluğu'nun resmi din olarak Hristiyanlığı benimsemesinden sonraki süreçte iki millet arasındaki mücadelede çoğu zaman Pers ve Sasani imparatorlukları safında yer alarak Nusaybin'de Roma aleyhine çıkan isyanlarda etkin rol oynadılar. Henüz 115 yılındaki Trajan'ın kenti ele geçirmesinin akabinde Nusaybin'de ortaya çıkan isyanda kent Yahudilerinin önemli rol oynadığını konumuzun ilgili kısmında belirtmiştik. Ayrıca, Nusaybin'in yerlisi Aziz Efraim'in, çeşitli konularda Yahudileri hedef alan birçok ilahi yazdığını biliyoruz. Bunun dışında Siirt Vekayinamesi'nin, II. Şapur'un 338 yılındaki Nusaybin kuşatması sırasında şeytanın dostu olarak tavsif ettiği kent Yahudilerinin Şapur'u Hristiyanlara karşı kışkırttığını belirtmesi de bu durumun en bariz örneğidir.

Erken Bizans İmparatorluğu döneminde Hristiyanlık içerisinde mezhepsel bölünmeler başlamış ve bu dönemde Hristiyan dünyası Monofizit (Yakubi) ve Diyofizit (Nasturi) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Monofizit görüş kısaca İsa'da var olduğuna inanılan insani ve tanrısal tabiatın değişme olmaksızın tek bir tabiatla birleştiğini savunmaktayken, Diyofizitçiler ise İsa'nın kelamın gelmesinden sonra sadece bir insan olduğunu kelamdan sonra ise hem insani hem de tanrısal hususiyetleri bünyesinde taşıdığını savundular. Bu birbirine zıt olan iki dini görüş içersinde Edessa,

Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak katı bir şekilde Yakubiliğin kalesi olmuştu. Nusaybin ise 489'da Zeno'nun Edessa okulunun kapatmasıyla ikinci kuruluşundan sonra Narsay ve Barsawmo öncülüğünde kurulan akademi vesilesiyle Nasturi öğretisinin esas alındığı bir merkezdi. Böylece Hristiyanlık, Mezopotamya'da doğu ve batı Hristiyanlığı olarak ikiye bölünmüş, Edessa ve Nusaybin birbirine rakip dini merkezler olarak ortaya çıkmıştı.

Dönemin vekayinamelerinden edindiğimiz bilgilere ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Sasani kralları, II. Şapur dönemine kadar bölgenin Hristiyan halkına yapılan işkencelerin tam tersine, V. yüzyıldan itibaren kilise babalarını yanlarına almışlar ve onların halk ve Hristiyanlar üzerindeki iktidarlarından yararlanmayı temel politika edinmişlerdir. Bu bağlamda mesela Sasani kralı Firuz, Barsawmo ve onun Nasturi heretizmine destek vermişti. Sasani Kralı, ayrıca Narsay yönetiminde Nusaybin okulunun açılmasını onaylayarak muhtemelen kendi sınırları içerisindeki Hristiyan halkın, dindaşları olan Roma yönetimine karşı olumlu duygularını silmeyi amaçlamıştı. Aynı politika, II. Hüsrev tarafından da sürdürülmüştür. Yukarıda ilgili kısımlarda bahsettiğimiz gibi, geç dönem Sasani krallarının savaşa çıkarken Hristiyan din görevlilerini yanına aldığı, onlardan dua talep ettiği ve hatta onların barış elçileri olarak Romalılara gönderildiğine dair kaynaklarda verilen bilgiler, hep bu politikanın bir gereği olarak tezahür etmişti.

Sosyal yapılanmanın bir diğer unsuru olarak Bizans döneminde Nusaybin'in etnik durumuna baktığımızda yine bir çokçeşitlilikle karşılaşmaktayız. Özellikle kentin defalarca el değiştirmesi, ticaret yolları üzerinde bir sınır şehri olması, dini bir akademiye sahip olması gibi etkenler bu çeşitlilikte etkili olmuş gözüküyor. Ana kaynaklarda erken Bizans döneminde Nusaybin'de çeşitli dönemlerde Greklerin, İranlıların, Süryanilerin, Arapların ve Ermenilerin meskûn olduğuna dair edindiğimiz ve araştırmamızın ilgili kısmında sunduğumuz veriler, her Mezopotamya şehri gibi Nusaybin'de de etnik zenginliğin olduğunu açıkça gösteriyor. Bu etnik unsurların, iki imparatorluk arasındaki mücadelede ortaya koydukları tercihleri, Mezopotamya'daki hâkimiyet mücadelesinin seyri üzerinde doğrudan bir etkiye sahipti.

Bizans döneminde Nusaybin, iktisadi anlamda Roma ve Part dönemindeki geleneğin devamı olarak doğu ile batı arasında ticari dolaşım ve ürün değişiminin yapıldığı bir gümrük şehri görünümündedir. İpek yolu ticaret güzergâhının durak noktalarından birini teşkil eden Nusaybin şehri, ayrıca bir sınır şehri olması hasebiyle

doğudan gelen tüccarların Bizans topraklarına geçiş yaptığı yegâne merkezlerden biriydi. Kent, bu yönüyle dini alanda olduğu gibi, ticari alanda da Edessa'nın önde gelen bir rakibiydi. Bu iki şehir arasında hareketli bir ticari münasebet mevcuttu. 303 Barışı öncesinde her iki imparatorluğun Mezopotamya sınırındaki gümrüksüz ve kontrolsüz bir geçiş Romalılar açısından tehlike olarak görülmüş olmalı ki, Diocletian 303 barış maddelerinden biri olarak Persia ve Roma arasındaki alışverişi yalnızca Nusaybin ile sınırlama teklifini öne sürmüştü, fakat bu teklif İran kralı Narses tarafından kesin bir dille reddedilmişti.

363 barışı iki imparatorluk arasında siyasi sınırları katı bir şekilde çizmekle birlikte temel gereksinimler sebebiyle ticari ve iktisadi sınırların daha esnek bir yapıda çizildiğini görmek zor değildir. Bu yönüyle 363 barışı kısa süreli bir ticari geçiş krizine sebebiyet verse de daha sonraları barış öncesi düzenin devam ettiği görülüyor. Bu tarihten V. asır başlarına kadarki süreçte Nusaybin, Artoxata ve Callinicus ile birlikte birer açık pazar şehirleri olarak görev yapmışlardı. 562 yılında taraflar arasındaki barışta yaşanan sınır değişimleri sebebiyle ticari geçiş noktaları Nusaybin ve Dara olarak belirlenmiş ve bu iki şehir dışında bir güzergâhı kullanan tüccarlar malları müsadere edilerek cezalandırılmasına dair bir madde antlaşmaya eklenmişti. Şehrin, İslam fetihlerinden sonraki iktisadi durumu ve ticari dinamizminde fazla bir değişme olmadığını, X. asırdan itibaren kente gelen Arap ve Avrupalı seyyahlarının yazdıkları vesilesiyle biliyoruz.

Nusaybin'in Bizans dönemindeki mimari yapısı, geleneksel Roma mimarisinin doğu kültüründen etkilenmiş biçimi olarak tanımlanabilir. Nusaybin, bir sınır karargâh şehri olduğundan daha ziyade askeri mimari unsurların ön plana çıktığını, bununla birlikte sosyal ve dini mimari unsurların da bu mimari anlayış içerisinde yer aldığını görüyoruz. Ele aldığımız dönemde siyasi alanda olduğu gibi mimari alanda da Dara, Nusaybin'in alternatif şehri olmuş ve VI. asırdan itibaren üstlendiği doğu karargâh şehri rolü sebebiyle bir kısmı günümüze intikal etmiş olan çok sayıda Roma mimari unsurlarına ev sahipliği yapmıştır.

Araştırma bölgemizde genel olarak kale, sur, duvar, hisar, köprü, hamam, sarnıç, kilise, manastır ve mezar gibi unsurlardan müteşekkil olan Roma mimari yapısı, miladi ilk asırlardan IV. yüzyıl ortalarına kadar Nusaybin tarafından; IV. asırdan VII. yüzyıl ortalarına kadar Dara tarafından temsil edilmiştir. Roma mimarisinin Nusaybin'deki tezahürleri açısından bakıldığında kale, köprü, mezar, manastır ve kiliselerin ön planda

olduğunu görüyoruz. Bunlar arasında en önemlisi bakiyeleri günümüze ulaşmış olan Mar Yakub Kilisesi ve bu kilise içersinde bulunan Aziz Yakub'un mezarıdır. Dara'daki yapılar ise, bir karargâh şehri olması hasebiyle daha çok askeri mimariyi temsil eder. Bunlardan günümüze ulaşanlar duvarlar, sarnıçlar, köprüler ve bir antrepodur. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı geniş Bizans toprakları içersinden az sayıda bulunan su sarnıçlardır. Bakiyeleri günümüze ulaşan bu yapılar, dönemin su mimarisini gözler önüne serer. Ayrıca Dara, Roma mezar mimarisinin de önemli bir temsil merkezidir.

Bölgede, Bizans dönemi mimari unsurlarıyla ilgili son olarak Nusaybin ve Dara'da günümüze ulaşan kalıntıların, özellikle son bir asır içersinde büyük ölçüde tahribat içersinde olduğunu görmek üzücüdür. Bu bağlamda 1814 yılında Dara'ya uğrayan J. Kinneir'in bu tarihi kenti *tahribata karşı direnen bir şehir* olarak tanımlaması şaşırtıcı değildir. 1911 yılında Dara ve Nusaybin'e uğrayan araştırmacı gezgin Gertrude Bell'in çektiği fotoğraflar, bugün ile kıyaslandığında özellikle Dara'daki mimarinin önemli ölçüde harap olduğu ve o dönemde var olan yapıların bugün olmadığı göze çarpmaktadır. G. Bell'den tam bir asır sonra Mayıs 2011'de araştırmamız çerçevesinde gerçekleştirdiğimiz ziyarette Dara ve Nusaybin'de Roma dönemine ait yapıların harap olduğunu, hatta Dara'da meskûn halkın, tarihi yapıların taşlarını kendi evlerinin yapımında kullandıklarını esefle gözlemledik. Bu vesileyle Dara'da günümüze ulaşan sarnıç, antrepo, birkaç köprü, mezar ve duvar kalıntılarının acil olarak koruma bölgesi ilan edilmesi gerektiğini de söylemeliyiz.

Bizans döneminde Nusaybin, ilmi ve kültürel açıdan kelimenin tam anlamıyla bir eğitim başkentiydi. Şehrin ilmi ve kültürel açıdan üstlendiği bu önem, onun miladi ilk asırlarda sahip olduğu Yahudi akademisi ve bu akademi model alınarak kurulmuş olan Hristiyan teoloji okulundan kaynaklanmaktaydı. Yahudi akademisinin var olduğu dönemde dünyaca ünlü hukuk hocası Judah b. Bathyra Nusaybin'de hukuk dersleri vermekteydi. Bu çerçevede kentte oluşturulan kültürel temel sayesinde Hristiyan Okulu gelişerek bir cazibe merkezi haline geldi.

Miladi IV. asrın ilk çeyreğinde doğu Hristiyanlığını temsilen *İznik Konsili*'ne katılan Nusaybinli Yakub tarafından kurulduğu kabul edilen Nusaybin Akademisi, incelediğimiz dönemde birinci ve ikinci kuruluş olmak üzere iki önemli evre geçirdi. Her iki dönem akademik faaliyetlerine de Süryani yazarlar damgasını vurdu. Birinci kuruluş Mar Yakub tarafından İznik Konsili'nin hemen akabinde yapıldı. Hristiyan dünyası içersinde mezhepsel ayrışmaların henüz derinleşmediği bu süreçte 363 yılına

kadar varlığını sürdürdü. Bu dönemin ilim tarihi adına en ünlü ismi, kuşkusuz Aziz Efraim olmuştur. Kaleme aldığı sayısız ilahi, ağıt ve şiirlerle Efraim, Süryani yazınının önde gelen seçkin bir ismi olarak ismi sonraki yüzyıllarda sıkça telaffuz edilen bir ilim ve din adamı oldu. 363 barışı, Efraim ile birlikte Nusaybin'deki diğer kültürlü ve seçkin sınıfın Edessa'ya göçmesine sebep oldu ve Nusaybin ilmi açıdan V. asrın son çeyreğine kadar sürecek olan bir sessizlik dönemine gömüldü. Bu sükût dönemi içerisinde ilim ve kültürel faaliyetleri çerçevesindeki rolünü tamamıyla rakibi olan Edessa'ya terk etti.

489 yılında Edessa Teoloji Okulu'nun Nasturiliği yaydığı gerekçesiyle Bizans imparatorunun emriyle kapatılması, Nusaybin'de yeniden bir akademinin kurulmasının önünü açtı. Görüşleri sebebiyle Edessa Okulu'ndan ihraç edilen Narsay, doğuda İran sınırları içerisinde bulunan Nusaybin'de Sasani krallarının itimadını fazlasıyla kazanmış olan yakın arkadaşı Barsawmo'nun teşvik ve yardımıyla ünlü Nusaybin Akademisi'ni yeniden tesis etti. Bu eğitim kurumu, bu dönemde İran sınırları dâhilinde bizzat Sasani kralları tarafından desteklenen bir serbestliğe sahip oldu. Nusaybin Akademisi, bu ikinci kuruluşundan sonra sadece dini alanda değil tıp, astronomi, gramer, hukuk ve felsefe alanlarında adı tarihe geçecek olan birçok ilim adamı yetişmesine vesile oldu.

Nusaybin Akademisi'nin ikinci kuruluş döneminden sonra, okulun müdürleri tarafından belirli dönemlerde çıkartılan ve daha sonraları birkaç kez güncellenip günümüze intikal eden kanunlardan anladığımız kadarıyla bu okul, kuralları, işleyişi, disiplin yönetmeliği ile dönemin en disiplinli eğitim kurumlarındandı. Öğrencilerin giyim, kuşam ve tıraşlarından, nerede ne şekilde davranacaklarına kadar her türlü ayrıntıların maddeler halinde kaleme alındığı bu kanunlarda katı disiplin kendisini ziyadesiyle belli eder. Bu kurallar arasında öğrencilerin Bizans ülkesine gitmesini yasaklayan bir kural konması, kuşkusuz akademi öğrencilerinin Bizans Hıristiyan düşüncesini ifade eden Yakubi (Monofizit) düşünceden etkilenmelerini engellemesine yönelikti. Bu disiplin kurallarından birine muhalefet eden kişi sadece okuldan değil, aynı zamanda Nusaybin'den de kovulurdu.

Nusaybin Akademisi'nin ikinci kuruluşundan sonra sosyal ve pozitif ilimler, genellikle dini kurallar çerçevesinde icra edilmiştir. İlk etapta akademide tıp ilminin icra edilmesi, öğrencilerin hekimlerle oturup kalkması açıkça yasaklanmıştı. Çünkü tıp dünyevi bir uğraştı ve akademi öğrencileri bundan uzak durmalıydı. Bununla birlikte VI. yüzyıldan sonra tıp, serbestçe icra edilmeye başlandı. Daha sonraları akademinin belirli kısımlarında hasta kabulünün gerçekleştiği yerler tahsis edildi. Akademi, felsefe

ve mantık alanında da önemli ilerlemelerin hareket merkezi oldu. Özellikle ikinci kuruluştan sonra Aristo mantık ve felsefesi, Nusaybin Okulu'nun akademisyenleri tarafından daha da geliştirilerek bu konuda günümüze ulaşan bilimsel eserlerin meydana getirilmesine ön ayak oldu.

Nusaybin Akademisi, ilim ve kültür tarihindeki bu önemli rolünü IX. yüzyıla kadar sürdürdü. İkinci kuruluştan bu yana geçen aşağı yukarı dört asırlık süreçte dini ilimlerle sosyal ve pozitif ilimlerin değişik şubelerinde temayüz etmiş birçok ilim adamı yetişti. Bu ilim adamlarının Süryaniceye çevirerek muhafaza ettikleri klasik Yunan filozoflarının eserleri, İslam fetihlerinden sonra tercüme faaliyetleri çerçevesinde Arapçaya aktarılmış ve Haçlı seferleri vesilesiyle tekrar bu bölgeye gelen Avrupalıların ortaçağ karanlığından kurtulmalarına vesile olmuştur. Nusaybin Akademisi, VII. yüzyıldan sonra bir duraklama dönemine girdi ve IX. yüzyılda yerini Bağdad'daki Nasturi medresesine terk ederek misyonunu tamamlamış oldu.

Yukarıda, paragraflar halinde özetlemiş olduğumuz Bizans döneminde Nusaybin'in siyasi, sosyo-ekonomik, mimari, dini ve kültürel durumundan açıkça anlaşılacağı üzere, kuruluşu incelediğimiz dönemin çok öncesine uzanan Nusaybin şehri, Bizans İmparatorluğu döneminde bütün bu alanlarda altın çağını yaşamış, imparatorluk için vazgeçilmez bir şehir olmuştur. Tarihçi Ammianus'un, Nusaybin ile ilgili *Bu şehrin direnmesi olmasaydı tüm doğu imparatorluğu çok uzun zaman önce Perslilerin eline düşecekti* şeklindeki ifadesi imparatorluk nazarında şehrin önemini gözler önüne seriyor. Bu sebeple, Bizans imparatorlarının çoğu Nusaybin'i doğu sınırının güvencesi ve askeri organizasyonların harekât merkezi olarak imparatorluk sınırları içerisinde tutmaya özellikle gayret etmişlerdi. 363 yılında İmparator Jovian'ın tahta geçer geçmez telaşla Nusaybin'i Sasanilere terk etmeye razı olması, o dönemden günümüze bütün tarihçiler tarafından *utanç verici* bir antlaşma olarak nitelendirilerek öfke ve nefretle yâd edilmiştir.

Araştırma sürecinde bir sonuç olarak değerlendirdiğimiz bir konuyu daha vurgulamak istiyoruz: Nusaybin ve Dara, bugün ülkemiz sınırları dâhilinde bulunmasına rağmen, ana kaynaklar bir yana bu araştırmada faydalanılan modern inceleme eserleri ve makalelerin de çoğunun yabancı eserler olması bir bakıma üzüntü vericidir. Özellikle XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında W. Ainsworth, G. P. Badger, J. Fletcher, J. B. Fraser, H. Southgate, O. Parry, J. M. Kinneir ve G. Bell gibi araştırmacı seyyahlar Avrupa ve Amerika'nın en uzak kentlerinden bu Mezopotamya

şehirlerine gelip bilimsel seyahatnameler ve inceleme eserleri kaleme alırken, maalesef Türk araştırmacılar tarafından bu bölge tarihiyle ilgili yazılmış olan ve çoğu siyasi tarihleri muhtevi az sayıda bilimsel çalışmamız mevcuttur.

Bununla birlikte arkeolojik kazı çalışmaları yönünden yerli araştırmacıların çabası gurur vericidir. Bu bağlamda Nusaybin'e yakın Girnavaz Höyük'te 1982-1991 yılları arasında Hayat Erkanal başkanlığında yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları Nusaybin ve çevresinin özellikle Asur yerleşimleri açısından önemini ortaya koyan bir çalışma olup araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz değerli sonuçlara ulaşılmıştır. Aynı şekilde, Metin Ahunbay başkanlığında yürütülen ve Dara'daki Roma-Bizans yerleşimlerini tespit etmeyi hedefleyen arkeolojik kazılar sonrasında elde edilen veriler doğrudan araştırma dönemimizle ilgili bilgileri kapsamakta ve özellikle kentin mimari tarihinin şekillenmesinde katkısı olan çalışmalardır. 2000-2005 yılları arasında ise Mar Yakub ve Zeynel Abidin Camii yakın çevresi Kültür ve İnanç parkı ilan edilmiş, yapılan arkeolojik kazılar sonrasında kilisenin özgün mimari planı tespit edilmiş, bunun dışında mezar ve kilise mimarisine ait sütunlar ortaya çıkarılmıştır. Açığa çıkarılan mimari unsurlar üzerinde koruma önlemleri alınmıştır.

Son olarak, Nusaybin ve Dara dışında onlar kadar köklü bir geçmişe sahip olan ve eski kaynaklarda sıkça isimleri geçen Edessa (Urfa), Amid (Diyarbakır), Mardin, Hısn Mansur (Adıyaman), Samosata (Samsat), Carrhae (Harran), Tigranocerta (Silvan), Resu'l Ayn (Ceylanpınar), Tella (Viranşehir) ve Batnae (Suruç) gibi yerleşimler ülkemiz sınırları içerisinde tarihi zenginliğe sahip diğer Mezopotamya şehirleridir. Dileğimiz, araştırmacıların bu Mezopotamya şehirlerinin çok yönlü tarihine odaklanması ve bu vesileyle tarihi Mezopotamya bölgesinin kuzeyini ihtiva eden Güneydoğu Anadolu bölgemizin zengin tarihinin gün ışığına çıkmasına katkıda bulunmaları yönündedir. Gerçekten yukarıda bahsettiğimiz arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen zengin bulgu ve bilgiler şu kanaati güçlü kılmıştır: Mezopotamya'da tarih toprağın altında gizlidir.

E K L E R

RESİMLER

Resim 35: Mar Yakub Kilisesi'nin Doğu Kısımından Bir Görünüş (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Resim 36: Mar Yakub Kilisesi'nin Batı Cephesi (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Resim 37: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Cephesi (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Resim 38: Mar Yakub Kilisesinin Güney Cephesi (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Resim 39: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım Kapı Motifleri (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

DOOR IN THE CHURCH OF S. JAMES, NISIBIN.

Resim 40: Mar Yakub Kilisesi İç Kapı Motifi (*O. Parry, Syrian Monastery, s. 227*)

Resim 41: Mar Yakub Kilisesi'nin Dış Güney Cephesinin Bugünkü Görüntüsü (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 42: Mar Yakub Kilisesi Batı Kapısı Üzerinde Bulunan Süryanice Kitabe (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 43: Mar Yakub Kilisesi'nin Güney Pencere Kemerleri (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 44: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım (Kapı Motifleri) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 45: Mar Yakub Kilisesi İç Kısım (Mihrap Kısım) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 46: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım (Kolon Motifleri) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 47: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım Kolon Motiflerinden Bir Ayrıntı (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 48: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısım (Aziz Yakub'un Mezarı) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim49: Kilisenin İç Kısmı (Hücre Kısmı) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 50: Mar Yakub Kilisesi'nin İç Kısımında Bulunan Arapça Kitabe (A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011)

Resim 51: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 52: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 53: Mar Yakub Kilisesi'nin Yakın Çevresi (Kolonlar) (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 54: Dara Duvar Kalıntıları (*G. Bell Arşivi, Nisan-1911*)

Resim 55: Dara Köprü ve Duvar Bakiyeleri (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 56: Dara Duvar Kalıntıları (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 57: Dara Köprü İç Kısım (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 58: Dara Duvar Kapı Girişi (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 59: Dara Kaya Mezarları İç Kısım (Hücre Girişi) (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 60: Dara Kaya Mezarları (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 61: Dara Kaya Mezarları (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 62: Dara Kaya Mezarları İç Kısım (Hücreler) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 63: Dara Depo (Silo) İç Kısım (Kolonlar) (*A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011*)

Resim 64: Dara Depo (Silo) İç Kısım (Merdiven) (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 65: Ambar Köyü Depo (İç Kısım) (A. Kütük Arşivi, Mayıs- 2011)

Resim 66: Tıbbi Aletler (*Mardin Müzesi, Mayıs-2011*)

Resim 67: Nusaybin Sütunları (Temsili Resim) (*P. M. Sykes, History of Persia, s. 442*)

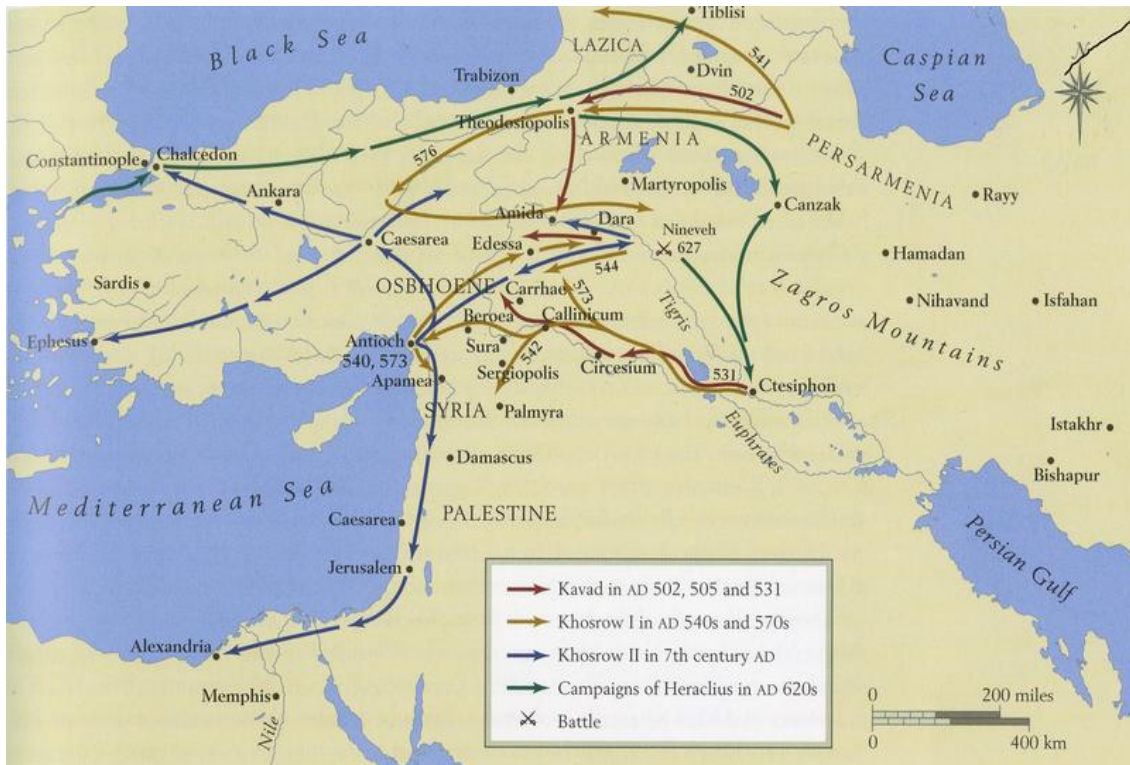

Resim 68: Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin Bugünkü Görüntüsü (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

Resim 69: Mygdonius (Hirmas) Nehri'nin Bugünkü Görüntüsü (*A. Kütük Arşivi, Mayıs-2011*)

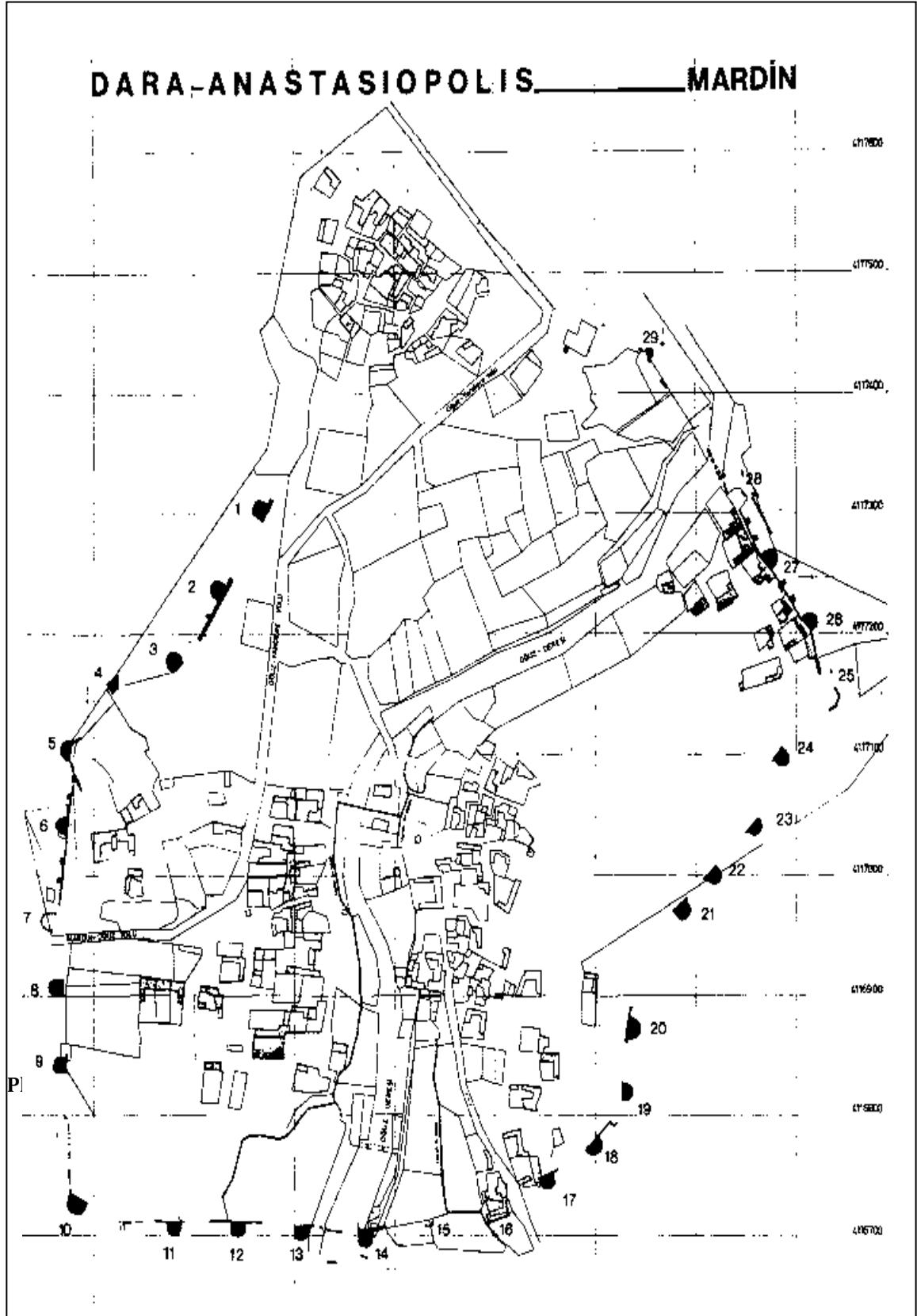
HARİTA ve PLANLAR

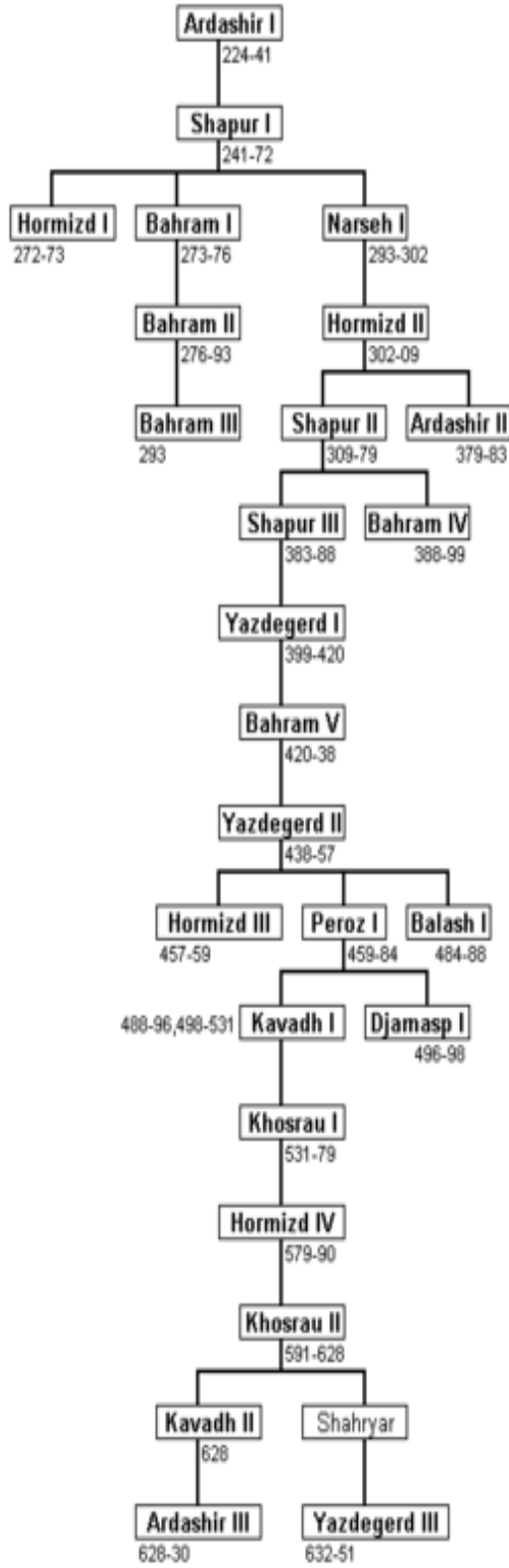
Harita 6: VI.-VIII. Yüzyıllarda Sasani Devleti'nin Yayılma Alanları (en.wikipedia.org/wiki/Khosrow_I)

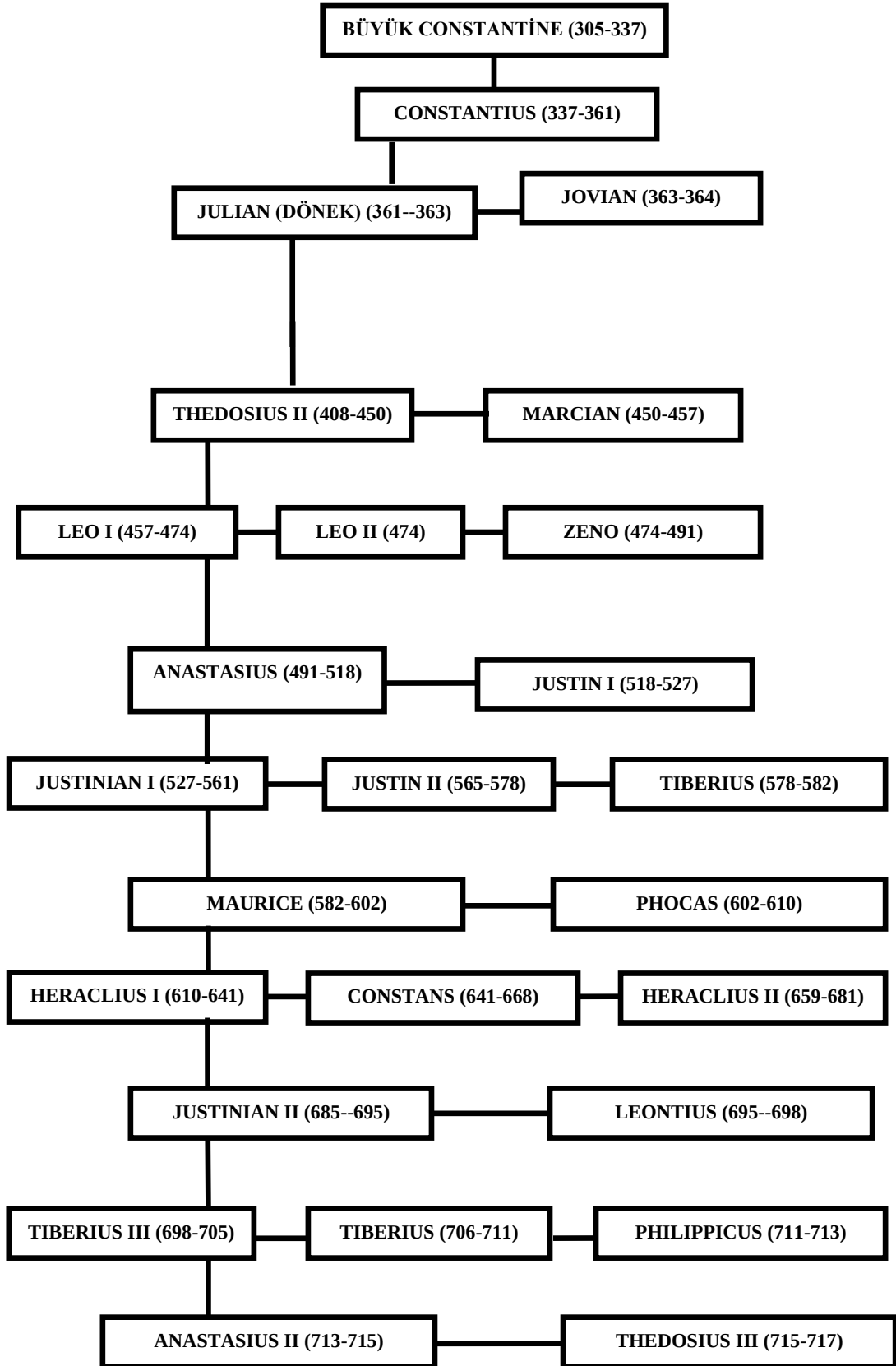
Harita 7: V. Yüzyılda Roma-Pers Sınırı (en.wikipedia.org/wiki/Roman_persian_wars)

Plan 4: Dara Kent Planı ve Savunma Duvarları (M. Ahunbay, *Dara Kazıları*, (1991), s. 200)

Şekil 1: Sasani İmparatorları Listesi (en.wikipedia.org/wiki/Sassanid_Empire)

Şekil 2: Erken Dönem Bizans İmparatorları Listesi

KONU KRONOLOJİSİ

- MÖ. 899-897** : Asur Kralı II. Adad-nirari'nin Nusaybin'i kuşatması ve kenti ele geçirmesi
- MÖ. 612** : Nusaybin ve çevresinin Babil hâkimiyetine geçmesi
- MÖ 331** : Büyük İskender'in doğudaki zaferi ve bölgenin Grek hâkimiyetine girmesi
- MÖ 137** : Mezopotamya'da Part istilası ve bölgenin Part hâkimiyetine geçmesi
- MÖ 132** : Mezopotamya'da Edessa merkezli Osrhoene krallığının kurulması
- MÖ 68** : Lucullus'un Nusaybin'i kuşatması ve ele geçirmesi
- MS 37** : Partların Nusaybin'i Adiabene kralı İzates'e vermesi
- 115** : Roma imparatoru Trajan'ın Nusaybin seferi ve kenti ele geçirmesi
- 117** : Roma imparatoru Hadrianus'un Nusaybin ve çevresini Partlılara terk ederek Dicle ötesine çekilmesi
- 163** : Roma imparatoru Lucius Verius'un Nusaybin'i kuşatması ve ele geçirmesi
- 195** : Roma imparatoru Septimus Severus'un doğu seferi, Nusaybin'i zaptı ve kente koloni statüsünün verilmesi
- 197** : Nusaybin'in Partlılar tarafından kuşatılması
- 217** : Romalılarla Partlılar arasındaki antlaşma gereği Mezopotamya'nın Romalılara terk edilmesi
- 224** : İran'da Sasani hanedanının işbaşına geçmesi ve Romalıları Mezopotamya'yı tahliye davet etmesi
- 238** : İlk Sasani kralı Ardeşir'in Nusaybin'i ele geçirmesi
- 241** : Sasani kralı I. Şapur'un Nusaybin'i ele geçirmesi
- 242** : Roma imparatoru III. Gardianus'un Resu'l Ayn'da kazandığı savaş sonrasında Nusaybin ve Harran'ı Perslilerden geri alması
- 260** : Sasanilerin Harran ve Nusaybin'i yeniden ele geçirmesi
- 262** : Arap şefi Udaynat'ın öncülüğündeki Roma ordusunun Nusaybin ve Harran'ı İranlılardan geri alması
- 297** : Romalıların doğu seferi sonrasında Sasanileri mağlup etmesi
- 303** : Romalılar ile Persliler arasında imzalanan antlaşma gereği Sasanilerin Dicle'yi sınır olarak kabul etmeleri
- 313** : Mar Yakub Kilisesi'nin inşası

- 326 : Mar Yakub'un Nusaybin'de akademi kurması
- 337 : II. Şapur'un Nusaybin'i birinci kuşatması
- 346 : II. Şapur'un Nusaybin'i ikinci kuşatması
- 348 : Romalılar ile Persliler arasında gerçekleşen Sincar Savaşı
- 359 : II. Şapur'un Nusaybin'i üçüncü kuşatması
- 363 : Romalılarla Persliler arasında imzalanan anlaşma gereği Nusaybin'in Perslilere terk edilmesi ve kent halkının batıya göç etmesi
- 373 : Hunlar öncülüğünde Mezopotamya bölgesine yapılan ilk Türk akınları
- 410 : Nusaybin metropolitliğinin kurulması
- 489 : Bizans imparatoru Zeno'nun Urfa akademisini kapattırması
- 496 : Nusaybin Okulu'nun yönetmeliğinin yayınlanması
- 507 : Roma imparatoru Anastasius'un Dara'yı sınır istihkâm şehri olarak tahkim etmesi
- 526 : Romalıların Nusaybin'e saldırısı
- 561 : Romalılarla Persliler arasında antlaşma imzalanması
- 573 : Sasanilerin Dara'ya saldırısı
- 583 : Roma generali Phillipikos'un doğu seferine çıkması
- 591 : Hüsrev'in Nusaybin'i Bizans'a terk etmesi
- 604 : Hüsrev'in Dara'yı ele geçirmesi
- 613 : Sasanilerin son kez Mezopotamya'ya hâkim olmaları
- 619 : Heraclius'un Mezopotamya'yı Sasaniler'den geri alması
- 628 : Sasani imparatoru II. Kavad'ın Mezopotamya'dan Bizans lehine çekilmesi
- 639 : Nusaybin ve tüm Mezopotamya'nın İslam orduları tarafından fethedilmesi
- 689 : Nusaybin'de Boredia isyanı
- 746 : Harici reisi Dahhak'ın Nusaybin ve çevresinde isyan etmesi
- 792 : Fadl adlı bir haricinin Nusaybin'de isyan etmesi
- 837 : Halife Mutasım'ın bir isyan sebebiyle Nusaybin'e gelmesi
- 930 : es-Salebi adlı haricinin Nusaybin'de isyan etmesi
- 942 : Bizanslıların Dara ve Nusaybin'i tekrar ele geçirmesi
- 962 : Nikephoros Phokas'ın Nusaybin'e kadar ilerlemesi
- 968 : İbn Havkal Nusaybin'de
- 974 : Bizans imparatoru Ioannes'in Nusaybin'i ele geçirmesi
- 985 : Mervanilerin kurucusu Baz'ın Nusaybin'i ele geçirmesi

- 1042** : Oğuz Türkmenlerinin bölgeye gelerek Nusaybin'i yağmalamaları
- 1058** : Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Nusaybin'e gelmesi
- 1093** : Tutuş'un Nusaybin'e hâkim olması
- 1096** : Kürboğa'nın Nusaybin'e hâkim olması
- 1104** : Türklerin haçlılara karşı Harran zaferini kazanmaları
- 1106** : İl-gazi'nin, Çökürmüş elinde bulunan Nusaybin'i kuşatması
- 1107** : Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ın Nusaybin'e gelmesi ve Habur savaşı
- 1108** : Mevdud'un Nusaybin'i ele geçirmesi
- 1113** : Aksungur el-Porsiki'nin Nusaybin'e hükmetmesi
- 1121** : İl-Gazi'nin Nusaybin'i ele geçirmesi
- 1127** : Zengi'nin Nusaybin'i ele geçirmesi
- 1182** : Selahaddin Eyyubi'nin Nusaybin'e hakim olması
- 1184** : İbn Cübeyr Nusaybin'de
- 1186** : Nusaybin ve havalisinde Kürt-Türk çarpışması
- 1231** : Moğolların Nusaybin ve çevresine ilk akınları
- 1245** : Baycu komutasındaki Moğol ordusunun Nusaybin'i işgali
- 1394** : Timur'un Nusaybin ve çevresini işgal etmesi
- 1402** : Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın Nusaybin ve çevresini ele geçirmesi
- 1421** : Karakoyunlu İskender'in Nusaybin'in hâkimiyetini ele geçirmesi
- 1517** : Osmanlıların Nusaybin ve çevresini ele geçirmesi
- 1919** : Nusaybin ve çevresinin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmesi
- 1921** : Fransızların Nusaybin'i Türkiye'ye iade etmesi

BİBLİYOGRAFYA

ANA KAYNAKLAR

ABU USAIBI'AH, **Uyunu al-Anba fi Tabaqat al-Atibba, (History of Physicians)**, (Arapça'dan terc. Dr. L. Kopf), (Kısmi notlar: M. Plessner), vol. I, Jerusalem, 1954.

AGAPIUS (MAHBOUB) DE MENBIDJ, "Kitab al-Unvan", (Arapça metin ve Fr. çev. A. A. Vasilev), **Patrologia Orientalis**, vol. V, VII, VIII, Paris 1911-1912.

AHMET CEVDET PAŞA, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa**, (sad. A. Arslan), II, İstanbul, 1981.

AMMIANUS MARCELLINUS, **The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian and Valens**, (İng. çev. C. D. Yonge), London, 1894; AMMIANUS MARCELLINUS, **Chronique**, (İng. çev. John C. Rolfe), London, 1935.

ANONİM, "The Chronicle of Edessa (Urfa Kroniği)", (İng. çev. B. Haris Cowper), **The Journal of Sacred Literature and Biblical Record**, (ed. B. H. Cowper), vol. V, New Series, London, 1864.

ANONİM, **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, (çev. V. İlmen), İstanbul, 2005.

ANONİM, **Siirt Vekayinamesi**, (çev. C. Kabadayı), İstanbul, 2010.

BAR HADBSABO, **Mezopotamya'da Yüksek Okulların Kuruluş Amacı**, (Meydana Getiren Adday Şer, **Nusaybin Akademisi**, (Türkçe çev. C. Demirci), İstanbul, 2006.

BEDE, **The Ecclesiastical History of English Nation**, (İng. çev. J. A. Giles), London, 1843.

CASSIUS DIO COCCEIANUS, **Dio's Rome**, (İng. çev. H. Baldwin Foster), c. I-VI, New York, 1905-1906.

DİNEVERÎ, Abu Hanife Ahmed b. Davud, **Ahbaru't Tival**, (neşr. Ö. Faruk al-Kubba), Beyrut, ts.

EBU'L FEREC, İBNU'L İBRÎ, Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), **Abu'l-Farac Tarihi**, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1999.

EBU'L FEREC, İBNU'L İBRÎ, **Tarih-i Muhtasarı'd Düvel**, (Basım Yeri ve Tarihi yok); (Türkçe trc. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941.

EL-BELAZURÎ, Ahmet. B. Yahya b. Cabir, **Fütuhu'l Büldan**, (çev. M. Fayda), Ankara, 2002.

EPHRAIM, "Hymns And Homilies", (İng. çev. John Gwyn), **A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church**, vol. XIII, New York, 1898.

EUNAPIUS, **The Lives of The Sophist**, (İng. çev. W. C. Wright), London, 1922.

EUTROPIUS, **Compendious History of Rome**, (İng. çev. J. Clarke), London, 1774.

- EVAGRIUS, **History of the Church, (431-594)**, (İng. çev. Memoirs of the Authors), London, 1854.
- FESTUS BREVIARIUM, **The Accomplishments of The Roman People**, (İng. çev. T. M. Banchich-Jennifer A. Meka), New York, 2001.
- FIRDAUSI, **The Shahnama of Firdausi**, (İng. çev. A. G. Warner, E. Warner), vol. VI, London, 1912.
- FLAVIUS JOSEPHUS, **The Works of Flavius Josephus, Comprising of Antiquities of the Jews**, (İng. çev. William Whiston) vol. II, Philedelphia, 1857.
- GENNADIUS, “Lives of Illutrous Men”, (İng. çev. Cushing Richardson), **A Select Library of Nicene and Post Nicene Fathers of the Chrisitian Church**, vol. III, New York, 1906.
- HARIRI, **The Assemblies of Hariri**, (İng. çev. T. Chenery), London, 1867; (Türkçesi: **Makamat**, (çev. S. Sevsevil), Ankara, 1989)
- HERODIAN OF ANTIOCH, **History of Roman Empire, from Death of Macrus Aurelius to the Accession of Gordian III**, (İng. çev. Edward C. Echols), Los Angeles, 1961.
- IBN HALDUN, Ebu Zeyd Velıyuddin İbn Muhammed el-Maliki, **Mukaddime**, I, (çev. S. Uludağ), İstanbul, 1988.
- IBN KHALLIKAN, **Kitab-ı Vefayatu’l Ayan, (Biographical Dictionary)**, (İng. çev. M. G. De Slane), vol. II, III, Paris, 1843.
- IBNU’L ESİR, İzzeddin Ebu’l Hasan Ali b. Muhammed, **al-Tarikh al Bahir fi al Dawla al Atabekiya(h. 555-630)**, (neş. A. A. Tolaymat), (Basım Yeri ve Tarihi yok).
- IBNU’L ESİR, İzzeddin Ebu’l Hasan Ali b. Muhammed, **el-Kamil fi’t Tarih**, (çev. A. Özaydın-A. Ağırakça), İstanbul, 1987.
- IMAM EBU YUSUF, **Kitabu’l Harac**, (çev. Muhammed Ataullah Efendi), (sad. İ. Karakaya), Ankara, 1982.
- JAMES OF EDESSA, “The Chrological Canon James of Edessa”, (İng. çev. E. W. Brooks), **Zeitschrift für Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**, Bd. LIII, 1899.
- JOHN BAR PANKAYE, “Ktâbâ d-rêš mellê”, (Summary History of World), (Süryanice metin ve Fr. çev. A. Mingana), **Sources Syriaques**, vol. I, Leipzig, 1907, (İng. çev. R. Pearse), 2010.
- JOHN OF EPHESUS, “Lives of the Eastern Saints”, (İng. çev. E. W. Brooks), **Patrologia Orientalis**, vol. XVIII, Paris, 1924.
- JOHN OF EPHESUS, **The Third Part of Ecclessiestical History of John Bishop of Ephesus**, (İng. çev. R. Payne Simith), Oxford, 1860.
- JOHN, BISHOP OF NIKIU, **Chronicle**, (İng. çev. F. C. Bukitt- N. Mc Lean-A. Cowley), London, 1916.

- JOSHUA, **The Chronicle Joshua the Stylite**, (İng. çev. W. Wright), Cambridge, 1882. (Türkçesi: MAR YEŞUA, **Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı**, (çev. M. Yanmaz), İstanbul, 1996)
- MENANDER PROTECTOR, **History of Menander the Guardsman**, (İng. çev. R. C. Blockley), London, 1985.
- MISKAWAIHI, **Tecaribu'l Ümem, (The Experiences of The Nations)**, (İng. çev. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth), Oxford, 1921; MASKOWAIH, Tadjaribo'l-Omami, (ed. M. J. De Goeje), **Fragmenta Historicorum Arabicorum**, vol. II, Leiden, 1871.
- MSIHA ZHA, **Erbil Vekayinamesi**, (çev. E. Sever), İstanbul, 2002.
- OROSIUS, **A Literal English Translation of King Alfred's, Anglo-saxon Version of Compendius History of the World**, (İng. çev. Joseph Bosworth), London, 1855.
- PATRIARCH OF ANTIOCH, **The Sixth Book of Severus Patriarch of Antioch in the Syriac Version of Athanasius of Nisibis**, (İng. çev. E. W. Brooks), vol. II, London, 1904.
- PAWSTOS BUZANDAC'I, **History of Armanians**, (İng. çev. R. Bedrosian), New York, 1985.
- PHILOSTORGIUS, **The Ecclesiastical History of Philostorgius**, (İng. çev. E. Walford), London, 1855.
- PLUTARCH, **Lives**, (İng. çev. J. Langhorne-W. Langhorne) vol. I-VIII, London, 1821.
- PROCOPIUS, **History of the Wars**, (İng. çev. H. B. Dewing), c. I, New York, 1914.
- PROCOPIUS, **Secret History**, (İng. çev. R. Atwater), New York, 1961.
- RABBAN BAR IDTA, **History**, (Süryanice metin ve İng. çev. E. W. Budge), vol II, London, 1902.
- SAINT EPHRAEMI SYRI, **Carmina Nisibena**, (Fr. çev. G. Bickell), Lipsiae, 1866.
- SEBEOS, **Sebeos History**, (İng. çev. R. Bedrosian), New York, 1985.
- SOCRATES SCHOLASTICUS, **A History of the Church (305-455)**, London, 1844.
- SOZOMEN, **A History of The Church in Nine Books From A.D. 324 to A.D. 440**, (İng. çev. S. Bangster), London, 1846.
- SÜRYANİ MİHAİL, **Vekayiname**, (Türkçe çev. H. D. Andreasyan), (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.
- TABERİ, Ebu Cafer Muhamed b. Cerir, **Tarih-i Ümem ve'l Mülük**, Beyrut, 1987.
- THEODORET, **History of the Church From 322 to The Death of Theodore of Mopsuestia, A.D. 427**, (İng. çev. With Memoirs of the Authors) London, 1854; THEODORET, "The Ecclesiastical History, Dialogues and Letters of Theodore", (İng. çev. B. Jackson), **A Select Library of Nicene and Post Nicene Fathers of the Christian Church**, vol. III, New York, 1906.
- THOMAS OF MARGA, **The Book of Governors**, (İng. çev. Paul Keagen) c. II, London, 1893.

URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Türkçe çev. H. D. Andreasyan), Ankara, 1987.

VAKİDÎ, Muhammed b. Ömer, **Futuh's-Şam**, I-II, Beyrut, ts.

YAHYA IBN SAID ANTIOCHE, **Histoire**, (Arapça metin ve Fr. çev. J. Kratchkovsky-A. A. Vasilev), **Patrologia Orientalis**, vol. XVIII, (Paris, 1924), vol. XXIII, Paris 1932.

YAKUBÎ, Ebu Yakub b. Cafer b. Vehb, **Tarih-i Yakubi**, I-II, Beyrut, 1415.

ZACHARIAH OF MTYLENE, **The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah Mtylene**, (İng. çev. F. J. Hamilton-E.W. Brooks), London, 1899.

ZOSIMOS, **The History of Count Zosimos, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire**, (İng. çev. Oxford Edition), London, 1814.

SEYAHATNAMELER VE COĞRAFİ ESERLER

AL-ISTAKHRI, Abu Ishak Al-Farisi, **Kitab-ı Mesalik ve'l Memalik**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. I, Leiden, 1927; İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el Farisi, **Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik**, (neş. Muhammed Cabir Abdul Al el-Hinini), Kahire, 1961.

AL-JAKUBÎ, Ahmed Ibn Abi Jakub İbn Wadhih al-Katib, **Kitabu'l Boldan**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. VII, Leiden, 1892.

AL-MASUDI, "Kitab at-Tanbih wa'l Ischraf", **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. VIII, Leiden, 1893.

AL-MOKADDASI, **Kitabu'l Ahsanu'l Taksim fi Marifetu'l Akalim**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. III, Leiden, 1877.

BENJAMIN OF TUDELA, **The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela**, (İng. çev. A. Asher), vol. I-II, London, 1840-1841.

EBN HAUKAL, **The Oriental Geography**, (**Kitab-ı Mesalik ve'l Memalik**), (İng. çev. W. Ouseley), London, 1800.

EDRISI, **Geographie D'Edrisi**, (**Kitabu'l Nuzhatü'l Müştak fi İhtiraku'l Afak**), (Fr. çev. Amedee Jaubert), Paris, 1840.

IBN AL-FAKIH AL-HAMADHANI, **Kitabu'l Boldan**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. V, Leiden, 1885.

IBN JUBAYR, **Travels of Ibn Jubayr**, (neşr. W. Wright), Leiden, 1852. (Second Edition M. J. De Goeje) **Gibb Memorial Series**, vol. V, London, 1907; (Türkçesi: **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, (çev. İ. Güler), İstanbul 2003)

IBN KHORDADHBEH, Abu'l Kasım Obaidallah ibn Abdallah, **Kitab al-Masalik wa'l Mamalik**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. VI, Leiden, 1889.

- IBN ROSTEH, Abu Ali Ahmed İbn Omar, **Kitab al-Alak an-Nafisa VII**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. VII, Leiden, 1892.
- IBN SERAPION, "Description of Mesopotamia and Baghdad", (Arapça metin, ing. çev. ve notlar Guy Le Strange), **Journal of Royal Asiatic Society**, London, 1895.
- İBN BATTUTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, **İbn Battuta Seyehatnamesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul, 2004.
- J. B. TAVERNIER, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, (çev. E. Gültekin), İstanbul, 1980.
- KODAMA IBN DJA'FAR, **Kitab al-Kharadj**, (ed. M. J. Goeje), **Bibloetheca Geographorum Arabicorum**, vol. VI, Leiden, 1889.
- MARCO POLO, **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, (çev. Ö. Güngören), İstanbul, 1985.
- MONSIEUR D'ANVILLE, **Compendium of Ancient Geography**, (İng. çev. J. Horsely), London, 1791.
- RABBI PETACHIA OF RATISBON, **Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon**, (İng. çev. A. Benisch), London, 1856.
- SCHILTBERGER, JOHANN, **The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, (In Europe, Asia and Africa 1396-1427)**, (İng. çev. J. B. Tefler-P. Bruun), London, 1879.
- STRABO, **The Geography of Strabo**, (İng. çev. H. C. Hamilton-W. Falconer) vol. I-III, London, 1856-1889.
- YAKUT el-HAMEVİ, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, **Mu'cemu'l Buldan**, V, Beyrut, 1986.

MODERN KAYNAKLAR

- , **Tarihin Tanığı Nusaybin**, Ankara, 2001.
- ABDULGANİ EFENDİ, **Mardin Tarihi**, (çev. B. Zengin), Ankara, 1999.
- ABDUSSELAM EFENDİ, **Ummü'l İber Fi Zikri Men Mada ve Mer**, (çev. S. Baybara), (YYLT), Kayseri, 1994.
- ADONTZ, Nicolas, **Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, (İng. çev. Nina G. Garsoian), Lisbon, 1970.
- AINSWORTH, William Francis, **Travels and Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, vol. II, London, 1842.
- AINSWORTH, William, **Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea, froming Part of the Labours of the Euphrates Expedition**, London, 1838.
- AKŞİT, Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi, (MÖ.27-MS. 395)**, İstanbul, 1985.
- AKYÜZ, Gabriel, **Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu**, Mardin, 1998.
- ALGÜL, Hüseyin, **İslam Tarihi**, I-IV, İstanbul, 1986.

- ANTHON, Charles, **A System of Ancient Medieval Geography**, New York, 1855.
- AYDIN, Suavi- EMİROĞLU, Kudret-ÖZEL, Oktay-ÜNSAL, Süha, **Mardin, Aşiret-Cemaat-Devlet**, İstanbul, 2000.
- BABELON, Ernest, **The Coinage of Edessa in Mesopotamia**, Paris, 1904, (İng. çev. Dane Kurth), 2010.
- BADGER, George Percy, **Nestorians And Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844**, vol. I-II, London, 1852.
- BARSAVM, Efravm, **Zihniyetlerin Bahçesinde Deyruzzafaran Manastırı'nın Tarihi ve Mardin Abraşiyesi İle Manastırlarının Özet Tarihi**, (çev. G. Akyüz), İstanbul, 2006.
- BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler F. Köprülü), Ankara, 1977.
- BAUCKHAM, Richard, **The Jewish World around the New Testament**, Tübingen, 2008.
- BAYDUR, Nezehat, **İmparator Julianus**, İstanbul, 1982.
- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Ankara, 1998.
- BAYRAKTAR, Mehmet, **İslam Felsefesine Giriş**, Ankara, 1997.
- BECKER, Adam H., **Fear and God and the Begining of Wisdom: The School of Nisibis and Development of Scholastic Culture in Late Antique Mesopotamia**, Philadelphia, 2006.
- BROCK, P. Sebastian,-HARVEY, Susan Ashbrook, **Holy Women of the Syrian Orient**, London, 1998.
- BRUN, M. Malte, **Universal Geography or A Description of All the Parts of the World**, vol. I-II, Boston, 1824.
- BUCKINGHAM, J. S., **Travels in Mesopotamia**, London, 1827.
- BURKITT, F. Crawford, **Early Eastern Christianity St. Margaret's Lectures 1904 on the Syriac Speaking Church**, New York, 1904.
- BURY, J. B., **A History of the Roman Empire (From Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius 27 B.C.-180 A.D.)**, New York, 1893.
- BURY, J. B., **The History of the Late Roman Empire, from Arcadius to Irene, (MS. 395-800)**, London, 1889.
- BUTLER Samuel, **The Atlas of Ancient and Classical Geography**, (ed. Ernst Rhys), London, 1907.
- BUTLER, Alban, **The Lives of The Fatrhers Martyrs and Other Principal Saints**, vol. VII, Dublin, 1845.
- BUTLER, Dom Cuthbert, "The Lausiatic History of Palladius", **Text and Studies**, vol. VI, Cambridge, 1898.
- CHABOT, J. B., **Asur Edebiyatı**, (çev. V. İlmen), İstanbul, 2008.

- CHARLESWORTH, M. P., **Traderoutes And Commerce of Roman Empire**, Cambridge, 1924.
- CONNOLLY, Dom R. H., **The Liturgical Homilies of Narsai**, Cambridge, 1909.
- CURETON, W., **The Festal Letters of Athanasius**, London, 1848.
- DE BOER, T. J., **The History of Philosophy in Islam**, (İng. çev. Edward R. Jones), London, 1903.
- DEMİRKENT, Işın, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1146)**, c. I-II, Ankara, 1990.
- DICKENS, Marc, **Medieval Syriac Historians Perception of The Turks**, Cambridge, 2004.
- DODGEON, Michael H.,-LIEU, Samuel N. C., **The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars, (A.D. 226-363), A Documentary History**, New York, 1994.
- DOLAPÖNÜ, Hanna, **Tarihte Mardin (Itr el-Nardin fi Tarih Merdin)**, İstanbul, 1972.
- EKİNCİ, Abdullah, **Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket Karmatiler, (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)**, Ankara, 2005.
- ELIOT, H. M., **Bibliographical Index to The Historians of Muhammedan India**, vol. I, Calcutta, 1849.
- ELISAUS, **The History of Vartan and of the Battle of the Armenians Containing of Account of Religous Wars Between Persians and Armenians**, (İng. çev. C. F. Neumann), London, 1830.
- FİĞLALI, E., Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul, 1999.
- FLETCHER, J., **Notes From Nineveh And Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria**, Philedelphia, 1850.
- FRASER, J. Baillie, **Mesopotamia and Assyria, From The Earliest Ages To The Present Time With Illustrations of Their Natural History**, New York, 1842.
- FYRE, Richard N., **The History of Ancient Iran**, München, 1983.
- GARDNER, Percy, **The Internatinatonal Numismata Orientalia, (The Persian Coinage)**, London, 1877.
- GIBBON, Edward, **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, vol. I-VIII, Philedelphia, 1804-1805.
- GOULD, S. Baring, **Virgin Saints and Martyrs**, New York, 1901.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul, 1969.
- GRAETZ, H., **History of The Jews**, vol. I-VI, Philedelphia, 1902.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, İstanbul, 1991.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)**, Ankara, 1937.
- HARDY, E. G., **Studies in Roman History**, London, 1906.
- HAYES, E. R., **Urfa Akademisi**, (çev. Y. Günenç), İstanbul, 2002.
- HEYD, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (çev. E. Z. Karal), Ankara, 2000.

- HITTI, Philip K., **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, (çev. S. Tuğ), II, İstanbul, 1980.
- HOLMES, W. G., **The Age of Justinian and Theodora**, vol. I-II, London, 1907.
- HONIGMANN, Ernest, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul, 1970.
- HOPKINS, R. V., **The Life of Alexander Severus**, Cambridge, 1907.
- IŞILTAN, Fikret, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul, 1960.
- KEIGHTLEY, Thomas, **History of The Roman Empire, from the Accession of Augustus to the End of the Empire of the West**, (Ed. J. T. Simith), Boston, 1841.
- KESER, Elif, **Tur-Abidin, (Süryani-Ortodoks Dini Mimarisi)**, İstanbul, 2002.
- KIEPERT, Heinrich, **A Manual of Ancient Geography**, (İng. çev. G. A. M), London, 1881.
- KINAL, Firuzan, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1991.
- KINNEIR, John MacDonald, **Geographical Memoir of the Persain Empire**, London, 1813.
- KINNEIR, John MacDonald, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814**, London, 1818.
- KREALING, Emil G. H., **Aram And Israel or The Aramaens in Syria and Mesopotamia**, New York, 1918.
- KÜTÜK, Ahmet, **Ortaçağda Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu**, (YYLT), Şanlıurfa, 2006.
- LE STRANGE, G., "Mesopotamia and Persia Under The Mongols, (In the Fourteen Century From The Nuzhat al-Kulub Hamdullah Mustawfi)", **Asiatic Society Monographs**, vol. V, London, 1903.
- LE STRANGE, G., **The Lands of Caliphate**, New York, 1905.
- LINDSAY, John, **A View of The History and Coinage of the Parthians**, Cork, 1852.
- MAHON, Lord, **The Life of Belasarius**, London, 1829.
- MALCOLMN, Sir John, **History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time**, vol. I-II, London, 1829.
- MARGOLIOUTH, J. P., **Extracts From The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus**, Leiden, 1909.
- MASPERO, G., **History of Egypty Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria**, (İng. çev. M. L. McClure), vol. IV, VI, VII, London, ts.
- MEZ, Adam, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, (İslam Rönesansı)**, (çev. S. Şaban), İstanbul, 2000.
- MILLAR, Fergus, **The Roman Near East, (MÖ. 31-MS. 337)**, London, 1993.
- MIONNET, T. E., **Description de Medailles Antiques Grecques et Romaines**, Paris, 1811.
- MITCHELL, S. Augustus, **Mitchell's Ancient Geography**, Philedelphia, 1868.

- MORKHOLM, Otto, **Early Hellenistic Coinage, from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea, (MÖ. 336-186)**, Cambridge, 2001. (Türkçesi: **Erken Helenistik Çağ Sikkeleri**, (çev. Oğuz Tekin), İstanbul, 2000)
- MORONY, Michael G., **Iraq After The Muslim Conquest**, New Jersey, 2005.
- NEALE, J. M., **The Triumphs of The Cross, Tales of Christian Heroizm**, First Series, London, 1846.
- NEUSNER, Jacob, **A History of the Jews in Babylonia**, c. I-V, Leiden, 1969.
- NEUSNER, Jacob, **Talmudic Judaism in Sasanian Babylonia: Essays And Studies**, Leiden, 1976.
- O'LEARY, De Lacy, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, (çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay), Ankara, 1959.
- OMAN, C. W. C., **The Byzantine Empire**, New York, 1908.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara, 1999.
- PARRY, Oswald H., **Six Months in a Syrian Monastery**, London, 1895.
- PLATNAUER, Maurice, **The Life and Reign of The Emperor Lucius Septimus Severus**, London, 1918.
- PRIORESCHI, Plinio, **A History of Medicine: Byzantine and Islamic Period**, vol. IV, Omaha, 2004.
- RAE, George Milne, **The Syrian Church in India**, London, 1892.
- RAMSAY, W. M., **The Church in The Roman Empire Before A.D. 170**, New York, 1893.
- RAWLINSON, George, **Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World**, vol. I-III, New York, 1875.
- RUNCIMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (çev. F. Işıltan) c. I-III, İstanbul, 1992.
- SCHMITZ, Leonhard, **A Manual of Ancient Geography**, Philedelphia, 1857.
- SEGAL J. B., **Edessa (Urfa)**, (çev. A. Arslan), İstanbul, 2002.
- SEIDLER, G. Leopold, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (çev. M. Tunçay), Ankara, 1980.
- SHAHID, IRFAN, **Byzantium and the Arabs in Fifth Century**, Washington, 1984.
- SHAHID, IRFAN, **Byzantium and the Arabs in Fourth Century**, Washington, 1984.
- SHAHID, IRFAN, **Byzantium and the Arabs in Sixth Century**, vol. II, Part II, Washington, 2009.
- SHEPHERD, W. R., **Historical Atlas**, New York, 1923.
- SOUTHGATE, Heratio, **Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesoptamia**, vol. II, New York, 1940.
- SOUTHGATE, Heratio, **Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey**, New York, 1844.
- SYKES, P. M., **A History of Persia**, vol. I, London, 1915.

- ŞER, Adday, **Nusaybin Akademisi**, (çev. N. Doru), İstanbul, 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Harran Tarihi**, Ankara, 1993.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Selahaddin ve Devlet**, İstanbul, 1987.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 2003.
- TRITTON, A. S., **The Caliphs and Their non-Muslim Subjects**, London, 1930.
- TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1993.
- TURAN, Osman, **Selçuklular ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, 1998.
- WELLHAUSEN, J., **Arap Devleti ve Sükutu**, (çev. F. Işıltan), Ankara, 1963.
- WIESEHÖFER, Josef, **Ancient Persia**, London, 2006.
- WIGRAM, W. A., **An Introduction to The History of The Assyrian Church, Or The Church Of The Sasanid Persian Empire, (100-640 A.D.)**, London, 1910.
- WOODARD, E. L., **Christianity and Nationalism in The Later Roman Empire**, London, 1916.
- WRIGHT, William, **A Short History of Syriac Literature**, London, 1894.
- WRIGHT, William, **An Acoount of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert**, London, 1895.
- YOUNG, Gary Keith, **Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, B.C. 31-A.D. 305**, London, 2001.
- ZEYDAN, C., **İslam Uygarlıkları Tarihi**, (çev. N. Gök), İstanbul, 2004.

MAKALELER

- , "İbn Cübeyr", **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 720.
- , "İbnu'l Esir", **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 851-852.
- , "İstahri", **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 1134.
- , "Mesopotamia", **Encyclopedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge**, vol. XXII, London, 1845, s. 117-119.
- ABBE DE LA BLETERIE, "The History of Emperor Jovian", (İng. çev. J. Duncombe), **Select Works of The Emperor Julian and Some Pieces of the Sophist Libanius**, c. II, London, 1784. s. 258-364.
- AHUNBAY, Metin, "Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991)**, Ankara, 1992, s. 197-203.
- AHUNBAY, Metin, "Dara-Anastasipolis", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990)**, Ankara, 1991, s. 391-397.
- AMEDROZ, H. F., "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in The Tenth and Eleventh Centuries A.D.", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London, 1903, s. 123-154.

- ANDREASYAN, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İÜEF Tarih Dergisi**, c. I, Sayı I, Eylül 1949, İstanbul, 1949, s. 95-118.
- ARENDONK, C. Van, “İbn Havkal”, **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 747.
- ARENDONK, C. Van, “İbn Hurdazbih”, **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 755.
- ARTUK, İbrahim, “Sikke”, **İslam Ansiklopedisi**, c. X, Eskişehir, 1997, s. 621-640.
- ATEŞ, Ahmed, “İbn Miskeveyh”, **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 775.
- AZİMLİ, Mehmet, “İslam’ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin’in Fethi”, **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 157-164.
- BARTHOLD, W.-YINANÇ, M. H., “Ebu Müslim”, **İslam Ansiklopedisi**, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 39-40.
- BAYNES, Norman H., “Constantine’s Successors to Jovian: And The Struggle with Persia”, **Cambridge Medieval History**, vol. I, New York, 1911, s. 55-86.
- BAYNES, Norman H., “Rome and Armenia in the Fourth Century”, **The English Historical Reviews**, vol. XXV, London, 1910, s. 625-643.
- BECKER, Adam H., “Belazuri”, **İslam Ansiklopedisi**, c. II, Eskişehir, 1997, s. 467-468.
- BECKER, Adam H., “The Dynamic Reception of Theodore of Mopsuestia in The Sixth Century: Grek, Syriac and Latin”, **Greek Literature in Late Antiquity-Dynamism, Didacticism, Classicism**, (ed. J. F. Johnson), 2006, s. 29-48.
- BLACHERE, R., “Yakut Rumi”, **İslam Ansiklopedisi**, c. XIII, Eskişehir, 1997, s. 357-358.
- BROCK, Sebastian P., “A Guide to Narsai’s Homilies”, **Journal of Syriac Studies**, vol. 12.1, s. 21-40.
- BROYDE, I., “Ephraem Syrus”, **The Jewish Encyclopedia**, vol. V, London, 1903, s. 187.
- BUNDY, David, “Bishop Vologese and the Persian Siege of Nisibis in 359”, **Prequest Religion**, Winter, 2002, vol. 63, sayı ½, s. 55-63.
- BURKITT, F., Crawford, “The Christian Church in the East” **Cambridge Ancient History**, (The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324), vol. XII, Cambridge, 1939, s. 476-514.
- BURY, J. B., “Date of The Battle of Singara”, **Byzantinsche Zeitschrift**, vol. V, Leipzig, 1896, s. 302-305.
- BÜNCHNER, V. F., “Şapur”, **İslam Ansiklopedisi**, c. XI, Eskişehir, 1997, s. 338-343.
- CAHEN, C., “İzzeddin b. Şeddad’a Göre XIII. Asır Ortalarında Cezire”, (çev. N. Çağatay), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. II, Sayı 4, Ankara, 1953, s. 93-106.
- CAMERON, Averil M., “Agathias and Cedrenus on Julian”, **The Journal of Roman Studies**, vol. 53, Parts 1 ve 2, 1963, s. 91-94.
- CANARD, M.-CAHEN, C., “Diyar Rabia”, **Encyclopedia of Islam**, (2. Basım), Leiden, 1960, s. 348.

- CASARTELLI, L. C., "Philosophy", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. IX, New York, 1917, s. 865-869.
- CHABOT, J. B., "Syriac", **The Catholic Encyclopedia**, vol. XIV, New York, 1913, s. 408-413.
- CHRISTENSEN, Arthur, "Sasanid Persia", **Cambridge Ancient History, (The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324)**, vol. XII, Cambridge, 1939, s. 109-137.
- CROKE, Brian-CROW, James, "Procopius and Dara", **Journal of Roman Studies**, vol. 73 , (1983), s. 143-159.
- ÇEVİK, Adnan, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.
- DEMBITZ, Lewis, N., "Synagouge", **The Jewish Encyclopedia**, vol. XI, London, 1905, s. 619-631.
- DICKENS, M., "The Church of The East", **Fides et Historia**, vol. XXXII, no: 2, s. 107-125.
- DIEHL, Charlies, "Justinian's Government in The East", **Cambridge Medieval History**, vol. II, New York, 1913, s. 25-52.
- DION, E. Paul, "The Aramaens, Their Ancient, History, Culture, Religion", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı 327, Ağustos, 2002, s. 55-60.
- DİNÇOL, Ali-ERDOĞAN, Nihat, "Mardin Müzesi'nden Hiyeroglifli Bir Hitit Mührü", **Colloquium Anatolicum (Anadolu Sohbetleri) IX, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2010, s. 271-274.
- EKİNCİ, Abdullah, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, Sayı 141, Aralık, 2002, s. 83-98.
- ERKANAL, Hayat, "1982 Girnavaz Kazıları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı, (İstanbul, 23-27 Mayıs 1983)**, Ankara, 1984, s. 131-135.
- ERKANAL, Hayat, "1983 Girnavaz Kazıları", **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (İzmir, 16-20 Nisan 1984)**, Ankara, 1985, s. 121-135.
- ERKANAL, Hayat, "1984 Girnavaz Kazıları", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (Ankara, 20-24 Mayıs 1985)**, Ankara, 1986, s. 201-210.
- ERKANAL, Hayat, "1986 Girnavaz Kazıları", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 6-10 Nisan 1987)**, Ankara, 1987, s. 361-369.
- ERKANAL, Hayat, "1987 Girnavaz Kazıları", **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 23-27 Mayıs 1988)**, Ankara, 1989, s. 273-286.
- ERKANAL, Hayat, "1988 Girnavaz Kazıları", **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Antalya, 18-23 Mayıs 1989)**, Ankara, 1989, s. 261-273.
- ERKANAL, Hayat, "1989 Girnavaz Kazıları", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 28 Mayıs-1 Haziran 1990)**, Ankara, 1991, s. 277-292.

- ERKANAL, Hayat, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 1-13.
- ERKANAL, Hayat, AKYURT, Metin, DEVAM, Bahattin, ÖKSE, Tuba, “1991 Gırnavaz Kazıları”, **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Ankara, 25-29 Mayıs 1992)**, Ankara, 1993, s. 267-280.
- FORTESCUE, Adrian, “Gregory Illiminators”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. VII, New York, 1913, s. 23-24.
- FORTESCUE, Adrian, “Justinian I”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. VIII, New York, 1913, s. 578-580.
- FORTESCUE, Adrian, “Law”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. VII, New York, 1915, s. 807-840.
- FREYTAG, G. W., “Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**, Leipzig, 1856, s. 432-498.
- GEFFCKEN, John, “Allegory”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. I, New York, 1908, s. 327-331.
- GERLAND, Ernst, “Byzantine Empire”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. III, New York, 1913, s. 96-113.
- GIGOT, E. F., “Habor”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. VII, New York, 1913, s. 103.
- GIGOT, E. F., “Jews”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. VIII, New York, 1913, s. 386-404.
- GÜNALAY, M. Şemseddin, “Selçuklular Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, **Belleten**, VII, Sayı 25, Ankara, 1943, s. 59-99.
- HARDY, E. G., “The Movements of Roman Legions”, **The English Historical Review**, vol. II, London, 1887, s. 625-656.
- HOEBER, Karl, “Nero”, **The Catholic Encyclopedia**, vol. X, New York, 1913, s. 752-754.
- HONIGMANN, E.,-BOSWORTH, C. E., “Nisibis”, **Encyclopedia of Islam**, (Yeni Basım) vol. VII, Leiden, 1993, s. 983-984; HONIGMANN, Ernest, “Nasibin”, **İslam Ansiklopedisi**, c. IX, Eskişehir, 1997, s. 99-103.
- HONIGMANN, Ernest, “Resu’l Ayn”, **İslam Ansiklopedisi**, c. IX, Eskişehir, 1997, s. 695-698.
- HUNGTON, Arthur, “Timarchus as King in Babylonia”, **Revue Numismatique**, 6. Series, vol. 21, 1979, s. 213-217.
- İŞILTAN, Fikret, “Taberi”, **İslam Ansiklopedisi**, c. XI, Eskişehir, 1997, s. 594-598.
- JONHA, Samir, “The Assyrians and Their Role in The History of Medicine”, **The American Surgeon**, Ekim, 2002, vol. 68, s. 927-929.
- JONHA, Samir, “The Mesopotamian Schools of Edessa an Jundi Shapur: The Roots of Modern Medical Schools”, **The American Surgeon**, Temmuz, 2003, 69, Sayı 7, s. 627-630.

- KAFESOĞLU, İbrahim, "İbn Battuta", **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, Eskişehir, 1997, s. 708-711.
- KAY, D. M., "Masebhah", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. VIII, New York, 1916, s. 487-488.
- KINDERMAN, H., "Rebia ve Mudar", **İslam Ansiklopedisi**, c. IX, Eskişehir, 1997, s. 653-656.
- KRAUSS, S., "Bathyra", **The Jewish Encyclopedia**, vol. II, London, 1902, s. 598-599.
- KRAUSS, S., "Byzantine Empire", **The Jewish Encyclopedia**, vol. III, London, 1902, s. 450-456.
- KUFRALI, Kasım, "Ebu Yusuf", **İslam Ansiklopedisi**, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 59-60.
- LABOURT, Jerome "Ephraem", **The Catholic Encyclopedia**, vol. V, New York, 1909, s. 498-500.
- LAFİ, Ergün, "Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavi Höyük VI. Roma ve Geç Roma Erken Bizans Çağları Pışmış Toprak Buluntuları", **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, (Haz. İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 51-80.
- LANGE, Christian, "The Portrayal of Christ in Syriac Commentary on the Diatessaron", **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium**, Tom. 118, Louvain, 2005.
- LAUTERBACH, Jacob Zallel, "Samuel Yarhina'ah", **The Jewish Encyclopedia**, vol. XI, London, 1905, s. 29-31.
- LECHERCO, H., "Abercius", **The Catholic Encyclopedia**, vol. I, New York, 1913, s. 40-41.
- LEVY, Isidore, "Asia", **The Jewish Encyclopedia**, vol. II, London, 1902, s. 208-211.
- LIEU, Samuel, "Nisibis", **The Encyclopedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/nisibis-in-the-northern-mesopotamia>
- MAC DOWALL, David W., "The Weight of Greco Bactrian Chouls", **XIII. Congreso Internacional de Numismática**, Madrid, 2003, s. 345-348.
- MACBEAN, Alexander, "Assyria", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACBEAN, Alexander, "Babilonia", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACBEAN, Alexander, "Hatra", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACBEAN, Alexander, "Nisibis", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACBEAN, Alexander, "Taurus", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACBEAN, Alexander, "Zeugma", **A Dictionary of Ancient Geography**, London, 1773.
- MACKENSEN, R. S., "Backround of the History of Muslem Libraries", **The American Journal of Semitic Languages and Literatures** 51, January, 1935, s. 104-110.
- MACLEAN, A. J., "Hymns (Syriac Christian)", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. VII, New York, 1915, s. 12-15.

- MACLEAN, A. J., "Nestorianism", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. VIII, New York, 1917, s. 323-332.
- MACLEAN, A. J., "Syrian Christians", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. XII, New York, 1913, s. 167-181.
- MANDELSON, S., "Hananiah", **The Jewish Encyclopedia**, vol. VI, London, 1904, s. 207-208.
- MANDELSON, S., "Johanan Ha-Sandalar", **The Jewish Encyclopedia**, vol. VII, London, 1904, s. 213-214.
- MARTIN, Christopher Lillington "Procopius on Roman, Persian And Gothic Strategy Near Dara & Rome", **Lampeter Working Papers in Clasisics Draft Only**, Leiden, 2008, s. 1-16.
- MCMAHON, John M., "Severus Sebokht", **The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference**, New York, 2007, s. 1044-1045.
- MIDDLETON, Neil, "Early Medieval Port Customs, Tolls and Controls on Foreign Trade", **Early Medieval Europe**, 2005, 13 (4), s. 313-358.
- MILLAR, Fergus, "The Roman Near East", **The American Historical Review**, Şubat, 1995, c. 100, sayı 1.
- MINORSKY, V., "Mardin", **İslam Ansiklopedisi**, c. VII, Eskişehir, 1997, s. 317-322.
- MOORE, G. F., "The Theological School at Nisibis", **Studies in The History of the Religions**, New York, 1912, s. 255-267.
- MØRKHOLM, Otto, "Le monnayage de Séleucus IV à Nisibe", **Revue Numismatique**, 6e série - Tome 7, 1965, s. 44-50.
- NUTTON, Vivian, "From Galen to Alexander, Aspects of Medicine and Medical Practice in late Antiquity", **Dumbarton Oaks Papers, Syposium on Byzantine Medicine**, vol. 38, (1984), s. 1-14.
- OUSSANI Gabriel, "Assyria", **The Catholic Encyclopedia**, vol. II, New York, 1913, s. 7-17.
- OUSSANI Gabriel, "Persia", **The Catholic Encyclopedia**, vol. XI, New York, 1913, s. 712-725.
- OUSSANI Gabriel, "Syria", **The Catholic Encyclopedia**, vol. XIV, New York, 1913, s. 399-407.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbnü'l İbri", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 92-94.
- POSSEKEL, Ute, "Evidence of Greek Philosophical Consepts in the Writings of Ephrem the Syrian", **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium**, Tom. 102, Louvain, 1999.
- RITTER, H., "Firdevsi", **İslam Ansiklopedisi**, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 643-649.
- ROGERS, Robert, W., "Babylonia", **The Jewish Encyclopedia**, vol. II, London, 1902, s. 401-415.

- ROSENTHAL, Herman, "Armenia", **The Jewish Encyclopedia**, vol. II, London, 1902, s. 117-118.
- ROSS, Steven K., "The Last King of Edessa: New Evidence of the Middle Euphrates", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik** 97, (1993), s. 187-206.
- ROSTOVZEFF, M., "Sarmatae and Parthians", **Cambridge Ancient History, (The Imperial Peace A.D. 70-192)**, vol. XI, Cambridge, 1936, s. 91-130.
- SELIGSOHN, Max, "Nisibis", **The Jewish Encyclopedia**, vol. IX, London, 1905, s. 314.
- SHANKS, Nigel J.-AL-KALAI, Dawshe, "Arabian Medicine in the Middle Age", **Journal of Royal Society of Medicine**, vol. 77, January, 1984, s. 60-65.
- SIMPSON, John, "Sasanian Armies The Iranian Empire, Early 3rd to 7th Centuries A.D.", **Antiquity**, Mart, 1997, vol. 71, Sayı: 271, s. 242-246.
- STRAWLEY, J. H., "Antiochene Theology", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. I, New York, 1908, s. 584-593.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, "Nusaybin", **Kamus al-A'lam**, VI, İstanbul, 1316, s. 4580-4581.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, "Nusaybin-i Suğra", **Kamus al-A'lam**, VI, İstanbul, 1316, s. 4581.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Antaki", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. III, İstanbul, 1991, s. 228.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 509-511.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Vakidi", **İslam Ansiklopedisi**, c. XIII, Eskişehir, 1997, s. 150-153.
- TARN, W. W., "Parthia", **Cambridge Ancient History, (The Roman Republic 133-44 B.C.)**, vol. IX, Cambridge, 1932, s. 574-612.
- TUNCEL, Metin, "Nusaybin", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2007, c. XXXIII, s. 269-270.
- VAILHE, S., "Edessa", **The Catholic Encyclopedia**, c. V, New York, 1913, s. 282-283.
- VAILHE, S., "Nisibis", **The Catholic Encyclopedia**, c. XI, New York, 1911, s. 84-85.
- VASILEV, A. A., "The Struggle with Seracens (867-1057)", **Cambridge Medieval History**, vol. IV, Cambridge, 1923, s. 139-150.
- VAUX, W. S. W., "Daras", **Dictionary of Greek And Roman Geography**, (ed. W. Smith), vol. I, Boston, 1854, s. 752-753.
- VAUX, W. S. W., "Nisibis", **Dictionary of Greek And Roman Geography**, (ed. W. Smith) vol. II, Boston, 1854, s. 440.
- WEISKOPF, Michael, "Dara", **Encyclopedia Iranica**, c. VI, 1993, s. 671-672.
- WYLLIE, A., "The Nestorian Teblet of Se-gan Foo", **Journal of the Royal Asiatic Society**, vol. V, New York, 1856, s. 277-336.
- YAMAUCHI, M., "God And Shah: Church and State in Sasanid Persia", **Fides et Historia**, Summer, 1998, 30, Sayı. 2, s. 81-99.
- YINANÇ, M. H., "Diyarbakir", **İslam Ansiklopedisi**, c. III, Eskişehir, 1997, s. 601-626.

YOUANANSARDAROU, Helen, “A List of the Known Manuscripts of The Syriac Maqamat of Abdiso bar Brika (öl. 1318): “Paradise of Eden”, **Journal of Assyrian Academic Studies**, vol. 20, no: I, 2006, s. 28-41.

ZETTERSTEEN, K. V., “Abdullah b. Ali”, **İslam Ansiklopedisi**, c. I, Eskişehir, 1997, s. 30-31.

ZETTERSTEEN, K. V., “Dahhak el-Fihri”, **İslam Ansiklopedisi**, c. III, Eskişehir, 1997, s. 459-460.

ZETTERSTEEN, K. V., “Mansur”, **İslam Ansiklopedisi**, c. VII, Eskişehir, 1997, s. 295-296.

ZOCKLER, O., “Asceticism”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, vol. II, New York, 1910, s. 73-80.

İNTERNET ADRESLERİ

<http://www.archive.org>

<http://www.books.google.com.tr>

<http://www.deyrulzafaran.org>

<http://www.fordham.edu>

<http://www.haberler.com>

<http://www.iranicaonline.org>

<http://www.kariyerhaber.com>

<http://www.mardinmuzesi.gov.tr>

<http://www.scribd.com>

ÖZGEÇMİŞ

15 Nisan 1979 tarihinde Şanlıurfa'da doğdum. İlk, Orta ve Lise öğrenimini Şanlıurfa'da tamamladım. Lisans eğitimimi 1997-2001 yılları arasında Şanlıurfa Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde tamamladım. 2002 yılında askerlik hizmetini yaptım. Eylül 2003 tarihinde Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı alanında Yüksek lisans programına kayıt yaptım. Mayıs 2006'da *Ortaçağda Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Dini Durumu* konulu tezimi vererek Yüksek Lisans eğitimini tamamladım. Eylül 2008'de Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarih Bilim Dalı alanında doktora eğitimine başladım. Evli ve bir çocuk babasıyım.

ahmetkutuk63@mynet.com

Ahmet KÜTÜK
Elazığ-2012